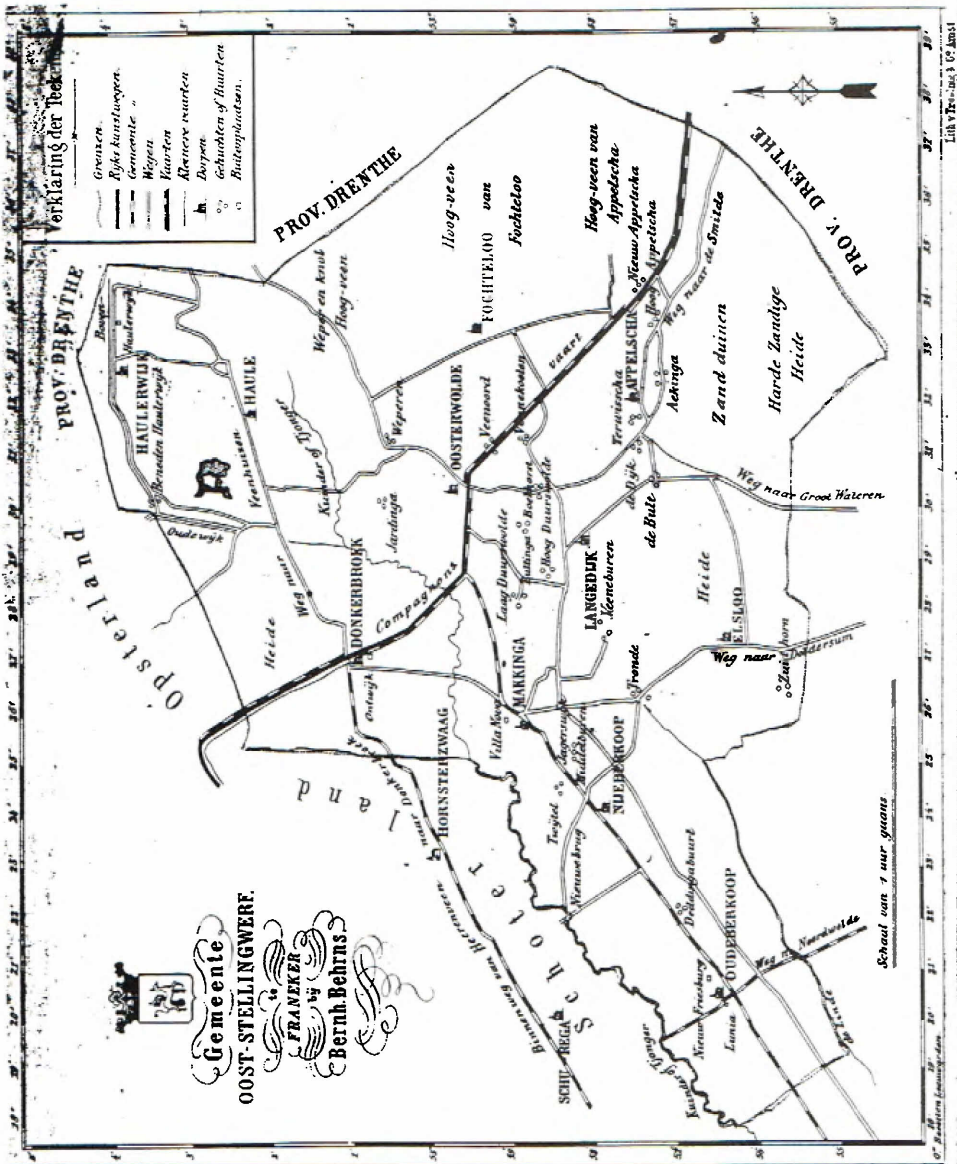

Dr. J. R. G. Schuur

**Appelscha.
Bolwerk van anarchisme
en radicaal socialisme**

Ooststellingwerf ± 1860. Bron: Zak-Atlas van Friesland, Franeker 1861.

Dr. J.R.G. Schuur

Appelscha.
Bolwerk van anarchisme en radicaal socialisme

Ter nagedachtenis van mijn eerste vrouw
Trijntje Janneke Schuur-Kliphuis (1943-1990)

Voor Luz

Stichting Stellingwarver Schrieversronte
Oosterwolde, 1996

Deze uitgave verschijnt met financiële steun van de Stichting Je Maintiendrai Friesland en de provincie Friesland.

CIP-GEGEVENS KONINKLIJKE BIBLIOTHEEK,
DEN HAAG

Schuur, J.

Appelscha : bolwerk van anarchisme en radicaal
socialisme/ J. Schuur. - Oosterwolde : Stichting
Stellingwarver Schrieversronte. - III.

ISBN 90 6466 082 4

Trefw.: anarchisme; Appelscha; geschiedenis /
socialisme Appelscha; geschiedenis.

SSR-76

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze ook, zonder voorafgaande toestemming van de schrijver.

No part of this book may be reproduced in any form, by print, photoprint, microfilm or any other means without written permission from the author.

© 1996, Dr. J.R.G. Schuur, Assen

Verzorging grafiekmateriaal: R.S. Hellingwerf

Foto omslag: Ferdinand Domela Nieuwenhuis (collectie Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis in Amsterdam)

DTP: Trijnie Gibcus-Telkamp, Alie ten Hoor en Pieter Jonker

Druk: Drukkerij Van der Meer bv, Oosterwolde

ISBN 90 6466 082 4

Inhoud

Woord vooraf	7
Hoofdstuk 1: Inleiding	9
Maart 1888	9
Het verloop van de staking	10
De gevolgen van de staking	16
De doorwerking van de staking op langere termijn	20
De opzet van het boek	26
Hoofdstuk 2: De geschiedenis van het dorp en zijn bewoners	28
Oud- en Nieuw-Appelscha	28
Het ontstaan van Nieuw-Appelscha	29
De bevolkingsontwikkeling	35
De herkomst van de Appelschaaster bevolking	36
De uittocht van de bevolking	38
De bebouwing	40
De sterk veranderende aanblik van het dorp na 1880	48
Veranderingen in het leven van alledag	56
Hoofdstuk 3: De belangrijkste ontwikkelingen op economisch en sociaal terrein	60
Tegenstrijdige berichten	60
De verdeling van de beroepsbevolking	61
De werkgelegenheid in het veen	65
De werk- en leefomstandigheden van de veenarbeiders	71
De economische terugval na 1880	77
De economische heroriëntatie na 1900	85
De jaren van relatieve voorspoed tussen 1900 en 1920	91
De grote economische crisis van 1920 tot 1940	96
De sociale verhoudingen	103
De omvang van de bedeling	112
Enige feiten betreffende de algemeen maatschappelijke situatie	119
Hoofdstuk 4: De geschiedenis van het socialisme en anarchisme 1888- ca. 1910	130
Snelle doorbraak	130
De stakingen van 1889 en 1890	131
Revolutionaire verwachtingen	135
Het hongeroproer van 1893	137
De eerste aanhangers van het socialisme	140
De tweespalt in het oude socialisme	143
De teruglopende aanhang van de oude beweging	144
De overgang naar het anarchisme	152
De stakingen tussen 1900 en 1902	156
De aanhang van het anarchisme	160
De activiteiten van het socialisme en anarchisme	164

Hoofdstuk 5: De politieke verhoudingen ca. 1910-1940	190
Een verrassende ontknoping	190
De doorbraak van de SDAP	190
De verscherping van de tegenstellingen	192
De politieke verhoudingen in Nederland tussen 1914 en 1940	199
De politieke verhoudingen in Ooststellingwerf tussen 1914 en 1940	202
De aanhang van het anarchisme en communisme	207
De politieke verhoudingen in Appelscha	213
Hoofdstuk 6: De geschiedenis van het anarchisme ca. 1914-1940	220
De anarchistische paradox	220
De politieke propaganda	222
De jaren van grote activiteit na de Eerste Wereldoorlog	228
De achteruitgang na 1925	238
Het anarchistische verenigingsleven	260
Bijlagen	271
Noten	298
Lijst van afbeeldingen, kaarten, grafieken en tabellen	312
Register	316

Woord vooraf

Dit boek over het vooroorlogse radicale socialisme en anarchisme in Appelscha had in deze vorm niet geschreven kunnen worden als enige aan het eind van de jaren tachtig nog in leven zijnde aanhangers van genoemde beweging mij niet deelgenoot hadden willen maken van hun herinneringen. Van talrijke gebeurtenissen ben ik dankzij hen de details te weten gekomen. Voor een enkel onderdeel als dat over de omvang en samenstelling van de groep die de actieve kern van de beweging vormde, hebben zij zelfs nagenoeg alle gegevens aangedragen. Als degenen van hen aan wie ik verreweg het meest te danken heb gehad, moet ik noemen het echtpaar J. van Zanden (geb. 1900) en J. van Zanden-de Haan (1903-1990). Talloze middagen en avonden hebben zij mij aan huis ontvangen om te vertellen over de armelijke levensomstandigheden van de mensen in het vroegere Appelscha en de door de anarchistische beweging gevoerde strijd voor lotsverbetering.

Met de weinige andere leden van de groep die ik nog heb kunnen spreken - T. Veenstra (geb. 1896), C. de Haan (1900-1991) en S. Mulder (geb. 1903) - heb ik minder intensief contact gehad. Niettemin hebben zij mij over enige aspecten zeer waardevolle informatie verstrekt.

Op deze plaats wil ik al de genoemden oprecht danken voor de geboden hulp. Helaas heb ik niet kunnen voorkomen dat dit dankwoord voor twee van hen te laat komt om er nog kennis van te kunnen nemen.

Naar een aantal van de betrokkenen mij meedeelden, hadden zij met hun hulp een bepaald doel willen bereiken. Zij hoopten dat ik hierdoor een werk kon afleveren, dat op waardige wijze de herinnering aan de beweging, waarvoor zij zich zo lang met hart en ziel hebben ingezet, levendig zou houden. Ik heb mijn best gedaan om daaraan te voldoen en een boek te schrijven, dat het Appelschaaster anarchisme de plaats in de geschiedenis geeft waarop het recht heeft. Vervolgens moet ik een aantal mensen bedanken aan wie ik om verschillende redenen veel verplicht ben.

Van hen verdient als eerste de heer J. Smit, archiefambtenaar van de gemeente Ooststellingwerf, naar voren te worden gehaald. Hij heeft mij bijgestaan bij het langdurige archiefonderzoek en het merendeel van de afbeeldingen gemaakt die berusten op in het gemeentearchief aanwezige bronnen.

De volgenden aan wie ik dank verschuldigd ben, zijn de heren Tj. Geertsma te Terwispel (beheerder van het archief van het N.G.v.V.S.), Gj. de Haan te Appelscha (zoon van de eerdergenoemde C. de Haan) en K. Vondeling, eveneens te Appelscha (belangstellende in de geschiedenis van zijn dorp). Hun bijdrage aan het boek heeft hierin bestaan dat zij mij enkele grotendeels zeer bijzondere foto's ter beschikking hebben gesteld.

De laatste die ik hier wil bedanken, is de heer P. Jonker, hoofdmedewerker van de Stellingwarver Schrieversronte, die er voor heeft gezorgd dat het boek in de fraaie vorm kon worden uitgegeven waarin het nu voor ons ligt. Omdat ik bij het schrijven van dit dankwoord de volgorde van werkzaamheden als leidraad heb genomen, wordt hij als laatste genoemd; laat hij er echter van overtuigd zijn dat

ik weet, dat dit gerekend naar het vele werk dat hij voor mij heeft verzet, niet de juiste plaats is.

Ik heb de behoefte in dit woord vooraf kort uiting te geven aan de ambivalente gevoelens, die de verschijning van het boek bij mij oproepen.

Toen het manuscript voor een groot deel in klad gereed was, ontviel mij aan het eind van 1990 mijn lieve vrouw Tini. Zoals eerder bij het schrijven van mijn dissertatie en enige artikelen had zij ook voor het werk aan dit boek grote belangstelling. In dit geval was die zelfs groter dan ooit, doordat het vooral haar relatie met het echtpaar Van Zanden was geweest, die mij tot de aanpak van het werk had bewogen. Dat zij de voltooiing niet heeft mogen meemaken, stemt mij bedroefd. Als blijk van grote dank voor alles wat zij, niet alleen op dit specifieke punt, voor mij heeft gedaan, draag ik het boek aan haar nagedachtenis op. Ongeveer twee jaar heeft hierna het werk stilgelegen. Dat ik in de loop van 1992 weer de moed heb gevonden het op te pakken, dank ik aan de kennismaking met mijn huidige vrouw Luz. De gevoelens van dankbaarheid die ik jegens haar koester, heb ik tot uitdrukking gebracht in de tweede opdracht die ik het boek heb meegegeven.

Assen, juni 1995

Jur Schuur

HOOFDSTUK 1

Inleiding

Maart 1888

"Groot oproer te Appelscha! Al de veenarbeiders staan op tegen de bazen; troepen soldaten met politie trekken op".

Onder deze opzienbarende kop bracht op woensdag 28 maart 1888 *Het Nieuw Advertentieblad* (in de volksmond beter bekend als *De Hepkema*) het nieuws over de al op 22 maart in de venen van Appelscha uitgebroken staking. En al wordt uit het vervolg van het verhaal spoedig duidelijk dat de titel ervan de inhoud niet geheel dekte - na aanvankelijke ongeregelheden waarbij bij twee veenbazen alles om huis zou zijn vernield, was het verder rustig gebleven - dat het voorgevallene wijd en zijd diepe indruk had gemaakt, valt ook uit andere bronnen op te maken. De voornaamste redenen hiervan waren zonder twijfel dat er tot dan toe nog nooit in Appelscha was gestaakt en dat de leiders van de staking zeiden te handelen vanuit hun socialistische overtuiging. Ook dat laatste had men niet eerder in Appelscha gehoord. Vandaar dat het voor de hand ligt dat ik mijn verhaal over de geschiedenis van het socialisme met deze gebeurtenis begin.

In het Appelscha van zo'n honderd jaar geleden leefde bijna iedereen van het veenbedrijf. Zoals de hiervoor afgedrukte kaart laat zien, werd oorspronkelijk het hele noordoosten van de gemeente Ooststellingwerf ingenomen door een uitgestrekt hoogveenmoeras. Kort voor 1830 begon men onder Appelscha dit veen tot ontginning te brengen, wat een zeer snelle groei van het aantal inwoners van het dorp tot gevolg had. Turf was tot diep in de vorige eeuw de meest gebruikte brandstof in zowel de huishoudens als de industrie. De winning ervan moest nog volledig met handkracht geschieden, wat met name in het zomerseizoen - 's winters kon door het natte en koude weer niet worden gewerkt - handenvol werk gaf. Naar zeggen van tijdgenoten zag men in die maanden in Appelscha honderden mannen, vrouwen en oudere kinderen bezig met het graven, kruien en stapelen van de turf. Het loon dat zij met deze zeer zware lichamelijke arbeid verdienden, was - men mag wel zeggen zoals gebruikelijk in die tijd - karig. De beschrijving van de levensomstandigheden van de veenarbeiders vult in de geschiedenisboeken over het 19e-eeuwse Nederland de zwartste bladzijden. Voorlopig even in het midden latend of deze voorstelling van zaken helemaal terecht is, dat de bevolking van het toenmalige Appelscha het niet breed had, staat buiten kijf.

Nog in menig ander opzicht drukte het veenbedrijf zijn stempel op het leven in het dorp. De bezitsrechten op het veen waren in handen van een naar de begrippen van die tijd grote onderneming, 'De Gezamenlijke Compagnons van de Opsterlandsche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaarten'. Zij streek de winsten op uit de verkoop van de nog niet ontgonnen veengronden; de directe exploitatie liet zij over aan hen die het veen van haar kochten. Omdat die

laatst de mensen waren met wie de arbeiders het meest van doen hadden, werden zij en niet de compagnons de "bazen" genoemd. Veelal waren deze veenbazen van huis uit rijke boeren en handelaren, die hoopten op deze manier hun fortuin te kunnen vergroten. Door die instelling gedreven hebben zij praktisch geen middel onbeproefd gelaten om zoveel mogelijk aan de arbeiders te verdienen. Ik geef hiervan enige staaltjes die door de stakers in 1888 als grieven naar voren werden gebracht.

Door het arbeidsintensieve karakter van het veengraven bestond er meestal grote vraag naar arbeidskrachten. Teneinde te voorkomen dat door onderlinge concurrentie de loonkosten te veel zouden oplopen maakten de veenbazen aan het begin van het graafseizoen afspraken over de uit te betalen lonen.¹⁾ Zo werd het enige in die tijd werkende economische principe, dat de arbeiders tegen uitbuiting kon beschermen, buiten werking gezet. Een niet minder belangrijk, maar moeilijker meetbaar neveneffect van deze eensgezindheid onder de bazen was een sterke machtsuitstraling naar buiten toe. De arbeiders moesten het gevoel krijgen - en hebben dat ook zeker gehad - dat tegen dit gesloten front weinig viel uit te richten. Mij dunkt dat hieruit voor het grootste deel moet worden verklaard, dat tot 1888 niet van verzet tegen de macht van de veenbazen wordt gehoord.

Het enorme verschil in inkomen tussen een kleine groep rijken en de arme arbeidersmassa werd verder vergroot door een aantal sociale gebruiken, die op zichzelf niets met het veenbedrijf te maken hadden, maar wel tot de vaste begeleidingsverschijnselen ervan behoorden. Als het beruchtste voorbeeld ervan noem ik de verplichte winkelnering.²⁾ De meeste veenbazen waren tevens eigenaar van een winkel, waarin de bij hen in dienst zijnde arbeiders verplicht hun boodschappen moesten doen. Mede door de hoge prijzen in deze winkels vloeide op die wijze een groot deel van het uitbetaalde loon weer naar de bazen terug. De gevolgen van deze misstand werden nog verergerd door het sterk seizoensmatige karakter van het veenbedrijf. Vaak waren de arbeiders in de wintermaanden door geldgebrek gedwongen schulden in de winkel van de baas te maken. Wie dit overkwam, was volledig aan de willekeur van de patroon overgeleverd. In de zeventiger jaren hadden de veenbazen in Appelscha de afspraak gemaakt dat een arbeider die meer dan f 35,- schuld had niet van werkgever mocht veranderen.³⁾ Zo'n iemand was dus praktisch lijfeigene geworden. De naam voor dit systeem, dat we heden ten dage nog uit sommige arme landen kennen, is schuldslavernij.

Een vergelijkbaar sociaal euvel was dat veel bazen of familieleden van hen tevens caféhouder waren. Volgens een register van verlofhouders uit 1849-1851 waren van de 17 in Appelscha uitstaande vergunningen maar liefst 15 in hun handen.⁴⁾ En al zal nader onderzoek nog uitwijzen dat het drankgebruik onder de meeste arbeiders waarschijnlijk minder groot was dan wel eens is beweerd, dat de veenbazen ook op deze wijze extra aan hun arbeiders hebben verdiend, lijdt geen twijfel.

Het verloop van de staking

Na deze korte inleiding kunnen de gebeurtenissen van maart 1888 veel beter

Weled. Heer,

Gisteravond ontving ik een schrijven van het werkvolk alhier, bevattende eischen tegenover de verveeners alhier. Een afschrift daarvan vind u in bijgevoegde circulaire. Afgescheiden van de finantieele kwestie, waarover u niet zal kunnen oordelen, zal het u wel duidelijk zijn dat de verveeners de gestelde eischen niet kunnen inwilligen; immers de werkmán zou in dat geval zich geheel meester maken van de zaak der verveeners, die niets bleven dan de uitvoerders van de bevelen der werkgevers. Maar ook de finantieele kwestie zal, vrees ik, niet worden toegegeven; althans ik heb nu reeds van verscheiden verveeners gehoord die het bepaald weigeren. En inderdaad de verveeners kunnen thans geen hooger weekloon beloven zonder zichzelf weg te geven. Zeer zeker zullen dus in de op heden avond te houden vergadering van verveeners, de eischen van het werkvolk worden afgewezen, in elk geval voor het grootste deel. En dan staat een werkstaking voor de deur, een werkstaking met al zijn noodlottige gevolgen. En welke zullen die zijn?

Dinsdag was het volk reeds zeer oproerig en is reeds geweld gebezigd. Gister heeft een optocht van pm. 350 man plaats gehad, ofschoon in goede orde, om aan hunne eischen krachtsbetoon bij te zetten. Heden circuleert een stuk ter onderteekening bij het werkvolk, waarbij zij zich verbinden, bij afwijzing hunner eischen, niet te werken en nu reeds moet aan de wegwerkers het werken verboden zijn.

Op morgen 12 uur is weer een bijeenkomst van al het werkvolk belegd. En wat zal dan, bij afwijzing der eischen, wat te wachten is, het gevolg zijn? Een algemeene optocht moet in het plan begrepen zijn. Wordt dan, evenals gister, geen sterke drank gebruikt, dan kan het zijn dat geen geweld gebruikt wordt, maar komt er sterken drank in het spel, dan zijn de gevolgen niet te overzien. Algemeen bestaat hier de vrees, dat dan het ruw geweld in zijn afzichtelijkste vormen zal losbarsten. Nu moet reeds bij sommigen het plan bestaan have en goed aan het lot over te laten, om althans het leven te redden.

U zal dus begrijpen, dat de spanning hier groot en drukkend is, en ik meende wel te doen u met de zaak op de hoogte te brengen. Vraagt u mij, wat te doen? dan zou mijn antwoord zijn, dat het mij wenschelijk voorkomt, met de sterke macht tusschen beide te komen voor het te laat is. Aan het lid van den Raad Zwart was opgedragen u van de zaak in kennis te stellen, maar deze moet het nagelaten hebben uit vrees voor wraak. En misschien niet zonder reden. Ik schreef dan ook om die reden hierboven 'geheim' en ik verzoek u dan ook dit schrijven als een strikt geheim te beschouwen en aan niemand door woord en daad mede te deelen wie u de toestand schetste. Ik ben geagiteerd, vandaar ook mijn slecht schrift, maar ik verzeker u dat ik de zaak naar waarheid en zonder overdrijving heb voorgesteld.

Met hoogachting

W.A. van der Sluis

P.S. Het verspreiden van socialistische geschriften, dat hier in de laatste tijd op groote schaal geschiedde, zal zeker een groote invloed op de zaak uitoefenen.

worden begrepen. Het massale en grimmige karakter van de staking zal zo goed als zeker uit de jarenlang opgekropte haatgevoelens van de arbeiders jegens hun bazen moeten worden verklaard. De bron waarop ik deze uitspraak mede baseer, is een brief die de veenbaas Wytze Alles van der Sluis op 23 maart over de ontstane problemen aan de burgemeester van Ooststellingwerf schreef (afb. 1; bijlage 1).⁵⁾ Daaruit kan men zich een indruk vormen van de gespannen sfeer die in die dagen in het dorp heerste.

Volgens Van der Sluis waren de moeilijkheden al op dinsdag 20 maart begonnen. De arbeiders zouden daarbij van gewelddadige middelen gebruik hebben gemaakt. Mogelijk doelt hij hier op de vernielingen bij de veenbazen, waarvan ook in *De Hepkema* melding wordt gemaakt. Helemaal zeker is dit echter niet, omdat in dezelfde krant van 4 april 1888 in een anoniem schrijven van een ingezetene van Appelscha dit voorval categorisch wordt ontkend. Onder de arbeiders zou "beste orde" hebben geheerst. Zij hadden op "straffe van kennismaking met de diepte der vaart" afgesproken niemand overlast aan te doen. En om ook de kans op een toevallig incident zo klein mogelijk te maken hadden zij besloten om voor de duur van de staking af te zien van het gebruik van sterke drank. Wat er die eerste dagen precies is gebeurd, kan dus niet volledig worden opgehelderd. Of het zo erg is geweest als Van der Sluis beweert, waag ik te betwijfelen. Naar nog zal blijken, had hij een goede reden om de zaak enigszins te overdrijven.

Vast staat wel dat de arbeiders op donderdag 22 maart een vergadering hebben belegd, waarin zij over hun eisen aan de veenbazen hebben gesproken. Er is toen een voorstel over betere arbeidsvoorwaarden op papier gezet dat, na eerst door henzelf te zijn ondertekend, vervolgens aan de bazen werd aangeboden. Het exemplaar waaraan ik mijn gegevens ontleen, is dat uit het archief van Wytze Alles v.d. Sluis (afb. 2).

Veenregeling.

Het gewone graven is gesloten op 8 Gld. Het tweevoud graven 10 Gld. Het postgraven 12 Gld. allen het dagwerk. Het turfleggen 2 Gld. het dagwerk. Het omringelen 18 stuiver het dagwerk. Het stoeken 10 cts het dagwerk. Het omliggen 40 cts het dagwerk.

Regeling van omwerk.

Het bijkrooien van het dagwerk 40 cts en zoo vervolgens, dat is stok een cent. Nu graven aan October toe 1 gulden. October, November, December 75 cent. Januari, Februari 60 cent, van Februari af aan graven toe 75 cent. De afstand van bijkrooien volgens de regeling van nu tegenwoordig. De dag is om te werken is van zon tot 2 uur toe. Daar moet geen verplicht van de winkel wezen; hier moet zaterdag ieder zijn geld hebben. De baggelaarsmakers vragen moeten 10 cent verhoogen hebben.

Wij zullen niet eerder aan werk gaan of aan deze veenregeling moet voldaan worden. Zaterdag om 12 uur moet wij het weten, dan hebben wij weer vergaderen.

Afb. 2. Het loonvoorstel van de arbeiders van 22 maart 1888. Bron: Familieboek Van der Sluis, p. 173.

Leeuwarden
den 24 maart 1888
1e Afdeling A
No. 341
Bijlagen

I
Wordt verzocht afdeeling, datum
en nummer dezer, bij de beant-
woording of aanhaling, naauw-
keurig uit te drukken.

Berigt op missive
van 23 Maart 1888. Geheim
betreffende Werkstaking
Appelscha.

Aan den heer Burgemeester
van Ooststellingwerf

Na kennisneming van den inhoud
Uwer in margine gemelde missi-
ve is het ook mij voorgekomen,
dat voorhands moet worden ge-
tracht, door middel van de Rijks-
en gemeente-politie tegen elke
verstoring der orde, tengevolge
van de werkstaking te Appelscha
te waken.

Naar aanleiding van het slot Uwer
missive zijn intusschen door mij
de noodige maatregelen genomen,
om een detachement militairen
gereed te doen houden en, voor
het geval deze voor de handha-
ving der orde door U noodig
mochten worden geacht, op Uwe
aanvraag, naar Appelscha te
doen vertrekken en ter Uwer
beschikking te stellen.
Ik verzoek U, afgescheiden van
de mogelijkheid van het laatste,
mij van den toestand te Appel-
scha op de hoogte te houden.
Het schrijven van den heer
van der Sluis gaat hierbij terug.

De Commissaris des Konings in
de provincie Friesland,

Van Harinxma
thoe Slooten

1° AFDEELING
No. 341
R. G. B. W.
Wordt verzocht afdeeling, datum en nummer dezer, bij de beantwoording of aanhaling, naauwkeurig uit te drukken.
Brijgt op missive
van 23 Maart 1888. Geheim
betreffende Werkstaking
Appelscha

Leeuwarden, den 24 Maart 1888

In kennisneming van den inhoud Uwer in margine gemelde missive is het ook mij voorgekomen, dat voorhands moet worden getracht, door middel van de Rijks- en gemeente-politie tegen elke verstoring der orde, tengevolge van de werkstaking te Appelscha te waken.

Naar aanleiding van het slot Uwer missive zijn intusschen door mij de noodige maatregelen genomen, om een detachement militairen gereed te doen houden en, voor het geval deze voor de handhaving der orde door U noodig mochten worden geacht, op Uwe aanvraag, naar Appelscha te doen vertrekken en ter Uwer beschikking te stellen.

Ik verzoek U, afgescheiden van de mogelijkheid van het laatste, mij van den toestand te Appelscha op de hoogte te houden.

Het schrijven van den heer van der Sluis gaat hierbij terug.

De Commissaris des Konings in de provincie Friesland
Van Harinxma
thoe Slooten

Afb. 3. Missive van de Commissaris des Konings van 24 maart 1888. Uit de slotregel blijkt dat de brief van Van der Sluis aan de Commissaris bekend is geweest. Bron: G.A. Inv. no. 449.

De belangrijkste door de arbeiders geformuleerde eisen blijken te zijn geweest: het loon voor het graven moest gemiddeld met f 1,- per dagwerk worden verhoogd, na het graafseizoen zou naar gelang de tijd van het jaar een minimum daghuur van f 0,60 à f 1,- moeten worden betaald en aan de verplichte winkelnering diende met onmiddellijke ingang een einde te worden gemaakt.

Om aan deze wensen kracht bij te zetten organiseerden de stakers nog dezelfde middag een optocht, waaraan door zo'n 350 man werd deelgenomen. Op grond van dit deelnemersaantal kan een schatting worden gemaakt van de omvang van de staking. Naar verderop zal blijken, hadden in die tijd ongeveer 300 volwassen mannen hun hoofdberoep in het veenbedrijf. Naast de al genoemde vrouwen en kinderen werkten ook nog vele losse arbeiders voor langere of kortere tijd mee, waardoor het jaarlijkse getal arbeiders op ongeveer 1000 uitkwam.⁶⁾ Aangezien het voor het grootste deel de vaste arbeiders zullen zijn geweest die bij de staking betrokken waren, meen ik te mogen stellen dat zij vrij algemeen is geweest. Deze veronderstelling wordt bevestigd door het eerder geciteerde opschrift van het artikel in *De Hepkema*. Dit verklaart dat Van der Sluis en waarschijnlijk ook de meeste andere verveners - het uit hun kring afkomstig raadslid Zwart had, zoals in de brief staat, het zelfs niet aangedurfd om de kwestie bij de burgemeester aan te kaarten - de schrik om het hart sloeg.

De volgende belangrijke ontwikkeling in het conflict deed zich voor op vrijdag 23 maart, toen Wytze Alles v.d. Sluis in de pen klom om zijn voornoemde brief te schrijven. Afgezien van de feitelijke gegevens, die grotendeels ook wel uit andere bron bekend waren, ligt het belang van dit schrijven vooral in de daaruit getrokken eindconclusie. Naar Van der Sluis' mening liet de toestand zich dermate dreigend aanzien dat tussenkomst van de "sterke macht" dringend gewenst was. Welke macht hij daarbij precies op het oog had - de politie of het leger - is moeilijk te zeggen; te ontkennen valt niet - ook al is wel eens anders geschreven⁷⁾ - dat de verveners ingrijpen van hogerhand nadrukkelijk hebben gewenst. Het eerder aan het raadslid Zwart gedane verzoek om met de burgemeester te gaan praten bewijst dat er overleg tussen hen was geweest. Van der Sluis ondernam pas zelf iets, toen duidelijk werd dat Zwart het initiatief hiertoe niet had durven nemen.

Wat nu eveneens pas met zekerheid kan worden vastgesteld, is dat de burgemeester volledig overeenkomstig de wensen van de verveners heeft gehandeld. Onder de bij de burgemeester ingekomen 'geheime missives' vond ik een schrijven van de Commissaris des Konings van 24 maart, waarin niet alleen staat dat de gevraagde militairen gereed zouden worden gehouden, maar ook dat de brief van de heer Van der Sluis aan hem hierbij retour ging (afb. 3).⁸⁾ Door deze missive komt vast te staan dat het besluit tot het sturen van een detachement infanterie (30 man) uit Leeuwarden alsmede van zes rijksveldwachters mede op grond van Van der Sluis' brief is genomen (afb. 4).

Of het zenden van deze troepenmacht hier nu wel of niet invloed op heeft gehad, feit is dat de volgende dag de zaak een heel andere wending nam dan waarschijnlijk alle betrokkenen nog kort ervoor hadden gedacht. Op maandag 26 maart wist de burgemeester een schikking te bewerkstelligen, waarbij de voornaamste eisen van de stakers - verhoging van het loon en afschaffing van de verplichte winkelnering - werden ingewilligd. Naar zeggen van de socialistische

listische geschriften, dat hier in de laatste tijd op groote schaal geschiedde,....." hem de meeste zorg had gebaard. Of anders gesteld, Van der Sluis is bang geweest dat de socialistische revolutie, die een einde aan de heerschappij van de veenbazen zou kunnen maken, op uitbreken stond. Ook enkele andere passages in zijn brief lijken tegen de achtergrond van deze angst te zijn geschreven. Ik wijs op wat hij al in een van de eerste regels opmerkt over een eventuele inwilliging van de gestelde eisen. Daar kon geen sprake van zijn, "immers de werkmán zou in dat geval zich geheel meester maken van de zaak der verveeners,...". Doorslaggevend lijkt mij echter de zin waarin hij vertelt over de plannen van sommige veenbazen "have en goed aan het lot over te laten, om althans het leven te redden". Dit gecombineerd met zijn mededeling dat hij leed onder agitatie, neemt bij mij de laatste twijfel weg. Tot degenen die plannen in deze richting hadden gemaakt, behoorde zo goed als zeker Van der Sluis zelf die volledig door angst was overmand. Daarbij heeft waarschijnlijk ook meegepeeld wat in dezelfde week in het naburige Schoterland was gebeurd. Tot grote ontsteltenis van nagenoeg de gehele bezittende klasse was daar de leider van de socialistische beweging, Domela Nieuwenhuis, tot lid van de Tweede Kamer gekozen.¹¹⁾ De stemming had op 20 maart plaatsgevonden, enige dagen later stond de uitslag met grote koppen in de krant. Wytze Alles v.d. Sluis heeft op het moment dat hij zijn brief schreef misschien wel hetzelfde gevoel gehad als Domela Nieuwenhuis en zijn aanhangers onder de arbeiders in Appelscha, dat de socialistische revolutie niet meer lang op zich zou laten wachten en dat Z.O.-Friesland, en inzonderheid Appelscha, een van de brandpunten van de actie zou kunnen zijn. Mogelijk is dit ook de ware reden voor het snelle toegeven van de veenbazen geweest. Maar hoe dit ook zij, in elk geval zijn zij door de aard en de omvang van de veenarbeidersstaking volledig van de kook geraakt. En dat terwijl kort ervoor hun machtspositie nog bijkans onaantastbaar had geleken.

De gevolgen van de staking

Zoals wij achteraf kunnen vaststellen, heeft de staking van 1888 in menig opzicht een keerpunt in de geschiedenis van Appelscha gevormd. Het dorp had de aandacht op zich gevestigd. Valt er over vroeger tijd nauwelijks iets te melden, nadien duikt de naam Appelscha met de regelmaat van de klok op in officiële rapporten, kranten e.d. Zoals kan worden verwacht, heeft het merendeel van die berichten betrekking op het opkomende socialisme. Maar omdat deze beweging zich inzette voor de verbetering van de levensomstandigheden van de armen, kunnen we tevens beschikken over een schat van gegevens betreffende de sociaal-economische situatie.

Maar het jaar 1888 was toch allereerst een mijlpaal in de geschiedenis van het socialisme zelf. Volgens het 'P.S.' onder de brief van Van der Sluis was pas in de laatste tijd de propaganda ervoor toegenomen. Als gevolg van de bij de staking behaalde successen heeft de aanhang van de beweging zich hierna bijzonder snel uitgebreid. In de volgende twee jaren kwam een groot aantal organisaties tot stand, zoals een vakbond van veenarbeiders, een vrouwen- en een jongelingenvereniging, die zich aansloten bij de Sociaal-Democratische Bond (SDB), rond die tijd de enige socialistische partij in ons land. Er waren in

1890

Appelscha: Tj. Stienstra, A. v. Emmenes, A. Rauwerda, A. v. Emmenes en G.L. v.d. Zwaag, S. v. Veen, J.K. v.d. Veer.
Oldeberkoop: G.L. v.d. Zwaag.

1891

Appelscha: Vitus Bruinsma, Travailleur, R.J. de Jong, Domela Nieuwenhuis, W.P.G. Helsdingen en Travailleur, G.L. v.d. Zwaag, G. Stellingwerf-Jentinck.
Oosterwolde: G.L. v.d. Zwaag.
Haulerwijk: G.L. v.d. Zwaag.
Donkerbroek: G.L. v.d. Zwaag, Tj. Stienstra, S. v. Veen, S. v. Veen, D. de Clercq.
Oldeberkoop: G.L. v.d. Zwaag.
Makkinga: G.L. v.d. Zwaag.
Elsloo: J.J. Zeephat.

1892

Appelscha: Tj. Stienstra, A. v. Emmenes, G.L. v.d. Zwaag en Tj. Stienstra, G.L. v.d. Zwaag en J.M. v. Vlaardingen, Travailleur, S. v. Veen, J.H. Geel, J. Stellingwerf-Jentinck, G.H. Pieters.
Haulerwijk: S. v. Veen, K. Nijland.
Donkerbroek: Tj. Nawijn, G.L. v.d. Zwaag.
Elsloo: S. v. Veen, G.L. v.d. Zwaag.

1893

Appelscha: Van Kol, P.J. Troelstra, Domela Nieuwenhuis, Haringstad, Vitus Bruinsma, A. v. Emmenes en Schaper, Urban, G.L. v.d. Zwaag, Urban.
Oosterwolde: W. Giezen en L. Cohen, Vitus Bruinsma, Urban.
Haulerwijk: Domela Nieuwenhuis, Schaper, Tj. Stienstra.
Donkerbroek: Domela Nieuwenhuis, G.L. v.d. Zwaag, Schaper.
Elsloo: Schaper, mevr. Weyer, Schaper.

1894

Appelscha: Schaper, mej. G. Kleefstra, H. Spiekman en Schijf, mej. G. Kleefstra, Marius, Spiekman, T. Luitjes.
Oosterwolde: Marius, G.L. v.d. Zwaag, J.G. Jansonius en mej. G. Kleefstra.
Haulerwijk: J.G. Jansonius en mej. G. Kleefstra, Ids v.d. Ploeg, Marius, G.L. v.d. Zwaag.
Donkerbroek: Ids v.d. Ploeg, J.G. Jansonius en mej. G. Kleefstra, Marius, T. Luitjes, G.L. v.d. Zwaag.
Oldeberkoop: G.L. v.d. Zwaag, J.G. Jansonius.
Elsloo: mej. G. Kleefstra, G.L. v.d. Zwaag.

1895

Appelscha: Domela Nieuwenhuis, mej. G. Kleefstra, Cornelissen, L.M. Hermans, T. Luitjes en J. Giezen, Tj. Stienstra, A. v. Emmenes.
Oosterwolde: Domela Nieuwenhuis, L.M. Hermans, Tj. Stienstra.
Donkerbroek: Cornelissen, Marius.
Elsloo: mej. G. Kleefstra, Marius.

1896

Appelscha: G.L. v.d. Zwaag, mej. G. Kleefstra, Bouma en Schaaf, W. Giezen, W. Giezen, mej. G. Kleefstra.
Oosterwolde: W. Giezen, G.L. v.d. Zwaag en W. Giezen en M. den Hartog.
Donkerbroek: G.L. v.d. Zwaag.
Elsloo: W. Giezen, mej. G. Kleefstra.

Afb. 5. Lijst van sprekers op socialistische vergaderingen in Ooststellingwerf (1890-1896). Bron: De Klok, jaargangen 1890-1896.

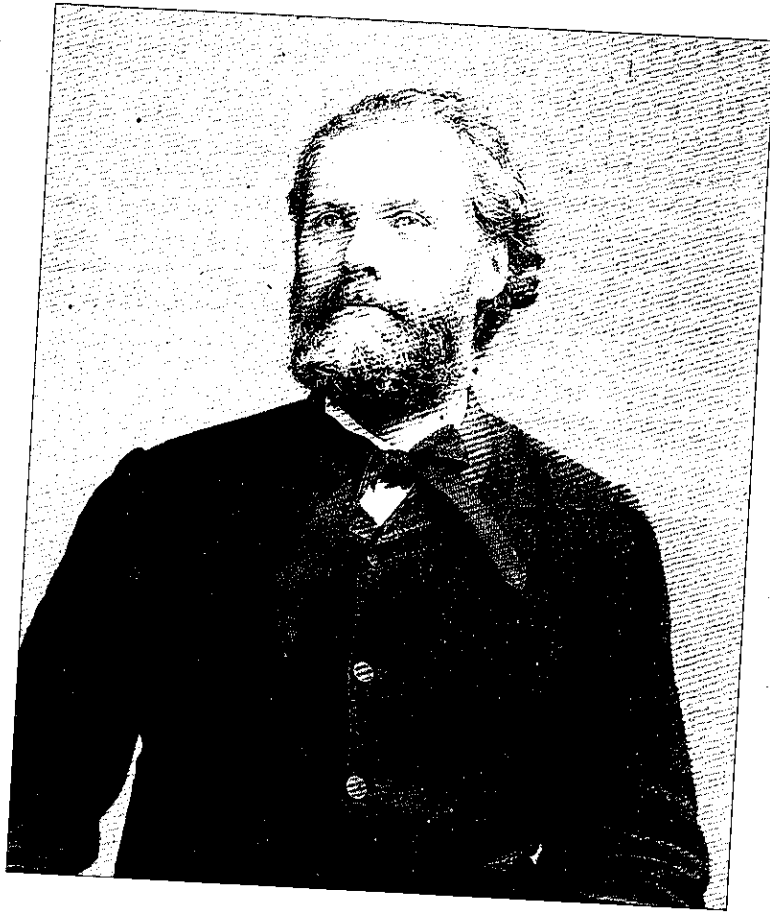
Friesland, hoewel eertijds een provincie waar de SDB naar verhouding sterk vertegenwoordigd was - denk aan de verkiezing van Domela Nieuwenhuis - weinig andere plaatsen die op de aanwezigheid van zoveel organisaties konden bogen.¹²⁾ Op grond hiervan mag men Appelscha typeren als een bolwerk van het vroege socialisme.

Als vanzelf ontwikkelde het dorp zich ook tot een centrum, vanwaaruit werd geprobeerd het socialistisch ideaal verder uit te dragen. Op 30 maart 1889 hield voor de eerste keer de vereerde leider van de SDB, de al een aantal keren genoemde Ferdinand Domela Nieuwenhuis, hier een redevoering.¹³⁾ In de volgende jaren zou hij het dorp regelmatig blijven bezoeken. Hetzelfde geldt voor de meeste andere socialistische voormannen uit die tijd. Maakt men een overzicht van de sprekers op de tussen 1890 en 1896 in Appelscha en de overige dorpen van Ooststellingwerf gehouden vergaderingen en meetings, dan ziet men bijna de hele fine fleur van de toenmalige beweging aan het oog voorbijtrekken (afb. 5). Uit het grote verschil in aantal bijeenkomsten tussen de genoemde plaatsen blijkt bovendien dat ik hierboven geen woord te veel heb gezegd over de vooraanstaande positie die Appelscha innam. Een ander bewijs hiervoor levert het aantal abonnees op het in deze tijd in de zuidoosthoek van Friesland veel gelezen socialistische weekblad *De Klok* (afb. 6).

Wolvega	90	Oldeholtpade	22
Gorredijk	60	Drachten	21
Appelscha	40	Akkrum	20
Noordwolde	39	Monnikeburen	20
Heerenveen	38	Oldeberkoop	11
Terwispeel	38	Oosterwolde	9
Amsterdam	35	Donkerbroek	5
Leeuwarden	29	Haulerwijk	4
Lemmer	25	Elsloo	3
Beets	25	Nijeberkoop	2
Jubbega	23	Fochtelloo	2
Kortezwaag	23	Makkinga	1

Afb. 6. Overzicht naar dorp van het aantal abonnees op De Klok (1890). Ik heb niet gestreefd naar volledigheid: behalve de Ooststellingwerfse dorpen zijn in het overzicht alleen de plaatsen opgenomen, waar het aantal abonnees meer dan twintig bedroeg. Bron: De Klok, 18 april 1890.

In een overzicht ervan dat werd afgedrukt in het nummer van 18 april 1890, staat Appelscha na Wolvega en Gorredijk op de derde plaats. Maar in Appelscha waren meer abonnees dan in het veel grotere Heerenveen. Hoofdredacteur en uitgever van *De Klok* was de in de zuidoosthoek van Friesland bijzonder populaire socialistische voorman Geert van der Zwaag uit Gorredijk, bij wie ik verderop nog wel langer zal stilstaan. Hier zij alvast opgemerkt dat hij zich uit

Afb. 7. Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Foto: F.L.M.D.

zijn krant laat kennen als een voorstander van een radicale vorm van socialisme.

Als laatste leveren de in de volgende jaren frequent voorkomende stakingen en onlusten een duidelijk bewijs voor de grote kracht die van het socialisme ter plaatse uitging. In de winter van 1888/89 en 1889/90 waren er stakingen in de werkverschaffing. In het voorjaar van 1890 kwam het opnieuw tot een grote veenstaking, waarin de arbeiders ditmaal echter het onderspit moesten delven.¹⁴⁾ Voorlopig hoogtepunt, of zo men wil dieptepunt, van al de acties was het z.g. hongeroproer van januari 1893, dat leidde tot de gevangennamen van drie plaatselijke socialistische leiders.¹⁵⁾ Veroordeeld wegens opruiing en afpersing (van brood) verdwenen zij maar liefst voor een jaar achter de tralies. Deze rechtszaak behoort tot de bekendste van de vele 'socialistenprocessen' uit die tijd.

Dat in deze jaren de invloed van het socialisme in Appelscha bijzonder groot was, wordt ook gezegd in een geheim rapport dat de Commissaris des Konings in 1890 opmaakte naar aanleiding van de grote veenstakingen in Friesland. Deze stakingen hadden zich evenals die van 1888 over het hele zuidoostelijke veengebied van de provincie verbreid. De Commissaris merkt over het verloop van de stakingen op dat in de meeste gemeenten betrekkelijk snel een oplossing voor het conflict was gevonden, maar niet in Ooststellingwerf. Daar was de situatie "vooral te Appelscha geheel anders. Meer nog dan in enige andere gemeente waren het hier de socialisten, die de arbeiders aanspoorden in de werkstaking te volharden, en deze niet zelden tegen het openbaar gezag opruienden en prikkelden".¹⁶⁾

De doorwerking van de staking op langere termijn

Ook over een langere periode gezien blijken de gebeurtenissen van 1888 en de direct daaropvolgende jaren een beslissende invloed op de ontwikkeling van het socialisme in Appelscha te hebben gehad. Anders lijkt mij tenminste niet te verklaren dat hier veel langer dan in de overige dorpen van Ooststellingwerf de beweging haar oorspronkelijk zeer radicale karakter heeft behouden. Alvorens deze latere ontwikkeling te kunnen uitleggen moet ik echter eerst een enkel woord zeggen over de geschiedenis van het socialisme in het algemeen.

Zoals al kon worden opgemaakt uit de hierboven geciteerde woorden van de Commissaris des Konings, was de onrust die in de jaren 1888 tot 1893 in Appelscha heerste niet een op zichzelf staand verschijnsel. Ook in het algemeen was dit een zeer roerige periode in de geschiedenis van het Nederlandse socialisme, wat ongetwijfeld samenhangt met de diepe economische crisis waaronder in die tijd vooral de landbouw in ons land leed. De grote ellende hiervan maakte de mensen gevoelig voor de revolutionaire ideeën van het oorspronkelijke socialisme. Bij velen gloorde de hoop dat nu eindelijk de door Marx e.a. voorspelde socialistische revolutie tot uitbarsting zou komen. En hoewel de meesten er nauwelijks enige voorstelling van hadden hoe zo'n omwenteling tot stand moest worden gebracht, had men wel een soort onbestemd gevoel dat stakingen en andere acties er een beslissende aanzet toe konden geven. Marx had toch gezegd dat de socialistische revolutie de vaststaande uitkomst van de strijd van de arbeiders zou zijn. In het licht van deze toekomstdromen is de tijd

rond 1890 gekarakteriseerd als de "jaren van verwachting".¹⁷⁾ Onder de socialistten bestonden echter verschillende opvattingen over de strategie die moest worden gevolgd om dit doel te bereiken.¹⁸⁾ Zeker van de leiders waren er velen, die de revolutie slechts zagen als een ver verwijderd toekomstperspectief. Zij verwachtten op korte termijn meer van een aanpak die zich hield aan de bestaande democratische spelregels. Bovendien zou als de strijd voor algemeen kiesrecht eenmaal gewonnen was de macht vanzelf aan de socialistten komen. Overigens wil ik er nadrukkelijk op wijzen dat beide standpunten elkaar oorspronkelijk niet uitsloten. Domela Nieuwenhuis, later de grote voorman van de revolutionaire stroming, was eerder een van de grondleggers van de beweging voor algemeen kiesrecht geweest en had zich in 1888 als eerste socialist in de Kamer laten kiezen. Waarschijnlijk is het vooral de mislukking van dit Kamerlidmaatschap geweest - Domela vond dat hij op deze wijze te weinig voor zijn mensen had kunnen doen - die hem nadien sterk in radicale richting deed opschuiven. Daarentegen waren er onder de latere 'parlementairen' velen die zeker niet elke gedachte aan een revolutie hadden uitgebannen. Hun voornaamste leider, Pieter Jelles Troelstra, zou er zelfs in 1918 nog een serieuze poging toe ondernemen. In de jaren waarover het hier gaat, kort na 1890, trad deze tegenstelling voor het eerst binnen de SDB aan het licht.

De beslissing in deze voor de verdere ontwikkeling van het Nederlandse socialisme hoogst belangrijke kwestie viel op het kerstcongres van de SDB in 1893. De meerderheid schaarde zich achter het revolutionaire standpunt. De partij zou van verdere deelname aan verkiezingen afzien; aan de leden werd toegestaan om louter op persoonlijke titel aan de stembusstrijd te blijven meedoen. Het belangrijkste voor mij is dat tot de meerderheid die dit standpunt onderschreef, ook de afdeling Appelscha behoorde.¹⁹⁾ Hiermee komt onomstotelijk vast te staan dat tenminste het grootste deel van de Appelschaaster socialistten radicaal gezind was.

Voor de SDB is strikt genomen de uitkomst van deze strijd nauwelijks meer van gewicht geweest. De partij werd wegens haar revolutionaire doelstelling aan het einde van het volgende jaar verboden. De meteen daarna opgerichte Socialistenbond (SB) mag echter als de directe voortzetting ervan worden beschouwd. De laatstgenoemde partij bleef het revolutionaire ideaal trouw; alleen de individuele leden zouden aan verkiezingen mogen deelnemen. De minderheid die de SDB, c.q. SB te radicaal vond, had even eerder al, in de zomer van 1894, een nieuwe partij opgericht, de Sociaal-democratische Arbeiderspartij (SDAP). De leider ervan werd de al genoemde Pieter Jelles Troelstra, die zich hiermee opwierp als de grote tegenspeler van Domela. Gezien het door haar gekozen uitgangspunt - het socialisme zou allereerst langs democratische weg verwezenlijkt moeten worden - is het begrijpelijk dat de SDAP de strijd voor algemeen kiesrecht centraal stelde. Het zou echter nog jaren duren eer zij met deze tactiek enig succes boekte. De meeste socialistische leiders van het eerste uur alsmede het merendeel van de arbeiders bleven voorlopig de SB trouw. Dat gold ook voor de Appelschaaster socialistten, die niet meer deden dan de naam van de partijafdeling aan te passen aan de veranderde omstandigheden.²⁰⁾ Van een afscheidingsbeweging in de richting van de SDAP wordt hier niets vernomen, waarmee komt vast te staan dat het bij de stemming van 1893 door de afdeling ingenomen standpunt nagenoeg algemeen gedeeld werd.

De volgende stap in het desintegratieproces dat het Nederlandse socialisme in deze jaren doormaakte, werd in 1897 gezet door Domela Nieuwenhuis zelf. In december van dat jaar trad hij uit de SB en ging over naar het anarchisme.²¹⁾ Omdat hem ook daarin het overgrote deel van de Appelschaaster socialisten volgde, spreekt het vanzelf dat ik aan deze gebeurtenis wat meer aandacht besteed.

De voornaamste beweegredenen die Domela Nieuwenhuis voor zijn besluit had, was het verlies van het vertrouwen in de traditionele partijvorming.²²⁾ Hij was tot het inzicht gekomen dat de socialistische samenleving niet van bovenaf aan de mensen diende te worden opgedrongen. Het doel dat de bestaande socialistische partijen nastreefden - de overname van de macht - kon hoogstens tot gevolg hebben dat de ene dictatuur - die van de door de kapitalisten geleide staat - door een andere - die van de leiders van de socialistische partij - werd vervangen. De ware socialistische maatschappij moest volgens Domela zonder dwangmiddelen van bovenaf verwezenlijkt worden, omdat ook socialistische leiders altijd hun wil aan andersdenkenden zouden willen opleggen. Van een samenwerking op voet van gelijkheid, die het wezenlijke kenmerk van de 'nieuwe' maatschappij diende te zijn, zou aldus geen sprake kunnen zijn. De weg die Domela wilde begaan, had als vertrekpunt de verandering van onderaf. Alvorens aan een realisering van het einddoel kon worden gedacht, moest eerst de juiste instelling ervoor bij de mensen worden aangekweekt. Pas als elk mens door de idealen van het socialisme was gegrepen, zou het mogelijk zijn ook de samenleving als geheel te veranderen.

De middelen waarmee volgens Domela dit doel dichterbij moest worden gebracht, waren heel andere dan die van de 'gewone' politieke partijen. Verwachtten die alles - de SDAP - of op z'n minst iets - de SB - van een goede partijorganisatie, de traditionele politieke strijd en de macht van het stembiljet, Domela had in al deze middelen het vertrouwen verloren. Bovendien vond hij ze onverenigbaar met de socialistische vrijheids- en gelijkheidsprincipes. Op deze wijze zouden de leiders van de partij alle macht naar zich toetrekken. De gewone mensen hoefden niet veel meer te doen dan eens in de zoveel jaar een hokje rood te maken op een stembiljet. En dat droeg weinig bij tot de verwezenlijking van het werkelijke doel: de bekering van de mensen tot het socialistische ideaal. Domela verwachtte van zijn volgelingen een heel andere opstelling. Iedereen diende actief aan het werk deel te nemen. Het beleggen van vergaderingen, het maken van propaganda en het voorbereiden van acties en demonstraties was een taak voor allen. Ook moesten zijn volgelingen door hun gedrag een voorbeeld zijn voor anderen. Een uitvloeisel hiervan was dat de anarchisten op vele terreinen actief waren om propaganda voor hun idealen te maken. Zij organiseerden vergaderingen, verspreidden propagandamateriaal, gaven leiding aan acties, deden mee aan de strijd tegen het drankmisbruik, richtten verenigingen op tegen het militarisme en stichtten collectieve leef- en werkgemeenschappen. Uitoefening van dwang was bij al dit werk uit den boze. De mensen moesten werkelijk worden overtuigd en tot vrijwillig meedoen worden bewogen. Ook moest hieraan geen leiding van bovenaf worden gegeven; in de anarchistische beweging werden in principe al de initiatieven door de betrokkenen zelf ontwikkeld.

Een van de weinige traditionele strijdmiddelen waarin Domela vertrouwen bleef houden, was de staking.²³⁾ Reden daarvan was dat de mensen bij een dergelijke actie veel directer betrokken waren dan bij verkiezingen. Zelfs de vakbondsorganisatie werd door hem niet openlijk afgewezen. Overigens kon hij dat ook moeilijk doen omdat veel van zijn volgelingen waren aangesloten bij het Nationaal-Arbeidssecretariaat in Nederland (NAS), rond 1900 het grote socialistische vakverbond. Andere door Domela gesteunde organisaties waren de vereniging tegen het militarisme, IAMV, die in 1904 mede door zijn toedoen was opgericht, en de bond van geheelonthouders, ANGOB, die vooral onder anarchisten veel aanhang had. Op grond van dit standpunt is Domela wel tweeslachtigheid verweten. Waarom konden op deze terreinen vaste organisatorische verbanden wel gunstig werken en op dat van de politiek niet?²⁴⁾ Andere critici gingen nog verder en verweten Domela elk realiteitsbesef te hebben verloren.²⁵⁾ Zijn idealen moesten worden beschouwd als utopieën, zijn actiemiddelen als onbruikbaar omdat er door het gebrek aan organisatie geen kracht van uitging. Ja, zelfs konden de arbeiders er volledig door in het ongeluk worden gestort, omdat een wegens gebrek aan organisatie verloren staking of actie vaak ontslag en uitsluiting van werk tot gevolg had. Het hoeft geen betoog dat deze kritiek vooral door de SDAP breed werd uitgemeten.

Terugkerende tot de politieke realiteit van kort voor 1900 betekende de stap van Domela, dat er nu drie stromingen in het socialistische kamp waren te onderscheiden: de anarchisten, die doordat aanvankelijk de meeste arbeiders Domela trouw bleven de grootste groep vormden; de SB, die door deze handelwijze van zijn voormalige voorman tot een splinterpartij ineenschrompelde en de SDAP, die van Domela's stap minder last had, maar toen nog een betrekkelijk kleine partij was. Overigens werd in 1900 het aantal hoofdrichtingen weer tot twee teruggebracht doordat het restant van de SB opging in de SDAP. Er waren echter ook socialisten die door deze afscheidingen blijvend buiten ieder groter verband kwamen te staan. Een aantal van hen keerde de beweging voorgoed de rug toe of verdween in de anonimiteit, een enkeling ging min of meer zelfstandig verder, zoals de hiervoor genoemde Geert v.d. Zwaag. Dankzij zijn grote persoonlijke populariteit heeft hij in Zuidoost-Friesland tot in de jaren twintig van deze eeuw een zekere aanhang weten te behouden.

Wat meer bepaald Appelscha betreft blijken vooralsnog alleen de meer radicale van de bovengenoemde stromingen hier voet aan de grond te hebben gekregen. Volgens een krantebericht van 1 april 1898 was de plaatselijke afdeling van de SB opgeheven en vervangen door een vakvereniging, die op dat moment zo'n 140 leden telde.²⁶⁾ Duidelijk blijkt uit de gekozen organisatievorm naar welke richting de voorkeur uitging. De vakbond was een van de weinige organisaties, waaraan Domela waarde bleef hechten. Volgens berichten van wat later datum betrof het hier een vakvereniging van veen- en veldarbeiders, die was aangesloten bij het NAS.²⁷⁾ Zoals ik al zei, hoorde het merendeel van de leden van het NAS tot de volgelingen van Domela. Volledige zekerheid krijgen we echter als de schrijver aan het slot van zijn bericht de oprichting aankondigt van een z.g. 'vrije groep', een op anarchistische leest geschoeide vereniging, die zich bezighield met de organisatie van vergaderingen, de verspreiding van propaganda, enz. De naam van de vereniging was zo gekozen om uit te drukken dat zij niet hetzelfde was als de afdeling van een politieke partij. Iedereen die

bevolkingsgroei en vestiging kon worden goedge maakt. In 1901 was volgens het in dat jaar aangelegde nieuwe Bevolkingsregister het aantal gezinnen tot 481 teruggelopen. Aan de bestemming die de meeste migranten kozen - Emmen en enige andere plaatsen in Z.O.-Drente, waar de verveningen nog in volle gang waren - kan men zien dat de oorzaak van het vertrek vooral in de stagnerende ontwikkeling van het veenbedrijf in Appelscha moet worden gezocht.

Bovenstaande conclusie wordt bevestigd door de uitspraken van een aantal tijdgenoten. Volgens de ons al bekende veenbaas W.A. v.d. Sluis was Appelscha rond 1890 "eene afnemende veenkolonie, wat de bevolking betreft (echter) eene producerende, want de lieden trouwen op zeer jeugdigen leeftijd;... Dat trouwt maar voor het vaderland weg. Dientengevolge zijn er veel kinderen. Vandaar dat in Appelscha sedert enige jaren overbevolking was en nog is. Maar voor een deel heeft die zich ontlast. Er hebben jaarlijks landverhuizingen plaats gehad naar het oosten van de venen van Drenthe,..."¹⁴ Van wat later datum zijn de berichten over hetzelfde verschijnsel in het regionale nieuwsblad *De Ooststellingwerper*. In het nummer van 24 maart 1899 wordt gezegd dat ten gevolge van de afname van de verveningen vele gezinnen uit Haulerwijk - een ander veendorp in Ooststellingwerf - en Appelscha vertrekken naar Duitsland, waar door de economische bloei grote vraag was naar land- en fabrieksarbeiders, en Drente. Op 5 april 1902 en 14 maart 1903 duiken berichten van dezelfde strekking in de kolommen van de krant op.

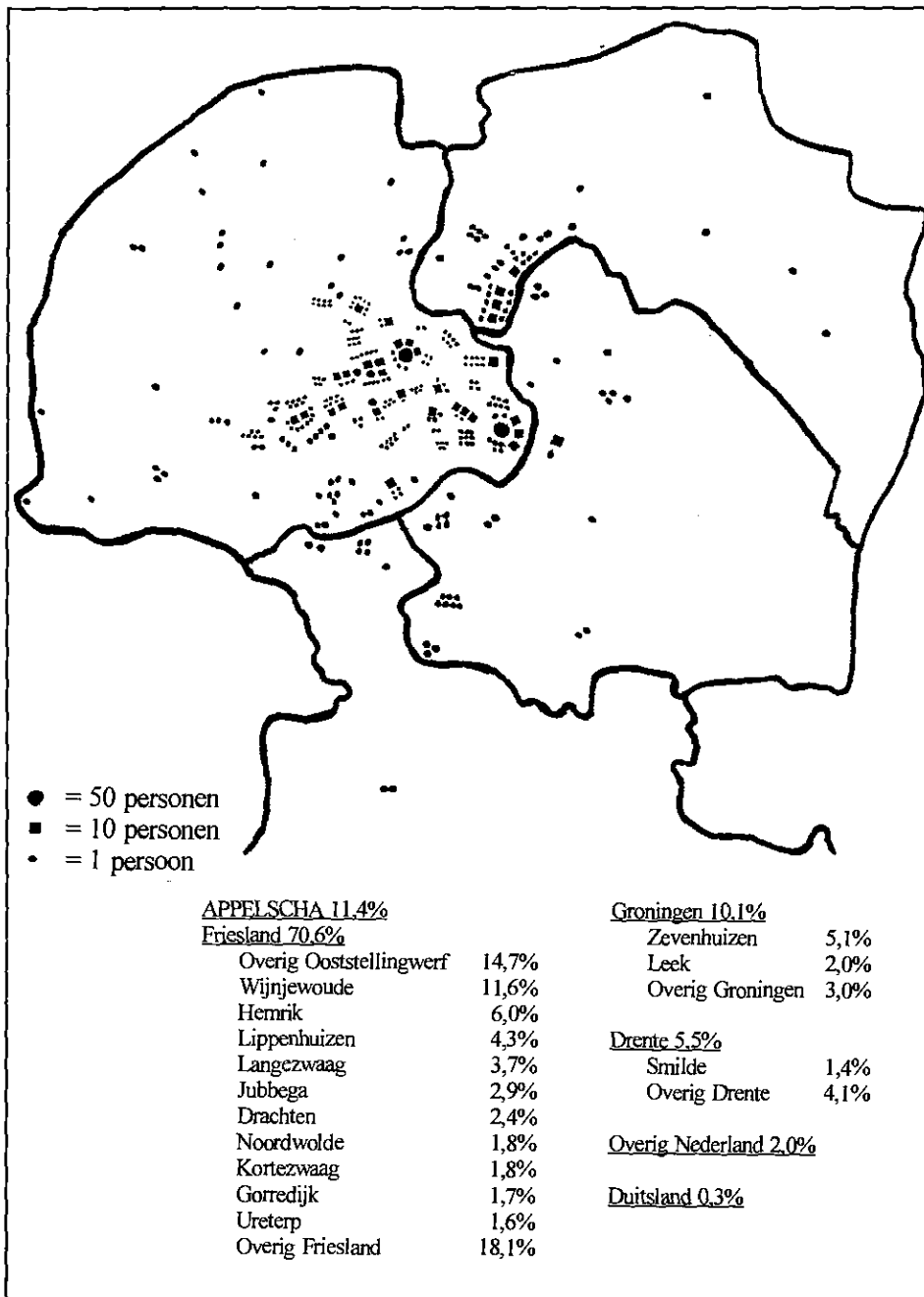
Zoals uit de grafiek van de inwoneraantallen blijkt, volgt na 1905 een periode van licht herstel die tot de jaren twintig heeft voortgeduurd. Van een definitieve omslag van het beeld kan echter niet worden gesproken. Bijna meteen na de Eerste Wereldoorlog verschijnen in de krant opnieuw berichten over de hoge vertrekcijfers.¹⁵ Als bestemmingen van de migranten worden in eigen land genoemd Holland, Twente en de Wieringermeer (de aanleg van de Zuiderzeewerken) en in het buitenland Noord-Frankrijk (wederopbouw na de oorlog) en Canada. De grootste teruggang valt in de jaren twintig, daarna zijn waarschijnlijk onder invloed van de steeds dieper wordende economische crisis, waardoor men ook elders geen werk meer kon krijgen, de vertrekoverschotten wat minder geworden. De hele periode van 1880 tot 1940 overziende kan uit de bevolkingscijfers worden geconcludeerd dat Appelscha toentertijd moeilijke jaren heeft doorgemaakt. Door de teruggang van de verveningen heeft een massale uittocht van mensen plaatsgevonden. De langdurige aard van het verschijnsel bewijst dat er een bijna permanente crisissituatie heeft geheerst. In het komende hoofdstuk over de sociaal-economische ontwikkeling zal ik dieper op de details ervan ingaan, maar kort gezegd kwam het probleem hierop neer dat door de afnemende werkgelegenheid in het veen een grote structurele werkloosheid is ontstaan, waarvoor op lokaal niveau nauwelijks een oplossing kon worden gevonden. Voor veel inwoners van Appelscha stond derhalve geen andere weg open dan te vertrekken. Dit vormt het meest wezenlijke verschil met de periode voor 1880, toen het dorp aan een groeiend aantal mensen een nieuw bestaan kon bieden.

geconstateerd dat Van der Zwaag zijn greep op de kiezers heeft verloren: iedere socialist die wil stemmen staat nu wel achter de SDAP.³⁴⁾ Maar niet lang hierna treedt opnieuw aan het licht dat de verhoudingen in Appelscha toch anders lagen. Horen we - een kleine opleving rond de Eerste Wereldoorlog daarlatende - later in de overige dorpen van Ooststellingwerf zo goed als niets meer over de anarchistische beweging, in Appelscha heeft zij zich in deze jaren een blijvende aanhang weten te verwerven. In de zomer van 1913 wordt een 'vrije groep' vermeld,³⁵⁾ enige jaren later blijkt er ook weer een anarchistisch georiënteerde vakbeweging te bestaan.³⁶⁾ Ook uit dezelfde hoek afkomstige nieuwe organisaties als het Vrije Jeugdverbond³⁷⁾ en de IAMV³⁸⁾ hebben rond die tijd hun intrrede in Appelscha gedaan. En hoewel we over de aanhang van al deze verenigingen nauwelijks iets weten - zoals mijn informanten zeiden werd er nooit iets op papier gezet - dat het anarchisme hier niet dood was, blijkt ook uit de soms zeer in het oog springende daden ervan.

In de jaren tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog deed de beweging sterk van zich spreken op het terrein van de anti-militaristische actie. Onder de toentertijd jongere generatie Appelschaasters waren er naar verhouding velen, die uit hun overtuiging de uiterste consequentie trokken en dienstweigeraar werden. Niet zonder trots vertelden mijn informanten mij dat hun aantal zelfs zo groot was, dat Bart de Ligt - een in die tijd bekend propagandist op dit terrein - eens over Appelscha had gesproken als "het dorp waar de victorie zou beginnen". Ook waren het vooral de anarchisten die optraden als de leiders van de - en hieruit blijkt opnieuw de continuïteit - nog steeds met grote regelmaat voorkomende stakingen en oproeren. In dit verband verdienen de jaren 1900, 1901, 1902, 1913, 1918, 1925 en 1932 bijzondere vermelding. Bij de twee laatste grote acties in 1925 en 1932 werd in Ooststellingwerf zelfs weer net als in 1888 de kleine staat van beleg afgekondigd. De directe reden ervan was dat de autoriteiten zich vooral over de situatie in Appelscha zorgen maakten. Een ander sterk bewijs dat het anarchisme lang invloed in Appelscha heeft behouden, wordt geleverd door de sinds 1924 regelmatig hier georganiseerde Pinksterlanddagen. Dat waren grote anti-militaristische manifestaties, die door geestverwanten uit het hele land werden bezocht. Plaats van samenkomst was oorspronkelijk een open plek in het bos bij Appelscha - de 'Koele' of Kuil geheten - waar later het openluchttheater in is gebouwd. Vanaf 1933 beschikte men echter over een eigen terrein dat tot op de dag van heden bestaat.

Met de aankoop van dit terrein naderen we langzamerhand het einde van de geschiedenis van het anarchisme in Appelscha. Weliswaar komt elke eerste zondag van de maand nog steeds een kleine groep mensen van het Noordelijke Gewest van Vrije Socialisten - onder deze laatste betiteling mag hetzelfde worden verstaan als onder anarchisten - in Appelscha bijeen, maar druk is het alleen nog met Pinksteren als aanhangers uit binnen - en buitenland de weg naar het dorp weten te vinden. Onder de eigen bevolking van Appelscha heeft de beweging echter al in de dertiger jaren haar aanhang grotendeels verloren. Trouw bleef alleen de 'harde kern', die na de Tweede Wereldoorlog steeds verder ineenschrompelde. Nu is er nog slechts een handjevol zeer oude mensen dat zich anarchist noemt. Door de aard van het anarchisme - het was een beweging die zich met het normale politieke bedrijf in Nederland niet inliet - valt moeilijk na te gaan hoe de neergang precies is verlopen. Wel zijn er sterke

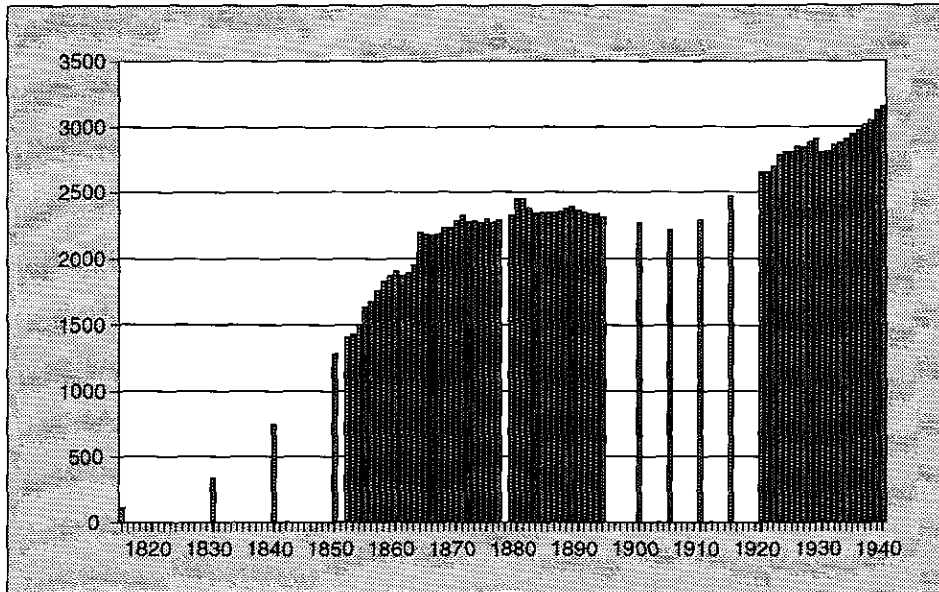

Afb. 15. Herkomst van de gezinshoofden en hun echtgenoten, die in 1860 in Appelscha woonden (totaal 761 personen). In de tabel zijn alleen de plaatsen opgenomen, waar meer dan tien personen geboren waren. Bron: G.A., Inv. no. 593-612 (Bevolkingsregister 1860-1880).

het anarchisme is; het aantal dat op de hoogte is van de geschiedenis ervan is ongetwijfeld nog geringer. Te verwachten valt dat deze herinnering door de tijd helemaal zal worden uitgewist. Gezien de bijzondere aard van de anarchistische organisatie heeft de beweging niet veel sporen in de archieven achtergelaten. In elk geval heeft de groep in Appelscha zelfs nooit enige aantekening van haar activiteiten gemaakt. Feitelijke gegevens zijn dus alleen te vinden in de archieven van anderen en in kranten. Op veel vragen over de grootte en samenstelling van de groep, de beweegredenen van de mensen om mee te doen e.a. geven deze bronnen echter zelden het antwoord. Om dus tot een enigszins volledige reconstructie te kunnen komen moeten de betrokkenen zelf aan de tand worden gevoeld. Die mogelijkheid was, toen ik in 1987 met mijn onderzoek begon, nog aanwezig, maar dan diende wel snelheid te worden betracht. Van de leden van de Appelschaaster groep met wie ik sprak, varieerden de geboortedata van 1896 tot 1903. Twee van hen zijn inmiddels al niet meer onder ons. Het schrijven van een geschiedenis van het Appelschaaster anarchisme is dus een kwestie van nu of nooit.

De bevolkingsontwikkeling

Op grond van een grafiek van het bevolkingsverloop van Appelscha kan men zeggen dat de stichting van de Compagnons een succes is geworden: in ongeveer een halve eeuw tussen 1815 en 1870 blijkt het inwoneraantal van het dorp maar liefst te zijn vertwintigvoudigd (afb. 13 en 14).

Afb. 13. Bevolkingsverloop van Appelscha (1815-1940). Bron: Gemeente Ooststellingwerf, Afdeling Bevolking.

Daarmee was Appelscha eensklaps het grootste dorp van Ooststellingwerf geworden, een positie die het tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft kunnen handhaven. Bekijken we de beide hier afgedrukte grafieken echter wat nader dan blijkt mijn eerste opmerking toch enige nuancering te behoeven: op het 'succes' van de eerste halve eeuw volgt een periode waarin van een stagnatie in de bevolkingsontwikkeling sprake is. Met name na 1900 gaat het bevolkingsaantal van Appelscha sterk bij dat van de andere Ooststellingwerfse dorpen achterblijven. De verklaring van dit gespleten beeld moet worden gezocht in de op- en neergang van de ene activiteit, waaraan Appelscha haar aanzien dankte, het veenbedrijf. Naar uit de hiervoor afgedrukte kaart ervan kan worden opgemaakt, zijn de ontginningen tot ongeveer 1880 regelmatig doorgegaan, wat de grote bevolkingsgroei in de jaren ervoor verklaart. Aan het veel kleinere aantal tussen 1880 en 1888 uitgegeven percelen is echter te zien dat de kentering zich had aangediend. Het oude peil zou daarna nooit weer worden gehaald. De onder het nabuurdorp Fochteloo gelegen venen leenden zich wegens hun geringe dikte minder voor een grootschalige exploitatie dan die onder Appelscha.¹¹⁾ Hierdoor

Terwisscha en De Bult.²⁾ Deze aantallen zijn ook op de kaart van Schotanus ongeveer terug te vinden. Volgens dezelfde kaart bestond de overige bebouwing slechts uit een kerk, die gezien haar ligging tussen de verschillende woonkernen een functie voor de hele nederzetting vervulde, en een korenmolen, die diende om het broodgraan te malen. Veel omvangrijker als hier weergegeven is de bebouwing van het dorp zo goed als zeker nooit geweest. Appelscha was de langste tijd van haar bestaan niet meer dan een kleine agrarische nederzetting, die qua aanleg sterke overeenkomst vertoont met de esdorpen in het naburige Drente. In de open ruimte in het centrum van Oud-Appelscha waarop alle wegen uit de omgeving samenkomen, valt een brink te herkennen. Ter weerszijden van het dorp strekken zich grote open gebieden uit, bouwlandcomplexen, die heden ten dage nog de namen Oosterse en Westerse Es dragen. De parallel wordt volledig door de eveneens op de kaart ingetekende weidegronden en heidevelden. Het enige landschapselement dat niet specifiek in een esdorp thuis hoort, is het ten noorden en oosten van de nederzetting gelegen veenmoeras. Uit de op de kaart bijzonder grillig getekende westgrens ervan blijkt dat hieruit toen al op kleine schaal door de dorpelingen turf werd gewonnen. Dit veenmoeras werd na 1800 het voor de geschiedenis van het dorp bepalende landschapselement. In 1827 nam de grootschalige exploitatie ervan een aanvang.³⁾ Op een kaart van Appelscha uit ongeveer 1850 kan men zien hoe sterk hierdoor het dorp in enkele decennia veranderde (afb. 9). Langs een voor de ontwatering van het veen en de afvoer van de turf gegraven kanaal - de nog heden ten dage bestaande Opsterlandse Compagnonsvaart - was een geheel nieuw dorp ontstaan, dat vele malen groter was dan de oorspronkelijke boeren-nederzetting. Gezien zijn aanleg - een lint van huizen langs een kanaal - kan dit nieuwe Appelscha worden getypeerd als een hoogveenkolonie. Omdat het vooral dit deel van het dorp is dat in zijn geschiedenis de meeste raakvlakken met het hier behandelde thema heeft, zal ik vanaf zijn stichtingsdatum de ontwikkeling wat meer op de voet volgen.

Het ontstaan van Nieuw-Appelscha

De aanleg in zo'n korte tijd van een volledig nieuw dorp, waarbij bovendien zichtbaar van een van te voren opgesteld plan is uitgegaan, is alleen mogelijk als daar door een hogere instantie leiding aan is gegeven. De hogere autoriteit die in dit geval als zodanig is opgetreden, is 'De Gezamenlijke Compagnons van de Opsterlandsche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaarten', kortweg meestal de Heren Compagnons geheten.⁴⁾ Achter deze naam verschuilt zich in werkelijkheid echter slechts één familie, de tussen de 16e en 19e eeuw in de hele Z.O.-hoek van Friesland op de voorgrond tredende Lycklama's à Nijeholt.⁵⁾ Telgen van dit geslacht komen we in deze tijd regelmatig tegen als grietmannen of burgemeesters van Utingeradeel, Opsterland en Ooststellingwerf. De voor deze invloedrijke positie benodigde financiële basis hadden zij verworven door hun deelname aan de grote veenontginningen, die sinds de 16e eeuw in dit deel van Friesland in volle gang waren. Uit grondbelastingregisters valt op te maken dat zij al in de 17e eeuw ook hun oog hadden laten vallen op de venen bij Appelscha. Om daar zeggenschap over te kunnen krijgen moesten zij eigenaar zien te worden van de boerderijen in het oude dorp, waaraan volgens het toentertijd

geldende recht het bezit van de gemene dorpsgronden verbonden was.⁶⁾ Naar blijkt bezaten de Lycklama's in 1640 vier boerderijen in Appelscha, in 1698 mochten zij zich al de gehele of gedeeltelijke eigenaar noemen van vijftien stuks en in 1728 zelfs van drieëntwintig. Op grond hiervan konden de Heren Compagnons - feitelijk de Lycklama's dus - zich de wettige bezitters noemen van ongeveer driekwart van het veen. Dit was voldoende om de leiding bij de exploitatie en de inrichting ervan in handen te nemen.⁷⁾ Aan de nog overgebleven kleine eigenaren werd een z.g. vrijkoopcontract aangeboden, volgens welke zij weliswaar zelf hun bezit mochten exploiteren, maar om de gewonnen turf langs de door de Compagnons gegraven vaart te kunnen afvoeren, eenvijfde deel van het veen alsmede de hele ondergrond ervan aan de Compagnons moesten afstaan. Hiermee is de machtspositie van de Heren Compagnons voldoende getekend: in feite was een heel dorp het bezit geworden van een paar rijke heren. Wat zij daarmee voor hadden, komt verderop uitvoerig aan de orde, maar laat zich ook raden: zoveel mogelijk geld verdienen.

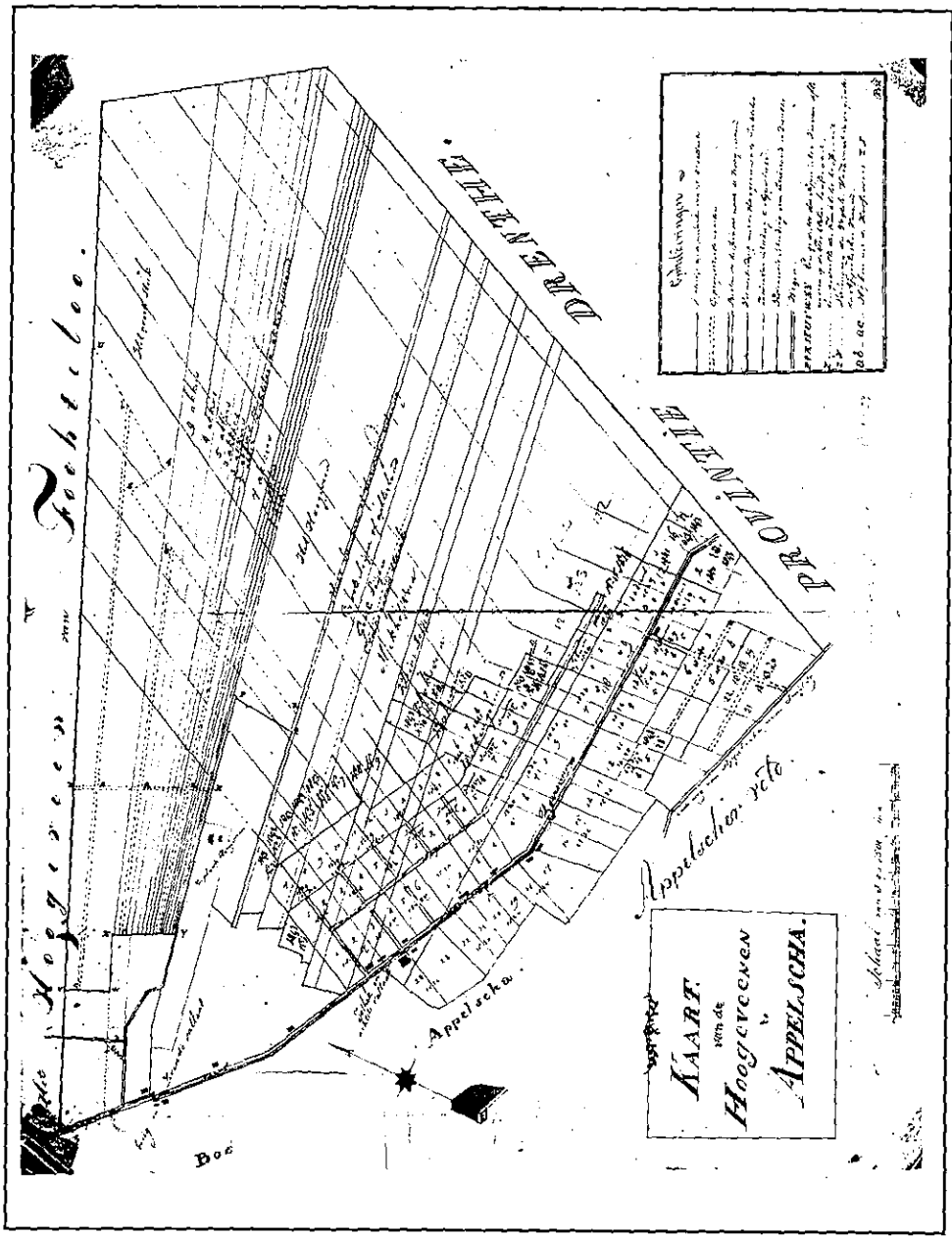
Alvorens de financiële vruchten van deze investering konden worden geplukt, moest echter nog een belangrijk voorbereidend werk worden verricht: de aanleg van een vaart van Gorredijk naar Appelscha. In 1777 werd met het oog hierop door de familie Lycklama een overeenkomst gesloten met de overige grondeigenaren in de dorpen Oosterwolde, Fochteloo en Appelscha over de afstand van het benodigde land.⁸⁾ Niet lang hierna ging de eerste spade de grond in, maar toen men in 1783 tot de grens van Ooststellingwerf was gevorderd, stokte het werk. De onderbreking zou tot 1814 duren, maar daarna heeft men bijzonder snel doorgepakt. In 1819 kwam de eerste van de noodzakelijke sluizen in Appelscha, het Stokersverlaat, gereed en al een jaar later volgde de tweede, het Bovenste Verlaat. In de jaren hierna is de vaart met de voortschrijdende verveningen langzamerhand in de richting van de Drentse grens verlengd. De aansluiting op het Drentse kanalennet kwam echter eerst in 1893 tot stand.

Voor de Heren Compagnons was hiermee het feitelijke werk gedaan; met de directe exploitatie van het veen hebben zij zich vrijwel niet beziggehouden.⁹⁾ Die activiteiten lieten zij over aan de veenbazen die de veenpercelen van hen kochten. Op laatstgenoemden rustte ook de plicht de zijkanalen en sloten - de z.g. wijken en dwarswijken - te graven die nodig waren om het achterliggende veen te ontsluiten. Op een aantal in het archief van de Compagnons bewaard gebleven kaarten kan men zien hoe de uitgifte van het veen tot het einde van de 19e eeuw is verlopen (afb. 10). De eerste veenverkoping had plaats in november 1827; het is deze gebeurtenis die meestal als de stichtingsdatum van Nieuw-Appelscha wordt beschouwd. De verkochte percelen lagen aan de zuidrand van het veen en direct aan de hoofdvaart. Uit de op de kaarten vermelde jaartallen kan men afleiden dat de exploitatie daarna in regelmatig tempo is doorgegaan. Dat daarbij van een van te voren opgesteld plan is uitgegaan, bewijst een kaart waarop de hoofdlijnen van de toekomstige ontginningen staan aangegeven (afb. 11). Aan het einde van de jaren tachtig was het plan praktisch uitgevoerd, de ontginningen hadden de noordrand van het dorpsgebied bereikt. De niet meer aangegeven verder noordelijk gelegen venen vielen onder het dorp Fochteloo. Daar is de turfwinning, overigens op veel minder grote schaal, tot rond de Tweede Wereldoorlog doorgegaan.

geldende recht het bezit van de gemene dorpsgronden verbonden was.⁶⁾ Naar blijkt bezaten de Lycklama's in 1640 vier boerderijen in Appelscha, in 1698 mochten zij zich al de gehele of gedeeltelijke eigenaar noemen van vijftien stuks en in 1728 zelfs van drieëntwintig. Op grond hiervan konden de Heren Compagnons - feitelijk de Lycklama's dus - zich de wettige bezitters noemen van ongeveer driekwart van het veen. Dit was voldoende om de leiding bij de exploitatie en de inrichting ervan in handen te nemen.⁷⁾ Aan de nog overgebleven kleine eigenaren werd een z.g. vrijkoopcontract aangeboden, volgens welke zij weliswaar zelf hun bezit mochten exploiteren, maar om de gewonnen turf langs de door de Compagnons gegraven vaart te kunnen afvoeren, eenvijfde deel van het veen alsmede de hele ondergrond ervan aan de Compagnons moesten afstaan. Hiermee is de machtspositie van de Heren Compagnons voldoende getekend: in feite was een heel dorp het bezit geworden van een paar rijke heren. Wat zij daarmee voor hadden, komt verderop uitvoerig aan de orde, maar laat zich ook raden: zoveel mogelijk geld verdienen.

Alvorens de financiële vruchten van deze investering konden worden geplukt, moest echter nog een belangrijk voorbereidend werk worden verricht: de aanleg van een vaart van Gorredijk naar Appelscha. In 1777 werd met het oog hierop door de familie Lycklama een overeenkomst gesloten met de overige grondeigenaren in de dorpen Oosterwolde, Fochteloo en Appelscha over de afstand van het benodigde land.⁸⁾ Niet lang hierna ging de eerste spade de grond in, maar toen men in 1783 tot de grens van Ooststellingwerf was gevorderd, stakte het werk. De onderbreking zou tot 1814 duren, maar daarna heeft men bijzonder snel doorgepakt. In 1819 kwam de eerste van de noodzakelijke sluisen in Appelscha, het Stokersverlaat, gereed en al een jaar later volgde de tweede, het Bovenste Verlaat. In de jaren hierna is de vaart met de voortschrijdende verveningen langzamerhand in de richting van de Drentse grens verlengd. De aansluiting op het Drentse kanalennet kwam echter eerst in 1893 tot stand.

Voor de Heren Compagnons was hiermee het feitelijke werk gedaan; met de directe exploitatie van het veen hebben zij zich vrijwel niet beziggehouden.⁹⁾ Die activiteiten lieten zij over aan de veenbazen die de veenpercelen van hen kochten. Op laatstgenoemden rustte ook de plicht de zijkanalen en sloten - de z.g. wijken en dwarswijken - te graven die nodig waren om het achterliggende veen te ontsluiten. Op een aantal in het archief van de Compagnons bewaard gebleven kaarten kan men zien hoe de uitgifte van het veen tot het einde van de 19e eeuw is verlopen (afb. 10). De eerste veenverkoping had plaats in november 1827; het is deze gebeurtenis die meestal als de stichtingsdatum van Nieuw-Appelscha wordt beschouwd. De verkochte percelen lagen aan de zuidrand van het veen en direct aan de hoofdvaart. Uit de op de kaarten vermelde jaartallen kan men afleiden dat de exploitatie daarna in regelmatig tempo is doorgegaan. Dat daarbij van een van te voren opgesteld plan is uitgegaan, bewijst een kaart waarop de hoofdlijnen van de toekomstige ontginningen staan aangegeven (afb. 11). Aan het einde van de jaren tachtig was het plan praktisch uitgevoerd, de ontginningen hadden de noordrand van het dorpsgebied bereikt. De niet meer aangegeven verder noordelijk gelegen venen vielen onder het dorp Fochteloo. Daar is de turfwinning, overigens op veel minder grote schaal, tot rond de Tweede Wereldoorlog doorgegaan.

Afb. 11. Plan voor de ontginning van het veen uit ± 1845. Bron: Archief Heren Compagnons (Visser, Inv. no. 14-Z-4).

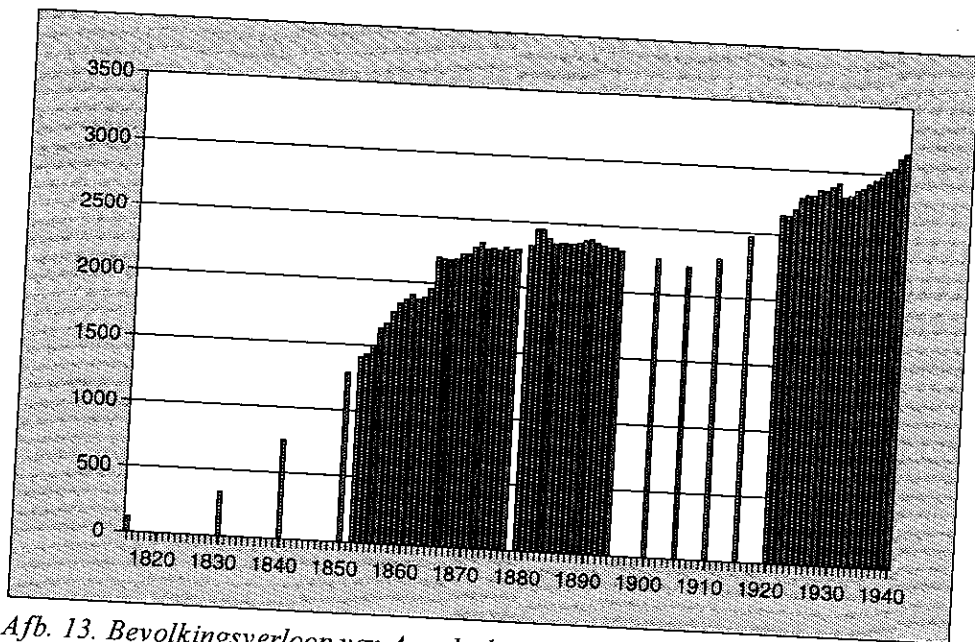
Terwisscha en De Bult.²⁾ Deze aantallen zijn ook op de kaart van Schotanus ongeveer terug te vinden. Volgens dezelfde kaart bestond de overige bebouwing slechts uit een kerk, die gezien haar ligging tussen de verschillende woonkernen een functie voor de hele nederzetting vervulde, en een korenmolen, die diende om het broodgraan te malen. Veel omvangrijker als hier weergegeven is de bebouwing van het dorp zo goed als zeker nooit geweest. Appelscha was de langste tijd van haar bestaan niet meer dan een kleine agrarische nederzetting, die qua aanleg sterke overeenkomst vertoont met de esdorpen in het naburige Drente. In de open ruimte in het centrum van Oud-Appelscha waarop alle wegen uit de omgeving samenkomen, valt een brink te herkennen. Ter weerszijden van het dorp strekken zich grote open gebieden uit, bouwlandcomplexen, die heden ten dage nog de namen Oosterse en Westerse Es dragen. De parallel wordt volledig door de eveneens op de kaart ingetekende weidegronden en heidevelden. Het enige landschapselement dat niet specifiek in een esdorp thuis hoort, is het ten noorden en oosten van de nederzetting gelegen veenmoeras. Uit de op de kaart bijzonder grillig getekende westgrens ervan blijkt dat hieruit toen al op kleine schaal door de dorpelingen turf werd gewonnen. Dit veenmoeras werd na 1800 het voor de geschiedenis van het dorp bepalende landschapselement. In 1827 nam de grootschalige exploitatie ervan een aanvang.³⁾ Op een kaart van Appelscha uit ongeveer 1850 kan men zien hoe sterk hierdoor het dorp in enkele decennia veranderde (afb. 9). Langs een voor de ontwatering van het veen en de afvoer van de turf gegraven kanaal - de nog heden ten dage bestaande Opsterlandse Compagnonsvaart - was een geheel nieuw dorp ontstaan, dat vele malen groter was dan de oorspronkelijke boeren-nederzetting. Gezien zijn aanleg - een lint van huizen langs een kanaal - kan dit nieuwe Appelscha worden getypeerd als een hoogveenkolonie. Omdat het vooral dit deel van het dorp is dat in zijn geschiedenis de meeste raakvlakken met het hier behandelde thema heeft, zal ik vanaf zijn stichtingsdatum de ontwikkeling wat meer op de voet volgen.

Het ontstaan van Nieuw-Appelscha

De aanleg in zo'n korte tijd van een volledig nieuw dorp, waarbij bovendien zichtbaar van een van te voren opgesteld plan is uitgegaan, is alleen mogelijk als daar door een hogere instantie leiding aan is gegeven. De hogere autoriteit die in dit geval als zodanig is opgetreden, is 'De Gezamenlijke Compagnons van de Opsterlandsche en Ooststellingwerfsche Veenen en Vaarten', kortweg meestal de Heren Compagnons geheten.⁴⁾ Achter deze naam verschuilt zich in werkelijkheid echter slechts één familie, de tussen de 16e en 19e eeuw in de hele Z.O.-hoek van Friesland op de voorgrond tredende Lycklama's à Nijeholt.⁵⁾ Telgen van dit geslacht komen we in deze tijd regelmatig tegen als grietmannen of burgemeesters van Utingeradeel, Opsterland en Ooststellingwerf. De voor deze invloedrijke positie benodigde financiële basis hadden zij verworven door hun deelname aan de grote veenontginningen, die sinds de 16e eeuw in dit deel van Friesland in volle gang waren. Uit grondbelastingregisters valt op te maken dat zij al in de 17e eeuw ook hun oog hadden laten vallen op de venen bij Appelscha. Om daar zeggenschap over te kunnen krijgen moesten zij eigenaar zien te worden van de boerderijen in het oude dorp, waaraan volgens het toentertijd

De bevolkingsontwikkeling

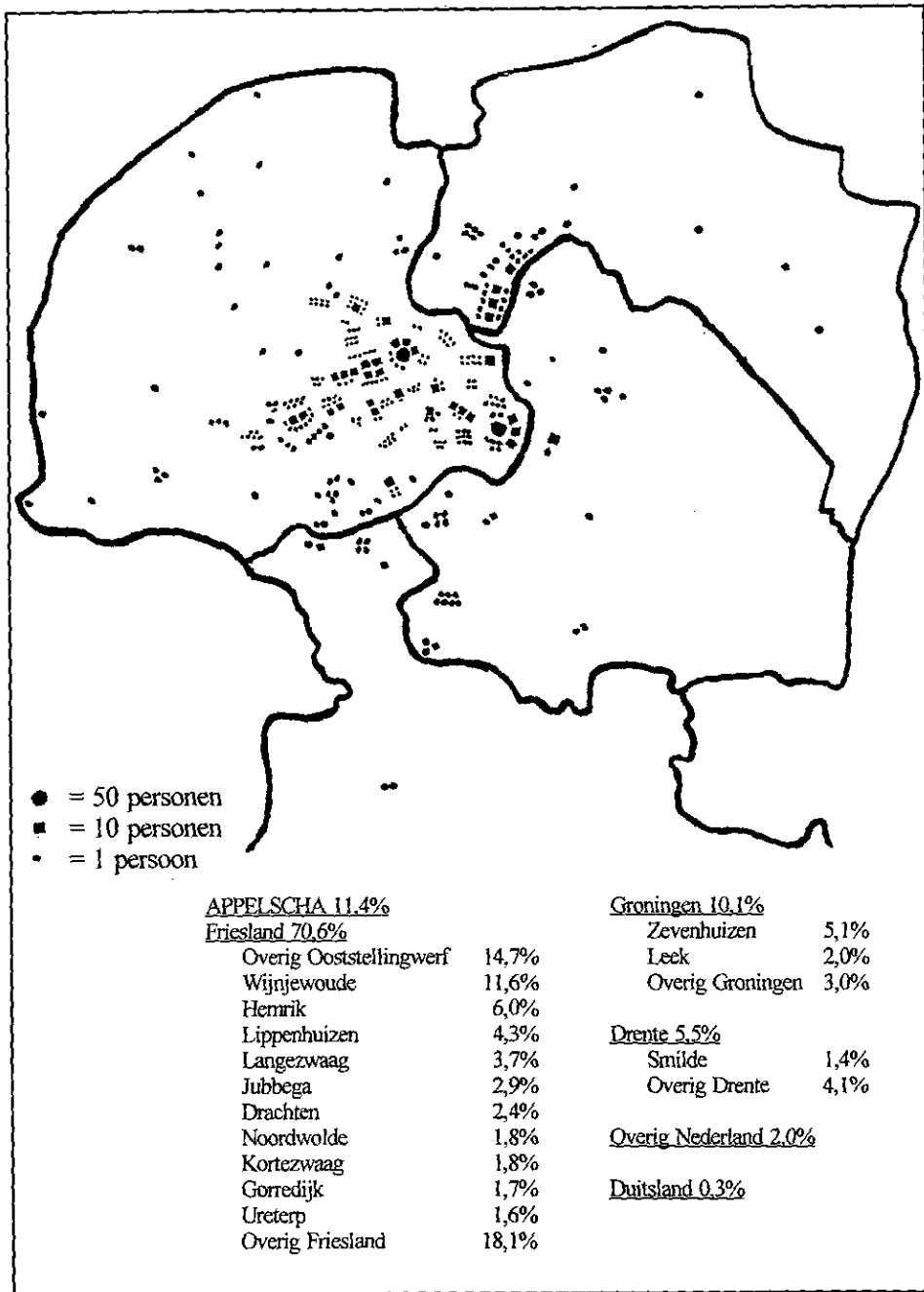
Op grond van een grafiek van het bevolkingsverloop van Appelscha kan men zeggen dat de stichting van de Compagnons een succes is geworden: in ongeveer een halve eeuw tussen 1815 en 1870 blijkt het inwoneraantal van het dorp maar liefst te zijn vertwintigvoudigd (afb. 13 en 14).

Afb. 13. Bevolkingsverloop van Appelscha (1815-1940). Bron: Gemeente Ooststellingwerf, Afdeling Bevolking.

Daarmee was Appelscha eensklaps het grootste dorp van Ooststellingwerf geworden, een positie die het tot aan de Tweede Wereldoorlog heeft kunnen handhaven. Bekijken we de beide hier afgedrukte grafieken echter wat nader dan blijkt mijn eerste opmerking toch enige nuancering te behoeven: op het 'succes' van de eerste halve eeuw volgt een periode waarin van een stagnatie in de bevolkingsontwikkeling sprake is. Met name na 1900 gaat het bevolkingsaantal van Appelscha sterk bij dat van de andere Ooststellingwerfse dorpen achterblijven. De verklaring van dit gespleten beeld moet worden gezocht in de op- en neergang van de ene activiteit, waaraan Appelscha haar aanzien dankte, het veenbedrijf. Naar uit de hiervoor afgedrukte kaart ervan kan worden opgemaakt, zijn de ontginningen tot ongeveer 1880 regelmatig doorgegaan, wat de grote bevolkingsgroei in de jaren ervoor verklaart. Aan het veel kleinere aantal tussen 1880 en 1888 uitgegeven percelen is echter te zien dat de kentering zich had aangediend. Het oude peil zou daarna nooit weer worden gehaald. De onder het nabuurdorp Fochteloo gelegen venen leenden zich wegens hun geringe dikte minder voor een grootschalige exploitatie dan die onder Appelscha.¹⁾ Hierdoor

het anarchisme is; het aantal dat op de hoogte is van de geschiedenis ervan is ongetwijfeld nog geringer. Te verwachten valt dat deze herinnering door de tijd helemaal zal worden uitgewist. Gezien de bijzondere aard van de anarchistische organisatie heeft de beweging niet veel sporen in de archieven achtergelaten. In elk geval heeft de groep in Appelscha zelfs nooit enige aantekening van haar activiteiten gemaakt. Feitelijke gegevens zijn dus alleen te vinden in de archieven van anderen en in kranten. Op veel vragen over de grootte en samenstelling van de groep, de beweegredenen van de mensen om mee te doen e.a. geven deze bronnen echter zelden het antwoord. Om dus tot een enigszins volledige reconstructie te kunnen komen moeten de betrokkenen zelf aan de tand worden gevoeld. Die mogelijkheid was, toen ik in 1987 met mijn onderzoek begon, nog aanwezig, maar dan diende wel snelheid te worden betracht. Van de leden van de Appelschaaster groep met wie ik sprak, varieerden de geboortedata van 1896 tot 1903. Twee van hen zijn inmiddels al niet meer onder ons. Het schrijven van een geschiedenis van het Appelschaaster anarchisme is dus een kwestie van nu of nooit.

Afb. 15. Herkomst van de gezinshoofden en hun echtgenoten, die in 1860 in Appelscha woonden (totaal 761 personen). In de tabel zijn alleen de plaatsen opgenomen, waar meer dan tien personen geboren waren. Bron: G.A., Inv. no. 593-612 (Bevolkingsregister 1860-1880).

geconstateerd dat Van der Zwaag zijn greep op de kiezers heeft verloren: iedere socialist die wil stemmen staat nu wel achter de SDAP.³⁴⁾ Maar niet lang hierna treedt opnieuw aan het licht dat de verhoudingen in Appelscha toch anders lagen. Horen we - een kleine opleving rond de Eerste Wereldoorlog daarlatende - later in de overige dorpen van Ooststellingwerf zo goed als niets meer over de anarchistische beweging, in Appelscha heeft zij zich in deze jaren een blijvende aanhang weten te verwerven. In de zomer van 1913 wordt een 'vrije groep' vermeld,³⁵⁾ enige jaren later blijkt er ook weer een anarchistisch georiënteerde vakbeweging te bestaan.³⁶⁾ Ook uit dezelfde hoek afkomstige nieuwe organisaties als het Vrije Jeugdverbond³⁷⁾ en de IAMV³⁸⁾ hebben rond die tijd hun intrede in Appelscha gedaan. En hoewel we over de aanhang van al deze verenigingen nauwelijks iets weten - zoals mijn informanten zeiden werd er nooit iets op papier gezet - dat het anarchisme hier niet dood was, blijkt ook uit de soms zeer in het oog springende daden ervan.

In de jaren tijdens en kort na de Eerste Wereldoorlog deed de beweging sterk van zich spreken op het terrein van de anti-militaristische actie. Onder de toentertijd jongere generatie Appelschaasters waren er naar verhouding velen, die uit hun overtuiging de uiterste consequentie trokken en dienstweigeraar werden. Niet zonder trots vertelden mijn informanten mij dat hun aantal zelfs zo groot was, dat Bart de Ligt - een in die tijd bekend propagandist op dit terrein - eens over Appelscha had gesproken als "het dorp waar de victorie zou beginnen". Ook waren het vooral de anarchisten die optraden als de leiders van de - en hieruit blijkt opnieuw de continuïteit - nog steeds met grote regelmaat voorkomende stakingen en oproeren. In dit verband verdienen de jaren 1900, 1901, 1902, 1913, 1918, 1925 en 1932 bijzondere vermelding. Bij de twee laatste grote acties in 1925 en 1932 werd in Ooststellingwerf zelfs weer net als in 1888 de kleine staat van beleg afgekondigd. De directe reden ervan was dat de autoriteiten zich vooral over de situatie in Appelscha zorgen maakten. Een ander sterk bewijs dat het anarchisme lang invloed in Appelscha heeft behouden, wordt geleverd door de sinds 1924 regelmatig hier georganiseerde Pinksterlanddagen. Dat waren grote anti-militaristische manifestaties, die door geestverwanten uit het hele land werden bezocht. Plaats van samenkomst was oorspronkelijk een open plek in het bos bij Appelscha - de 'Koele' of Kuil geheten - waar later het openluchttheater in is gebouwd. Vanaf 1933 beschikte men echter over een eigen terrein dat tot op de dag van heden bestaat.

Met de aankoop van dit terrein naderen we langzamerhand het einde van de geschiedenis van het anarchisme in Appelscha. Weliswaar komt elke eerste zondag van de maand nog steeds een kleine groep mensen van het Noordelijke Gewest van Vrije Socialisten - onder deze laatste betiteling mag hetzelfde worden verstaan als onder anarchisten - in Appelscha bijeen, maar druk is het alleen nog met Pinksteren als aanhangers uit binnen - en buitenland de weg naar het dorp weten te vinden. Onder de eigen bevolking van Appelscha heeft de beweging echter al in de dertiger jaren haar aanhang grotendeels verloren. Trouw bleef alleen de 'harde kern', die na de Tweede Wereldoorlog steeds verder ineenschrompelde. Nu is er nog slechts een handjevol zeer oude mensen dat zich anarchist noemt. Door de aard van het anarchisme - het was een beweging die zich met het normale politieke bedrijf in Nederland niet inliet - valt moeilijk na te gaan hoe de neergang precies is verlopen. Wel zijn er sterke

bevolkingsgroei en vestiging kon worden goedge maakt. In 1901 was volgens het in dat jaar aangelegde nieuwe Bevolkingsregister het aantal gezinnen tot 481 teruggelopen. Aan de bestemming die de meeste migranten kozen - Emmen en enige andere plaatsen in Z.O.-Drente, waar de verveningen nog in volle gang waren - kan men zien dat de oorzaak van het vertrek vooral in de stagnerende ontwikkeling van het veenbedrijf in Appelscha moet worden gezocht.

Bovenstaande conclusie wordt bevestigd door de uitspraken van een aantal tijdgenoten. Volgens de ons al bekende veenbaas W.A. v.d. Sluis was Appelscha rond 1890 "eene afnemende veenkolonie, wat de bevolking betreft (echter) eene producerende, want de lieden trouwen op zeer jeugdigen leeftijd;... Dat trouwt maar voor het vaderland weg. Dientengevolge zijn er veel kinderen. Vandaar dat in Appelscha sedert enige jaren overbevolking was en nog is. Maar voor een deel heeft die zich ontlast. Er hebben jaarlijks landverhuizingen plaats gehad naar het oosten van de venen van Drenthe,...".¹⁴⁾ Van wat later datum zijn de berichten over hetzelfde verschijnsel in het regionale nieuwsblad *De Ooststellingwerver*. In het nummer van 24 maart 1899 wordt gezegd dat ten gevolge van de afname van de verveningen vele gezinnen uit Haulerwijk - een ander veendorp in Ooststellingwerf - en Appelscha vertrekken naar Duitsland, waar door de economische bloei grote vraag was naar land- en fabrieksarbeiders, en Drente. Op 5 april 1902 en 14 maart 1903 duiken berichten van dezelfde strekking in de kolommen van de krant op.

Zoals uit de grafiek van de inwoneraantallen blijkt, volgt na 1905 een periode van licht herstel die tot de jaren twintig heeft voortgeduurd. Van een definitieve omslag van het beeld kan echter niet worden gesproken. Bijna meteen na de Eerste Wereldoorlog verschijnen in de krant opnieuw berichten over de hoge vertrekcijfers.¹⁵⁾ Als bestemmingen van de migranten worden in eigen land genoemd Holland, Twente en de Wieringermeer (de aanleg van de Zuiderzeewerken) en in het buitenland Noord-Frankrijk (wederopbouw na de oorlog) en Canada. De grootste teruggang valt in de jaren twintig, daarna zijn waarschijnlijk onder invloed van de steeds dieper wordende economische crisis, waardoor men ook elders geen werk meer kon krijgen, de vertrekoverschotten wat minder geworden. De hele periode van 1880 tot 1940 overziende kan uit de bevolkingscijfers worden geconcludeerd dat Appelscha toentertijd moeilijke jaren heeft doorgemaakt. Door de teruggang van de verveningen heeft een massale uittocht van mensen plaatsgevonden. De langdurige aard van het verschijnsel bewijst dat er een bijna permanente crisissituatie heeft geheerst. In het komende hoofdstuk over de sociaal-economische ontwikkeling zal ik dieper op de details ervan ingaan, maar kort gezegd kwam het probleem hierop neer dat door de afnemende werkgelegenheid in het veen een grote structurele werkloosheid is ontstaan, waarvoor op lokaal niveau nauwelijks een oplossing kon worden gevonden. Voor veel inwoners van Appelscha stond derhalve geen andere weg open dan te vertrekken. Dit vormt het meest wezenlijke verschil met de periode voor 1880, toen het dorp aan een groeiend aantal mensen een nieuw bestaan kon bieden.

Een van de weinige traditionele strijdmiddelen waarin Domela vertrouwen bleef houden, was de staking.²³⁾ Reden daarvan was dat de mensen bij een dergelijke actie veel directer betrokken waren dan bij verkiezingen. Zelfs de vakbondsorganisatie werd door hem niet openlijk afgewezen. Overigens kon hij dat ook moeilijk doen omdat veel van zijn volgelingen waren aangesloten bij het Nationaal-Arbeidssecretariaat in Nederland (NAS), rond 1900 het grote socialistische vakverbond. Andere door Domela gesteunde organisaties waren de vereniging tegen het militarisme, IAMV, die in 1904 mede door zijn toedoen was opgericht, en de bond van geheelonthouders, ANGOB, die vooral onder anarchisten veel aanhang had. Op grond van dit standpunt is Domela wel tweeslachtigheid verweten. Waarom konden op deze terreinen vaste organisatorische verbanden wel gunstig werken en op dat van de politiek niet?²⁴⁾ Andere critici gingen nog verder en verweten Domela elk realiteitsbesef te hebben verloren.²⁵⁾ Zijn idealen moesten worden beschouwd als utopieën, zijn actiemiddelen als onbruikbaar omdat er door het gebrek aan organisatie geen kracht van uitging. Ja, zelfs konden de arbeiders er volledig door in het ongeluk worden gestort, omdat een wegens gebrek aan organisatie verloren staking of actie vaak ontslag en uitsluiting van werk tot gevolg had. Het hoeft geen betoog dat deze kritiek vooral door de SDAP breed werd uitgemeten.

Terugkerende tot de politieke realiteit van kort voor 1900 betekende de stap van Domela, dat er nu drie stromingen in het socialistische kamp waren te onderscheiden: de anarchisten, die doordat aanvankelijk de meeste arbeiders Domela trouw bleven de grootste groep vormden; de SB, die door deze handelwijze van zijn voormalige voorman tot een splinterpartij ineenschrompelde en de SDAP, die van Domela's stap minder last had, maar toen nog een betrekkelijk kleine partij was. Overigens werd in 1900 het aantal hoofdrichtingen weer tot twee teruggebracht doordat het restant van de SB opging in de SDAP. Er waren echter ook socialistische leden die door deze afscheidingen blijvend buiten ieder groter verband kwamen te staan. Een aantal van hen keerde de beweging voorgoed de rug toe of verdween in de anonimiteit, een enkeling ging min of meer zelfstandig verder, zoals de hiervoor genoemde Geert v.d. Zwaag. Dankzij zijn grote persoonlijke populariteit heeft hij in Zuidoost-Friesland tot in de jaren twintig van deze eeuw een zekere aanhang weten te behouden.

Wat meer bepaald Appelscha betreft blijken vooralsnog alleen de meer radicale van de bovengenoemde stromingen hier voet aan de grond te hebben gekregen. Volgens een krantebericht van 1 april 1898 was de plaatselijke afdeling van de SB opgeheven en vervangen door een vakvereniging, die op dat moment zo'n 140 leden telde.²⁶⁾ Duidelijk blijkt uit de gekozen organisatievorm naar welke richting de voorkeur uitging. De vakbond was een van de weinige organisaties, waaraan Domela waarde bleef hechten. Volgens berichten van wat later datum betrof het hier een vakvereniging van veen- en veldarbeiders, die was aangesloten bij het NAS.²⁷⁾ Zoals ik al zei, hoorde het merendeel van de leden van het NAS tot de volgelingen van Domela. Volledige zekerheid krijgen we echter als de schrijver aan het slot van zijn bericht de oprichting aankondigt van een z.g. 'vrije groep', een op anarchistische leest geschoede vereniging, die zich bezighield met de organisatie van vergaderingen, de verspreiding van propaganda, enz. De naam van de vereniging was zo gekozen om uit te drukken dat zij niet hetzelfde was als de afdeling van een politieke partij. Iedereen die

Beoordeelde de commissie de kwaliteit van de woningen niet als onvoldoende, minder was zij te spreken over het onderhoud. Door de verwaarlozing hiervan waren de nieuwere huizen bepaald beter dan de oudere. Maar wat de huidige lezer waarschijnlijk zal verwonderen, is dat de commissie in haar beoordeling niet tevens de geringe omvang van de huisjes betreft. Het blijkt dat men hierin gemiddeld met vijf, maar soms zelfs met meer dan tien mensen moest wonen. Maar kritiek hierop gaat misschien te veel van onze moderne normen uit. Dat bleek mij toen ik het oordeel vroeg van enkele oudere mensen, die zelf nog in dit soort huisjes hadden gewoond. "Je kon er best in wonen", zeiden de meesten. Een van hen sprak zelfs heel waarderend over de bedsteden, die in de dubbele woningen tegen de binnenwand waren gebouwd, waardoor zij 's winters behaaglijk warm waren. Lof was er ook voor de ruime kelder, die zich in de wat nieuwere huizen onder de bedsteden bevond. Afgaande op deze feiten meen ik te mogen stellen dat het met de woontoestanden in Appelscha minder slecht gesteld was dan vaak in de sterk generaliserende algemene beschrijvingen van de veendorpen wordt beweerd. De meeste veenarbeiders hier woonden in stenen huisjes, die gezien de gezinsgrootte weliswaar aan de kleine kant waren, maar niet zonder meer als krotten kunnen worden betiteld. Zoals uit het door mij genoemde voorbeeld blijkt en door de Enquêtecommissie wordt bevestigd, waren bijna al deze huisjes eigendom van de veenbazen. Zij lieten ze bouwen voor de vast bij hen in dienst zijnde arbeiders, die daarin voor een naar de maatstaven van die tijd betrekkelijk lage huur van zo'n f 25,- à f 30,- per jaar konden wonen. En hoewel ook door dit systeem de afhankelijkheid van de arbeiders zeker is bevorderd, worden er tegenover de commissie toch betrekkelijk weinig klachten over geuit. Het blijft bij aanmerkingen op het slechte onderhoud van de oudere woningen en de in de laatste jaren doorgevoerde huurverhoging van f 5,-. De verhalen over misstanden komen pas los als het gaat over de huizen bewoond door een "ander soort" mensen: de nog armere, heel kleine zelfstandigen, losse arbeiders en werklozen.

Een van degenen die op het onderscheid dat hier moet worden gemaakt wijst, is de toenmalige burgemeester van Ooststellingwerf, R.E. v.d. Loeff.¹⁹⁾ Naast de veenarbeiders moesten volgens hem worden onderscheiden de "heidebewoners", die meestal een "minder soort van mensen" waren, omdat zij "liever niet werkten dan wel". Aan de reden van het door de burgemeester gemaakte verschil zal ik voorbij gaan. De lezer kan die zelf beoordelen als hij weet, dat Appelscha destijds leed onder een bijna chronische werkloosheid. Dat niettemin een duidelijk verschil tussen de beide bevolkingsgroepen bestond, wordt ook door anderen erkend. Volgens de onderwijzer B. Posma bevolkten vooral de heidebewoners de plaggenhutten, die ook in Appelscha te vinden waren.²⁰⁾ Zijn beschrijving van zo'n hut bewoond door een mandenmaker neem ik hier kort over. De vloer bestond uit leem en was een paar voet in de grond uitgeschept. De muren waren opgetrokken van turf, het dak was gemaakt van zoden. Alleen aan de voorkant bevonden zich een paar kleine raampjes, die slechts uitzicht gaven op de wanden van de kuil. Het huisje was ingedeeld in een klein gangetje, drie bedsteden en een vertrek. De veenbaas Y.P. Reitsma zei in zijn getuigenis voor de Enquêtecommissie dat deze hutten in het algemeen bewoond werden door de losse arbeiders, die zelf voor hun onderdak moesten zorgen en wegens hun grote armoede geen duurder huis konden betalen.²¹⁾ Hoeveel van dergelijke

hutten in Appelscha hebben gestaan, wordt helaas niet meegedeeld. Het waren er "nogal eenige" en in de laatste jaren was het aantal toegenomen, is alles wat we te horen krijgen. Ook mijn informanten konden mij op dit punt niet veel verder helpen, omdat dit soort bouwsels in hun jeugd al bijna niet meer voorkwam. Dit laatste ondersteunt mijn zienswijze dat zij nooit algemeen zijn geweest en in de bebouwde kom van het dorp helemaal niet voorkwamen.

Naast de heidebewoners moet nog een andere groep mensen worden genoemd van wie de woonomstandigheden eveneens treurig waren. Blijkens de uitslag van de Enquête stonden in de kom van het dorp wel een achttal woningen, die zo slecht waren dat er zich de naam 'de konijnenhokken' aan had gehecht.²²⁾ Zij werden door de veenbaas Reinders verhuurd aan arme ondersteunden. Waar zij precies hebben gestaan, wordt niet gezegd en heb ik ook niet kunnen achterhalen. Mijn informanten wisten zich alleen nog te herinneren dat heel lang aan de zuidkant van de vaart, vlakbij de bocht in het midden van het dorp, een rijtje huisjes voor armen had gestaan dat de 'Lange Jammer' werd genoemd. Of het hier om dezelfde of andere vergelijkbare huisjes gaat, heb ik echter niet kunnen uitmaken.

Dat wat betreft de kwaliteit van de huizen grote verschillen hebben bestaan, blijkt ook uit een ingezonden brief van mevrouw R. Brouwer-Krediet, de vrouw van de hoofdonderwijzer in Appelscha, in *De Klok* van 3 maart 1899 (afb. 17). Zij brengt daarin verslag uit van haar bezoek aan een tweetal hulpbehoevende gezinnen, die beide leefden onder zeer erbarmelijke omstandigheden. Naar nog zal blijken, zijn deze jaren misschien wel de slechtste uit de geschiedenis van Appelscha geweest. Dat er desondanks nog gradaties in armoede hebben bestaan, kan onder andere worden opgemaakt uit het hier besproken verschil in behuizing. Het eerste gezin woonde in een eenkamerwoning aan de vaart, die weliswaar veel te klein was, maar waarop verder niet zoveel viel aan te merken. Veel slechter waren volgens de schrijfster de levensomstandigheden van het gezin dat in een keet op de hei woonde. Wie niet beter wist, zou hun onderkomen niet voor een huis aanzien, maar voor een schapehok. Ook verder was dit gezin duidelijk armer dan het eerste: niet een van de leden ervan beschikte over voldoende kleding. Om de verschillen te accentueren die voorkwamen, wijst mevrouw Brouwer en passant nog op de betere "niet onvriendelijke arbeiderswoningen", die onlangs aan de weg naar de heide waren gebouwd. Al met al bevestigt haar verhaal in grote lijnen de conclusies van de Enquêtecommissie. De kwaliteit van de huizen liep sterk uiteen, er waren uitgesproken slechte, maar ook die de toets der kritiek konden doorstaan. Gemiddeld mocht de toestand misschien voldoende heten, zoals de commissie het uitdrukt; zeker onder de maat bleef echter de grootte van de huizen.

Het lijkt geen twijfel dat in de hele hier beschouwde periode de bebouwing van Appelscha een overwegend zeer eenvoudig karakter heeft gehad. Voor de tijd vanaf ongeveer 1900 kunnen als bewijs daarvoor een aantal foto's worden overgelegd, waarop verschillende types arbeidershuisjes zijn afgebeeld (afb. 18 en 19). De mogelijkheid zich ook door eigen aanschouwing hier nog een beeld van te vormen is - uiteraard gelukkig maar - niet meer aanwezig. Al spoedig na 1900 bereiken ons de eerste berichten over plannen tot verbetering van de woontoestanden. Volgens een in 1913 uitgevoerd onderzoek waren er in de hele gemeente Ooststellingwerf nogal wat huizen die dringend door nieuwe moesten

In het Weekblad »De Amsterdammers vrouwen« we het volgende, dat ons de moeite wel waard scheen om over te nemen, vooral om weer te doen zien hoe weinig wij socialistien avertreuen, bij het schetsen van de toestanden :

Een paar maanden geleden werd hier in Appelscha eene naarvereeniging opgericht, met 't doel kleeren en beddengoed uit te reiken aan behoeftige kraamvrouwen, zieken en armen. Als presidenten van die vereniiging kom ik tegenwoordig dikwijls in de woningen der armen, en 't is dan ook over die bezoeken, dat ik iets wilde mededeelen. Dat er hier in den winter armoede wordt geleden, was me wel bekend, maar dat er hier *zoo weinig* zoudeu zijn, die het *meer dan zindelijk* hebben, dat had ik in de eerste verta niet vermoed. Het zij mij vergaand hier verslag te doen van een paar barmaken, om ook anderen te doen weten, hoe er hier geleden wordt.

Welwillende lezer of lezeres, wil me in uw verbeelding een oogenblik vergezellen. We treden een klein arbeidershuisje binnen. Een zonderling mengsel van allerlei . . . »geurook staat ons tegen. Geen wonder! Het vertrek is thans kraamkamer, woonkamer, slaapkamer, keuken, zides tegelijk. Een enkele oogopslag overtuigt ons, dat 't een *sknapper* huisvuur was, die hier geheerscht heeft. De gordijnen zijn oud, maar schoon, de kachel goed oaderhudea.

In een hoek op een hooge bodstade ligt de vrouw des huizes, — ze is pas moeder geworden van haar zesde kind. Ze ligt daar . . . op stroo, waarover een lakken is gespreid. Voor dekking heeft ze een laken en één deken. Naast haar, aan den voorkant, de pasgeborene, een wolk van een jongen. Aan den anderen kant een driejarig meisje, een stakkard, die gaan noeh staan kan, 't arme kind ligt aan 't water zoodels da moeder ons vertelt. Da kachel staat tusschede de ramen. Aan den ceuen kant daarvan de wieg, waarin een bleuk mager jongetje van 1½ jaar ligt te slapen. 't Kind was ziek geweest, 't moest vooral verterkend voedsel hebben, had de

dokter gezegd en 't kreeg . . . niets dan aardappels. Aan den anderen kant van de kachel zit da vader, Op m'n vraag, of hij geen werk heeft, hoor ik, dat hij juist na een langa tijd van werkloosheid weer werk had gevonden. Doch, 't was maar voor een dag geweest. Hij was gevallen, en nu moest hij thuis zitten om z'n breuke zoodels hij zet. Terwijl de meo me dit alles vertelt, kunnen er nog twee jongetjes 't huis uit school. Hun oogen gaan hogepers nver da tafel, of er ook iets klaar staat . . . maar er staat niets.

Welnu lezer, zie hier wat ik van deze menschen neg hoorde. Ze hadden ieder een hemd, de kraamvrouw inclus. Op m'n vraag, hoe 't verschoonen dat in z'n werk ging, vertelde me da moeder dat dat 's Zaterdag middags gebeurde; de kinderaa kwamen den zoelang op bed, en 't gewaschen goed werd dadelijk bij de kachel gedroogd. Da kleeren van vader en moeder dienden 's nachts tot bedekking der kinderen; dekens of lakens waren op dat bed niet te vinden, alleen stroo en een paar matzakken. Ze hadden saksels in huis, met vier dagen waren ook de winter-aardappels op. Na veel moeite aed de maan den varigen avond 2 kwartjes van den

armvoogd gekregen, met da broedschap: »als dat op was, moest hij maar 's weer komen.« (Och lezer, denk eens, *vijftig centen*, voor acht personen, hoe kregen ze 't van. . .) . . . Is 't geringe? Ga veelt de slende. die hier beerscht.

Verlaten we daarom dit dampige vertrekje; we brgeven ons over de vaart, dwars over den weg; we slaan den zaandweg ia, die naar 't veid leidt. Spoedig staan we voor era uitgestrekt beidveld. De uren van Dieret schijn ons van hier een zanzame wachter aan de overzij. Wa slaan een smal padje in, dat ons voert langs een paar niet aavriandelijka arbeiderswoningen.

»Hier in de heide?« vraagt deze of gene lezer. Zeker, en vóór en achter die woningen strekken zich akkerjes uit, overdekt met 't zacht, waagig groen van de jonge spruitjes der winterrsgge. Daar aneste vijft zijn die hier veroverd op de bruine heid. Die grond is zoogaamaai sbeageemaakt. Dat kan dus, och ja, er zou zag zooveel kunnen. We gaan vreevel deze waaginen voorbij. Daar gads moeten wij zijn. »Naar die schapenbokken?« — Ja, maar . . . dat zijn ook »woaagene«, men noemt ze hier kzem. »Pas op, staat uw hoofd niet, de deur is laag!« Blonden geknecht, merken we dat de arde zelf hier den vloer vormt. 't Is natig hier en daar, — dat komt van 't lakken. In deze »woninge gebouwaal van aangeleggen en wat plantjes, huist een gezin van zes personen. En, lezer, su kan ik kort zijn. Veel zou een droevige bernaling zijn van 't voorgaande, géén bedden, géén dekens, géén lakens; — at stroo voor ligging; — matzakken en moders rakkert (at dekking. Alleen wil ik mededeelen, dat gees enkel lid dater familie . . . een vrend pau. »Och juffrouw, zal min of meer vertegen de mueter, zze hebben ook niet allamaal een paar kuusea.«

De man verdiende sedert een paar dagen 50 cts. per dag, den heelen voorwinter was hij werkeloos geweest.

Zoo zoudeu wa laag kunnen ronddolen van de eene seldende naar da andere.

Ik zou u kunnen vertellen van een ander gezin waar twee kinderen, dan gevallen van honger, door de bureu gevonden en aangeomen werden. Deze menschen hadden tot 't uiterste toe hun armoeda willen verborgen hantseu.

Och, er woont in die minder gegende zooveel eergevoel. Ze willen niet naar de stravnogden, als 't mogelijk is. En hoe zindelijk en oet 't er in vele van die gezinnen oitziet, ik stoud er dikwijls verbaasd over. En niet zelden rees da vraag bij mij op: hoe zouden wy zijn in zulke omstandigheden?

En nu, 't deel van dit schrijven? 'k Hoop dat menig lezer 't al geraden heeft.

Zowals ik in 't begin zei, bestaat hier eene naarvereeniging, die aan deegelijke gezionen hemden, lakens, dekens etc. verschaalt. Maar eens middelen zijn zou gering, 't 100 helpt zooveel bij zooveel nood. En daarom dit vrienntelijk verzoek: och wie kan, helpe ons een handje mee en zende aan mij, wat hij over heeft, 't zij geld of andersies. Alle giften zullen door mij in dit blad worden verantwoort.

U M. d. R. nanzeggende voor de opnasma, taeken ik, hoogachtend,

Uwe dw. diene,
R. BRAUWER—KREDIET.
Appelscha, 6 Febr. 1892.

Afb. 17. Bericht over de woontoestanden in Appelscha (1892). Bron: De Klok, 3 maart 1899. Uit de inleiding kan worden opgemaakt dat de brief eerder was verschenen in het weekblad De Amsterdammer. Moet daaruit de veel eerdere datum eronder worden verklaard?

worden vervangen.²³⁾ Tot de dorpen waar de toestand als zeer slecht werd beoordeeld, behoorde Appelscha. Het allertreurigst stond echter het andere veendorp, Haulerwijk, ervoor. In hetzelfde jaar werd in de Gemeenteraad ook voor het eerst beraadslaagd over de onbewoonbaarverklaring van de ergste krotten. Dit zou nadien een regelmatig terugkerend agendapunt worden. De reden van dit beginnende overheidsingrijpen was de Woningwet van 1901, die hogere kwaliteitseisen aan de huizen stelde en tevens de mogelijkheid bood met rijkssteun vervangende woningen te bouwen. Zoals in meer Nederlandse gemeenten had het in Ooststellingwerf enige jaren geduurd voor daadwerkelijk op de mogelijkheden van de wet werd ingespeeld. Naar mij uit berichten in de krant bleek, was de eerste aanzet in november 1912 gegeven met de oprichting van de Woningstichting Ooststellingwerf.²⁴⁾ Zij stelde zich tot doel betere en goed betaalbare woningen voor de arbeidersklasse te bouwen. Ook voor dit soort stichtingen had de Woningwet het kader geschapen. De grote activiteit die de Ooststellingwerfse vereniging in de eerste jaren van haar bestaan ontwikkelde, toont aan hoe goed de wetgever daarmee had gehandeld. In de betrekkelijk korte tijd tussen 1913 en 1921 werden afgaande op berichten hierover in de krant alleen al in Appelscha zo'n 75 huizen door de stichting gebouwd. Bij haar 25-jarig bestaan in 1937 bezat zij in de hele gemeente om en nabij 200 huizen,²⁵⁾ waarvan dus meer dan eenderde in Appelscha stond. Van deze eerste door de Woningstichting gebouwde huizen is nog een aantal over. Op een foto kan men zien dat zij er van buiten heel behoorlijk uitzagen (afb. 20). Dat gold ook voor de indeling: beneden was een aparte woonkamer en keuken, boven bevonden zich meerdere slaapkamers. Van een goed begrip voor de bestaande levensgewoonten getuigt het bijbehorende schuurtje en het ruime stuk grond dat rond het huis lag. Zoals gezegd waren de mensen hier van oudsher gewend wat vee te houden en hun eigen aardappelen en groente te telen.

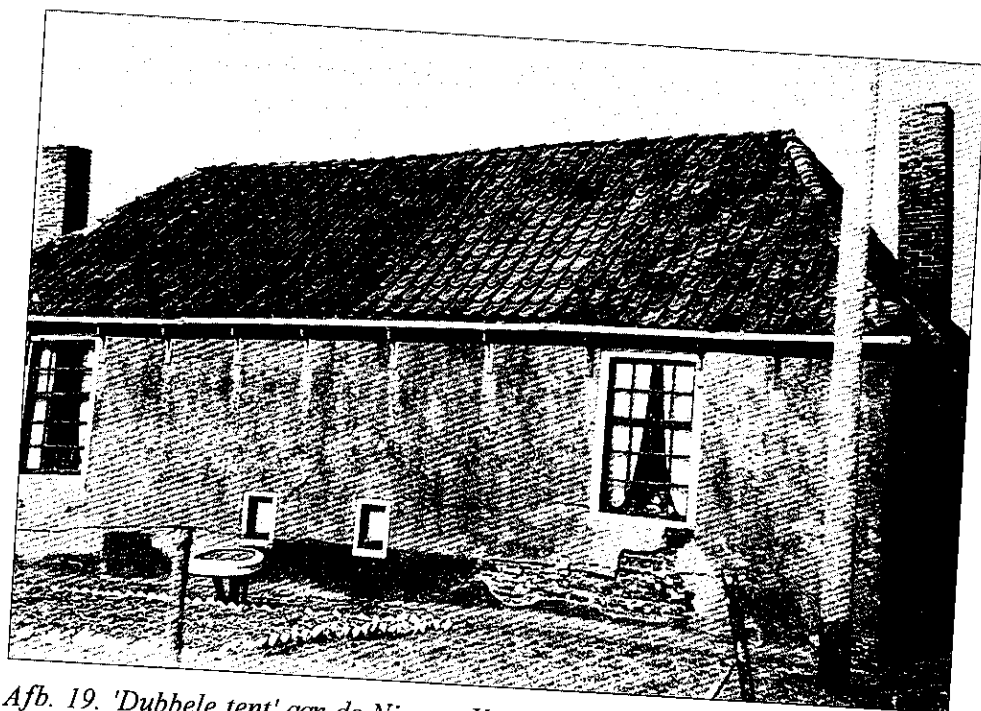
Een naar verhouding groot aantal van deze huizen liet de Woningstichting bouwen in de destijds tot Appelscha behorende buurtschap Ravenswoud of zoals zij oorspronkelijk heette Appelscha- Derde Wijk. Deze nederzetting was kort na 1870 ontstaan op de nieuw verveende gronden aan de kruising van de Derde Wijk en de Eerste Dwarswijk.²⁶⁾ Het ligt voor de hand de oorzaak van haar ontstaan te zoeken in de alsmaar verder naar het noorden opschuivende vereningen. Maar waarschijnlijk door de niet lang hierna inzettende neergang van het veenbedrijf breidde de bebouwing zich in de eerste jaren slechts langzaam uit. In 1915 stonden er nog geen twintig huizen. De groei kwam er eerst in toen rond de Eerste Wereldoorlog de Woningstichting de plaats uitkoos om te gaan bouwen. Het dorp Ravenswoud - het werd als zodanig eerst in 1952 van Appelscha losgemaakt - mag grotendeels als haar creatie worden beschouwd.

Na de grote activiteit in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog wordt het stiller rond de Woningstichting. De oude draad zou pas weer worden opgepakt, toen na 1935 de gemeente opnieuw het initiatief tot krotopruijing nam.²⁷⁾

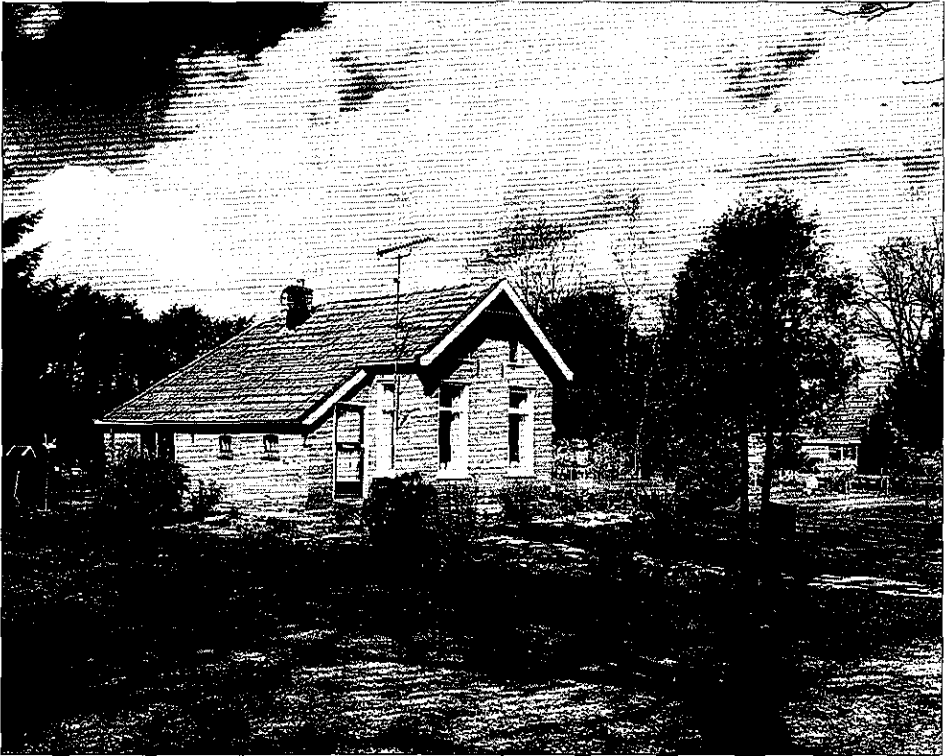
Uit het aantal in die jaren onbewoonbaar verklaarde woningen kan men opmaken dat Appelscha toen wat de woningtoestand betreft de laatste onder de Ooststellingwerfse dorpen was. In de betrekkelijk korte tijd tussen 1935 en 1939 werden hier volgens de krant zo'n twintig krotten opgeruimd, wat verreweg het grootste aantal in de gemeente was. Naast deze misstand wordt genoemd dat nog minstens een tiental gezinnen in woonwagens, bokvaartuigen

Afb. 18. Arbeidershuisje in de Willemstad. Foto: Gemeentearchief, no. AA 108.

Afb. 19. 'Dubbele tent' aan de Nieuwe Vaart tegen het eind van het dorp. Foto: Gemeentearchief, no. AA 109.

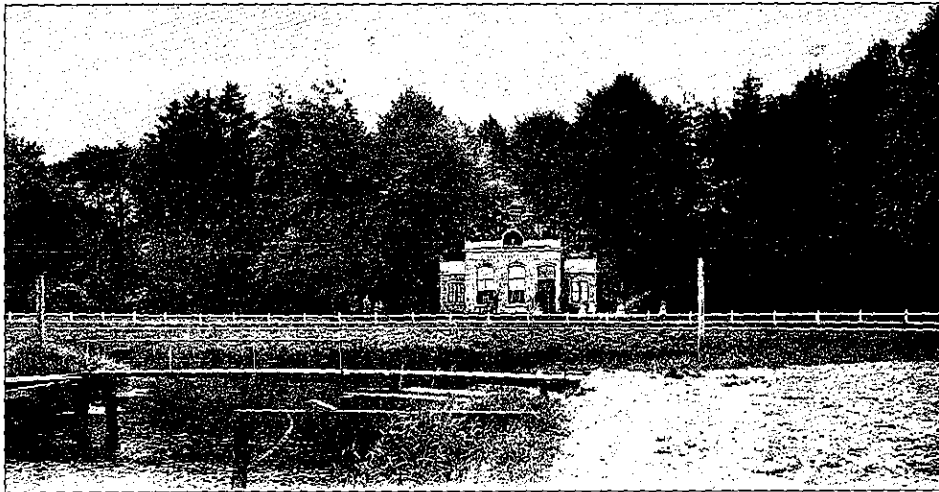

Afb. 20. Arbeiderswoning van de 'Woningstichting Ooststellingwerf' aan de Boslaan. Foto: Sietske A. Bloemhoff.

e.d. woonde.²⁸⁾ Weer heeft toen de Woningstichting met steun van de rijksoverheid de bouw van nieuwe huizen ter hand genomen. Zij zijn bekend geworden onder de naam 'krotopruimingswoningen'. Het hele bouwprogramma heeft men zeker niet voor de Tweede Wereldoorlog kunnen afronden. In *De Ooststellingwerf* van 27 oktober 1939 las ik dat toen nog in Appelscha opmerkelijk veel borden met het opschrift 'onbewoonbaarverklarde woning' stonden. Dit bericht toont ook aan dat het dorp wat de woontoestanden betreft zeer lang onder de erfenis van zijn verleden heeft moeten lijden.

Van de overige aspecten van de bebouwing vermeld ik slechts enige hoofdlijnen. Zoals uit bewaard gebleven foto's kan worden opgemaakt, had in het begin van deze eeuw het meer centrale deel van het dorp, waar zich nu hoofdzakelijk winkels bevinden, qua bebouwing een vrij aanzienlijk karakter. Ook in die tijd stonden hier al enige winkels, maar daarnaast veel herenhuizen en boerderijen van de er toen nog wonende veenbazen. Vergelijking met de hedendaagse situatie leert dat van deze betere bebouwing betrekkelijk veel bewaard is gebleven. Vooral de huizen van de veenbazen springen er qua grootte en stijl nog steeds uit. Mede gelet op hun historische betekenis zouden enige het zeker verdienen als monument voor het nageslacht bewaard te blijven.

Met behulp van enige foto's hoop ik ook de lezers die Appelscha niet zo goed kennen hiervan te kunnen overtuigen (afb. 21, 22 en 23).

Afb. 21. Augustinusstate aan het begin van deze eeuw. Foto: Collectie K. Vondeling.

Zoals ook mijn informanten zeiden, kon er wat de bebouwing betreft van een tegenstelling worden gesproken tussen het kerndorp en enige buitenbuurten. De grootste concentraties arbeiderswoningen werden aangetroffen in deze laatste meestal wat achteraf gelegen buurten, zoals in Appelscha-Boven, langs straten als de Boslaan en de Drentseweg en in gehuchten ten noorden van de vaart als de Willemstad, de Eerste Wijk en het al genoemde Ravenswoud. Van deze gehuchtjes is de Willemstad, waar onder andere de veenbaas J.F. v.d. Bosch huisjes voor zijn werknemers bezat, nagenoeg geheel verdwenen. De aanzet daartoe werd al in 1926 gegeven, toen hier een aantal huizen op afbraak werd verkocht.²⁹⁾ Mensen die de 'oude' Willemstad nog hebben gekend, vertelden mij dat de meeste huizen inderdaad van heel slechte kwaliteit waren geweest. Uit deze gegevens blijkt dat de ruimtelijke opbouw van het dorp tot op grote hoogte een weerspiegeling is geweest van de heersende maatschappelijke ordening: de rijken woonden in het centrum, voor de vele armen was slechts een plaatsje aan de periferie ingeruimd.

Over de meestal in de bebouwingsgeschiedenis van een dorp centraal gestelde grotere bouwwerken ben ik wat Appelscha betreft snel uitgepraat, omdat ze weinig voorkwamen en in het algemeen in eenvoudige stijl waren opgetrokken. Appelscha was nu eenmaal geen rijk dorp. Derhalve geef ik hier volledigheidshalve alleen een overzicht ervan met die gegevens die voor het onderhavige onderzoek van belang zijn.³⁰⁾ Voor de ligging van de verschillende gebouwen verwijs ik naar de afgedrukte kaarten.

1835: verplaatsing van de Lagere School van Oud- naar Nieuw-Appelscha

1841: stichting van de Gereformeerde Kerk te Nieuw-Appelscha

- 1848: bouw van Augustinusstate, zetel van de Heren Compagnons. Oorspronkelijk was dit het mooiste gebouw van het dorp, maar bij een verbouwing ten behoeve van de vestiging van de Boerenleenbank aan het begin van deze eeuw werd het helaas danig verminkt.
- 1867: stichting van de Doopsgezinde Kerk (1919 afgebroken)
- 1869: stichting van de nieuwe Ned. Herv. Kerk
- 1876: bouw van een Lagere School in Appelscha-Boven
- 1911: stichting van de christelijke Lagere School in Nieuw-Appelscha
- 1932: stichting van de Lagere School in Appelscha-Derde Wijk

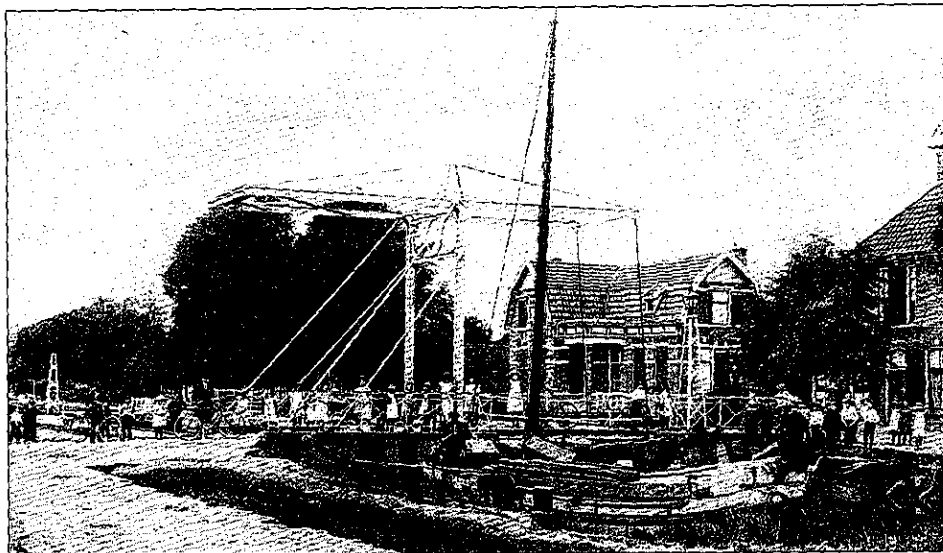
Zoals te verwachten viel, sluit de ontstaansgeschiedenis van de openbare gebouwen nauw aan bij de algemene bebouwingsgeschiedenis: de meeste stichtingen zijn tot stand gekomen in de periode voor 1880, daarna trad een stilstand in die tot het begin van deze eeuw voortduurde. Treffend is ook dat van de openbare gebouwen Augustinusstate, gesticht door de Heren Compagnons, de grote blikvanger was. Samen met de herenhuizen en kapitale boerderijen van de veenbazen was zo de sociale hiërarchie voor iedereen duidelijk zichtbaar in steen vastgelegd.

*Afb. 22. Boerderij fam. Stoker (later Kampeerboerderij 'Jongsma'), ± 1950.
Foto: Collectie K. Vondeling.*

De sterk veranderende aanblik van het dorp na 1880

Zoals vergelijking van de in dit hoofdstuk afgedrukte kaarten leert, hebben de veranderingen in het dorp zich niet tot de bebouwing beperkt (afb. 24 t/m 29).

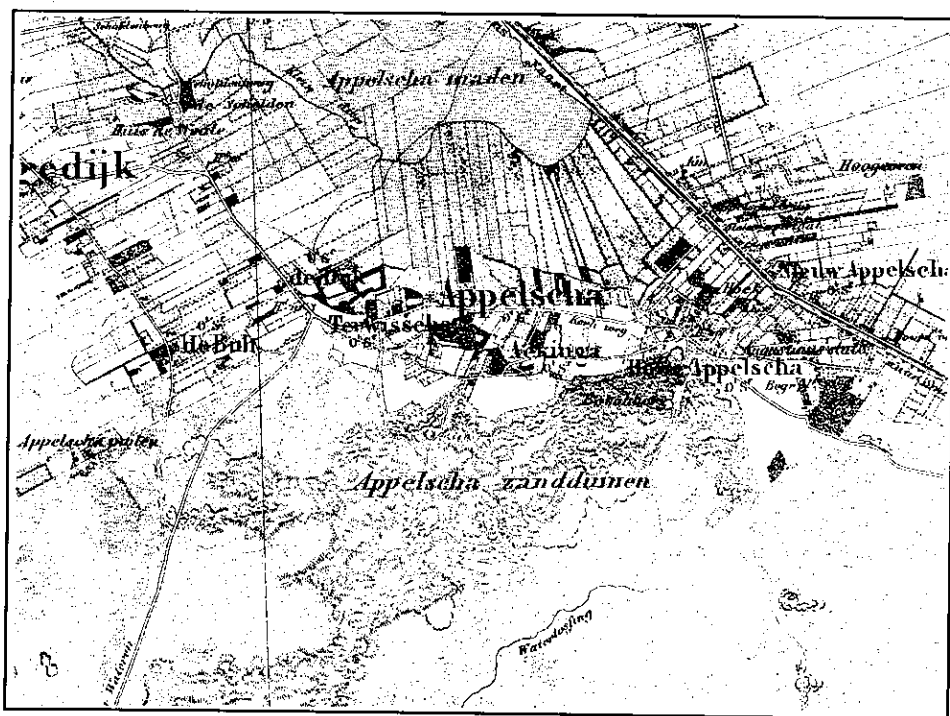

Afb. 23. Villa van mevrouw W. Stoker-Reinders, begin van deze eeuw. Foto: Collectie K. Vondeling.

Eerst door de grote verveningen en later door de grote ontginningen en bos-aanplant heeft ook de omgeving een heel ander aanzien gekregen: voor de veenmoerassen, heidevelden en zandverstuivingen kwamen landbouwgronden en bossen in de plaats. De gevolgen van deze verandering reikten verder dan het uiterlijk voorkomen alleen, ook economisch heeft het dorp hierdoor een metamorfose ondergaan. In het Appelscha van na de Eerste Wereldoorlog had het veenbedrijf weinig meer te betekenen; landbouw, winkelbedrijf en toerisme waren de belangrijkste pijlers van de dorpseconomie geworden.

Volgens de voornamelijk in het archief van de Heren Compagnons te vinden gegevens heeft de ontginning in de tijd gezien het volgende verloop gehad.³¹⁾ Tot ongeveer 1880 werd de meeste grond omgezet in bouw- en weiland. De kaart van Eckhoff uit ongeveer 1850 en de topografische kaart van 1864 bevestigen deze bewering. Ook in de aardrijkskundige beschrijving van Appelscha uit 1877 wordt alleen op deze verandering gewezen.³²⁾ Daarna is in de jaren tachtig en negentig van de vorige eeuw voornamelijk op initiatief van de Heren Compagnons veel grond met bos beplant. De ten noorden van Ravenswoud gelegen z.g. Compagnonsbossen zijn hiervan het voornaamste voorbeeld. Het eerste jaar waarop in het archief van deze activiteit melding wordt gemaakt is 1885.³³⁾ Volgens een bericht in *De Ooststellingwerf* van eind 1895 gaf de bosaanplant toen nog steeds vooral in de winter aan grote aantallen arbeiders werk.³⁴⁾ De verklaring van dit verloop van de ontginningen moet worden gezocht in de algemene economische ontwikkeling. De laatste decennia van de 19e eeuw staan te boek als de tijd van de grote landbouwcrisis. Ook de landbouw in Ooststellingwerf ging het toen, zoals in de Gemeenteverslagen te lezen valt, bijzonder slecht.³⁵⁾ Op grond hiervan mag worden aangenomen dat de vraag naar landbouwgrond tijdelijk sterk is verminderd - een expliciete uitspraak dienaangaande voor Ooststellingwerf heb ik echter niet in de bronnen

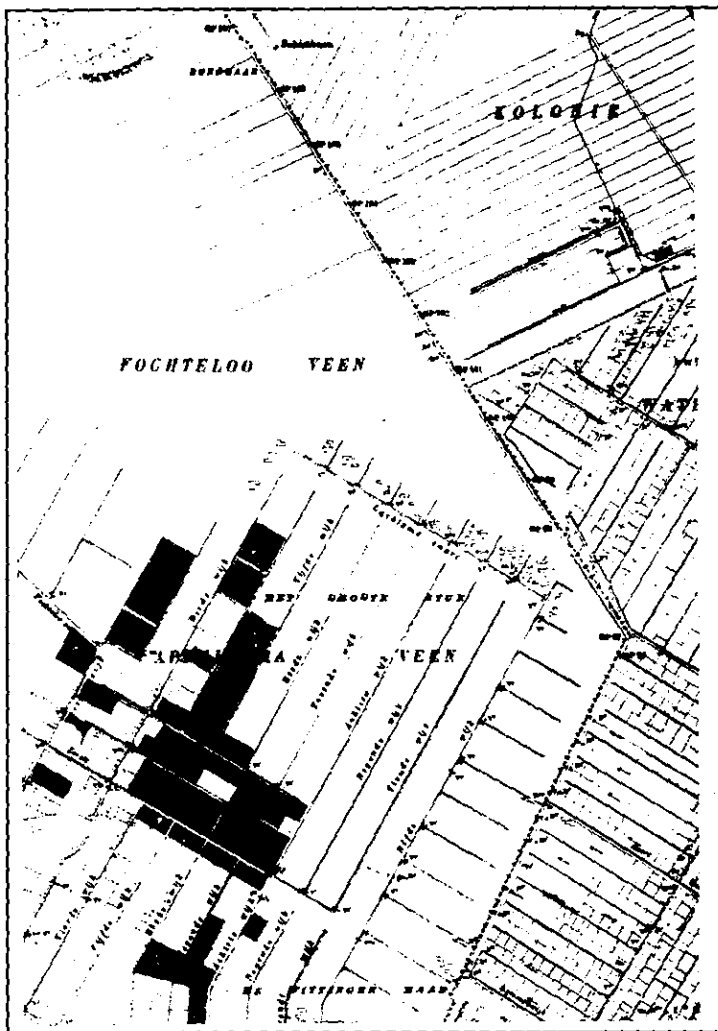

Afb. 24. Appelscha omstreeks 1865 (Topografische kaart 1864). De ontginningen tot landbouwgrond beperkten zich in deze tijd nog tot de gebieden direct aan de noord- en zuidkant van de vaart.

kunnen vinden.

Een bevestiging van bovenstaande veronderstelling leveren de ontginningswerkzaamheden buiten het veengebied, die pas in deze eeuw goed op gang kwamen. Aan de west- en zuidkant van het dorp lagen van oudsher grote heidevelden en zandvlakten. De kaart van Eekhoff toont aan dat hier voor 1850 alleen in het noordwestelijk deel ontginningen hebben plaatsgevonden. Mogelijk heeft de aanleg van de vaart hier een belangrijke aanzet tot verandering gegeven. Tussen 1850 en het begin van deze eeuw is de verdere uitbreiding beperkt gebleven tot de vlak ten zuiden van de vaart, tegen de bebouwde kom van Nieuw-Appelscha aan gelegen gronden. Er lagen hier enige landerijen en een enkel bosperceel. Dit klopt met de mededeling van mevrouw Brouwer-Krediet in haar eerder geciteerde brief van 1899 dat op de pas "aangemaakte" gronden aan de rand van de heide toentertijd nog maar enkele arbeiderswoningen stonden. Uit andere bron weten we dat in de 19e eeuw de Reservekas in ditzelfde gebied gronden had aangekocht om die in de wintermaanden door werkloze arbeiders te laten ontginnen.³⁶⁾ Deze Reservekas was een onmiddellijk bij de aanvang van de verveningen op initiatief van enige inwoners van Appelscha, die bang waren dat de in de toekomst voor de armenzorg benodigde gelden

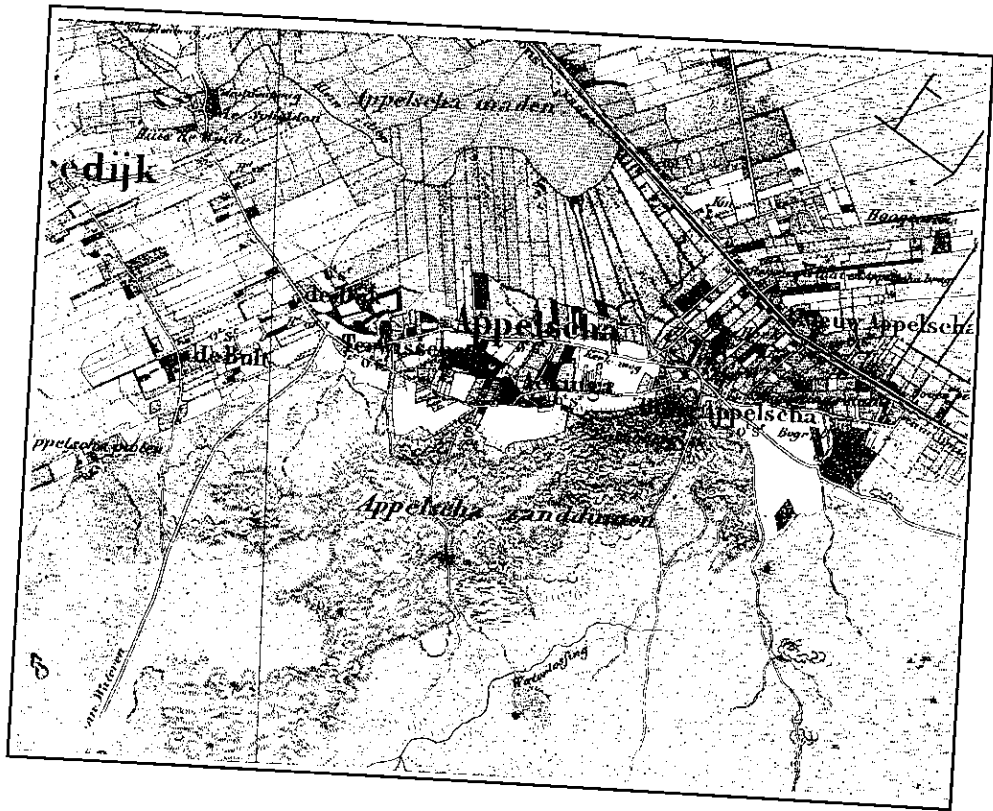

Afb. 25. De ontginning van het veengebied rond 1900 (Topografische kaart 1896). Het gebied ten zuiden van de Eerste Verbindingswijk of Kruiswijk is gedeeltelijk ontgonnen tot landbouwgrond en enkele bospercelen (tussen de Zesde en Achtste Wijk). In het noordelijker gelegen gebied heeft tot dan toe nagenoeg uitsluitend bosaanplant plaatsgevonden - het begin van de Compagnonsbossen.

de draagkracht van de inwoners ver te boven zouden gaan, opgericht sociaal fonds.³⁷⁾ Het kreeg zijn inkomsten uit een door de veenbazen te betalen heffing op de turfverkoop. De aankoop van woeste grond teneinde de arbeiders in moeilijke tijden werk te verschaffen past geheel bij de doelstelling van het fonds. De eerste vermelding van grondaankoop dateert uit 1846, de laatste die ik in het archief genoemd vond uit 1895. Het staat vast dat ook deze gronden

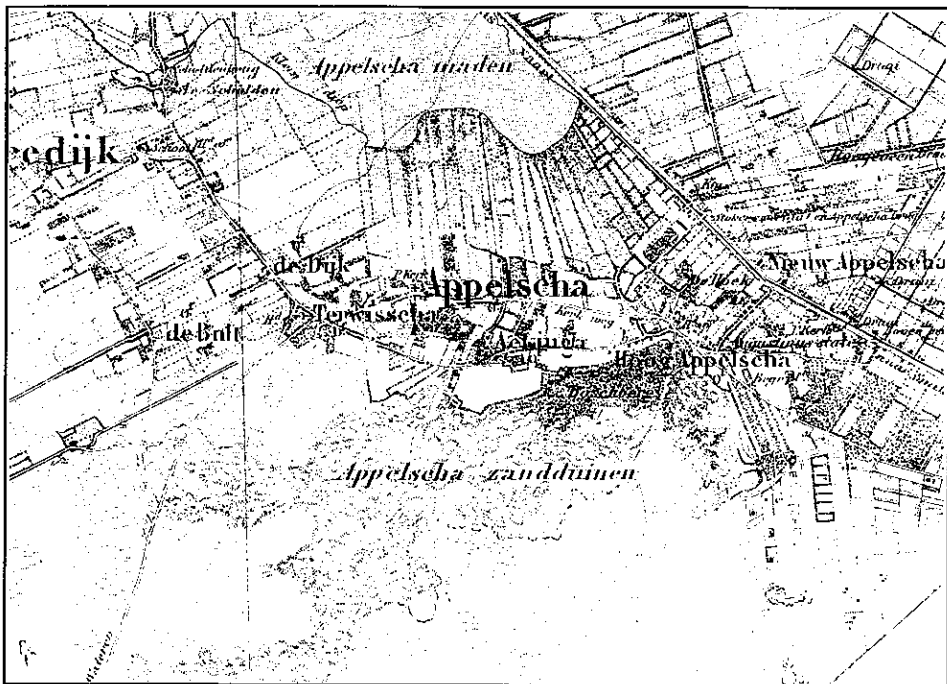

Afb. 26. De voltooiing van de ontginning van het veengebied ± 1920 (Topografische kaart 1924). De ontginning van het tot Appelscha behorende veengebied is voltooid. De Compagnonsbossen blijken nog een aanzienlijke uitbreiding in noordelijke en oostelijke richting te hebben ondergaan. De in de eerste decennia van deze eeuw ontgonnen gronden ten noorden en oosten van het bosgebied hebben een agrarische bestemming gekregen.

Afb. 27. Appelscha omstreeks 1890 (Topografische kaart 1888). In vergelijking met de topografische kaart van 1864 heeft zich aan de zuidkant van het dorp geen enkele verandering voorgedaan.

tenminste voor een deel met bos zijn beplant. Volgens opgaven in de jaarrekeningen van de 'Kas' verdienden de aan het werk gezette arbeiders hiermee meestal voor de duur van enkele dagen een karig loon van 40/50 ct. per dag. Naar mag worden aangenomen, hebben deze uitgaven onder andere betrekking op het aan de zuidkant van de vaart en midden in het dorp gelegen bos dat voor het eerst in 1864 op de kaart voorkomt. Volgens de beschrijving van Appelscha uit 1877 droeg het de naam het Wandelbos en was de Reservekas er de eigenaar van.³⁸⁾ Het bestaat nog en ligt langs de straat, die om begrijpelijke reden de naam Boslaan kreeg. Naar uit de verslagen van de grote stakingen uit het einde van de 19e eeuw blijkt, hield de Reservekas zich ook toen nog met deze werkzaamheden bezig. Tweemaal braken er echter onder de arbeiders stakingen uit, omdat zij de beloning die nog steeds 40/50 ct. per dag bedroeg te mager vonden. De stakende arbeiders moeten hebben gewerkt in de bossen, die op de kaarten van voor 1900 zijn te vinden. Dat blijken nog betrekkelijk kleine stukjes ten noorden en direct ten zuiden van de vaart te zijn geweest. Meer kan er nog niet zijn geweest, omdat de aanleg van de Compagnonsbossen nog maar net was

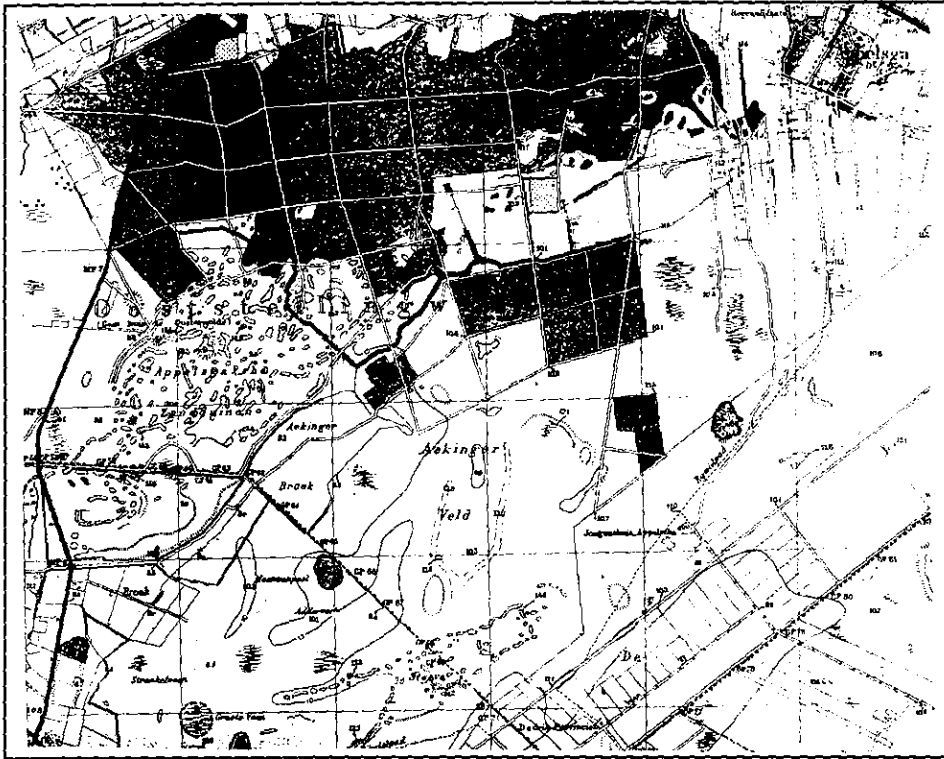

Afb. 28. Appelscha omstreeks 1910 (Topografische kaart 1909). De veranderingen aan de zuidkant van het dorp hebben een aanvang genomen. De eerste as van de ontginning blijkt te zijn gevormd door de Drentiseweg: aan de noordkant ervan zijn voornamelijk bospercelen aangelegd, vermoedelijk door de Reservecas; aan de zuidkant strekken zich landbouwgronden uit. De oppervlakte bos in de omgeving van de Boschberg is nog steeds zeer beperkt.

begonnen en de grote bossen verder naar het zuiden bij Oud-Appelscha en Aekinga pas uit de tijd na 1900 dateren.

In een krantebericht van 2 oktober 1897 las ik dat de landbouwers in Oud-Appelscha veel overlast ondervonden van het stuiven van de vlakbij gelegen zandduinen.³⁹⁾ Dit betekent dat hier toen kennelijk nog weinig grond was ontgonnen. Bosaanplant werd echter in die tijd ook niet als een oplossing van het probleem gezien; liever wilde men dat de duinen met heideplaggen (schapenhouderij!) werden belegd. Twee andere gegevens bevestigen deze informatie. Volgens de aardrijkskundige beschrijving van 1877 stonden er oorspronkelijk alleen bomen en struiken in de omgeving van de Boschberg.⁴⁰⁾ De kaarten laten zien dat daar tot 1900 weinig verandering in was gekomen.

De geschiedenis van het bos dat aan dit gebied thans zijn aanzien geeft, begint pas 1901. In *De Ooststellingwerf* van 26 januari van dat jaar vond ik het bericht dat de rijksoverheid had besloten staatsbossen aan te leggen in de gemeenten Ooststellingwerf, Diever en Smilde. Het zou nog tot 1906 duren eer het werk werd aangevat. In datzelfde jaar gingen ook de al bestaande bossen van

Afb. 29. De ontginning van het heidegebied ten zuiden van het dorp tot $\pm$ 1925 (Topografische kaart 1924). Het noordelijke deel van de "Duinen" in de omgeving van het dorp blijkt geheel met bos te zijn beplant.

de Reservekas in handen van de staat over.⁴¹⁾ Het eigenlijke duingebied werd pas in 1911 door de staat aangekocht.⁴²⁾ Hoe de werkzaamheden verder zijn verlopen, geef ik slechts in hoofdlijnen aan. Volgens een door de VVV van Oosterwolde e.o. uitgegeven folder waren in 1912 de duinen gedeeltelijk met bos bedekt.⁴³⁾ Begin 1926 weet *De Ooststellingwerper* te melden dat inmiddels al 500 ha. met bomen was beplant.⁴⁴⁾ Dit zal ongeveer het gebied zijn dat op de kaart van 1924 staat aangegeven als 'Staatsbosschen'. In de jaren tot de Tweede Wereldoorlog kwamen tenslotte de uitbreidingen in de richting van Diever en Smilde tot stand.

Op de kaart van 1924 is ook te zien dat niet het hele gebied met bos werd ingeplant; met name in de oostelijke en zuidelijke delen heeft eveneens ontginning tot landbouwgrond plaatsgevonden. Een bijzondere instelling die zich hier met deze activiteit heeft beziggehouden, wil ik noemen omdat de stichting van een andere in Appelscha veel bekendere organisatie daarmee samenhangt. In 1917/18 liet de Amsterdamse Vereniging Hulp voor Onbehuisden in de Oude Willem het protestants-christelijke jongenshuis *Ora et Labora* (=Bid en Werk)

bouwen, dat ook op de kaart van 1924 onder die naam is te vinden.⁴⁵⁾ Het doel van de vereniging was werkloze jongens vertrouwd te maken met de landarbeid. Met het oog hierop werd in 1919 32 ha. woeste grond aangekocht.⁴⁶⁾ Blijkens het Bevolkingsregister uit de jaren 1910-1920 waren er in de begintijd meestal zo'n tien jongens voor een jaar of langer aanwezig. Aan het project kwam echter in 1929 een einde.⁴⁷⁾ Begin 1930 werd het leegstaande gebouw eigendom van Staatsbosbeheer, die het nog datzelfde jaar doorverkocht aan de Jeugdbond voor Onthouding (JVO). Het is deze laatste verandering, die voor mij de aanleiding vormt deze instelling hier naar voren te halen. JVO heeft het oorspronkelijk houten barakkencomplex omgebouwd tot een jeugdherberg, die de toepasselijke naam *Us Blau Hiem* kreeg. Deze gebeurtenis mag als tekenend voor de belangrijke plaats die Appelscha in de geheelonthoudersbeweging innam worden beschouwd. Zoals we zagen hadden al bij de eerste staking van 1888 de socialistische leiders zich ingespannen om het drankmisbruik onder de arbeiders tegen te gaan. In de eerste helft van deze eeuw hadden al de belangrijke Nederlandse geheelonthoudersverenigingen hier grote afdelingen. Op het terrein van de drankbestrijding heeft Appelscha een niet minder belangrijke rol gespeeld dan op dat van de sociale strijd.

Veranderingen in het leven van alledag

Na 1900 drongen een aantal modernisering door die ook in het leven van de mensen in Appelscha diep hebben ingegrepen. Het zou interessant zijn al de veranderingen op de voet te volgen, maar in het kader van dit boek moet ik mij tot de voornaamste feiten beperken. Een van de meest ingrijpende veranderingen was ongetwijfeld de ontwikkeling van het moderne verkeer. Appelscha en omgeving waren daarin lange tijd ver achtergebleven. Tot het begin van deze eeuw was er in het dorp slechts een verharde weg - die langs de Vaart ZZ - voor het overige moesten de mensen zich behelpen met zandwegen.⁴⁸⁾ Het verkeersaanbod was navenant hieraan heel gering: afgezien van het agrarische vervoer met paard en wagen zag men op de wegen alleen enkele diligences en koetsen, o.a. van de rijke veenbazen. Verreweg de meeste mensen konden zich echter uitsluitend te voet verplaatsen. Toen, om een voorbeeld hiervan te geven, de afdeling Appelscha van de SDB in 1892 een propagandatocht ondernam naar Smilde en Assen, legden de deelnemers het eerste deel tot Smilde lopend af, waarna het per schip verder ging naar de Drentse hoofdstad.⁴⁹⁾ Mijn informanten, aan wie ik dit verhaal vertelde, zeiden mij zich ook uit hun jeugd nog wel te herinneren dat mensen te voet en, voor wie dat niet kon, op boerenwagens naar vergaderingen en meetings trokken in andere plaatsen van de Zuidoosthoek, maar liefst tot aan Heerenveen toe (30 km.!) De enige verkeersas van betekenis in Appelscha was destijds de vaart: natuurlijk allereerst voor de afvoer van de turf, maar ook voor het overige goederen- en personenvervoer per beurtschip en trekschuit.⁵⁰⁾ Waren de weinige landwegen waarschijnlijk doorgaans voldoende om de geringe verkeersdrukte op te vangen, in natte perioden in het najaar en de winter gaven de onverharde zandwegen zeker grote problemen. In *De Ooststellingwerver* van 1911 staat dat Oud-Appelscha en omgeving dan veranderden in een moeras en modderpoel.⁵¹⁾ Derhalve werd in hetzelfde artikel gepleit voor

een snelle verbetering. Het voornaamste argument hiervoor was de snelle ontwikkeling van het verkeer.

Omstreeks 1900 deed in Ooststellingwerf allereerst de fiets zijn intrede. In 1903 beschikte één op de twintig ingezetenen over een dergelijk vervoermiddel.⁵²⁾ Bij een inwonertal van ongeveer 10.000 betekende dat zo'n 500 stuks. In 1907 gingen de doktoren in de gemeente als eersten over op het gebruik van een auto.⁵³⁾ In de jaren twintig kwamen op initiatief van enige particulieren de eerste autobusdiensten van de grond;⁵⁴⁾ ook deed toen de vrachtwagen zijn intrede. Op de kaart uit 1924 kan de lezer zien dat het aantal kilometers verharde weg rond Appelscha inmiddels flink was uitgebreid. Volgens de krant waren in de eerste vijfentwintig jaar van deze eeuw de volgende wegen tot stand gekomen: eerste stuk Bruggelaan (1907),⁵⁵⁾ Appelscha - Fochteloo - Oosterwolde (1912),⁵⁶⁾ Appelscha - Vledder (1914),⁵⁷⁾ Boslaan (1915),⁵⁸⁾ Vaart NZ met ophaalbrug over de Eerste Wijk (1924).⁵⁹⁾ En in het laatste jaar van genoemd tijdvak ontstond het plan voor de aanleg van de weg Appelscha - Elsloo - Makkinga - Oosterwolde.⁶⁰⁾ Een niet minder grote verandering op verkeersterrein was de aanleg van de tramlijn van Gorredijk via Oosterwolde en Appelscha naar Assen, die eindelijk na een lange lijdensweg - over de eerste plannen ervoor werd al in 1893 mededeling aan de Raad gedaan⁶¹⁾ - in 1915 klaar kwam.⁶²⁾ De exploitatie ervan was in handen van de NTM.

De verbetering van de wegen en verkeersmiddelen heeft ongetwijfeld een gunstig effect gehad op de economische herstructurering in Appelscha, die na 1900 door het wegvallen van het veenbedrijf noodzakelijk was geworden. Het kleine op de intensieve veehouderij - melkvee, varkens en kippen - gerichte landbouwbedrijf, dat ook aan vele vroegere veenarbeiders een nieuw bestaan bood, was zonder deze verbetering zeker niet tot ontwikkeling gekomen. Voorts kan in dit verband worden gewezen op de gelukkige omstandigheid dat de weg aanleg in de tijd samenvalt met de bosaanplant. Hierdoor heeft Appelscha mee kunnen profiteren van het in het begin van deze eeuw opkomende toerisme, ook al beperkte dat zich aanvankelijk hoofdzakelijk tot het bezoek van 'dagjesmensen'.⁶³⁾

De laatste verandering waarover ik enige bijzonderheden wil meedelen betreft de aanleg van openbare voorzieningen als gas, water en elektra. Kan men zich voorstellen dat minder dan een eeuw geleden niet een hiervan in een dorp als Appelscha aanwezig was. De enige dienst die eerder werd aangeboden, was de telegraaf en telefoon, waarvoor de aansluiting kort na de staking van 1888 tot stand was gebracht (afb. 30).⁶⁴⁾ Het belang dat de overheid hierbij had - zij wilde bij eventueel volgende onrusten eerder geïnformeerd zijn - verklaart deze ene uitzondering. Van een plan om tot invoering van elektrisch licht te komen horen we voor het eerst in 1918.⁶⁵⁾ Tot verwezenlijking kwam het echter pas in 1926 en dan voor een groot deel nog als gevolg van de vestiging in 1922 van het sanatorium voor t.b.c.-patiënten, dat zonder een dergelijke voorziening natuurlijk niet kon werken.⁶⁶⁾ Nog veel langer moest men wachten op waterleiding, waarvoor voor de Tweede Wereldoorlog alleen de plannen werden gemaakt.⁶⁷⁾ Tot die tijd konden de mensen slechts beschikken over regen- of putwater en - het klinkt bijna ongelooflijk - over water uit de vaart. Dat laatste was echter door de afvallozingen van de aardappelmeelfabriek bij Smilde lang niet altijd bruikbaar. In 1896 en 1906 was volgens *De Ooststellingwerper* het water uit de

De voorzitter heeft mede van den heer Jansen, Paris des Konings, een brief te hebben ontvangen, houdende dat de Ukraïsche van Oekraïne, met een aanleiding van de correspondentie van de koning en een onderhand van haren - Voorzitter, met den Prins van Konings, te h. bereid heeft verklaard den aanleg van een telegraaf-verbinding van Oosterwolde en Smilde met Trindelo 30. heel voor rijks rekening te doen plaats hebben.

Voor de gemeente blijft dus niets dan 20. tegevoel uitgraaf van 50. 6 jaren, die welk een bezwaar zal ontwaarden en waarden Prins, en Oekraïne in openbare vergadering een voorstel zullen doen, met verzoeken, dat dat de aanleg geheel voor Oekraïne geschiedt, omdat dit een afwijking is van de bestaande bepalingen, trachten de vergadering in dezen allen komen gevonden heeft en de meeste Oekraïne en het grootste belang van de stad te kunnen correspondenten.

Afb. 30. Fragmenten uit de notulen van de geheime Raadsvergadering van 29 oktober 1888, waarin tot de aanleg van de telegraaf- en telefoonverbinding tussen Oosterwolde en Smilde wordt besloten. Overgenomen zijn alleen de fragmenten, waaruit blijkt dat de financiering tegen de 'bestaande bepalingen' in geheel voor Rijkskosten geschiedde.

vaart dermate vervuild dat het gebruik als drinkwater moest worden ontraden.⁶⁸⁾ Tot een aansluiting op het gasnet is het evenmin voor de Tweede Wereldoorlog gekomen. Wel konden de dorpingen sinds 1932 deel hebben aan een andere grote vooruitgang uit die tijd, de radio. Wie dat wilde, liet zich aansluiten op de radio-centrale.⁶⁹⁾

Het lijkt geen twijfel dat de toenemende ontginningen, de verbeteringen van de woningbouw en het stijgende voorzieningenpeil een gunstige invloed op de levensomstandigheden van de inwoners van Appelscha hebben gehad. In *De Ooststellingwerver* van 26 juli 1913 wordt hierover de loftrumpet gestoken. Vroeger kwamen in Appelscha alleen maar uitgestrekte velden voor; nu ziet men overal weilanden, bouwgronden en mooie dennenbossen. Ook de woningbouw in het dorp is zienderogen vooruit gegaan. Kortom, op bijna elk terrein is van een grote verbetering sprake. En een jaar later schilderde het socialistische raadslid J. Witvoet het volgende hoopgevende toekomstperspectief. In de laatste tijd bloeit Appelscha op. De staat brengt nieuw werk aan, waardoor de arbeiders bijna nooit meer werkloos zijn. De woningen zijn veel beter geworden dan vroeger. Het eindresultaat zal zijn "een nieuw Appelscha".⁷⁰⁾ Helaas zou deze profetie op korte termijn slechts ten dele worden bewaarheid. Al spoedig na de Eerste Wereldoorlog bleek dat de economische vooruitgang van de laatste twee decennia niet kon worden vastgehouden. De landbouw, toen de voornaamste pijler van de economie geworden, gleed snel af naar een nieuwe diepe crisis. In de jaren dertig was de werkloosheid niet minder groot dan in sommige crisisperiodes in de 19e eeuw. Er moest nog een wereldoorlog overheen gaan eer de vooruitgang, die er ongetwijfeld was, tot meer welvaart voor iedereen zou leiden. De hierboven aangehaalde kranteberichten gaan vooral over de verbetering van het algemeen welzijn; uit het volgende hoofdstuk over de economische en sociale ontwikkelingen zal blijken dat dit begrip niet gelijk mag worden gesteld met de stijging van de welvaart voor iedereen.

HOOFDSTUK 3

De belangrijkste ontwikkelingen op economisch en sociaal terrein

Tegenstrijdige berichten

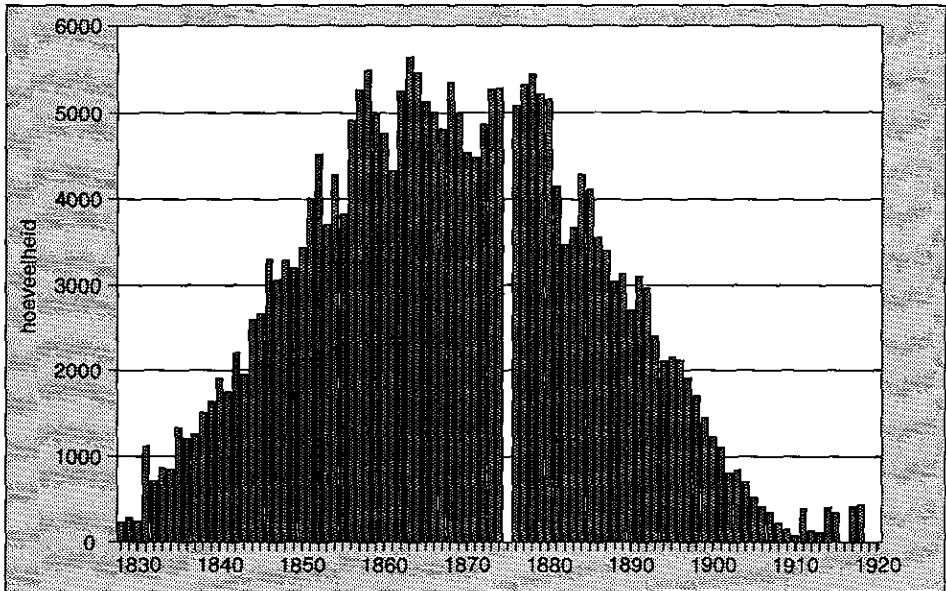
Waarschijnlijk zullen de meeste lezers bij het zien van de titel van dit hoofdstuk al vermoeden wat nu volgt: een overwegend in nuances van zwart getekend beeld van de armoede die vroeger algemeen in de veendorpen heerste. Zelfs voor de begrippen van die tijd mocht de economische situatie van de veenarbeiders bijzonder slecht heten. Het werk was zwaar, het loon dat er tegenover stond laag. In de wintermaanden als de turfgraverij noodgedwongen stil lag, viel zelfs helemaal niets te verdienen. Vele arbeiders moesten dan aankloppen bij het kerkelijk of gemeentelijk armbestuur om zichzelf en hun gezin voor de hongerdood te behoeden. Begrijpelijk - zo luidt de gangbare opvatting - dat de veenarbeiders als slachtoffers bij uitstek van de kapitalistische onderdrukking zich aan het einde van de 19e eeuw massaal achter de banieren van het socialisme schaarden.

Natuurlijk is deze voorstelling van zaken niet volledig onjuist. Wat Appelscha betreft wordt zij bevestigd door het verslag van de al eerder genoemde Enquêtecommissie van 1891, dat een lange jammerklacht is over de mensonwaardige toestanden die in de veenderijen heersten. Hierbij sluiten aan de verhalen die enige oudere mensen mij over de leefsituatie van hun ouders en grootouders vertelden. Die hadden nog echt honger gekend, vooral omdat ze vaak zonder werk zaten. Sommige van hen waren elke zomer en herfst naar andere gebieden getrokken om nog iets voor hun gezin te kunnen verdienen. Veel familieleden hadden in de loop van de tijd het dorp definitief de rug toegekeerd in de hoop het elders beter te krijgen.

Desalniettemin stuitte ik bij mijn onderzoek ook op bronnen die een andere taal spreken. Volgens de al meermalen aangehaalde beschrijving van 1877 was Appelscha een "welvarende streek". Een veenarbeidersgezin dat over voldoende arbeidskracht beschikte, waarmee zal zijn bedoeld dat niet alleen de man werkte maar ook zijn vrouw en enige oudere kinderen, kon hier wel f 800,- per jaar verdienen.¹⁾ Een nog hoger bedrag wordt genoemd in de Gemeenteverslagen van 1867 en 1868: er zouden gezinnen zijn die zelfs op f 1100,- per jaar uitkwamen, wat zeker voor die tijd een formidabel inkomen mocht heten.²⁾ En hoewel men ernstig kan betwijfelen of de genoemde bedragen echt representatief zijn, voor mij zijn ze voldoende aanleiding de historische traditie niet bij voorbaat klakkeloos te volgen. Door meer vooral cijfermatige gegevens over de sociaal-economische situatie in het 19e- en vroeg-20e-eeuwse Appelscha te verzamelen wil ik proberen tot een beter gefundeerd oordeel te komen.

mensen in Appelscha nauw verbonden is geweest met het veenbedrijf. Derhalve richt ik in de volgende bladzijden de schijnwerper afzonderlijk op de economische ontwikkeling van deze bedrijfstak. Met behulp van een aantal kwantitatieve gegevens hoop ik meer inzicht te krijgen in de omvang van de werkgelegenheid en de hoogte van de lonen in het veenbedrijf. Zonder kennis hiervan kunnen geen gefundeerde uitspraken over het levenspeil van de veenarbeiders in Appelscha worden gedaan.

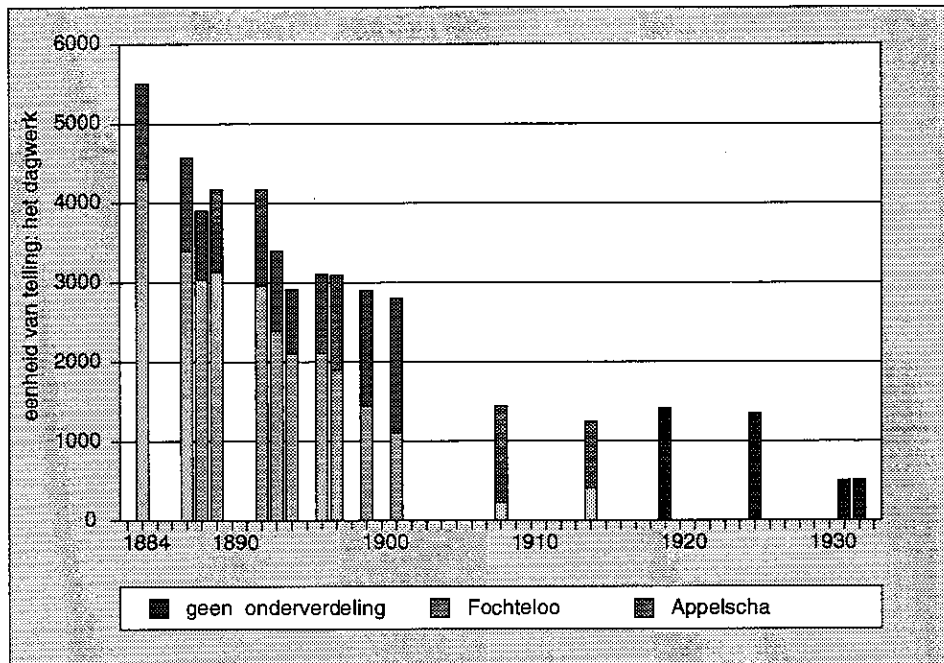
De enige beschikbare nauwkeurige cijfers waaraan de economische ontwikkeling van het Appelschaaster veenbedrijf kan worden afgemeten, zijn die van de turfproductie (afb. 34 en 35).

Afb. 34. De omvang van de turfproductie in Appelscha, 1828-1918. Bron: Stukken betreffende de Reservekas Appelscha 1828-1921. (G.A. Inv. no. 1238). Om de produktie te meten gebruikte men als eenheid een dagwerk. Een dagwerk bestond uit 40 stok en elk stok uit 320 turven. De herkomst van de naam 'dagwerk' is onduidelijk. Globaal gesproken kon een arbeider per week een dagwerk turf graven.

Bron ervoor is de boekhouding van de Reservekas, waarin deze gegevens precies werden bijgehouden omdat aan de hand daarvan de bijdrage werd berekend die de verveners jaarlijks in het fonds moesten storten. De bron heeft grote waarde, daar zij een nagenoeg compleet beeld geeft van de hele periode (1828-1918) dat het veenbedrijf in Appelscha van betekenis is geweest. Bovendien bieden de produktiecijfers de enige mogelijkheid om schattingen te maken van de omvang van de werkgelegenheid. Andere getallen die daarover in de Gemeenteverslagen worden genoemd, zijn veel minder bruikbaar omdat zij niet naar dorp zijn uitgesplitst en geen onderscheid tussen de verschillende soorten arbeiders maken (afb. 36). Naast de grote veenderijen in Appelscha waren er in

deze tijd ook kleinere onder Haulerwijk, Donkerbroek, Makkinga en Oldeberkoop. Naast de vaste mannelijke arbeidskrachten werkten zo nu en dan ook vele losse arbeiders, vrouwen en kinderen mee. Het enige jaar waarvoor wij de precieze omvang van de werkgelegenheid weten, is 1867. Volgens een aan het Gemeenteverslag van dat jaar toegevoegd briefje waren toen ongeveer 265 volwassen ingezetenen van Appelscha in het veenbedrijf werkzaam. Verder waren er nog ongeveer 60 mensen van elders aangetrokken. Gezien de gehanteerde criteria - de meeste volwassen ingezetenen zullen tevens gezinshoofd zijn geweest - sluit dit cijfer goed aan bij de uitkomsten van de hiervoor genoemde beroepstellingen. De veel hogere cijfers in de Gemeenteverslagen van de andere jaren moeten denkelijk worden verklaard uit het meetellen van de meewerkende vrouwen, kinderen en losse arbeiders, alsmede van de arbeiders in de overige veenderijen van Ooststellingwerf. Hoe dit ook zij, voor Appelscha komt hiermee onomstotelijk vast te staan dat bijna de hele arbeidende bevolking haar bestaan moest vinden in het veen. Derhalve mag er volgens mij een nauwe relatie worden gelegd tussen de cijfers van de turfproduktie en de omvang van de werkgelegenheid.

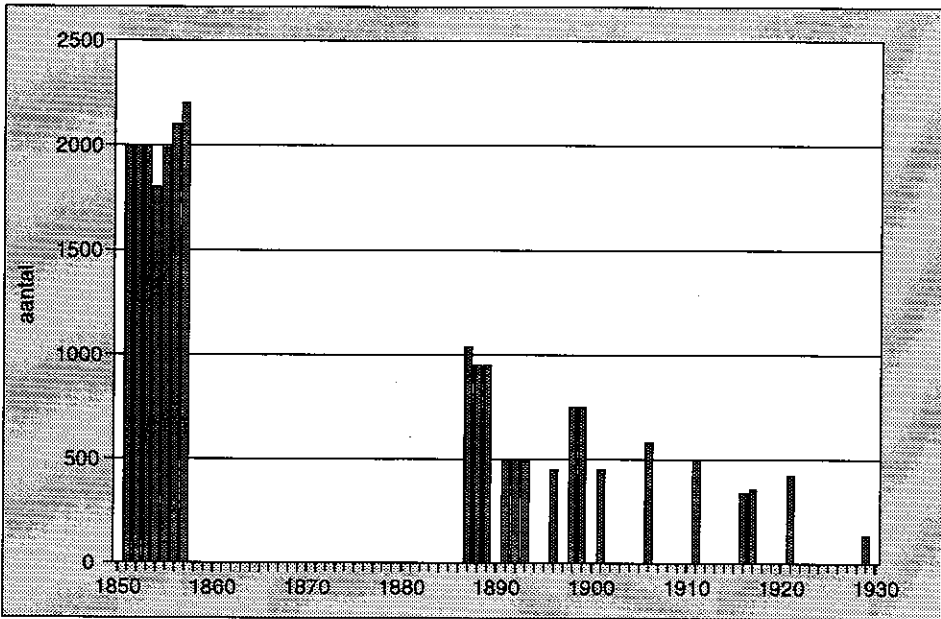

Afb. 35. De omvang van de turfproduktie in Appelscha en Fochteloo, 1884-1932. Bron: G.A., Inv. no. L.C.2. Notulen van de vereniging Laweijs-Contract.

Zoals in een oogopslag uit de grafiek die ik van de produktiecijfers heb gemaakt, valt af te lezen, kunnen in de ontwikkeling van het veenbedrijf in Appelscha drie fasen worden onderscheiden. Tot ongeveer 1860 is er sprake geweest van een snelle expansie, daarop volgde een periode van consolidatie, die rond 1880 omsloeg in een eveneens snelle neergang. Naast deze grote lijn in de ontwikkeling vallen de jaarlijkse schommelingen op, waaruit kan worden

opgemaakt dat de produktie van het veenbedrijf sterk fluctueerde. 'Goede' en 'slechte' jaren wisselden elkaar in een bijzonder hoog tempo af. Het zijn deze twee ontwikkelingen die voor het grootste deel de bestaansmogelijkheden van de mensen hebben bepaald.

Zoals de lezer zich zal herinneren, vertoonde de grafiek van het inwoneraantal hetzelfde grillige verloop. Nu vergelijking met de cijfers van de turfproduktie mogelijk is, kan er geen twijfel over zijn wat daarvan de oorzaak is geweest. Door de eenzijdigheid van de werkgelegenheid moet bijna elke op- en neergang in het veenbedrijf gevolgen hebben gehad voor het aantal mensen dat zich hier kon vestigen, resp. gedwongen was te vertrekken. Werkelijk dramatisch moeten de gevolgen van de ineenstorting van het veenbedrijf zijn geweest. In goed twintig jaar - tussen 1885 en 1905 - ging de turfwinning in Appelscha volledig ten onder. En wil men mee rekenen dat een deel van het bedrijf zich naar het naburige Fochteloo verplaatste, dan nog resteert een achteruitgang van de turfproduktie van zo'n 75%. Bedenkt men hierbij dat een groot deel van deze tijd ook landbouw en middenstand een crisis doormaakten, waardoor vrijwel geen andersoortige werkgelegenheid voorhanden zal zijn geweest, dan kan men zich de rampzalige gevolgen hiervan voor de arbeidersklasse voorstellen. Tientallen gezinnen verhuisden na 1880 naar elders. De desondanks voortdurende werkloosheid leidde tot een onbeschrijflijke armoede, waarmee de terzelfdertijd uitbrekende sociale onrust natuurlijk direct verband houdt. De veel hogere produktiecijfers uit de voorgaande periode wijzen er echter op dat de situatie niet altijd even slecht is geweest. Het veel positievere oordeel over de levensomstandigheden van de veenarbeiders in de jaren zestig en zeventig moet

Afb. 36. Aantal arbeiders in het veenbedrijf volgens opgaven in de Gemeenteverslagen (1851-1929).

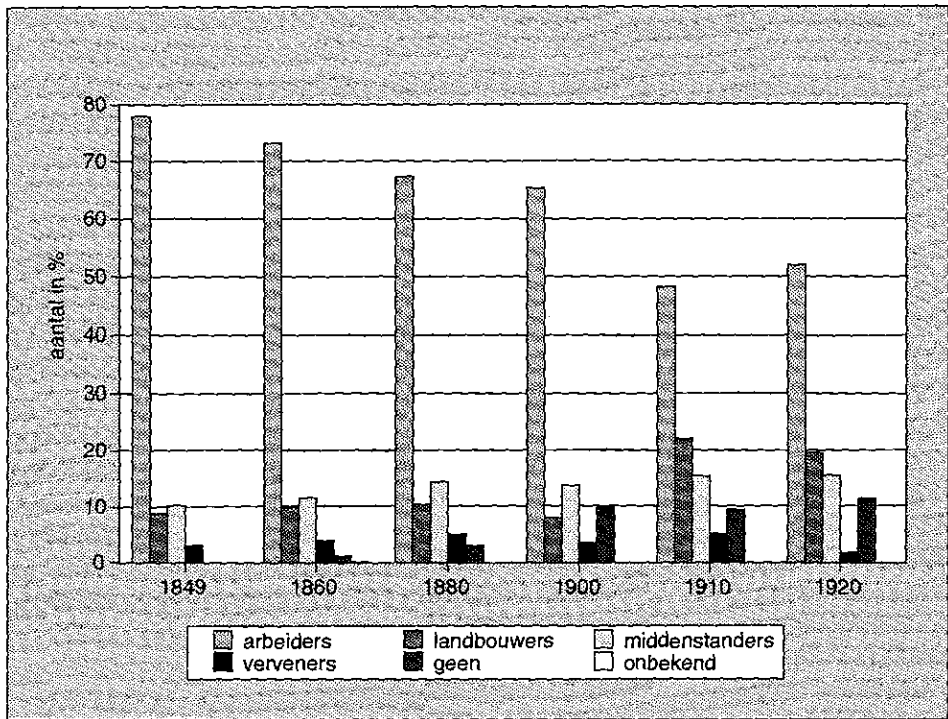
De verdeling van de beroepsbevolking

De economische factor die grotendeels de levensomstandigheden van de mensen bepaalt, is het uitgeoefende beroep. Niet alleen is hiervan het materiële welvaartsniveau direct afhankelijk, ook worden de niet in geld uit te drukken verschillen in sociale status en welzijn voornamelijk hierdoor bepaald. Derhalve valt het zeer te betreuren dat voor Appelscha geen precieze informatie dienaangaande voorhanden is. De meeste officiële tellingen geven alleen cijfers over de beroepsverdeling per gemeente. Voor een uitgestrekte plattelandsgemeente als Ooststellingwerf die een aantal dorpen met een zeer verschillende sociaal-economische structuur omvatte, hebben we aan deze totaaltellingen echter niet zoveel. De enige uitzondering hierop vormt de Volkstelling van 1849 waarvan - omdat in het Gemeentearchief het grondmateriaal bewaard is gebleven - de gegevens naar dorp kunnen worden uitgesplitst.³⁾ Voor later tijd zijn we echter aangewezen op minder volledige bronnen. Het best bruikbare alternatief bieden de gemeentelijke Bevolkingsregisters, waarin naast naam en adres ook het beroep van de ingeschrevenen staat vermeld. Maar of dat laatste gegeven altijd accuraat is bijgehouden valt te betwijfelen. Met name bij de vrouwen en oudere kinderen lijken mij de vermeldingen te willekeurig om in de beschouwing te kunnen worden betrokken. Derhalve heb ik mij tot de telling van de beroepen van de gezinshoofden beperkt.

Bekijken we de uitkomsten van de tellingen, zoals die zijn neergelegd in onderstaande grafiek (afb. 31), dan valt allereerst de grote consistentie van het beeld in het oog. Tot het eind van het hier beschouwde tijdvak hebben de arbeiders verreweg de grootste beroepsgroep gevormd. Hun aandeel in de beroepsbevolking schommelde in de 19e eeuw rond de 70% en lag in de eerste helft van de 20e eeuw nog steeds op ongeveer 50%. Zoals op grond van haar ontstaansgeschiedenis mocht worden verwacht, blijkt het vroegere Appelscha een typisch 'arbeidersdorp' te zijn geweest.

Het ligt voor de hand dat het merendeel van de arbeiders werk heeft gevonden in het veenbedrijf. Helaas kan alleen voor 1849 worden nagegaan - de Bevolkingsregisters maken hierin geen onderscheid - dat een kleiner deel ook als knecht en dienstmeid werkzaam was in het boerenbedrijf en in de huishoudens. Overigens is het onderscheid tussen beide categorieën arbeiders waarschijnlijk vloeiend geweest. Het is bekend dat veel veenarbeiders in de zomer en de herfst, als de grootste drukte in de veenderijen voorbij was, hier of elders als maaiers, hooiers en aardappelrooiers aan de slag probeerden te komen. Omgekeerd blijken onder de in 1849 genoemde knechten en meiden bijzonder veel jongeren voor te komen, van wie valt aan te nemen dat zij op wat oudere leeftijd voor een groot deel alsnog in het veenbedrijf zijn terechtgekomen.

Even hierover nadenkende komt men al gauw op het grote gevaar dat een dergelijke eenzijdige beroepsstructuur in zich borg. Een economische stagnatie van het veenbedrijf zou onvermijdelijk bijna de hele arbeidende bevolking van Appelscha in zijn bestaan treffen. Massale werkloosheid en ellende waren dan niet te voorkomen, omdat in de 19e eeuw nog niet één en in het begin van de 20e eeuw slechts een enkele sociale voorziening bestond om een ramp van deze omvang op te vangen. Zoals gegevens over het bevolkingsverloop en de economische ontwikkeling uitwijzen, is Appelscha tussen 1880 en 1940 twee-

Afb. 31. De samenstelling van de beroepsbevolking (1849-1920).

Bronnen: 1) Volkstelling Ooststellingwerf 1849, p. 186-234 (G.A. Inv. no. 579). Geteld zijn alle beroepsbeoefenaren, in totaal 437 personen. 2) Bevolkingsregisters 1860-1920 (G.A. Inv. no. 593-623 en 625-682). In dit geval zijn alleen geteld de in de registers als gezinshoofden ingeschreven personen. De totalen in de genoemde jaren bedroegen: 414 (1860), 535 (1880), 481 (1900), 495 (1910) en 602 (1920).

maal door dit verschrikkelijke lot getroffen. De eerste keer was aan het einde van de vorige eeuw en vormt een belangrijke verklaring voor de veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking, die zich na 1900 hebben voorgedaan.

Naar in het vorige hoofdstuk bleek, sloeg kort na 1880 de tot dan toe in het algemeen positieve bevolkingsontwikkeling om in een neerwaartse trend. Enige berichten en tellingen maakten duidelijk dat de oorzaak hiervan vooral in het toenemende vertrekoverschot moet worden gezocht.⁴⁾ Dankzij de cijfers betreffende de beroepsverdeling is het mogelijk nu ook wat meer over de economische achtergronden van het verschijnsel te zeggen. Zoals een vergelijking van de tellingen van 1880 en 1901 bewijst, heeft zich in alle sectoren een grote teruggang van het aantal beroepsbeoefenaren voorgedaan (afb. 32). Totaal bedroeg de terugloop van de beroepsbevolking 16% (in absolute getallen van 519 tot 435), dat is tweemaal zoveel als de bevolkingsafname. Het meeste gewicht moet daarbij worden toegekend aan de cijfers betreffende het aantal arbeiders en ververs omdat daaraan de afkalving van het veenbedrijf, destijds

nog verreweg de voornaamste pijler van de dorpseconomie, kan worden afgemeten. De eveneens optredende teruggang van het aantal boeren en middenstanders mag echter niet uit het oog worden verloren omdat daardoor het algemene karakter van de malaise wordt aangetoond. Voor de door het veenbedrijf uitgestoten arbeiders zal dus ook in de andere onderdelen van de economie geen emploti te vinden zijn geweest. Dat in verhouding hiermee de bevolkingsafname nog meeviel, kwam uitsluitend door de grote toename van het aantal mensen zonder beroep. Ook dit kan echter nauwelijks positief worden beoordeeld omdat die groep overwegend bestond uit alleenstaande, meestal oudere vrouwen en weduwen. Zoals altijd bij een negatieve migratieontwikkeling valt waar te nemen, zijn het vooral de jongeren geweest die wegens gebrek aan werk naar elders zijn vertrokken.

	1880	1901	verandering
inwoneraantal	2450	2268	- 8 %
aantal gezinnen	535	481	- 10 %
aantal arbeiders	360	314	- 13 %
aantal boeren	55	38	- 30 %
aantal verveners	27	17	- 37 %
aantal middenstanders	77	66	- 14 %
aantal mensen zonder beroep, vooral ouderen	16	46	+ 188 %

Afb. 32. Veranderingen in de grootte en samenstelling van de bevolking (1880-1900). Bron: G.A., Inv. no. 613-615; 632-636 (Bevolkingsregisters 1880-1901 en 1901-1910)

De oorzaken van de crisis zal ik zo meteen behandelen, hier ga ik alleen in op de gevolgen voor de verdeling van de beroepsbevolking. Door de crisis liep eveneens het aantal boeren sterk terug. Dat was ongetwijfeld een gevolg van de malaise die de Nederlandse landbouw in het algemeen aan het eind van de vorige eeuw doormaakte.⁵⁾ Door de opkomst van nieuwe landbouwgebieden elders in de wereld - met name in Amerika - was de concurrentie sterk toegenomen. De Nederlandse boeren stonden hier aanvankelijk machteloos tegenover. Door modernisering en de invoering van machines en kunstmest en door specialisatie - de concurrentie deed zich veel meer gevoelen in de graanteelt dan in de zuivelveeteelt en aardappelverbouw - sloeg na 1900 het getij echter weer om. De eerste decennia van onze eeuw staan voor de landbouw zelfs bekend als een bloeiperiode. De veranderingen in de Appelschaaster beroepsbevolking volgen deze algemene ontwikkeling op de voet. Na 1900 zien we het aantal boeren sterk toenemen, wat zeker ook verband houdt met de grote ontginningen die - naar we zagen - na de eeuwwending een aanvang namen.

De groei van de boerenstand - die van de middenstand was kwantitatief van minder belang - mag ongetwijfeld als een verandering in gunstige zin worden aangemerkt. Door mijn informanten werd mij verteld dat veel mensen in Appelscha, onder wie ook talrijke arbeiders, zich in het begin van deze eeuw tot kleine boer hebben kunnen opwerken. Men kocht of huurde een paar hectare land - soms ook een stuk veen of heide dat eerst ontgonnen moest worden - en begon daarop vee te houden - vooral varkens, schapen, geiten en kippen, in

mindere mate ook koeien. Met behulp van de Bevolkingsregisters kan de omvang van het verschijnsel worden nagegaan. Tussen 1900 en 1910 veranderden 55 arbeiders van beroep; 36 van hen werden boer. De sociale gevolgen laten zich aflezen uit de gemeentelijke belastingregisters. Boeren vinden we voor 1900 overwegend onder de hoger aangeslagenen, in 1911 vielen echter 49 van de 104 in de laagste drie tariefsgroepen.⁶⁾ Dat waren dezelfde groepen waarin in de regel ook de arbeiders zaten, zodat er geen twijfel kan zijn dat het hier hoofdzakelijk kleinere boeren heeft betroffen van wie de inkomsten nauwelijks hoger lagen dan van de arbeiders. Overigens was ook verder de scheiding tussen beide beroepsgroepen vaag doordat veel kleine boeren tevens als seizoensarbeider bleven werken in het veen en in de landbouw.

Uit de cijfers betreffende de veranderingen in de samenstelling van de beroepsbevolking blijkt ook dat in dezelfde tijd 12 arbeiders zich opwerkten tot kleine vervener. Deze verandering wekt misschien op het eerste gezicht verwondering, omdat het veenbedrijf toen al sterk aan het teruglopen was. Het zijn echter in eerste instantie vooral de grote veenbazen geweest die zich hebben teruggetrokken.⁷⁾ Voor hen waren de verdiensten niet meer voldoende, maar een kleinschaliger aanpak bood kennelijk aan de kleine verveners nog steeds winstkansen.

Volgens de in het vorige hoofdstuk geciteerde kranteberichten hadden deze economische veranderingen een gunstige uitwerking op het welvaartsniveau van de mensen. Dat wil ik graag geloven, maar uit de hier gegeven cijfers blijkt ook dat lang niet iedereen in de voorspoed heeft gedeeld. Zo heeft het grootste deel van de arbeiders geen kans gezien zich tot kleine boer, vervener of middenstander op te werken. Afgaande op de uitspraak van J. Witvoet profiteerden in de eerste decennia van deze eeuw ook de arbeiders van de vooruitgang doordat er meer werk in de landbouw en ontginningen voorhanden was. Maar deze verbetering bleek al spoedig niet bestendig te zijn. Onmiddellijk na de Eerste Wereldoorlog duiken opnieuw berichten over gebrek aan werk in de kranten op. Reeds in de winter van 1919/20 was het probleem weer zo groot dat door de gemeente werd begonnen met werkverschaffing in de vorm van wegaanleg en landontginning.⁸⁾ Deze instelling zou tot de Tweede Wereldoorlog blijven bestaan en werd al gauw voor de arbeiders en later ook veel kleine boeren de enige mogelijkheid om 's winters nog iets te verdienen.

Volgens *De Ooststellingwerver* van 28 september 1928 behoorde Appelscha samen met Haulerwijk tot de dorpen die het meest onder de werkloosheid leden. Begrijpelijk dat in hetzelfde jaar de Minister van Arbeid, Slotemaker de Bruïne, speciaal naar Appelscha kwam om zich over het opnieuw ontstane werkloosheidsvraagstuk te laten informeren.⁹⁾ Zijn voornaamste gesprekspartners waren de N.H.-dominee Tonsbeek en dokter Loyenga. Over de inhoud van het gesprek is niets bekend, zodat ik niet weet of ook over de diepere oorzaken van het vraagstuk is gesproken. Maar mocht dat het geval zijn geweest dan heeft waarschijnlijk de eenzijdige samenstelling van de beroepsbevolking een gesprekstema gevormd. Misschien hebben zij toen al over gelijksoortige cijfers kunnen beschikken als die ik pas voor de jaren dertig heb gevonden (afb. 33). In april 1933 telde men onder de 669 werklozen in Ooststellingwerf maar liefst 650 grondwerkers; in februari/maart 1935 bevonden zich onder de 876 werklozen - die maakten toen meer dan een vijfde deel van de volwassen mannelijke

beroepsbevolking in de gemeente uit - 809 land- en veenarbeiders.¹⁰⁾ Naar we mogen aannemen, werd met beide kwalificaties dezelfde beroepsgroep bedoeld. Volgens het Bevolkingsregister van 1920-1940 woonde toen in Appelscha ongeveer een kwart van de bevolking van Ooststellingwerf, onder wie ruim 300 gezinshoofden die het beroep van arbeider uitoefenden. Gezien deze cijfers moet het overgrote deel van hen in deze jaren in de steun en de werkverschaffing zijn beland. Hoe verschrikkelijk de gevolgen daarvan waren, zal ik verderop uitvoerig bespreken. Maar als ik zeg dat in de Gemeenteraad het gevoelen algemeen was dat de betaalde uitkeringen te laag waren om menswaardig van te leven, kan men zich dat wel enigszins voorstellen.

	maximaal	minimaal	gemiddeld
1931	617	51	294
1932	706	137	449
1933	840	426	613
1934	876	641	717
1935	950	645	793
1936	966	717	842
1937	909	560	729
1938	998	530	710
1939	851	365	630

Afb. 33. Aantal werklozen (1931-1939). Bekend zijn slechts de cijfers voor de jaren dertig en dan nog alleen voor de gehele gemeente. In de tekst wordt dieper ingegaan op de omvang van de werkloosheid in Appelscha afzonderlijk. Bron: ETIF-rapport, bijlage 9.

Voeg ik hier tenslotte aan toe dat in de loop van de jaren dertig ook een toenemend aantal kleine boeren en middenstanders in moeilijkheden raakte dan mag duidelijk zijn dat Appelscha in de periode tussen de beide Wereldoorlogen opnieuw door een diep economisch dal is gegaan. Evenals bij de crisis aan het einde van de 19e eeuw waren de oorzaken voor een deel van algemene aard. De malaise begon in de jaren twintig met de terugval van de landbouw; in de jaren dertig volgde daarop de algehele ineenstorting van de wereldeconomie. Dat Appelscha relatief zeer zwaar werd getroffen, was echter te wijten aan de nog altijd erg eenzijdige beroepsstructuur. Dit probleem - een erfenis van Appelscha's verleden als veendorp - heeft de sociaal-economische situatie in het dorp in deze hele periode bepaald.

De werkgelegenheid in het veen

Uit het voorgaande weten we dat zeer lange tijd het wel en wee van bijna al de

misschien hieruit worden verklaard. Ik kom hier nog op terug. Dankzij de productiecijfers kunnen nu de dieperliggende oorzaken van de crisis beter worden geanalyseerd. De hoofdoorzaak ervan was ongetwijfeld de uitputting van het veen. Op een andere wijze kan het volledig inzakken van de produktie niet worden verklaard. De daling na 1880 hangt echter ook samen met de toenemende concurrentie, die de turf in die tijd van steenkool en olie onder-vond.¹¹⁾ Hierdoor viel eerst de afzet aan de industrie weg en later die aan de huishoudens. De genadeklap na 1920 tenslotte was een direct gevolg van de opening van de kolenmijnen in Zuid-Limburg.¹²⁾

Een belangrijk gevolg van de structurele crisis die de werkgelegenheid sterk negatief beïnvloedde, was de verandering in de organisatie van het veenbedrijf. Zoals gezegd, werd de ontginning aanvankelijk nagenoeg uitsluitend in het groot uitgeoefend door een beperkt aantal veenbazen. Hun aantal lag meestal zo tussen de tien en twintig. Een overzicht van de productiecijfers per vervener in 1888 leert dat toen 15 grote verveners ongeveer 80% van de turf leverden (afb. 37).

1.	E.P. v.d. Sluis	261	17.	J. v.d. Heide	57
	(niet in Appelscha woonachtig)		18.	A.H. Reinders	53
2.	A.W. v.d. Sluis	227	19.	E.R. Homan	52
3.	W.A. v.d. Sluis	220	20.	A.D. Pot	51
4.	Y.P. Reitsma	214	21.	H.G. Stoker	40
5.	J.F. v.d. Bosch	213	22.	A.W. van Rozen	40
6.	J.H. Reinders	200	23.	Hendrik van Veen	36
7.	A.A. v.d. Sluis	186	24.	H. de Jonge	36
8.	M.H. Boukema	149	25.	K.J. Herder	33
9.	Erven E.J. v.d. Meulen	131	26.	Jan Eleveld	32
10.	H.H. Stoker	130	27.	Jan Posthema	29
11.	G.H. Stoker	115	28.	Klaas A. Zwart	27
12.	M.J. Hoogeveen	99	29.	B.J. Veenstra	23
13.	F.F. v.d. Bosch	92	30.	J.W. de Vries	22
14.	A. Vondeling	92	31.	K.K. Jongsma	17
15.	F.J. v.d. Bosch	86	32.	F.Y. Landmeter	15
16.	H.J. Reinders	58	33.	A.H. Zwart	7

Afb. 37. Lijst van veenbazen uit 1888. Het getal achter hun naam is de in genoemd jaar door hen geproduceerde hoeveelheid turf in dagwerken. Bron: G.A., Inv. no. 1238 (Stukken betreffende de Reservekas Appelscha 1828-1921).

Naast hen waren 18 kleinere verveners actief, van wie trouwens nog een kleine helft tot de in Appelscha bekende geslachten van veenbazen behoorde. Misschien waren zij al begonnen zich uit het veenbedrijf terug te trekken. In de volgende twintig jaar slaat dit beeld echter volkomen om. In de notulen van de vergadering van het Laweijcontract van 1906 las ik letterlijk: "Er zijn veel meer kleine verveners, toen de vereniging werd opgericht (1876) bestonden die nog niet zo."¹³⁾ Dankzij de uit hetzelfde jaar overgeleverde ledenlijst van de vereniging weten we precies hoe de verhoudingen destijds lagen (afb. 38). Van

de 38 daarop vermelde personen blijken nog slechts 12 te behoren tot de families van grote veenbazen; de overige 26 waren 'nieuwelingen' van wie velen uit de arbeidersklasse waren voortgekomen.¹⁴⁾ In de volgende jaren heeft de verschuiving zich in versterkte mate voortgezet: in 1924 bevonden zich onder de 33 aangeslotenen bij het Laweijnscontract nog maar zes grote veenbazen (afb. 39).¹⁵⁾ Hieruit kan worden opgemaakt dat gelijktijdig met de inkrimping het veenbedrijf sterk van karakter is veranderd. Als gevolg van de dalende produktie hebben de meeste grote veenbazen na 1900 een punt achter hun activiteiten in Appelscha moeten zetten. Sommige van hen, zoals de gebroeders F. en O. v.d. Bosch, H. J. Boukema, G.A. Reitsma, A.H. Reinders, W. v. d. Sluis en A.A.

1. J.F. v.d. Bosch	20. M. Dijkstra
2. F.F. v.d. Bosch	21. H. Veenma
3. W.A. v.d. Sluis	22. W. en O. Kootstra
4. A.A. Vondeling	23. J. Bijmhort
5. H.A. Vondeling	24. J. Posthumus
6. G.H. Stoker	25. R. de Boer
7. H.H. Stoker	26. J. Hankel
8. IJ. P. Reitsma	27. W. van Vondel
9. H.H. Zwart	28. J.J. Posthumus
10. F.J. Oosterbaan	29. J. Leemberg
11. F.Y. Landmeter	30. L. van Riezen
12. R.H. de Vries	31. M. Meinsma
13. L.J. de Groot	32. A. van Veen
14. G.J. de Haan	33. H. Posthumus
15. J.J. Kootstra	34. D. Kleiker
16. J. Kiewiet	35. G. de Haan
17. J. Witvoet	36. Jan Eleveld
18. R.L. Betten	37. Gezamenlijke Compagnons
19. IJ. G. Bruinsma	38. N.V. 'De Drie Provinciën'

Afb. 38. Leden van de vereniging het Laweijnscontract in 1906. Bron: G.A., Inv. no. L.C. 2 (vergadering van 5 oktober 1906).

Vondeling, vonden een nieuw bestaan als boer en bleven in Appelscha wonen. Anderen, onder wie enige telgen uit de families Van der Sluis en Stoker, verlieten het dorp en gingen evenals vele arbeiders naar Z.O.-Drente. Door deze verdwijning van het grootschalige veenbedrijf is de werkgelegenheid in de bedrijfstak sterk teruggelopen. De kleine verveners hadden in de regel niet meer dan enkele knechten in dienst. Als gevolg hiervan kon een afnemend aantal arbeiders nog slechts gedurende enkele maanden van het jaar werk in het veen vinden; de overige tijd moesten zij aan de slag zien te komen in het landbouwbedrijf.

Deze veranderingen en die in de samenstelling van de beroepsbevolking hebben Appelscha na 1900 een heel ander aanzien gegeven. Boeren, middenstanders en landarbeiders gingen het overgrote deel van de bevolking uitmaken. De grote veenbazen verdwenen van het toneel. Een kleiner wordend aantal arbeiders werkte hoofdzakelijk in het voorjaar nog tijdelijk in het veen. Zo

veranderde Appelscha van een veendorp in een agrarisch dorp. Op de diepin-
grijpende gevolgen hiervan voor de sociale en politieke verhoudingen kom ik
verderop uitvoerig te spreken.

1. Dhr. Smilda	18. J.G. Dolstra
2. A.A. Vondeling	19. W. Hoogeveen
3. H.H. Stoker jr.	20. M. Bruinsma
4. gebr. Van den Bosch	21. Th. Mesken
5. W. v.d. Sluis	22. M. Meinsma
6. J. Zwart	23. J. Posthumus
7. M. Mesken	24. R. Leemberg
8. J. Witvoet	25. O. Kootstra
9. A. de Haan	26. M. Hofstra
10. J. Eleveld	27. A. v.d. Veen
11. J.R. de Jong	28. J. Posthumus
12. P. Bruinsma	29. J. Bruinsma
13. R. Betten	30. J. Bijmholt
14. B. Bruinsma	31. B. Kleiker
15. W. Kootstra	32. J. Bijmholt
16. A. de Haan	33. H.H. Compagnons
17. Gj. de Haan	

*Afb. 39. Leden van de vereniging het Laweijscontract in 1924. Bron: G.A., Inv.
no. L.C. 2 (vergadering van 18 maart 1924).*

De werk- en leefomstandigheden van de veenarbeiders

Om een gefundeerde beoordeling van de werk- en leefomstandigheden van de
veenarbeiders te kunnen geven moet een norm worden bepaald die ter vergelij-
king kan worden aangelegd. Daarbij is het uiteraard zinloos om uit te gaan van
de hiervoor heden ten dage geldende criteria. De economische situatie is in de
laatste decennia zoveel verbeterd dat van elke vergelijking met een vroegere
periode, ook al ligt die nog niet eens zover achter ons, de uitkomsten bij
voorbaat vaststaan. Beter kan het welvaartspeil van het 19e-eeuwse Nederland
worden vergeleken met dat in de tegenwoordige arme landen. Zoals daar nog
altijd was toen ook hier armoede regel en waren rijkdom en welvaart uitzonde-
ring. Kleine neringdoenden, arbeiders en werklieden - naar schatting vormden
zij in het toenmalige Nederland zo'n 60/70% van de bevolking - leefden destijds
algemeen op de rand van het bestaansminimum of net daaronder.¹⁶⁾ Hoe de
balans precies uitviel, hing af van talrijke factoren die men maar ten dele in
eigen hand had. Wat kon de arbeider eraan doen als de tijden slechter werden,
de winter hem langdurig werkloos maakte of als hij door ziekte werd getroffen.
De andere beroepsbeoefenaren, onder wie de grote neringdoenden, kooplieden,
ondernemers en boeren, stonden er in de regel beter voor, hoewel ook van hen
maar weinigen - zo'n 5 à 10% - echt rijk waren. Ongetwijfeld heeft de Neder-
landse samenleving eeuwenlang een dergelijke opbouw gekend. Het zou tot in

onze tijd duren eer de economisch zwakkeren een groter aandeel in de welvaart kregen. Natuurlijk heb ik met deze driedeling slechts de hoofdlijn geschetst. Binnen elke groep kwamen nog aanzienlijke verschillen voor. Wat betreft de groep die het laagst op de maatschappelijke ladder stond, werden die voornamelijk veroorzaakt door van gezin tot gezin wisselende factoren als het wel of niet voorkomen van ziekte, het kunnen meewerken van vrouw en kinderen e.d.

Dat dit de norm is, waaraan de economische situatie van de veenarbeiders moet worden getoetst, blijkt meteen uit een van de eerste feiten uit de geschiedenis van het 'nieuwe' Appelscha, de oprichting van de Reservekas in 1828.¹⁷⁾ Op aandringen van de autochtone bevolking werd tot de instelling van dit fonds besloten om daaruit bij ziekte, ouderdom, begrafenis e.d. een uitkering aan de behoeftige arbeiders te kunnen doen. Kennelijk verwachtte men dat door de komst van de veenarbeiders de kosten hiervan zo sterk zouden stijgen, dat de traditionele armenzorg hierin niet meer kon voorzien. Dit bewijst dat de meeste veenarbeiders leefden op het bestaansminimum. Men kon rond komen zolang er geen tegenslagen waren, maar als regelmatig werken niet meer mogelijk was, vormde de armenzorg het enige redmiddel. Onder zulke omstandigheden te moeten leven is natuurlijk verschrikkelijk, maar - het zij nog eens benadrukt - was voor die tijd niet ongewoon.

De belangrijkste gegevens over de werkomstandigheden van de veenarbeiders zijn te vinden in het z.g. Laweyscontract van 1842 (bijlage 2). Het stuk vormt de neerslag van een overeenkomst tussen de gezamenlijke verveners in Appelscha over de arbeidsvoorwaarden van de werklieden. Waarom de verveners op deze "eenparige wijze" - zoals zij het zelf noemden - opraden, heb ik al eerder uitgelegd. Nog wel moet hier de merkwaardige naam van het contract worden verklaard. De 'lawei' was een grote paal met een korf eraan die diende om de werk- en schafttijden aan te geven. Bij het begin van het werk werd de korf neergelaten en aan het einde ervan opgehaald. Volgens het onderhavige contract gebeurde dit vier maal per dag: bij zonsopgang - het begin van het werk - om tien uur en half elf - de schafttijd - en om twee uur - het einde van het werk. Volgens een andere bron stond in Appelscha de 'lawei' naast het voormalige Compagnonshotel, maar is zij al in 1876, toen bij de N.H.-Kerk een klokketoren werd gebouwd, verdwenen.¹⁸⁾

Uit de bovengenoemde tijden kan men berekenen dat de veenarbeiders tijdens het graafseizoen, dat liep van maart/april tot juni, zo'n 8 à 10 uur per dag moesten werken. Dat was zeker voor toenmalige begrippen niet extreem lang. Wel moet ik hieraan toevoegen dat er uit later tijd berichten zijn die zeggen, dat na 2 uur soms nog ander werk moest worden verricht.¹⁹⁾ Maar het voornaamste euvel waarover later klachten werden geuit, was het ontzettend vroege aanvangstijdstip.²⁰⁾ Vooral toen in de loop van de tijd de veenderijen steeds verder van het dorp af kwamen te liggen, regende het klachten. De mensen moesten al om twee/drie uur 's nachts opstaan om op tijd op hun werk te kunnen zijn. Daar stond tegenover dat men 's middags vroeg klaar was, een voordeel dat - zoals uit een bij de staking van 1889 gestelde eis blijkt - de arbeiders onder geen beding wilden prijsgeven. De reden die zij voor dit standpunt hadden, zal zo meteen blijken.

Over de lonen, natuurlijk het belangrijkste onderdeel van het contract, spraken de veenbazen af dat voor het graven een daghuur van 70 tot 90 cent zou worden

betaald. Voor "buitenarbeiders" lag dit bedrag veel lager, slechts op 40 à 55 cent. Dit betekende dat een veenarbeider tijdens het graafseizoen ongeveer f 4,20 à f 5,40 per week kon verdienen, wat voor die tijd en voor dit gebied een vrij behoorlijk weekinkomen mocht heten. Ter vergelijking: in 1855 verdiende een landarbeider in deze streken ongeveer f 3,40 per week en tien jaar later werd als het gemiddelde loon van een arbeider een bedrag van f 3,-- à f 4,-- per week opgegeven.²¹⁾ Alvorens hier echter al te optimistische conclusies aan worden verbonden moet ik een waarschuwing laten horen. Zoals duidelijk wordt gesteld, gold dit loon alleen voor het graven, een activiteit die hoogstens 3 à 4 maanden per jaar duurde. De rest van de tijd moesten de veenarbeiders ander werk verrichten - tenminste als dit voorhanden was - dat, naar ik op grond van latere gegevens aanneem, slechter werd betaald. Maar hoeveel men daarvoor destijds kreeg, weten we niet. Derhalve is moeilijk een oordeel te geven over de opmerking in de Gemeenteverslagen van 1867 en volgende jaren, dat de veenarbeiders over het algemeen een hogere daghuur maakten dan de landarbeiders. Naar ik aanneem hebben de meeste veenarbeiders over het hele jaar gerekend toch niet veel meer dan een paar honderd gulden verdiend. Op dit bedrag wordt in de regel ook hun inkomen in de belastingregisters geschat. Moet dan aan de in dezelfde Gemeenteverslagen genoemde veel hogere jaarinkomens elke realiteitszin worden ontzegd? Maatgevend lijken ze mij zeker niet te zijn geweest, maar als vrouw en kinderen meewerkten, kon wel een hoger gezinsinkomen worden gehaald.

Dat voor een schatting van de werkelijke inkomens moet worden uitgegaan van de gezinssituatie, blijkt uit een andere bepaling in het Laweijnscontract. Daarin wordt gezegd dat onder de gesloten arbeidsovereenkomst ook alle kinderen en huisgenoten van de veenarbeider waren begrepen. We moeten dit zo lezen dat de baas voor sommige werkzaamheden een beroep kon doen op de vrouw en de kinderen. Weliswaar weten we voor deze tijd niets over de door hen verdiende lonen - afgaande op latere gegevens zullen die veel lager zijn geweest dan van de volwassen mannen - maar een gezin met voldoende arbeidskracht heeft mogelijk nog wel een paar honderd gulden per jaar extra kunnen verdienen. Maar het kunnen alleen hele grote gezinnen zijn geweest die aan de in de Gemeenteverslagen en de plaatsbeschrijving van 1877 genoemde bedragen van f 800,-- à f 1000,-- per jaar zijn toegekomen. Om het onwaarschijnlijke hiervan aan te tonen vermeld ik dat f 1000,-- in 1859 het jaarinkomen was van de burgemeester en de gemeentesecretaris van Ooststellingwerf. De gemeenteontvanger verdiende toen slechts f 400,-- per jaar;²²⁾ een hoofdonderwijzer had in 1877 een jaarsalaris van f 700,-- à f 800,--; een hulponderwijzer van f 550,--.²³⁾ Ik kan niet geloven dat een groot deel van de veenarbeiders aan dit soort inkomens is toegekomen. Wel wil ik aannemen dat de veenarbeiders soms de mogelijkheid hadden meer te verdienen dan andere arbeiders. De berichten over de hoge inkomens stammen uit de tijd dat het veenbedrijf in Appelscha zijn grootste bloeiperiode beleefde en er dus veel vraag naar arbeidskrachten zal zijn geweest. Bovendien vielen de lonen van de veenarbeiders zeker enkele tientjes per jaar hoger uit, omdat er de turf bij moet worden geteld waarop zij volgens het Laweijnscontract 's winters recht hadden. Op grond van al deze overwegingen acht ik de conclusie gerechtvaardigd dat de veenarbeiders in deze jaren niet per definitie tot de allerarmsten in de samenleving hebben behoord.

Het Laweijnscontract noemt nog enkele belangrijke aanvullende arbeidsvoorwaarden. Zo werd vastgelegd dat een veenbaas zijn arbeiders voor een heel kalenderjaar diende in te huren. Dit was destijds het algemeen gangbare gebruik in de hoogvenen en stond in scherp contrast met de situatie in de laagvenen, waarin veel meer met losse seizoenarbeiders werd gewerkt.²⁴⁾ Een andere belangrijke bepaling was dat de arbeidsovereenkomst slechts ongedaan kon worden gemaakt als de arbeiders hun werk niet gestand deden of wegens "tegenstrevigheid" werden weggezonden. In zo'n geval mochten zij ook niet op korte termijn door een andere veenbaas in dienst worden genomen. Verder werd over het aannemen van een nieuwe arbeider bepaald dat die een schriftelijk bewijs van zijn vroegere baas moest hebben, waarin hem "de vrijheid" werd gegeven zich bij een ander aan te melden. Los hiervan stond de voorwaarde dat de nieuwe baas bereid moest zijn de eventuele schulden, die de arbeider in zijn vorige betrekking had gemaakt, af te lossen. Vooral deze additionele bepalingen bewijzen hoe patriarchaal getint de arbeidsverhoudingen in het veenbedrijf zijn geweest. De veenarbeider en zijn gezin hadden een meer dan zuiver zakelijke relatie met hun baas. In dit verband herinner ik nog even aan het feit dat ook het huis meestal eigendom van de baas was. Bijzonder knellend moet de band zijn geworden als de arbeider bij zijn werkgever in de schuld kwam te staan; feitelijk verloor hij dan een deel van zijn persoonlijke vrijheid. In hetzelfde verband sprak ik eerder al over schuldslavernij. Met een ander woord kan de verhouding tussen de bazen en hun arbeiders ook worden gekenschetst als 'feodaal'; de arbeiders waren aan de macht van de bazen onderworpen. Het is hieruit dat moet worden verklaard dat zich voor 1888 in Appelscha nooit stakingen of andere vormen van arbeidsonrust hebben voorgedaan. De veenbazen konden met het Laweijnscontract in de hand - nog bij de staking van 1888 meenden sommige arbeiders niet te kunnen meedoen omdat zij reeds hadden gecontracteerd - de arbeiders hun plaats in de samenleving wijzen.

Het grote probleem waarmee de arbeiders waarschijnlijk van begin af aan te kampen hebben gehad, was de door allerlei factoren veroorzaakte afwisseling tussen 'goede' en 'slechte' jaren. Een tijdelijke teruggang in de economie, een streng uitgevallen winter, een stijging van de levensmiddelenprijzen of een mislukte aardappel oogst hadden voor deze op het bestaansminimum levende mensen diepgaande gevolgen. Soms was er dan een paar jaar achtereen onvoldoende werk, waardoor honger moest worden geleden. Ook ziekten en epidemieën kregen dan de kans zich te verbreiden. Wij kunnen ons nauwelijks meer voorstellen dat zulke toestanden, die we nu alleen nog kennen uit de arme landen in de wereld, een honderd jaar geleden ook in ons land nog voorkwamen.

Zoals aan de produktiecijfers is te zien, kende het veenbedrijf een zeer snelle afwisseling tussen goede en minder goede jaren. Vergelijken we de schommelingen met die in de economische ontwikkeling van Nederland als geheel dan blijkt er een grote mate van overeenkomst te zijn. De jaren 1847-1849, 1853-1855 en 1864-1867 staan algemeen bekend als crisisperiodes.²⁵⁾ Daarentegen gelden de vroege zestiger en bijna de hele zeventiger jaren als bloeiperiodes. Dat het Appelschaaster veenbedrijf zo nauw het Nederlandse conjunctuurverloop volgde, kwam door zijn afhankelijkheid van de nationale afzetmarkt. De turf werd hoofdzakelijk afgezet in de huishoudens en bedrijven in Noord- en West-Nederland.²⁶⁾

Naast deze economische wisselvalligheden had het veenbedrijf te kampen met een andere onzekere factor, het weer. Vooral een te natte zomer betekende een ramp omdat de turf dan niet wilde drogen. Vast staat dat de grote inzinking van 1860/1861 voornamelijk aan deze factor te wijten is geweest.²⁷⁾

Een elk jaar terugkerend probleem voor de veenarbeiders was het seizoensmatige karakter van het turfbedrijf. De grootste drukte viel in het voorjaar en de zomer, in het najaar was er al veel minder te doen en in de winter lag het werk praktisch stil. De ontginning van de vroegere veenondergrond, het verder graven aan de wijken en sloten en het alvast verwijderen voor het volgende graafseizoen van de bovenste onbruikbare veenlaag (de bolster) waren de enige werkzaamheden die in het laatstgenoemde seizoen konden worden gedaan. Zij gaven echter aan lang niet al de veenarbeiders de hele winter werk. Dat dit bijna een continu probleem is geweest, blijkt uit het al genoemde feit dat de Reservekas na 1846 zo goed als zonder onderbreking elke winter werk aan de arbeiders heeft verschaft.

In het Gemeenteverslag van 1866 wordt er voor het eerst op gewezen dat de winter hoe dan ook een moeilijke tijd voor de arbeiders was. Want al had men soms werk of zat men in de werkverschaffing, door de lage lonen en de korte werkdag waren de verdiensten zo laag dat zij niet meer dan een druppel op een gloeiende plaat betekenden. Als het gemiddelde loon in de winter noemt het Gemeenteverslag 30/40 cent per dag, als het hoogste 50/55 cent per dag. Dat ook de veenarbeiders daar 's winters niet boven uit kwamen, blijkt uit de in de boekhouding van de Reservekas genoemde lonen, die rond 1850 30 tot 40 cent per dag waren en rond 1890 nog slechts een dubbeltje meer bedroegen. Uit andere bron weten we dat ook met het wijkgraven en de andere nevenactiviteiten in het veenbedrijf niet veel meer werd verdiend.²⁸⁾ Hoe de arbeider de moeilijke wintermaanden doorkwam, hing dan ook bovenal af van wat hij 's zomers had kunnen verdienen. Van dat geld moest hij de levensmiddelen, voornamelijk aardappelen en bonen, kopen die hem en zijn gezin de winter door konden helpen.

Niettemin heeft het verschil gemaakt of in de winter zo nu en dan nog iets kon worden verdiend of weken achtereen helemaal niets. De nood steeg veel mensen tot de lippen als door langdurige vorst niet een van de hierboven genoemde werkzaamheden kon worden uitgeoefend. Door de schrijvers van de Gemeenteverslagen wordt hier verschillende keren op gewezen. Zo moest de verslechterde situatie in de jaren 1879, 1880, 1881, 1885, 1888, 1891 en 1893 mede aan het barre winterweer worden geweten. Omgekeerd kon de relatieve voorspoed in de jaren 1851, 1852, 1872, 1877, 1882, 1883 en 1884 voor een deel verklaard worden uit de uitgesproken zachte winter. Deze opsommingen zijn ongetwijfeld niet volledig omdat over vele jaren geen uitspraken worden gedaan. Gecombineerd met de andere gegevens tonen zij echter het onzekere bestaan van de arbeiders voldoende aan.

Als een andere zeer belangrijke factor die het welvaartsniveau van de arbeiders bepaalde, noem ik de voedselsituatie. Oogstmislukkingen en als gevolg daarvan prijsstijgingen leidden destijds nog regelmatig tot voedselgebrek bij het armere deel van de bevolking. Zelfs onder normale omstandigheden was het dagelijks menu al bijzonder karig. De hoofdbestanddelen ervan werden gevormd door aardappelen, peulvruchten, roggebrood, schape- en geitemelk en

een beetje olie.²⁹⁾ Het lijkt erop dat de opsomming is gemaakt in volgorde van belangrijkheid; lange tijden van het jaar - vooral 's winters - kregen vele arbeiders slechts aardappelen te eten. Vandaar de uitspraak in het Gemeenteverslag van 1851 dat als de aardappeloogst goed was, ook de toestand van de arbeiders "meer verblijdend" mocht heten. Hij kon er dan gemakkelijker een voorraadjie van vormen voor de altijd moeilijke wintermaanden. Het verband waarop de schrijver hier zinspeelt, kan op twee manieren worden uitgelegd. Een goede aardappeloogst betekende lagere prijzen, maar in Appelscha waar de meeste arbeiders zelf een lapje grond hadden, ook een hogere eigen opbrengst. Dat het belang van de eigen produktie niet moet worden onderschat, blijkt uit het verslag van de Enquêtecommissie van 1891. "Na afloop van den loonarbeid werken velen nog wel in den namiddag op eigen akker of tuin bij huis", zo lezen we daar.³⁰⁾ Dit was ook de reden dat de arbeiders koste wat het kost wilden vasthouden aan de bestaande regeling van de arbeidstijden. Maar ondanks de hoge graad van zelfvoorziening kon de voedselsituatie lang niet altijd bevredigend worden genoemd. De jaren 1852, 1868, 1873, 1879, 1880 en 1881 worden genoemd als problematisch o.a. als gevolg van tegenvallende aardappeloogsten.³¹⁾ Ook 1853 en 1854 waren slechte jaren door de grote prijsstijgingen als gevolg van het wegvallen van de graanaanvoer uit Rusland.³²⁾ Weliswaar stonden daar gunstiger jaren tegenover, zoals 1851, 1856, 1863, 1870, 1882, 1884 en 1886, maar op het moment dat de nood aan de man kwam, had men daar niet zoveel aan.

Slechts een enkele keer wordt in de Gemeenteverslagen melding gemaakt van de ernstige gevolgen die ziekte kon hebben. In 1859 braken er koortsen uit in de venen, waaronder het andere veendorp Haulerwijk zeer leed, maar Appelscha minder. Om welke ziekte het precies is gegaan, kan ik niet zeggen. Dat ziekte en invaliditeit frequent voorkomende redenen van armoede zijn geweest, lijdt echter geen twijfel. De Enquêtecommissie van 1891 noemt de medische toestand in Appelscha ronduit slecht.³³⁾ Men name t.b.c. en andere longziekten kwamen veelvuldig voor. Door het zware veenwerk waren er bovendien naar verhouding meer mensen invalide. En al maakte het dorp toen de ernstigste economische crisis uit zijn bestaan door en was er anders dan vroeger wel eens het geval geweest geen dokter meer in het dorp woonachtig, dat de situatie vroeger veel anders was geweest, valt niet te geloven.

Werd mij gevraagd het voorgaande heel kort samen te vatten dan zou ik vooral op de onzekerheid in het bestaan van de veenarbeiders wijzen. Elk jaar moesten ze maar weer afwachten wat de tijd zou brengen. En dat terwijl de jaren waarover het hier voornamelijk gaat, die voor 1880/90, zeker niet tot de slechtste hebben behoord. De veenproduktie lag op een hoog niveau, zodat er meestal voldoende werk was en iets kon worden verdiend. Honderden mensen kwamen in die tijd naar Appelscha en wie het geluk had niet al te zeer door persoonlijke tegenslagen te worden getroffen, heeft het hier afgaande op sommige berichtgevers nog niet eens zo slecht gehad. In elk geval bewijst het grote vestigingsoverschot dat het elders niet beter was. De massa van de mensen heeft de hierboven geschetste levensomstandigheden waarschijnlijk als normaal ervaren. Wie veenarbeider werd in Appelscha had een hard, maar geen uitzonderlijk slecht bestaan.

Naar het mij voorkomt, mag wat in de jaren na 1880 in Appelscha is gebeurd, worden beschouwd als een uitzonderingstoestand. Toen is "den kwaden tijd voor de veenderij ingetreden", staat letterlijk in het eindverslag van de commissie van 1891.³⁴⁾ Een zo langdurige periode van teruggang had zich niet eerder in het Appelschaaster veenbedrijf voorgedaan. Maar wat de situatie uniek maakte, was dat terzelfdertijd ook de landbouw door een crisis werd getroffen. Degenen die het meest onder de malaise te lijden hadden, waren natuurlijk de arbeiders. Hadden die in de betere jaren een loon rond het bestaansminimum kunnen verdienen, door het grote gebrek aan werk zakten zij nu massaal onder die fatale grens. Bijgevolg legden ook toevallige tegenslagen als de bijzonder strenge winters van 1888, 1891 en 1893 meer gewicht in de schaal dan anders. In deze jaren moet de toestand echt wanhopig zijn geweest. Volgens sommige berichten zijn hier toen zelfs mensen door honger en ontbering omgekomen. Misschien heeft de lezer moeite te geloven dat nog maar een eeuw geleden zo iets in Nederland kon voorkomen.

Hoofdoorzaak van de ellende was in de bewoordingen van de Enquêtecommissie "de algemeen zeer gedrukten toestand in de venen", waardoor er onvoldoende werk voor iedereen was.³⁵⁾ Het maakte nu anders dan vroeger niet zoveel meer uit of de man hard kon werken of niet en of ook zijn vrouw en kinderen konden meewerken. Sommige arbeiders probeerden voor langere of kortere tijd elders werk te vinden. Men trok er zelfs voor naar Helenaveen in Brabant en nog verder naar Duitsland, maar bijna overal bleken de mogelijkheden beperkt.³⁶⁾ De grootste omvang bereikte de migratiestroom naar Z.O.-Drente. De veenbaas Wytze Alles v.d. Sluis duidde die zelfs aan als een "landverhuizing". Dit bewijst dat in Appelscha de achteruitgang van het veenbedrijf en waarschijnlijk evenredig daarmee ook de toename van de ellende groter en structureler van aard is geweest dan elders. Om een indruk van de ernst van de situatie te geven laat ik een aantal mensen aan het woord, die de verschrikkingen aan den lijve hebben ondervonden of van nabij hebben meegemaakt. Veel commentaar hoef ik daarbij na het voorgaande niet meer te geven.

Volgens de verklaring van de turfgraver Hendrik Tjallings Heldring tegenover de Enquêtecommissie was de diepere oorzaak van de crisis het grote gebrek aan werk.³⁷⁾ De veenarbeider, Jan Gosses Venema, schatte dat op dat moment "niet meer dan een man of dertig aan het werk zijn, al de anderen lopen leeg".³⁸⁾ Naar de mening van de onderwijzer Bonne Posma was de seizoenswerkloosheid onder mannen mede zo groot, omdat zij er door de vrouwen uit werden geconcurrereerd.³⁹⁾ Tijdens het graafseizoen kon iedereen nog wel aan het werk komen, maar zodra dat afgelopen was, lieten de veenbazen het lichtere werk - het droogmaken, kruien en laden van de schepen - bij voorkeur over aan goedkopere vrouwelijke arbeidskrachten. Hierdoor raakten de meeste mannen al vroeg in de zomer werkloos.

Verhalen van dezelfde strekking kan men lezen in de vele ingezonden berichten die in deze jaren in *De Kloek* verschenen. Ik kan er slechts een greep uit doen. In februari/maart 1890 probeerde men in Appelscha geld in te zamelen voor de verstrekking van boterhammen en schoeisel aan de schoolkinderen.⁴⁰⁾ Het initiatief daartoe was genomen door de veenbaas Jacob Freerk v.d. Bosch.

Naar erbij wordt gezegd, was het inmiddels de derde keer dat zoiets gebeurde. De directe reden was dat de mensen vooral in deze tijd van het jaar het armst waren, omdat zij in de regel al vanaf oktober niets meer verdiend hadden. Eind november 1892 wordt het probleem nog eens in veel scherpere bewoordingen aan de orde gesteld.⁴¹⁾ De werkloosheid was zo groot geworden dat er volgens de schrijver opstand dreigde. Sommige arbeiders hadden zich bewapend en wilden geweld gebruiken. Ze hadden, terwijl de winter nog moest beginnen, alleen maar aardappelen te eten. Geld om koffie, brood en petroleum voor de lamp te kopen ontbrak. In niet mis te verstane bewoordingen werd van de "vuile bourgeoisie" geëist hun werk te verschaffen. In januari 1893 volgde inderdaad de uitbarsting. In het verslag van de gebeurtenissen werd in *De Klok* gesteld dat de belangrijkste oorzaak van de onrust de grote werkloosheid was.⁴²⁾ De schrijver toont zich verontwaardigd dat het eerst zover heeft moeten komen alvorens enig werk werd aangeboden. Een dertigtal mannen had sinds het invallen van de dooi enkele dagen zand gekruid om de weg mee te strooien. Ze hadden er 50 cent per dag mee verdiend. Maar van een fundamentele verbetering was voorlopig geen sprake. Op 12 augustus 1893 berichtte *De Klok* dat in Appelscha al weer velen werkloos waren en nijpende armoede hadden. Het vertrouwen in de autoriteiten blijkt na hetgeen in het begin van het jaar was voorgevallen tot een dieptepunt te zijn gedaald. "Zij zijn dienaren van het kapitaal" en, zo gaat de schrijver dreigend verder, "zij die leven ten koste van de arbeiders moeten worden opgeruimd". Aan het einde van het jaar was de nood verder toegenomen. Bijna alle arbeiders waren werkloos en men liet hen weer "hongerlappen".⁴³⁾ Moet het opnieuw zover komen als in de vorige winter, vraagt deze briefschrijver zich af.

Begin 1895 verschenen er in *De Klok* een aantal berichten, waarin een direct verband werd gelegd tussen de grote armoede en de dood van een aantal mensen. Een man, I. de Vries, was dood aangetroffen op een stroleger met alleen een jas en zak als dekking.⁴⁴⁾ Door het dak van het huis had men de lucht kunnen zien, zodat hij vrijwel zeker door honger en kou was omgekomen. Korte tijd daarna was ook zijn moeder overleden.⁴⁵⁾ Toen de burens het huisje - niet meer dan een "konijnenhok" - betraden, zagen zij overal ongedierte, met name muizen, die het lichaam van de dode vrouw hadden aangevreten. In dezelfde tijd was een man bezwiken, getrouwd en vader van drie kinderen. Ook zij bleken geen voedsel en kleding meer te hebben. Desondanks had de armvoogdij slechts geholpen met een steun van 50 cent per week. Tenslotte wordt ook nog in 1895 de dood gemeld van een oude vrouw, die te lang in een half ingestort huis had gewoond.⁴⁶⁾ Een verhuizing was te laat gekomen, ze had reeds te veel geleden. Natuurlijk kan achteraf niet meer worden gecontroleerd of het gelegde verband ook werkelijk heeft bestaan. Maar dan nog is dat wat wordt gezegd over de omstandigheden, waaronder deze mensen stierven, al erg genoeg.

Dankzij het in deze tijd snel toenemende aantal bronnen - Appelscha had door de politieke ontwikkeling de belangstelling opgewekt van de autoriteiten en de media - kan uit deze losse berichten nu gemakkelijker een totaalbeeld worden opgebouwd dan voorheen. Met name het al meermalen genoemde verslag van de Staatscommissie van 1891 kan als het raamwerk daarvoor dienen. Gezien de status van de commissie mag bovendien worden aangenomen dat zij de objectiviteit in het oog heeft gehouden. Een van de belangrijkste feiten die uit het

verslag kan worden afgeleid, is dat het veenbedrijf nog steeds de meeste mensen werk bood.⁴⁷⁾ Vandaar dat het eindverslag begint met een zeer uitvoerige uiteenzetting over de verschillende soorten veenwerk en de daaraan verbonden beloning. Anders dan in het Laweijnscontract van 1842 blijkt de loonhoogte nu afhankelijk te zijn van de aard van het verrichte graafwerk.⁴⁸⁾ Naar de zwaarte ervan wordt onderscheid gemaakt in "gewoon-, tweevouts- en postgraven". Het eerste geschiedde gelijkvloers en was het lichtst. Bij het tweede moesten twee veenlagen van elk een meter dik worden vergraven. Bij het "postgraven" was de diepte nog groter en moest de gewonnen turf tegen "de post op" (= tegen de helling op) worden afgevoerd. Dit was uiteraard het zwaarst en werd het best betaald. Het volgende punt waar ik in het bijzonder de aandacht op wil vestigen, is dat de commissie heeft vastgesteld dat buiten het graafseizoen de werkgelegenheidssituatie zeer zorgelijk was. De turf moest dan worden afgekruid, drooggemaakt en tenslotte worden verladen. In de tijd waar we het nu over hebben, werd dit werk bijna volledig door vrouwen en kinderen verricht.⁴⁹⁾ Er wordt beweerd dat dit vroeger, toen het beter ging in het veenbedrijf minder het geval was, maar de commissie heeft deze uitspraak niet in haar eindverslag opgenomen.⁵⁰⁾ Afgaande op het Laweijnscontract was echter al van oudsher het hele gezin bij het werk ingeschakeld. Mogelijk is dat in deze tijd de vrouwen- en kinderarbeid meer de aandacht heeft getrokken, omdat door de teruggang van de verveningen de mannen veel minder te doen hadden in het wijkgraven en het afgraven van de bolster. Volgens de arbeider, Bruin Bruinsma, vond hierin nog slechts "een op de tien graafwerkers" gedurende enige weken werk.⁵¹⁾

Dat er in deze tijd onvoldoende werkgelegenheid voor de mannen was, wordt door de commissie beaamd, maar er wordt toch ter nuancering bij gezegd dat dit ook vroeger wel zal zijn voorgekomen en het probleem voor een deel is opgelost door de grote migratie naar Z.O.-Drente.⁵²⁾ De commissie is op dit punt dus duidelijk optimistischer dan de eerder geciteerde getuigen. En hoewel het moeilijk is een eigen oordeel te geven - er werden in die tijd nog geen werkloosheidsstatistieken bijgehouden - denk ik dat zij zich daarin heeft vergist. Ik baseer mij hierbij op een bron die verderop uitvoerig aan de orde zal komen, de begrotingen van de gemeentelijke armenzorg, maar waarvan blijkens haar verslag ook de commissie kennis heeft genomen. Zo werd naar haar eigen mededeling in heel Ooststellingwerf jaarlijks f.8000,- à f.10.000,- voor armenzorg uitgetrokken, waarvan Appelscha ongeveer f.3500,- kreeg.⁵³⁾ Het totaalbedrag was echter veel hoger, omdat de Reservekas nog een extra subsidie van f.1500,- gaf. Appelscha, waar ongeveer een kwart van de bevolking van de gemeente woonde, slorpte dus om en nabij de helft van het budget voor de armenzorg op.

Ook enige andere door de commissie aangedragen feiten lijken mij het optimisme niet te staven. Zo erkent de commissie dat er na het graafseizoen een chronisch gebrek aan werk is. "Het afkruien van de bovengrond kan gemeenlijk in een paar weken ten einde gebracht worden en niet iedereen vindt daarin arbeid".⁵⁴⁾ Het graven van de wijken "geschiedt door een deel der arbeiders gedurende enkele weken."⁵⁵⁾ Ook nevenwerkzaamheden boden maar weinig soelaas. Het aardappelrooien wordt een activiteit genoemd die "vrij spoedig afloopt".⁵⁶⁾ "In de bossen wordt alleen des winters gearbeid, aan ontginningen op onbepaalde tijden en in de onderscheidene jaren op zeer uiteenlopende

schaal".⁵⁷⁾ Bovendien was naar zeggen van de commissie de laatstgenoemde activiteit sterk verminderd door het dalen van de grondprijzen. Hieruit kan geen andere conclusie worden getrokken dan dat er met name voor de mannen te weinig geregeld werk voorhanden was. Misschien dat dit vroeger ook wel eens het geval was geweest, maar door de lange duur van de malaise waren de gevolgen nu veel ernstiger. Wegens de lagere turfproductie en de dalende lonen kon door de arbeiders toch al minder worden verdiend. Als er dan al vroeg in de zomer geen werk meer te krijgen was, bleef het inkomen te laag om het hele jaar van rond te kunnen komen.

Hoe de loonsontwikkeling in de achterliggende jaren precies is verlopen, zegt de commissie niet. Er wordt slechts opgemerkt dat in vergelijking met de "florissante" tijden in de veenderijen de lonen na 1880 fors achteruit waren gegaan, zodat op den duur de arbeiders er niet meer van konden bestaan.⁵⁸⁾ Hierin moest ook de directe aanleiding voor de staking van 1888 worden gezocht: de nood was de arbeiders werkelijk tot de lippen gestegen. Uit de na de staking van 1888 tot standgekomen loonregeling alsmede enige getuigenverklaringen kan men zich in elk geval van de latere situatie een goed beeld vormen. Het blijkt dat in deze tijd bij de berekening van het loon niet meer werd uitgegaan van een vaste daghuur. De betaling was afhankelijk geworden van het soort werk alsmede de geleverde prestatie uitgedrukt in één dagwerk turf. Men was dus - wanneer weten we niet - overgestapt van tijd- naar stukloon. Voor "gewoon graven" werd sinds 1888 f 8,- per man per dagwerk betaald, voor "tweevouts- en postgraven", resp. f 10,- en f 12,-.⁵⁹⁾ In het verslag van de staking wordt gezegd dat al deze bedragen voor die tijd f 1,- lager waren geweest.⁶⁰⁾ Verder blijkt dat door de veranderde berekeningswijze grote verschillen in de werkelijk verdiende lonen waren ontstaan. Tegenover de commissie worden allerlei bedragen genoemd tussen f 1,10 en f 2,- per man per dag.⁶¹⁾ Op zichzelf was dit nog steeds niet een slecht loon. Ter vergelijking noem ik het gemiddelde jaarinkomen van een landarbeider in Friesland in 1890, dat ongeveer f 230,- bedroeg. Omgerekend was dat slechts f 4,50 per week of 75 cent per dag.⁶²⁾ Maar zoals al eerder werd verondersteld, waren de lonen voor de overige werkzaamheden een stuk lager. Het wijkgraven verdiende slechts 65 à 80 cent per dag, het afkruien van de bolster 60 cent. Kennelijk werd er rekening mee gehouden dat dit werk alleen in de winter werd gedaan als de werkdagen veel korter waren. Voor het kruien van de turf naar de schepen gold een daghuur van 50 à 70 cent. De lonen van de belangrijkste nevenactiviteiten lagen ongeveer op dit niveau: voor het aardappelrooien kreeg men ook ongeveer 60 cent per dag.⁶³⁾

Bij al de genoemde bedragen wordt echter ook door de commissie de kanttekening gemaakt dat het niet zeker is dat zij ook werkelijk zijn uitbetaald.⁶⁴⁾ Van arbeiderszijde werd er veelvuldig over geklaagd dat sommige veenbazen onder de vastgelegde lonen probeerden uit te komen. De arbeiders zouden 's winters met 30 à 35 cent per dag worden afgescheept.⁶⁵⁾ En 's zomers betaalden de bazen niet 20 cent per stok (= f 8,- per dagwerk van 40 stok), maar slechts 13 cent (= f 5,20 per dagwerk). De commissie achtte het bestaan van deze misstand aanneemelijk; "de arbeiders waren geheel à la merci van de werkgevers", zegt zij in wat deftiger bewoordingen.⁶⁶⁾ Het is dus een niet te ontkennen feit dat de

'Uit eene opgaaf blijkt, wat een gezin bestaande uit man, vrouw en vier kleine kinderen, wekelijksch uitgaf: -	
Punt 1 roggebrood. Iedere dag een zuur grof brood van 5 pond, dat maakt wekelijks de belangrijke som van	f 1,14
Voor 1 pond potvet	f 0,22
Voor ½ pond margarine boter	f 0,18
De tweede hoofdpot, waar zooveel meê heengaat, is het middag-of avondmaal ' het warmmel'. Voor 6 monden moet er nogal wat wezen. 't Is verbazend wat hoopen aardappels dat oudste kind verslindt. Moeder kan niet met minder toe dan ¾ HL zandaardappelen, en dat kost reeds	f 1,50
Nu, drooge aardappelen is geen eten, ze zijn toch al zoo slecht, zoo 'glei'. Ja, vaak afschuwelijk! Dan worden ze gestampt of gebakken. Anders stippen de menschen ze in raapolie	f 0,17½
In de aardappels moet zout - dat wordt	f 0,07
Maar als men niets dan aardappelen zou eten, dan kwam men ook niet toe met ¾ HL. Daarom moet er, ook voor de kleintjes een paar maal rijst of gort zijn, samen voor	f 0,33
Suiker er over kan slechts enkel eens	
Wat peper en nagels, dat mag toch wel, dat kost slechts een bosten	f 0,02½
Zie hier alles, wat uitgegeven wordt voor déjeuner, diner en souper	
...Is 't niet om te schreien?	
Ze zouden ook wel graag eens wat appelen en peren, wat kool en rapen, wat meelkost vooral genieten, doch er zijn nog zooveel andere wekelijksche uitgaven.	
Daar is zeep 7½, soda 2½, stijfzel en blauwsel 5c. samen	f 0,15
Dan moet toch een poosje de lamp op, wel zelden, meestal zit men in het donker, of gaat men vroeg naar bed, doch 't kost toch 's weeks door elkaar wel 8 centen	f 0,08
Een ding is gelukkig. In 't veen komt het op geen turfje aan. Voor brand betaalt moeder hier niets! Voor de veldarbeiders en anderen echter kost de brand wel twee kwartjes 's weeks. Daarenboven ook een arm mensch kan niet geheel zonder nieuwe kleeren, en eene knappe huishouding kost zijne boenders en dweilen. Doch dergelijke onvoorziene uitgaven worden opgewogen door kleine fortuintjes.	
Een zwaar karrewei is ook de huur. Daarvoor legt moeder 's weeks ook 2 kwartjes weg	f 0,50
Doch nu schiet er ook nog iets over voor weelde.	
Vader moet als hij thuis zit zijn pijpje roken, 't begroot moeder wel eens, want die dure tabak kost het half pond	f 0,17½
Een kopje warm drinken dat kan toch ook niet minder. 't Is wel geen sterke koffie, maar 't is dan toch koffie. Moeder koopt wekelijksch een half pondje en daarbij 2 rollen cichorei, dat maakt	f 0,41½
En wat koffiemelk, waarvan de poes ook wat krijgt en een beetje in het eten komt, dat wordt al gauw een schelling	f 0,30
Ziedaar, nu eertlijk opgebiecht, wat moeder 's weeks uitgeeft	f 5,26
Nu moet ik nog een ding erbij zeggen. Des zomers als de vrouw flink meeverdient, dan wordt er een enkele keer 'doch zelden' een stukje schaapvleesch gekocht of een stukje spek gebraden, 'in den winter echter bepaald geheel niet' schrijft het rapport. Ook smullen ze des zomers nogal eens een stuk wittebrood, ja zelfs wel eens een stuk krentebrood, - doch als de winter lang duurt en alles 'vast zit', dan moet er op het roggebrood bezuinigd, dan zijn er geen melk- en koffiencenten.	
Dan wordt er <i>honger</i> geleden.'	

Afb. 41. Budget van een arbeidersgezin uit de veenstreken (1892). Bron: T. v. d. Wal, Op zoek naar een nieuwe vrijheid, p. 54-55.

ziening en de omvang van het eigen bezit niet te meten zijn. Maar ook al was het totaalbeeld misschien gedifferentieerder dan uit de meeste berichten blijkt, dat de armoede wijd verbreid was, lijdt geen twijfel. Zelfs een arbeider die geregeld werk had, verdiende niet meer dan f 250,- per jaar. Dankzij de extra-inkomsten van vrouw en kinderen en de opbrengst van de eigen tuin konden hij en zijn gezin daar misschien net de eindjes van aan elkaar knopen. Wegens de "tijdelijken stilstand van arbeid" - de woorden zijn ontleend aan het verslag van de Enquêtecommissie⁷⁴⁾ - zullen echter velen hier na 1880 niet meer altijd in zijn geslaagd. Hun bestaansniveau zakte in bepaalde tijden van het jaar onvermijdelijk tot onder het aanvaardbare minimum. Kort gezegd kwam de situatie hierop neer dat "de voeding der zoogenaamde vaste arbeiders of turfgravers in den graaftijd wel goed" was.⁷⁵⁾ "Er wordt dan nevens de gewone hoofdbestanddeelen, aardappelen en roggebrood, ook wel spek gebruikt, nevens pannekoeken en andere meelspijzen". Maar "buiten de tijden van enigszins ruime verdiensten wordt geleefd op roggebrood en aardappelen met wat vet of groene olie en meelpap, indien men wat melk heeft, desnoods in water klaargemaakt". Wie zelfs op deze wijze zijn buik niet meer kon vullen en niet wilde verhongeren, moest de gang naar het arbbestuur maken. Die instelling was in de afgelopen tijd werkelijk "met aanvragen om hulp overstelpt".⁷⁶⁾ De hier beschreven situatie mag kenmerkend heten voor een in een diepe crisis verkerende samenleving. Op zichzelf was ook dit verschijnsel niet onbekend. Werkloosheid is "iets wat wel immer te voren ook zal zijn waar te nemen geweest onder eene uitsluitend op veld of veen arbeidende bevolking", merkt de commissie op.⁷⁷⁾ En degenen die door dit verschrikkelijke lot werden getroffen, hadden het evenmin direct ervaren als iets uitzonderlijks. "Wat wij nu doen" (namelijk staken) - zo zeiden de arbeiders in 1888 - "hadden wij 20 jaar geleden moeten doen". Mag men er dus vanuit gaan dat armoede altijd een wijd verbreid verschijnsel is geweest - ik zal er verderop cijfers over geven - dat de mensen in zo groten getale een beroep op de armenzorg moesten doen, omdat ze anders de moeilijke wintermaanden niet doorkwamen, kan alleen uit het bestaan van een noodtoestand worden verklaard.

Volgens mij hangt de snelle opkomst van het socialisme in Appelscha direct met deze situatie samen. De staking van 1888 moet worden gezien als een wanhoopsdaad. De socialistische geschriften die volgens de brief van Van der Sluis sinds kort in Appelscha circuleerden, hebben waarschijnlijk sommige arbeiders tot het bewustzijn gebracht dat het ook anders kon. Maar dat de beweging in korte tijd zo'n massale aanhang in het dorp heeft gekregen, kan niet anders dan door deze verschrikkingen zijn veroorzaakt. De staking brak uit aan het einde van een strenge winter, waarin de arbeiders wekenlang niets hadden kunnen verdienen. Het startsein ervoor werd gegeven tijdens "een oloop om hooger loon, waarbij uit overtuiging van de billijkheid van het streven ieder toen maar meeging".⁷⁸⁾ Dus niet de beginselen hebben de doorslag gegeven, maar de knorrende maag. Zo is het altijd in de geschiedenis geweest: revolutie en oproer vonden in het algemeen in honger hun beste voedingsbodem.

gehad, wilden echter onder geen beding dat ook de meisjes zouden meehelpen. Zij hadden liever wat minder inkomen dan dat hun dochters hierdoor misschien voor de rest van hun leven zouden worden getekend. Men kan hieruit opmaken dat er nog lang kinderarbeid in het veen is voorgekomen. Wel moet het verschijnsel in de loop der tijd minder zijn geworden. Volgens het verslag van de Gemeenteraadsvergadering van december 1916 zag men toen nauwelijks meer kinderen in het veen werken.⁸⁰⁾ Ook de vrouwenarbeid was een stuk verminderd. Als oorzaak van de vermindering wordt genoemd de verbeterde economische situatie. Maar geheel verdwenen was de kinderarbeid niet. In hetzelfde bericht valt te lezen dat vooral bij het aardappelrooien nog veel arbeid van oudere kinderen (10 - 13 jaar) voorkwam. Pas de nieuwe Arbeidswet van 1920 zou aan het werken van kinderen onder de 14 jaar volledig een einde maken.⁸¹⁾ De verandering die in het veenbedrijf dit probleem had kunnen oplossen - de overgang op de machine - is in Appelscha nauwelijks doorgedrongen. Volgens het Gemeenteverslag van 1921 werd in dat jaar te Fochteloo de turf machinaal geperst.⁸²⁾ In het verslag van de vergadering van het Laweijcontract van 1924 wordt als nieuw lid de heer Smilda uit Akkrum genoemd, die over een baggermachine beschikte om de diepere veenlagen aan te snijden.⁸³⁾ Mijn informanten vertelden mij dat ook een van de weinige overgebleven grotere veenbazen, Anne Vondeling, nog een tijdje zo'n machine heeft gebruikt. Het meeste graafwerk is echter tot het einde toe met de hand verricht.

Het belangrijkste onderdeel van de arbeidsvoorwaarden is natuurlijk het verdiende loon. Hoewel niet volledig zijn we daarover voor deze tijd redelijk geïnformeerd. Ik heb de beschikbare gegevens samen met die voor een aantal vergelijkbare beroepsbeoefenaren in een tabel geordend (afb. 42). Hoewel er soms grote marges in de genoemde bedragen zitten, lijkt mij vast te staan dat er in het graafwerk een behoorlijk loon kon worden verdiend. Zelfs schijnt het nog lang zo te zijn geweest dat evenals in de 19e eeuw de veenarbeiders een hoger loon hadden dan de landarbeiders en de laagst betaalde gemeentelijke ambtenaren. De genoemde bedragen voor de andere werkzaamheden bewijzen echter dat ook evenals vroeger niet het hele jaar door hetzelfde loon werd verdiend. Bovendien zullen de veenarbeiders een steeds groter wordend deel van het jaar met het lagere loon van de landarbeiders genoeg moeten nemen. Volgens *De Ooststellingwerper* van 23 maart 1919 duurden de graafwerkzaamheden toen nog slechts 6 à 8 weken. De arbeiders moesten dus al het andere werk met beide handen aannemen om in het levensonderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. Nog steeds was daarbij ook de extra-opbrengst van het eigen lapje grond van groot belang. De levensomstandigheden van de meeste 'gewone mensen' zijn na de eeuwwending slechts langzaam veranderd.

Het enig belangrijke verschil met vroeger was dat het economisch klimaat - althans wat de eerste decennia van deze eeuw betreft - een wat vriendelijker aanzien kreeg. De stijgende lonen wijzen op een aantrekken van de conjunctuur, ook al moet men wel bedenken dat de vooruitgang voor een groot deel te niet werd gedaan door de eveneens stijgende prijzen.⁸⁴⁾ Hebben de veen- en landarbeiders het in deze periode waarschijnlijk toch wel wat beter gekregen, blijvend was de verbetering ook nu niet. Na 1920 slaat de conjunctuur opnieuw om, het eerst in het veenbedrijf. Gezien de daling van de lonen is hierdoor ook de inkomenspositie van de arbeiders aangetast, maar omdat in die tijd het aantal

de kleinbedrijf in de landbouw, een conclusie die in het bijzonder geldt voor de veendorpen Appelscha en Haulerwijk. Een uitzondering op de regel lijkt op het eerste gezicht Donkerbroek, dat zelf geen veendorp was. De oorzaak hier is de vestiging van veel Haulerwijkster veenarbeiders in het Donkerbroekster Bovenveld. Zoals mijn informanten mij vertelden, konden veel kleine boeren niet voldoende inkomsten uit hun bedrijfje halen; zij moesten in het seizoen bijwerken in het veenbedrijf en bij hun grotere beroepsgenoten. Dit bewijst dat de marge tussen de allerkleinste boeren en de arbeiders, die over een lapje grond bij hun huis beschikten, bijzonder gering is geweest.

	<5 ha	5-10 ha	10-20 ha	>20 ha
Makkinga	37	27	20	16
Oldeberkoop	45	19	9	27
Nijeberkoop	32	30	27	11
Elsloo	32	28	26	14
Oosterwolde	34	21	25	20
Appelscha	51	16	17	16
Fochteloo	32	20	34	14
Haule	44	25	23	8
Haulerwijk	65	20	11	4
Donkerbroek	53	24	16	7
Langedijke	35	29	36	-
Totaal	45	22	20	13

Afb. 43. Grootte van de agrarische bedrijven in de Ooststellingwerfse dorpen (zonder opgave van jaar; waarschijnlijk rond 1948). De genoemde getallen zijn percentages. Bron: ETIF, Welvaartsproblemen van de gemeente Ooststellingwerf, Bijlage 33.

Door de overheersende positie van het kleinbedrijf bleef uiteraard het aantal grotere boeren in verhouding achter. Dit gold voor Appelscha iets minder dan voor Haulerwijk, omdat tot het eerstgenoemde dorp van oudsher ook enige zuiver agrarische nederzettingen behoorden. De tegenhanger daarvan bij Haulerwijk - Haule - is echter als een apart dorp gerekend. Bovendien is in Appelscha het percentage grote boeren hoger, doordat een aantal veenbazen - ik noemde al enige namen - eveneens een nieuw bestaan in de landbouw heeft gezocht.

Andere aspecten van de veranderingen in de landbouw zijn voor mij van minder belang; bijgevolg stip ik ze alleen even aan. Zo deed rond dezelfde tijd de specialisatie haar intrede in de landbouw. De meeste kleine boeren gingen zich toeleggen op de veehouderij. Men hield een paar koeien en/of enige tientallen varkens en schapen en soms honderden kippen. Grotere boeren specialiseerden zich op de zuivelveeteelt of de akkerbouw, in welk verband in het bijzonder de aardappelteelt op de door de veenafgraving onstane dalgronden moet worden genoemd. Op een andere grote verandering, de invoering van de

vond en die geschikt was om het bij toeristen aan te prijzen, was 'Klein-Zwitserland'.⁹⁸⁾

Natuurlijk kan ik in het verband van dit boek niet de geschiedenis van de toeristische ontwikkeling van Appelscha volledig nagaan. Ik moet mij ook in deze tot enige hoofdzaken beperken. Naast de uitbreiding van de bossen is de toeristische functie van Appelscha sterk bevorderd door het toenemende verkeer per fiets, auto, bus en tram. Hoe men in Appelscha op de toeristische mogelijkheden van het moderne verkeer heeft ingespeeld, blijkt in 1906 toen door enige inwoners een wielrijdersvereniging werd opgericht, die zich wilde bezighouden met de aanleg van fietspaden⁹⁹⁾ en het aanbrengen van de bijbehorende bewegwijzering.¹⁰⁰⁾ In 1915, hetzelfde jaar dat de tramlijn werd geopend, fuseerde deze wielrijdersvereniging met de Vereniging Plaatselijk Belang tot de VVV Appelscha.¹⁰¹⁾ In deze jaren was er echter nog een andere oorzaak voor het sterk stijgende toeristische bezoek. Volgens *De Ooststellingwerper* van 14 augustus 1915 hielp ook de internationale situatie een handje, waardoor uitstapjes naar het buitenland onmogelijk waren geworden. Hieruit kan men opmaken dat het toerisme in het begin van deze eeuw nog uitsluitend een zaak van de elite was. Volgens wat latere kranteberichten werd de grootste bezoekersgroep gevormd door de 'dagjesmensen'. Er was echter ook enige verblijfsrecreatie, met name van pensioengasten.¹⁰²⁾ Als oudste bedrijven op dat terrein vond ik genoemd 'Pension Bosch en Duin' bij de Reservebossen (1921),¹⁰³⁾ 'Pension Boschlust' bij de Staatsbossen (1929)¹⁰⁴⁾ en, vlak daarbij, 'Pension All American' (1932),¹⁰⁵⁾ dat tot in onze tijd onder dezelfde naam heeft bestaan. Toen in de jaren dertig een vakantie ook voor meer gewone mensen bereikbaar werd, deed een nieuwe vorm van accommodatie zijn intrede, het kamperen. Volgens *De Ooststellingwerper* van 11 augustus 1939 stonden er op dat moment op de camping achter het theehuis bij de Bosberg zo'n 80 tenten. Dit getal bewijst dat het toerisme toen zeker nog niet zo'n massaal gebeuren was als tegenwoordig. Afgaande op een later getal dat denk ik ook voor deze tijd wel ongeveer de orde van grootte aangeeft, had de verblijfsrecreatie een zeer geringe omvang. In 1948 telde het ETIF minder dan 489 personen die in Appelscha hadden overnacht.¹⁰⁶⁾

Wat het toerisme economisch heeft betekend, is moeilijk in meetbare gegevens uit te drukken. Er kan worden vastgesteld dat van de dagrecreatie een stimulans is uitgegaan op de ontwikkeling van de lokale middenstand. Zij profiteerde van de vaak bijzonder grote drukte op zondag. De sterkste aanwijzing hiervoor is hetgeen gebeurde, toen door de Winkelsluitingswet van 1930 alle winkels op zondag dicht moesten. De middenstanders hebben er alles aan gedaan om dit gebod opgeheven te krijgen. In de zomer lukte dit voor de winkels in de omgeving van de 'Duinen'.¹⁰⁷⁾ Maar een verzoek om deze onthefing ook te laten gelden voor de rest van het dorp werd in februari 1934 door de Gemeenteraad afgewezen.¹⁰⁸⁾

Zoals al aan het begin van dit hoofdstuk bij de bespreking van de beroepstellingen werd vastgesteld, nam in deze periode het belang van de middenstand ook in het algemeen toe. Maar vergelijken we vervolgens Appelscha met enige andere Ooststellingwerfse dorpen dan blijkt desondanks van een achterstandssituatie te moeten worden gesproken. Volgens de in 1949 door het ETIF hierover verzamelde cijfers waren in Appelscha veel minder bedrijven in de verzorgende sector dan in de andere dorpen van de gemeente (afb. 44). Bij de

de ontstellend hoge werkloosheid in de winter te doen. Hun handelwijze was dus allereerst ingegeven door sociale motieven, maar het feit dat het Janssen nadrukkelijk ging om ontginningen tot landbouwgrond en niet tot bos bewijst dat de tijden veranderd waren.

De geschiedenis van de hele onderneming hoef ik niet uiteen te zetten, omdat Janssens activiteit in Appelscha tot enkele betrekkelijk kleine projecten beperkt is gebleven. Door tegenwerking van de veenbazen, die de prijs van de grond te veel opdreven, kwam het initiatief aanvankelijk niet eens van de grond. Pas begin 1900 kon met hulp van de onderwijzer Brouwer en de veenbaas Reitsma een eerste stuk land van 23 ha. aan de Tiende Wijk worden gekocht. Kort daarop volgden nog twee kleinere aankopen aan de Zesde Wijk en in de Willemstad. Dat de werkzaamheden van Janssen in Appelscha niet die omvang hebben gehad als in sommige andere dorpen van Z.O.-Friesland blijkt uit het feit dat zij slechts leidden tot de stichting van twee boerderijen, één aan de Zesde en één aan de Tiende Wijk. Tussen 1900 en de zomer van 1903 is van de ontginningsactiviteiten echter een gunstige invloed op de werkgelegenheid uitgegaan. Vergeleken met vroeger was zelfs dat al heel wat: onder de arbeiders heerste "blijdschap over het beschikbare werk".¹¹¹⁾

Dat in de volgende jaren de ontginningen goed op gang zijn gekomen, heb ik eerder aan de hand van de afgedrukte kaarten van Appelscha aangetoond. Over het gunstige effect daarvan wordt door *De Ooststellingwerper* van 6 januari 1912 het volgende geschreven: "Gingen vorige jaren zo rond de herfst en om deze tijd veel jonge arbeiders naar elders om te werken, nu niet meer. Reden is de landontginning op grote schaal". De projecten die de krant in dit verband noemt, zijn de aanleg van de Staatsbossen en de ontginning door de N.V. De drie Provinciën in de Oude Willem.¹¹²⁾ Dit samen met de voortvarende aanpak van de woningbouw en de wegaanleg bewijst dat het in de eerste decennia van deze eeuw economisch een stuk beter in Appelscha is gegaan dan voordien. In dit verband breng ik ook nog even de woorden van Jan Witvoet in herinnering, die zelfs meende van het ontstaan van "een nieuw Appelscha" te kunnen spreken.

Maar of dit veranderde Appelscha op elk terrein zoveel beter was dan het vroegere, valt te bezien. In dezelfde tijd maakte Jan Witvoet in een Raadsvergadering daarover een opmerking die precies op het omgekeerde neer kwam. Sprekende over de dagelijkse levensomstandigheden van "veel arbeiders, burgers en boeren" komt hij tot de slotsom dat er al met al weinig is veranderd: nog altijd is het "een poel der ellende".¹¹³⁾ Feitelijk stuiten we hier op dezelfde tegenstrijdigheid die ook in sommige perioden van de 19e eeuw heeft bestaan. Dat het economisch beter ging was onmiskenbaar, maar desondanks werd door velen bittere armoede geleden. Dit is voor mij een belangrijke aanwijzing dat de welvaartsontwikkeling ook in deze jaren nog grotendeels vanuit 19e-eeuwse gezichtshoek moet worden bezien. Witvoet heeft gehoopt op een betere toekomst voor iedereen, maar ook vastgesteld dat op korte termijn weinig in de levensomstandigheden van de 'gewone mensen' was veranderd. Meer dan een leven rond het bestaansminimum zat er voor de meesten van hen voorlopig niet in.

Wat ook aan de oude situatie bleef herinneren, waren de regelmatig optredende kortdurende schommelingen in de conjunctuur. Na enige goede jaren

<u>Roggebrood</u>	
begin september	1914: 23 ct. (brood van 2500 gr.)
eind september	1914: 25 ct. (")
november	1914: 26 ct. (")
september	1916: 26 ct. (")
juli	1917: 32 ct. (brood van 2800 gr.)
maart	1918: 33½ ct. (")
februari	1919: 39 ct. (")
mei	1919: 46 ct. (")
september	1919: 50 ct. (")
juli	1920: 72 ct. brood van 2400 gr.)
september	1921: 46 ct. (")
oktober	1921: 42 ct. (")
<u>Koffie</u>	
februari	1915: f 1,16 per kilo
augustus	1916: 64 à 80 ct. per pond
juli	1919: f 1,10 per pond
<u>Spek/Varkensvlees</u>	
januari	1916: 40 à 50 ct. per pond
april	1919: f 1,-- à f 1,25 per pond
mei	1919: f 1,40 per pond
november	1921: 80 à 90 ct. per pond
<u>Fiets</u>	
mei	1915: f 35,--; tweede hands: f 5,--
september	1917: f 90,--
november	1918: tweede hands: f 65,--
mei	1919: vanaf f 95,--
<u>Kostuum</u>	
mei	1916: f 7,50 à f 12,50
oktober	1917: f 27,50
juli	1918: f 15,-- à f 50,--
<u>Overjas</u>	
oktober	1917: f 13,-- à f 18,--
december	1921: f 8,50 à f 12,50

Afb. 45. Prijzen van een aantal veel gebruikte artikelen (1914-1921). Bron: De Ooststellingwerper, jg. 1914-1921

verveningen en door de mobilisatie van veel jonge mannen was er volop werk. Het klinkt bijna ongelooflijk, maar volgens de Gemeenteverslagen van 1916 en 1917 was werkloosheid hier een onbekend verschijnsel geworden.

De grote economische crisis van 1920 tot 1940

Na het einde van de oorlog slaat de conjunctuur binnen enkele jaren volledig om. De eerste aankondiging ervan is de teruggang in de werkgelegenheid. Al op 15 november 1918 - nog geen week na het beëindigen van de vijandelijkheden - liet de burgemeester een advertentie in *De Ooststellingwerver* plaatsen, waarin aan particuliere werkgevers werd verzocht gedemobiliseerde militairen aan werk te helpen. Hoewel men zich dus van het dreigende gevaar bewust is geweest, werd een verzoek van de Landarbeidersbond van het NVV om gemeentelijke steun en werkverschaffing om financiële redenen van de hand gewezen.¹²⁸⁾ In een bericht van 11 juli 1919 waarin dezelfde oproep werd herhaald, moesten B. en W. echter ook constateren dat er tot nu toe weinig gehoor aan was gegeven: alom heerste grote werkloosheid.¹²⁹⁾ Derhalve werd in december 1919 met steun van het Rijk begonnen aan het eerste grote werkverschaffingsproject: de weg Weper-Fochteloo-Veenhuizen.¹³⁰⁾ Nog geen jaar later volgde een tweede project: de ontginning van de aan genoemde weg gelegen Weperpolder - 100 ha. woeste grond zou hier in de volgende twee jaar worden ontgonnen tot grasland, bouwland en bos.¹³¹⁾ Hiermee was door de overheid de grondslag gelegd voor een sociaal beleid dat typerend voor de tussenoorlogse periode is geworden. Na enkele jaren waren er alleen al in Ooststellingwerf honderden arbeiders, die - zoals het Gemeenteverslag van 1926 het uitdrukt - "een groot deel van het jaar en bijna uitsluitend" in de gemeentelijke werkverschaffing werkten. Van hen kwamen, zoals ik eerder berekende, naar verhouding de meesten uit Appelscha en Haulerwijk, de arbeidersdorpen, die opnieuw het zwaarst van de crisis te lijden hadden.

Het jaar dat de definitieve omslag van de conjunctuur inluidde was 1921. En evenals bij de vorige grote crisis werden landbouw en veenderij weer gelijktijdig getroffen. In het Gemeenteverslag van 1920 heet het nog dat het veenbedrijf wegens "de duurte der brandstof een buitengewoon best jaar" achter de rug had. Vanaf 1921 horen we niets anders meer dan klachten over de dalende prijzen en toenemende verliezen. Volgens de ledenlijst van het Laweijnscontract uit 1924 waren toen naast de Heren Compagnons nog maar zes grotere en 26 kleinere verveners actief. Het aantal arbeiders dat waarschijnlijk niet langer meer dan enkele weken per jaar in het veen werkte, was in 1929 teruggelopen tot 133.¹³²⁾ Een jaar later bij de Volkstelling gaven in heel Ooststellingwerf niet meer dan 15 mensen als beroep turfgraver op. Hieruit concludeer ik dat de veenderij voor de meeste arbeiders en kleine verveners tot een nevenactiviteit ineen was geschrompeld.

Oorzaak van de grootste ellende was deze keer dan ook zeker de teruggang in de landbouw, waarover voor het eerst in het begin van 1921 door *De Ooststellingwerver* wordt geschreven.¹³³⁾ In de hele wereld was overproductie in de landbouw ontstaan. Op het moment dat het bericht verscheen, deden de gevolgen daarvan zich sterker gevoelen in de akkerbouw dan in de veeteelt. Ook nog in 1923 liepen in de hele sector de belastbare inkomens terug; het meest echter

redenen is van de uitvoering niets terecht gekomen. Van de in de Geheime Raadsvergadering van 26 maart 1931 gedane suggestie, de mogelijkheid van de stichting van een conservenfabriek in de gemeente te onderzoeken, is de onuitvoerbaarheid waarschijnlijk nog sneller duidelijk geworden. Na deze ene keer wordt er nooit meer iets van gehoord. Dat de uitkomsten van dit soort initiatieven tegen zijn gevallen, is niet onbegrijpelijk. Het doorvoeren van structurele verbeteringen in de economie stuit in de regel in een crisistijd op grote problemen. In de tussenoorlogse periode gaat ook de rijksoverheid zich meer en meer met de economische ontwikkeling bemoeien. Als het eerste voorbeeld van een steunmaatregel voor het platteland noem ik de Landarbeiderswet van 1920, die het landarbeiders mogelijk wilde maken een eigen bedrijfje te stichten.¹⁵⁴⁾ Zij hoefden daarvoor zelf slechts 10% van het benodigde kapitaal op tafel te leggen, de rest werd in de vorm van een lening door de overheid bijgepast als het totaalbedrag tenminste niet de f 4000,- overschreed. De uitvoering van de wet werd opgedragen aan de gemeenten. Met het oog hierop richtte het gemeentebestuur in juli 1920 de Landarbeidersstichting Ooststellingwerf op, waarin naast de burgemeester vertegenwoordigers van de verschillende dorpen zitting hadden. Voor Appelscha vervulden bijvoorbeeld in 1929 de heren Reitsma en Van den Bosch deze functie.¹⁵⁵⁾ De stichting onderzocht de aanvragen, waarna bij een positieve bevinding een voorstel tot goedkeuring aan de Gemeenteraad werd gedaan. Bij het doornemen van de raadsverslagen bleek mij dat op deze wijze tussen 1921 en 1938 tenminste vijftien landarbeiders uit Appelscha een eigen bedrijfje hebben kunnen beginnen. Dit aantal lijkt misschien niet zo groot, maar het gaat toch om een 10% van het totaal aantal boeren in het dorp. Bovendien moet worden bedacht dat men het economisch getij bepaald niet heeft meegehad en dat waarschijnlijk ook de enkele honderden guldens eigen geld die de arbeider moest hebben, een hinderenis hebben gevormd.

Toen in de dertiger jaren de crisis haar dieptepunt bereikte, ging de regering zich ook meer direct met de problemen in de landbouw bemoeien. Boeren moesten zich aansluiten bij de z.g. crisiscentrales, die hun voor de verschillende produkten een door de staat vastgestelde prijs betaalden.¹⁵⁶⁾ Als een voorbeeld van een dergelijke instelling, waarmee veel boeren in Appelscha te maken hebben gehad, noem ik de varkenscentrale. Volgens *De Ooststellingwerfer* van 26 augustus 1932 konden de boeren toen hun varkens aan de centrale leveren tegen een vergoeding van 15 ct. per pond. Als afleveringspunt werd Wolvega aangewezen, maar omdat voor de boeren in Ooststellingwerf de afstand naar deze plaats vrij groot was, werd in december van hetzelfde jaar ook in Oosterwolde een 'leverplaats' gevestigd.¹⁵⁷⁾ Soortgelijke regelingen werden ingevoerd voor andere landbouwprodukten. In *De Ooststellingwerfer* worden in 1932 steunmaatregelen genoemd voor de zuivel,¹⁵⁸⁾ en in 1933 voor een aantal akkerbouwgewassen.¹⁵⁹⁾ Hiernaast is er sprake van produktiebeperkende maatregelen voor o.a. aardappelen,¹⁶⁰⁾ bloemen en bloembollen,¹⁶¹⁾ groente,¹⁶²⁾ varkens¹⁶³⁾ en melk.¹⁶⁴⁾

Een voorbeeld van een heel andere vorm van steun levert de in 1934 gevoerde actie om het gebruik van melkbrood te bevorderen.¹⁶⁵⁾ Doel was natuurlijk het wegwerken van de melkoverschotten, maar ondanks een intensieve reclamecampagne waarvoor in Ooststellingwerf zelfs een comité werd opgericht o.l.v. de

Gedurende tientallen jaren zijn elke winter honderden arbeiders aan het werk gezet bij de wegaanleg en de ontginning of bebossing van woeste gronden. Door de aard van het aangeboden werk doet de werkverschaffing sterk denken aan de crisisbestrijdingsmaatregelen uit de 19e eeuw. Het lijkt alsof men die draad weer heeft opgepakt, omdat niemand een andere oplossing voor het probleem wist. In de Gemeenteraad van Ooststellingwerf wordt wel voortdurend over allerlei aspecten van de werkverschaffing - loon, werkomstandigheden en werktijden - gediscussieerd, maar niet over de opzet van het instituut zelf. Het enige verschil met vroeger is dat de overheid zich nu veel actiever opstelde: het gemeentebestuur is voortdurend bezig geweest nieuwe projecten te vinden. Ook om de lezer een indruk te geven van de grote vlucht die de werkverschaffing nam, noem ik hiervan de voornaamste.

In 1922 blijkt de aanleg van de Staatsbossen te zijn opgenomen in de werkverschaffingsprojecten.¹⁷⁰⁾ Volgens *De Ooststellingwerf* van 1 november 1935 was de aanplant toen tot aan de Drentse grens gevorderd. Tussen 1921 en 1923 stelde de regering de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen, waar normaal alleen veroordeelden werkten, open voor werklozen. In de zomer van 1922 hadden al 160 mensen uit Ooststellingwerf bij deze instelling aangeklopt.¹⁷¹⁾ In april 1924 richtten de gemeenten Ooststellingwerf, Opsterland, Smallingerland, Leek en Norg met steun van het Rijk de N.V. Ontginningsmaatschappij *De Drie Provinciën* op.¹⁷²⁾ Het startkapitaal bedroeg f 9000,-, dat besteed zou worden aan ontginningsprojecten ter bestrijding van de werkloosheid. Tot de eerste gebieden die op de schop gingen, behoorden het Eenerveld onder Haulerwijk en het Fochteloërveld benoorden Appelscha.¹⁷³⁾ In hetzelfde jaar 1924 werd bovendien begonnen aan kleinere werkverschaffingsprojecten onder Laag-Duurswoud en Jardinge, twee buurtschappen niet ver van Oosterwolde.¹⁷⁴⁾ In 1931 begon de N.V. De Drie Provinciën met de ontginning van het grote heideveld - bijna 200 ha. - tussen Appelscha en Smilde.¹⁷⁵⁾ Enige jaren hierna volgde het laatste van de grote heidevelden bij Appelscha, dat in de richting van Langedijke en Elsloo (ongeveer 350 ha.).¹⁷⁶⁾ Ook in diezelfde tijd werd bij Appelscha een kleiner stuk woeste grond van 80 ha., dat aansloot op de ontginningen in het Fochteloërveld, grotendeels omgezet in bouwland.¹⁷⁷⁾ Afgeleid van haar omvang kreeg deze ontginning de naam 'Tachtig Bunder'. Hiernaast werden nog een groot aantal kleinere werken uitgevoerd waarvan ik noem: de verbetering van de afwatering van het Kleindiep (1921),¹⁷⁸⁾ de ontginningen bij de Hildenberg (1924),¹⁷⁹⁾ de verbetering en verharding van de Drentseweg (1929-1931),¹⁸⁰⁾ de verharding van de weg Appelscha - Elsloo (1931),¹⁸¹⁾ de verharding van de weg langs de Derde Wijk (1932)¹⁸²⁾ en langs de Eerste en Vierde Wijk (1933),¹⁸³⁾ de aanleg van het Openluchttheater (een project voor werkloze jongeren, in 1935 opgezet door de Ned. Ver. tot Afschaffing van Alcoholische Dranken)¹⁸⁴⁾ en de aanleg van het zwembad (1937).¹⁸⁵⁾ Waarschijnlijk is deze opsomming niet volledig, ik ben bij het onderzoek niet verder gegaan dan het nakijken van de krant en de Gemeenteraadsverslagen. Maar ook zo wordt de grote omvang van de werkverschaffing duidelijk: het ontginningswerk heeft in Appelscha en omgeving in deze tijd zijn hoogtepunt bereikt. Daarmee is ongetwijfeld een nuttig werk verricht, om met de woorden van de vroegere burgemeester van Ooststellingwerf, J.J.G.S. Falkena (1918-1928), te spreken.¹⁸⁶⁾ Maar bij de wijze waarop het werk tot stand is gebracht, kunnen de nodige vraagtakens worden geplaatst.

veenbazen op verwerpelijke wijze misbruik hebben gemaakt van de heersende werkloosheid en ellende.

De schattingen van wat de doorsnee-arbeider kon verdienen, lopen om al deze redenen nogal uiteen.⁶⁷⁾ Een man die alleen tijdens het graafseizoen in het veen werkte en verder op z'n eigen akkertje of tuintje kwam niet hoger uit dan f 125,- à f 130,- per jaar. Een arbeider die het hele jaar door in loondienst werkte, haalde ongeveer een inkomen tussen de f 200,- en f 250,- per jaar, wat overeenkomt met het eerder genoemde loon van de 'gemiddelde Friese landarbeider'. Hier moeten bij worden geteld de lonen van de vrouw en de kinderen, waarvoor eveneens sterk wisselende bedragen worden genoemd. De verdiensten van de vrouwen zouden hebben geschommeld tussen f 50,- en f 140,- per jaar, maar dit hielden de meesten niet over omdat zij een meid in huis moesten nemen om op de kinderen te passen. Voor de oudere kinderen die meewerkten wordt als het hoogst verdiende loon een bedrag van f 40,- per jaar opgegeven. Alles bij elkaar geteld zou hiermee een 'gemiddeld' gezin op een jaarinkomen van tussen de f 300,- en f 400,- hebben kunnen uitkomen. Maar of men dat haalde, valt gezien het gebrek aan werk te betwijfelen. Cijfers hierover zijn echter niet bekend. Uit de kohieren van de door de gemeente geheven Hoofdelijke Omslag blijkt dat van veel arbeiders het jaarinkomen werd geschat op f 200,- à f 225,-. Onder deze belasting viel echter alleen het inkomen van het gezinshoofd.

Wekelijkse uitgaven		Jaarlijkse uitgaven	
brood	f 1,35	klompen	f 3,=
vet	f 1,25	schoeisel	f 12,=
zeep	f 0,16	gereedschap	
zout	f 0,13	van de smid	f 7,50
koffie	f 0,37	gereedschap van de	
tabak	f 0,25	timmerman	f 5,=
petroleum	f 0,10	huishuur	f 30,=
turf	f 0,30		-----
melk	f 0,15		f 57,50
thee	f 0,12		
boter/kaas	f 0,25		
azijn/suiker	f 0,10		
meel	f 0,16	Totaal jaarlijkse uitgaven	
kleding	f 0,50	f 340,38	
naai-en stopgaren	f 0,25		
	-----		
	f 5,44		

Afb. 40. Budget van een gezin met zeven kinderen (1890). Bron: De Klok, 14 februari 1890.

'Uit eene opgaaf blijkt, wat een gezin bestaande uit man, vrouw en vier kleine kinderen, wekelijksch uitgaaf: -	
Punt 1 roggebrood. Iedere dag een zuur grof brood van 5 pond, dat maakt wekelijks de belangrijke som van	f 1,14
Voor 1 pond potvet	f 0,22
Voor ½ pond margarine boter	f 0,18
De tweede hoofdpunt, waar zooveel meê heengaat, is het middag-of avondmaal 'het warmmiel'. Voor 6 monden moet er nogal wat wezen. 't Is verbazend wat hoopen aardappels dat oudste kind verslindt. Moeder kan niet met minder toe dan ¾ HL zandaardappelen, en dat kost reeds	f 1,50
Nu, drooge aardappelen is geen eten, ze zijn toch al zoo slecht, zoo 'glei'. Ja, vaak afschuwelijk! Dan worden ze gestamp of gebakken. Anders stippen de menschen ze in raapolie	f 0,17½
In de aardappels moet zout - dat wordt	f 0,07
Maar als men niets dan aardappelen zou eten, dan kwam men ook niet toe met ¾ HL. Daarom moet er, ook voor de kleintjes een paar maal rijst of gort zijn, samen voor	f 0,33
Suiker er over kan slechts enkel eens	
Wat peper en nagels, dat mag toch wel, dat kost slechts een botsen	f 0,02½
Zie hier alles, wat uitgegeven wordt voor déjeuner, diner en souper ...Is 't niet om te schreien?	
Ze zouden ook wel graag eens wat appelen en peren, wat kool en rapen, wat meelkost vooral genieten, doch er zijn nog zooveel andere wekelijksche uitgaven.	
Daar is zeep 7½, soda 2½, stijfzel en blauwsel 5c. samen	f 0,15
Dan moet toch een poosje de lamp op, wel zelden, meestal zit men in het donker, of gaat men vroeg naar bed, doch 't kost toch 's weeks door elkaar wel 8 centen	f 0,08
Een ding is gelukkig. In 't veen komt het op geen turfje aan. Voor brand betaalt moeder hier niets! Voor de veldarbeiders en anderen echter kost de brand wel twee kwartjes 's weeks. Daarenboven ook een arm mensch kan niet geheel zonder nieuwe kleeren, en eene knappe huishouding kost zijne boenders en dweilen. Doch dergelijke onvoorziene uitgaven worden opgewogen door kleine fortuuntjes.	
Een zwaar karrewei is ook de huur. Daarvoor legt moeder 's weeks ook 2 kwartjes weg	f 0,50
Doch nu schiet er ook nog iets over voor weelde.	
Vader moet als hij thuis zit zijn pijpje roken, 't begroot moeder wel eens, want die dure tabak kost het half pond	f 0,17½
Een kopje warm drinken dat kan toch ook niet minder. 't Is wel geen sterke koffie, maar 't is dan toch koffie. Moeder koopt wekelijksch een half pondje en daarbij 2 rollen cichorei, dat maakt	f 0,41½
En wat koffiemelk, waarvan de poes ook wat krijgt en een beetje in het eten komt, dat wordt al gauw een schelling	f 0,30
Ziedaar, nu eerlijk opgebiecht, wat moeder 's weeks uitgeeft	f 5,26
Nu moet ik nog een ding erbij zeggen. Des zomers als de vrouw flink meeverdient, dan wordt er een enkele keer 'doch zelden' een stukje schaapvleesch gekocht of een stukje spek gebraden, 'in den winter echter bepaald geheel niet' schrijft het rapport. Ook smullen ze des zomers nogal eens een stuk wittebrood, ja zelfs wel eens een stuk krentebrood, - doch als de winter lang duurt en alles 'vast zit', dan moet er op het roggebrood bezuinigd, dan zijn er geen melk- en koffiecenten.	
Dan wordt er <i>honger</i> geleden.'	

Afb. 41. Budget van een arbeidersgezin uit de veenstreken (1892). Bron: T. v.d. Wal, Op zoek naar een nieuwe vrijheid, p. 54-55.

Bij de lezer zal de vraag opkomen of een gezin het hele jaar van een dergelijk inkomen kon leven. Een precies antwoord kan ik niet geven, omdat we over de mate van zelfvoorziening en de prijzen van de winkelwaren in Appelscha niet zijn geïnformeerd. Om tenminste enig houvast te krijgen druk ik hier twee uit deze tijd bekende gezinsbudgetten af, die denkelijk ook voor een 'gemiddeld' gezin in Appelscha geldigheid bezitten (afb. 40 en 41).

Het ene, van een gezin met 7 kinderen, is uit 1890,⁶⁸⁾ het andere, van een gezin met 4 kinderen, uit 1892.⁶⁹⁾ Waar de beide gezinnen hebben gewoond, wordt er echter niet bij vermeld. Uit de jaarlijks begrote uitgaven voor smids- en timmergereedschap blijkt dat het eerste budget niet betrekking heeft op een veenarbeidersgezin; het tweede budget had dat wel en is daarom misschien voor Appelscha beter bruikbaar.

Wat bij het doorlezen van beide budgetten het meest opvalt, is het ontbreken van elke uitgave voor luxe of men zou daaronder de tabak moeten rangschikken voor vaders pijp. Nagenoeg al het geld ging op aan primaire levensbehoeften: een eenvoudig voedselpakket, de meest noodzakelijke kleding, de huishuur en brandstof. Wie deze budgetten beziet, weet wel wat destijds een leven op of rond het bestaansminimum inhield. Al de kleine verschillen tussen beide budgetten te verklaren is niet mogelijk, voor een aantal is het echter duidelijk. Zo hoefde het veenarbeidersgezin geen uitgaven te doen voor brandstof, wat een groot voordeel mocht heten. Volgens het Laweijnscontract van 1842 en de verklaringen tegenover de Enquêtecommissie van 1891 genoten de veenarbeidersgezinnen in Appelscha hetzelfde voordeel als de vrouw des huizes meewerkte bij het droogmaken van de turf.⁷⁰⁾ Afgaande op het tweede budget mocht hiervoor zeker een bedrag van f 25,- per jaar worden gerekend. Een tweede opmerkelijk verschil is dat in het eerste budget geen geld wordt uitgetrokken voor aardappelen, bonen en erwten, terwijl de aardappelen in het tweede budget de grootste uitgavepost vormen. Als verklaring wordt gegeven dat het eerste gezin beschikte over een stuk land waarop het die produkten zelf verbouwde. Naar ik al zei, kwam dit laatste ook in Appelscha veel voor. De Enquêtecommissie rekent het tot de grote voordelen van de veenarbeiders dat tot hun van de veenbazen gehuurde woningen in de regel een flinke lap grond behoorde. Volgens de getuigenis van burgemeester Van der Loeff werd door de gezinnen die dit voordeel hadden "niet zooveel armoede geleden als wel elders" het geval was.⁷¹⁾ Bij het doornemen van het archief van de Heren Compagnons bleek mij bovendien dat door enkele veenarbeiders kleine stukjes ondergrond werden aangekocht.⁷²⁾ Waarschijnlijk deden zij dit met hetzelfde oogmerk. Of hebben zij de aspiratie gehad zo de grondslag te leggen voor een eigen landbouwbedrijfje? Daarop wijst het bericht in *De Klok* van 9 maart 1895 dat deze ontwikkeling tijdens de crisisjaren een ernstige terugslag had ondervonden. Veel arbeiders waren door de "kwade tijden" gedwongen de grond met schulden te bezwaren. Hetzelfde kwam voor bij hen die een eigen huisje hadden.⁷³⁾ Niettemin moet het hebben van een eigen lapje grond voordelig zijn geweest: een gezin van enige omvang kon daardoor al gauw enkele tientallen guldens per jaar besparen.

Uit het voorgaande blijkt hoe moeilijk het is in algemene termen over de levensomstandigheden van de veenarbeiders te spreken. Zelfs de genoemde lonen geven hierover onvoldoende uitsluitsel, omdat de graad van zelfvoor-

ziening en de omvang van het eigen bezit niet te meten zijn. Maar ook al was het totaalbeeld misschien gedifferentieerder dan uit de meeste berichten blijkt, dat de armoede wijd verbreid was, lijdt geen twijfel. Zelfs een arbeider die geregeld werk had, verdiende niet meer dan f 250,-- per jaar. Dankzij de extra-inkomsten van vrouw en kinderen en de opbrengst van de eigen tuin konden hij en zijn gezin daar misschien net de eindjes van aan elkaar knopen. Wegens de "tijdelijken stilstand van arbeid" - de woorden zijn ontleend aan het verslag van de Enquêtecommissie⁷⁴⁾ - zullen echter velen hier na 1880 niet meer altijd in zijn geslaagd. Hun bestaansniveau zakte in bepaalde tijden van het jaar onvermijdelijk tot onder het aanvaardbare minimum. Kort gezegd kwam de situatie hierop neer dat "de voeding der zoogenaamde vaste arbeiders of turfgravers in den graaftijd wel goed" was.⁷⁵⁾ "Er wordt dan nevens de gewone hoofdbestanddeelen, aardappelen en roggebrood, ook wel spek gebruikt, nevens pannenkoeken en andere meelspijzen". Maar "buiten de tijden van enigszins ruime verdiensten wordt geleefd op roggebrood en aardappelen met wat vet of groene olie en meelpap, indien men wat melk heeft, desnoods in water klaargemaakt". Wie zelfs op deze wijze zijn buik niet meer kon vullen en niet wilde verhongeren, moest de gang naar het armbestuur maken. Die instelling was in de afgelopen tijd werkelijk "met aanvragen om hulp overstelpt".⁷⁶⁾ De hier beschreven situatie mag kenmerkend heten voor een in een diepe crisis verkerende samenleving. Op zichzelf was ook dit verschijnsel niet onbekend. Werkloosheid is "iets wat wel immer te voren ook zal zijn waar te nemen geweest onder eene uitsluitend op veld of veen arbeidende bevolking", merkt de commissie op.⁷⁷⁾ En degenen die door dit verschrikkelijke lot werden getroffen, hadden het evenmin direct ervaren als iets uitzonderlijks. "Wat wij nu doen" (namelijk staken) - zo zeiden de arbeiders in 1888 - "hadden wij 20 jaar geleden moeten doen". Mag men er dus vanuit gaan dat armoede altijd een wijd verbreid verschijnsel is geweest - ik zal er verderop cijfers over geven - dat de mensen in zo groten getale een beroep op de armenzorg moesten doen, omdat ze anders de moeilijke wintermaanden niet doorkwamen, kan alleen uit het bestaan van een noodtoestand worden verklaard.

Volgens mij hangt de snelle opkomst van het socialisme in Appelscha direct met deze situatie samen. De staking van 1888 moet worden gezien als een wanhoopsdaad. De socialistische geschriften die volgens de brief van Van der Sluis sinds kort in Appelscha circuleerden, hebben waarschijnlijk sommige arbeiders tot het bewustzijn gebracht dat het ook anders kon. Maar dat de beweging in korte tijd zo'n massale aanhang in het dorp heeft gekregen, kan niet anders dan door deze verschrikkingen zijn veroorzaakt. De staking brak uit aan het einde van een strenge winter, waarin de arbeiders wekenlang niets hadden kunnen verdienen. Het startsein ervoor werd gegeven tijdens "een oploop om hooger loon, waarbij uit overtuiging van de billijkheid van het streven ieder toen maar meeding".⁷⁸⁾ Dus niet de beginselen hebben de doorslag gegeven, maar de knorrende maag. Zo is het altijd in de geschiedenis geweest: revolutie en oproer vonden in het algemeen in honger hun beste voedingsbodem.

Wat betreft de feiten over de economische verandering die in het begin van deze eeuw inzette, kan ik na het voorgaande kort zijn. Ik geef nog slechts enige aanvullende gegevens over de ondergang van het veenbedrijf en de groeiende betekenis van landbouw, winkelbedrijf en toerisme. De vraag waaraan ik mede met het oog op de latere geschiedenis de meeste aandacht wil schenken, is of deze ontwikkeling ook in de levensomstandigheden van de omvangrijke arbeidersbevolking in het dorp een beslissende wending ten goede heeft gebracht. Naar ik wel alvast kan zeggen, blijken de gevolgen in dit opzicht veel minder verstrekkend te zijn geweest.

Naar de eerder genoemde cijfers uitwijzen, is de turfproduktie na de grote terugval aan het einde van de 19e eeuw gaandeweg verder achteruitgegaan. Toch had deze activiteit aan het begin van deze eeuw niet elke betekenis verloren. Volgens *De Ooststellingwerver* van 11 juli 1903 waren er in het graafseizoen nog altijd zo'n 200 mensen bij betrokken, terwijl dat aantal tijdens de verschillende werkzaamheden in de nazomer soms zelfs tot 290 kon oplopen. Zoals we al weten, waren dit niet alleen arbeiders; ook vele kleine boeren probeerden op deze wijze een aanvulling op hun jaarinkomen te verdienen. Het centrum van de werkzaamheden had zich rond 1900 voorgoed naar de venen van Fochteloo verplaatst, maar de meeste arbeiders kwamen als vanouds uit Appelscha en Ravenswoud. Doordat de overgebleven veenlagen niet meer erg dik waren, werd - ik sprak er al over - een grootschalige exploitatie steeds minder rendabel. Derhalve kon aan de daling van de produktie geen halt worden toegeroepen, niettegenstaande tot ongeveer 1920 het marktaandeel van de turf niet veel verder terugliep.⁷⁹⁾ De enige uitzondering hierop wordt gevormd door de jaren van de Eerste Wereldoorlog, toen als gevolg van de wegvallende importen een tekort aan brandstof ontstond. De stijging van de prijzen maakte dat ook de minder rendabele lagen konden worden aangesneden. Maar dit is ook de laatste positieve mededeling die ik over de turfwinning in Appelscha kan doen. Al op 24 december 1920 meldde *De Ooststellingwerver* dat de malaise opnieuw had toegeslagen. Volgens een wat uitvoeriger bericht in dezelfde krant van 5 juni 1924 was de turfwinning toen nauwelijks meer winstgevend. Als oorzaken worden genoemd: de slechte afzet - de steenkool veroverde in de jaren twintig definitief de markt - de sterk gedaalde prijzen en de in de betere jaren hiervoor veel te hoog opgelopen lonen. De volledige ineenstorting stond voor de deur. De laatste keer dat in *De Ooststellingwerver* aandacht aan het veenbedrijf wordt besteed, is op 5 mei 1933. De strekking van het verhaal is dat ondanks de nog verder gedaalde produktie veel turf onverkocht op het land was achtergebleven.

Wat betreft de arbeidsomstandigheden in het veen kan ik voor deze tijd beschikken over de uitspraken van enige mensen, die er zelf nog in hebben gewerkt. Waar zij mij in het bijzonder op wezen, was de zwaarte van het werk. Een man, toen ik met hem sprak bijna 90 jaar oud, was op jonge leeftijd als veenarbeider begonnen; en hoewel hij hiermee nog voor zijn trouwen was gestopt, had hij er chronische rugklachten aan over gehouden. Een andere informant - een vrouw - vertelde mij dat de meeste kleine verveners hun kinderen lieten meewerken. Haar ouders die ook een klein veenbedrijfje hadden

gehad, wilden echter onder geen beding dat ook de meisjes zouden meehelpen. Zij hadden liever wat minder inkomen dan dat hun dochters hierdoor misschien voor de rest van hun leven zouden worden getekend. Men kan hieruit opmaken dat er nog lang kinderarbeid in het veen is voorgekomen. Wel moet het verschijnsel in de loop der tijd minder zijn geworden. Volgens het verslag van de Gemeenteraadsvergadering van december 1916 zag men toen nauwelijks meer kinderen in het veen werken.⁸⁰⁾ Ook de vrouwenarbeid was een stuk verminderd. Als oorzaak van de vermindering wordt genoemd de verbeterde economische situatie. Maar geheel verdwenen was de kinderarbeid niet. In hetzelfde bericht valt te lezen dat vooral bij het aardappelrooien nog veel arbeid van oudere kinderen (10 - 13 jaar) voorkwam. Pas de nieuwe Arbeidswet van 1920 zou aan het werken van kinderen onder de 14 jaar volledig een einde maken.⁸¹⁾ De verandering die in het veenbedrijf dit probleem had kunnen oplossen - de overgang op de machine - is in Appelscha nauwelijks doorgedrongen. Volgens het Gemeenteverslag van 1921 werd in dat jaar te Fochteloo de turf machinaal geperst.⁸²⁾ In het verslag van de vergadering van het Laweijtscontract van 1924 wordt als nieuw lid de heer Smilda uit Akkrum genoemd, die over een baggermachine beschikte om de diepere veenlagen aan te snijden.⁸³⁾ Mijn informanten vertelden mij dat ook een van de weinige overgebleven grotere veenbazen, Anne Vondeling, nog een tijdje zo'n machine heeft gebruikt. Het meeste graafwerk is echter tot het einde toe met de hand verricht.

Het belangrijkste onderdeel van de arbeidsvoorwaarden is natuurlijk het verdiende loon. Hoewel niet volledig zijn we daarover voor deze tijd redelijk geïnformeerd. Ik heb de beschikbare gegevens samen met die voor een aantal vergelijkbare beroepsbeoefenaren in een tabel geordend (afb. 42). Hoewel er soms grote marges in de genoemde bedragen zitten, lijkt mij vast te staan dat er in het graafwerk een behoorlijk loon kon worden verdiend. Zelfs schijnt het nog lang zo te zijn geweest dat evenals in de 19e eeuw de veenarbeiders een hoger loon hadden dan de landarbeiders en de laagst betaalde gemeentelijke ambtenaren. De genoemde bedragen voor de andere werkzaamheden bewijzen echter dat ook evenals vroeger niet het hele jaar door hetzelfde loon werd verdiend. Bovendien zullen de veenarbeiders een steeds groter wordend deel van het jaar met het lagere loon van de landarbeiders genoeg hebben moeten nemen. Volgens *De Ooststellingwerper* van 23 maart 1919 duurden de graafwerkzaamheden toen nog slechts 6 à 8 weken. De arbeiders moesten dus al het andere werk met beide handen aannemen om in het levensonderhoud van hun gezin te kunnen voorzien. Nog steeds was daarbij ook de extra-opbrengst van het eigen lapje grond van groot belang. De levensomstandigheden van de meeste 'gewone mensen' zijn na de eeuwwending slechts langzaam veranderd.

Het enig belangrijke verschil met vroeger was dat het economisch klimaat - althans wat de eerste decennia van deze eeuw betreft - een wat vriendelijker aanzien kreeg. De stijgende lonen wijzen op een aantrekken van de conjunctuur, ook al moet men wel bedenken dat de vooruitgang voor een groot deel te niet werd gedaan door de eveneens stijgende prijzen.⁸⁴⁾ Hebben de veen- en landarbeiders het in deze periode waarschijnlijk toch wel wat beter gekregen, blijvend was de verbetering ook nu niet. Na 1920 slaat de conjunctuur opnieuw om, het eerst in het veenbedrijf. Gezien de daling van de lonen is hierdoor ook de inkomenspositie van de arbeiders aangetast, maar omdat in die tijd het aantal

<u>Lonen veenarbeiders.</u>			
1896:	f 13,= per dagwerk	1929:	gemiddeld loon f 3,= per dag
1898:	f 16,= per dagwerk	1935:	f 15,= per dagwerk
1906:	de lonen variëren van f 0,60 tot f 3,= per dag	<u>Lonen andere arbeiders</u>	
1911:	de lonen variëren van f 0,60 tot f 3,= per dag	<u>timmerknecht</u>	
1916:	de lonen variëren van f 1,30 tot f 3,50 per dag	1914:	uurloon f 0,18
1918:	het graafloon van f 15,= tot f 23,= per week verhoogd het loon voor turfleggen verhoogd van f 5,50 tot f 8,= per week; toeslag vrije brandstof het uurloon wordt f 0,30 het dagloon voor het poten van aardappelen varieert van f 1,25 tot f 1,75	<u>landarbeider</u>	
1921:	de lonen zijn met 10% verlaagd	1918:	f 1,25 à f 1,75 per dag
1922:	f 19,= per dagwerk uurloon f 0,30 het loon voor turfleggen bedraagt f 6,= per week met "vrije brand"	1927:	f 16,= à f 17,= per week
1925:	f 17,= per dagwerk uurloon f 0,25	1936:	f 15,= per week
1928:	een verzoek van de Bondom een verhoging van het graafloon met 15% of f 2,50 per dagwerk en van het uurloon van f 0,25 naar f 0,30 wordt door de veverners afgewe-	<u>gemeentelijke wegwerker</u>	
		1912:	f 400,= per jaar (± f 7,50 per week)
		1915:	f 10,= per week + f 1,= duurtetoeslag
		1917:	f 12,= per week + f 1,= duurtetoeslag
		1918:	f 15,= per week + f 1,= duurtetoeslag
		1919 (voorjaar):	f 17,= per week
		(najaar):	f 23,= per week
		1920:	f 1400,= per jaar (± f 27,= per week)
		1934:	f 1300,= per jaar (± f 25,= per week)

Afb. 42. Arbeidslonen in Ooststellingwerf (1896-1936)

arbeiders dat nog uitsluitend in het veen werkte zeer gering was geworden, kan ik de gevolgen ervan beter bij de andere onderdelen van de economie bespreken.

Na 1900 heeft de landbouw de rol van grootste werkgever van het veenbedrijf overgenomen. Het eerste teken daarvan is het voortdurend stijgende percentage boeren. Door de ontginning van de venen en heidevelden kwam veel grond voor de landbouw beschikbaar. Van grote betekenis daarbij is geweest dat de landbouw tussen 1900 en 1920 een bloeiperiode heeft doorgemaakt. Dat ook de boerenstand in Ooststellingwerf daarvan heeft geprofiteerd, wordt verschillende keren in de bronnen gezegd.⁸⁵⁾ Toch wil ik er nadrukkelijk opwijzen dat ook hier de verandering langzaam ging. Het heeft tot na 1920 geduurd eer het aantal arbeiders tot minder dan de helft van de beroepsbevolking was teruggelopen. Het onderscheid tussen arbeider en kleine boer bleef heel lang zeer vaag. Wat het gevolg is geweest van de overstap van de arbeiders naar de boerenstand, wordt duidelijk als de agrarische structuur van de verschillende Ooststellingwerfse dorpen met elkaar wordt vergeleken. Gegevens daarover zijn te vinden in een kort na de Tweede Wereldoorlog door het ETIF uitgebracht rapport over de oorzaken van de achterblijvende welvaartsontwikkeling in Ooststellingwerf (afb. 43). Als een van de belangrijkste daarvan wordt genoemd het overheersen-

de kleinbedrijf in de landbouw, een conclusie die in het bijzonder geldt voor de veendorpen Appelscha en Haulerwijk. Een uitzondering op de regel lijkt op het eerste gezicht Donkerbroek, dat zelf geen veendorp was. De oorzaak hier is de vestiging van veel Haulerwijkster veenarbeiders in het Donkerbroekster Bovenveld. Zoals mijn informanten mij vertelden, konden veel kleine boeren niet voldoende inkomsten uit hun bedrijfje halen; zij moesten in het seizoen bijwerken in het veenbedrijf en bij hun grotere beroepsgenoten. Dit bewijst dat de marge tussen de allerkleinste boeren en de arbeiders, die over een lapje grond bij hun huis beschikten, bijzonder gering is geweest.

	<5 ha	5-10 ha	10-20 ha	>20 ha
Makkinga	37	27	20	16
Oldeberkoop	45	19	9	27
Nijeberkoop	32	30	27	11
Elsloo	32	28	26	14
Oosterwolde	34	21	25	20
Appelscha	51	16	17	16
Fochteloo	32	20	34	14
Haule	44	25	23	8
Haulerwijk	65	20	11	4
Donkerbroek	53	24	16	7
Langedijke	35	29	36	-
Totaal	45	22	20	13

Afb. 43. Grootte van de agrarische bedrijven in de Ooststellingwerfse dorpen (zonder opgave van jaar; waarschijnlijk rond 1948). De genoemde getallen zijn percentages. Bron: ETIF, Welvaartsproblemen van de gemeente Ooststellingwerf, Bijlage 33.

Door de overheersende positie van het kleinbedrijf bleef uiteraard het aantal grotere boeren in verhouding achter. Dit gold voor Appelscha iets minder dan voor Haulerwijk, omdat tot het eerstgenoemde dorp van oudsher ook enige zuiver agrarische nederzettingen behoorden. De tegenhanger daarvan bij Haulerwijk - Haule - is echter als een apart dorp gerekend. Bovendien is in Appelscha het percentage grote boeren hoger, doordat een aantal veenbazen - ik noemde al enige namen - eveneens een nieuw bestaan in de landbouw heeft gezocht.

Andere aspecten van de veranderingen in de landbouw zijn voor mij van minder belang; bijgevolg stip ik ze alleen even aan. Zo deed rond dezelfde tijd de specialisatie haar intrede in de landbouw. De meeste kleine boeren gingen zich toeleggen op de veehouderij. Men hield een paar koeien en/of enige tientallen varkens en schapen en soms honderden kippen. Grotere boeren specialiseerden zich op de zuivelveeteelt of de akkerbouw, in welk verband in het bijzonder de aardappelteelt op de door de veenafgraving onstane dalgronden moet worden genoemd. Op een andere grote verandering, de invoering van de

kunstmest, wees ik al. Door het gebruik ervan namen na 1900 de ontginningen een grote vlucht en kreeg Appelscha een heel ander aanzien. Een niet minder belangrijk gevolg ervan was de verdwijning van de traditionele schapenhouderij: het beroep van schaapherder wordt in de 20e-eeuwse bevolkingsregisters niet meer genoemd. Een andere volkomen nieuwe ontwikkeling waartoe in deze tijd de aanzet werd gegeven, was de mechanisatie. Afgaande op *De Ooststellingwerver* reden hier omstreeks 1915 de eerste machines over het land.⁸⁶⁾

De modernisering van de landbouw stimuleerde ook de opkomst van enige ermee verband houdende activiteiten. Al betrekkelijk vroeg, in 1892, werd in Appelscha overgegaan tot de oprichting van een zuivelfabriek, de Coöperatieve Handkracht-Boterfabriek *De Landman* geheten.⁸⁷⁾ Als de initiatiefnemers ervan worden genoemd de veenbazen H. Stoker, M.J. Boukema, K. Jongasma en A. v.d. Sluis. De stichting is echter geen succes geworden. Al in 1899 werd gepoogd de fabriek weer te verkopen.⁸⁸⁾ Het doek viel definitief in 1908 toen tot aansluiting bij de coöperatieve zuivelfabriek in Oosterwolde werd besloten.⁸⁹⁾ Reden van de vroegtijdige opheffing was ongetwijfeld dat de fabriek op handkracht werkte en niet op stoom. Die nieuwe krachtbron vond wel aanwending in de twee meelfabrieken, die even voor de eeuwwending in Appelscha werden gesticht. In 1897 vroeg Jan Pieter Mulder, een telg uit het geslacht dat van oudsher de molen bij Terwisscha bezat, een vergunning aan de gemeente voor de bouw van een stoomkoren- en lijnkoekmolen.⁹⁰⁾ Hiermee werd de grondslag gelegd voor de fabriek aan de Vaart NZ 13 die nog steeds bestaat. Een jaar later werd een vergunning met hetzelfde doel gevraagd door K.H. Gorter.⁹¹⁾ In 1908 ging dit bedrijf over in handen van de veenbaas A.A. Vondeling.⁹²⁾ In 1914 blijkt zijn zoon, L. Vondeling, de eigenaar ervan te zijn geworden.⁹³⁾ De fabriek heeft gestaan vlak bij die van J.P. Mulder, op de plaats van de in 1893 afgebrande molen van de fam. Stoker. Twee voorbeelden tenslotte van een zeer succesvolle toepassing van de coöperatieve gedachte zijn de in 1903 opgerichte Coöperatieve Aankoopvereniging⁹⁴⁾ en de in 1911 tot stand gekomen Boerenleenbank.⁹⁵⁾ De eerste, die zich bezighield met de gezamenlijke aankoop van meststoffen, zaaigoed e.d., was een organisatie voor heel Ooststellingwerf; bij de oprichting ervan was o.a. de Appelschaaster socialist en anarchist Jan Witvoet betrokken. De bank beperkte haar activiteiten tot Appelscha. Dat zij in een behoefte voorzag, blijkt uit het gestaag toenemende ledental, dat van 64 in 1911, via 146 in 1918 en 258 in 1934, groeide tot 270 in het laatste jaar voor de Tweede Wereldoorlog.⁹⁶⁾

Een geheel nieuwe activiteit die veel aan het veranderende gezicht van Appelscha heeft bijgedragen, is het toerisme. Het eerste bericht dat ik erover vond, dateert uit 1902. In een ingezonden brief in *De Ooststellingwerver* van 26 juli van dat jaar kwam de onderwijzer J.T. Venekamp met het idee op deze wijze de economische ontwikkeling van Appelscha verder te bevorderen. Als toeristische attractie bij uitstek noemde hij de 'Duinen' die, zoals we zagen, in deze jaren met bos werden beplant. De eerste daadwerkelijke stap werd in 1905 gezet door de notaris J. Veenhoven uit Smilde. Hij kocht van de weduwe van de grootgrondbezitter B.A. Prakken 132 ha. land aan de rand van de 'Duinen', dat door zijn voorganger al gedeeltelijk met eiken en grove dennen was beplant.⁹⁷⁾ In de erbij behorende boerderij opende hij het thee- en koffiehuis 'Duinen-Zathe'. Een naam voor dit duingebied, die ik in 1906 voor het eerst genoemd

vond en die geschikt was om het bij toeristen aan te prijzen, was 'Klein-Zwitserland'.⁹⁸⁾

Natuurlijk kan ik in het verband van dit boek niet de geschiedenis van de toeristische ontwikkeling van Appelscha volledig nagaan. Ik moet mij ook in deze tot enige hoofdzaken beperken. Naast de uitbreiding van de bossen is de toeristische functie van Appelscha sterk bevorderd door het toenemende verkeer per fiets, auto, bus en tram. Hoe men in Appelscha op de toeristische mogelijkheden van het moderne verkeer heeft ingespeeld, blijkt in 1906 toen door enige inwoners een wielrijdersvereniging werd opgericht, die zich wilde bezighouden met de aanleg van fietspaden⁹⁹⁾ en het aanbrengen van de bijbehorende bewegwijzering.¹⁰⁰⁾ In 1915, hetzelfde jaar dat de tramlijn werd geopend, fuseerde deze wielrijdersvereniging met de Vereniging Plaatselijk Belang tot de VVV Appelscha.¹⁰¹⁾ In deze jaren was er echter nog een andere oorzaak voor het sterk stijgende toeristische bezoek. Volgens *De Ooststellingwerper* van 14 augustus 1915 hielp ook de internationale situatie een handje, waardoor uitstapjes naar het buitenland onmogelijk waren geworden. Hieruit kan men opmaken dat het toerisme in het begin van deze eeuw nog uitsluitend een zaak van de elite was. Volgens wat latere kranteberichten werd de grootste bezoekersgroep gevormd door de 'dagjesmensen'. Er was echter ook enige verblijfsrecreatie, met name van pensiongasten.¹⁰²⁾ Als oudste bedrijven op dat terrein vond ik genoemd 'Pension Bosch en Duin' bij de Reservebossen (1921),¹⁰³⁾ 'Pension Boschlust' bij de Staatsbossen (1929)¹⁰⁴⁾ en, vlak daarbij, 'Pension All American' (1932),¹⁰⁵⁾ dat tot in onze tijd onder dezelfde naam heeft bestaan. Toen in de jaren dertig een vakantie ook voor meer gewone mensen bereikbaar werd, deed een nieuwe vorm van accommodatie zijn intrede, het kamperen. Volgens *De Ooststellingwerper* van 11 augustus 1939 stonden er op dat moment op de camping achter het theehuis bij de Bosberg zo'n 80 tenten. Dit getal bewijst dat het toerisme toen zeker nog niet zo'n massaal gebeuren was als tegenwoordig. Afgaande op een later getal dat denk ik ook voor deze tijd wel ongeveer de orde van grootte aangeeft, had de verblijfsrecreatie een zeer geringe omvang. In 1948 telde het ETIF minder dan 489 personen die in Appelscha hadden overnacht.¹⁰⁶⁾

Wat het toerisme economisch heeft betekend, is moeilijk in meetbare gegevens uit te drukken. Er kan worden vastgesteld dat van de dagrecreatie een stimulans is uitgegaan op de ontwikkeling van de lokale middenstand. Zij profiteerde van de vaak bijzonder grote drukte op zondag. De sterkste aanwijzing hiervoor is hetgeen gebeurde, toen door de Winkelsluitingswet van 1930 alle winkels op zondag dicht moesten. De middenstanders hebben er alles aan gedaan om dit gebod opgeheven te krijgen. In de zomer lukte dit voor de winkels in de omgeving van de 'Duinen'.¹⁰⁷⁾ Maar een verzoek om deze onthefing ook te laten gelden voor de rest van het dorp werd in februari 1934 door de Gemeenteraad afgewezen.¹⁰⁸⁾

Zoals al aan het begin van dit hoofdstuk bij de bespreking van de beroepstellingen werd vastgesteld, nam in deze periode het belang van de middenstand ook in het algemeen toe. Maar vergelijken we vervolgens Appelscha met enige andere Ooststellingwerfse dorpen dan blijkt desondanks van een achterstands-situatie te moeten worden gesproken. Volgens de in 1949 door het ETIF hierover verzamelde cijfers waren in Appelscha veel minder bedrijven in de verzorgende sector dan in de andere dorpen van de gemeente (afb. 44). Bij de

hier genoemde getallen moet bovendien nog bedacht worden dat Appelscha tot die tijd qua inwonertal het grootste dorp was. Dit gegeven in samenhang met het voorgaande leidt mij tot de conclusie dat ondanks de economische veranderingen een verschil in welvaart tussen Appelscha en de overige dorpen van Ooststellingwerf is blijven bestaan. Appelscha was en bleef een 'arbeidersdorp', waar de koopkracht van het merendeel van de bevolking laag was. De hieronder te bespreken economische ontwikkeling tot 1940 toont aan dat door de veranderingen na 1900 evenmin een einde aan wantoestanden als honger, armoede en werkloosheid is gekomen.

	Aantal verzorgende bedrijven	Aantal verzorgende bedrijven voor dage- lijkse gebruiksartikelen	Winkels voor kleding- manufacturen textiel	
Appelscha	66	51	6	
Oosterwolde	90	52	11	
Haulerwijk	81	61	8	
	winkels voor meubels	winkels voor schoenen	winkels voor boeken en kantoor- benodigdheden	winkels voor goud, zilver, uurwerken optiek
Appelscha	-	3	-	-
Oosterwolde	2	5	2	4
Haulerwijk	-	3	1	1

Afb. 44. Het aantal verzorgende bedrijven in de drie grootste dorpen van Ooststellingwerf in 1949. Bron: ETIF, Welvaartsproblemen van de gemeente Ooststellingwerf, Bijlage 47.

De jaren van relatieve voorspoed tussen 1900 en 1920

Tegen het einde van de 19e eeuw schijnt het dieptepunt van de economische crisis voorbij te zijn geweest. In de Gemeenteverslagen van 1895 tot 1901 wordt voor het eerst na jaren weer in positieve zin over het veenbedrijf bericht.¹⁰⁹⁾ Zowel afzet als prijzen mochten bevredigend worden genoemd. Ook de cijfers van de totale turfproductie - die van Appelscha alleen vertonen uiteraard een ander beeld - wijzen op een stabilisatie van de situatie. Op agrarisch terrein zijn eveneens tekenen van herstel waarneembaar. Het begin van de ommekeer lijkt te worden gemarkeerd door het ontginningsproject van de bekende Amsterdamse filantroop P.W. Janssen.¹¹⁰⁾ Deze weldoener, rijk geworden in Indië, vatte zijn werk in Friesland aan in 1896. Hij wilde de arbeiders inschakelen bij de ontginningen en vervolgens zo veel mogelijk een eigen bedrijfje aanbieden. In 1898 schreef een van de leiders van de socialistische beweging in Appelscha, Roel Jacob de Jong, een brief om hem op de diepe ellende hier attent te maken. De Jong en na hem komende briefschrijvers als de onderwijzers J.T. Venekamp en H. Brouwer wilden Janssen vooral tot grondaankoop bewegen om iets tegen

de ontstellend hoge werkloosheid in de winter te doen. Hun handelwijze was dus allereerst ingegeven door sociale motieven, maar het feit dat het Janssen nadrukkelijk ging om ontginningen tot landbouwgrond en niet tot bos bewijst dat de tijden veranderd waren.

De geschiedenis van de hele onderneming hoef ik niet uiteen te zetten, omdat Janssens activiteit in Appelscha tot enkele betrekkelijk kleine projecten beperkt is gebleven. Door tegenwerking van de veenbazen, die de prijs van de grond te veel opdreven, kwam het initiatief aanvankelijk niet eens van de grond. Pas begin 1900 kon met hulp van de onderwijzer Brouwer en de veenbaas Reitsma een eerste stuk land van 23 ha. aan de Tiende Wijk worden gekocht. Kort daarop volgden nog twee kleinere aankopen aan de Zesde Wijk en in de Willemstad. Dat de werkzaamheden van Janssen in Appelscha niet die omvang hebben gehad als in sommige andere dorpen van Z.O.-Friesland blijkt uit het feit dat zij slechts leidden tot de stichting van twee boerderijen, één aan de Zesde en één aan de Tiende Wijk. Tussen 1900 en de zomer van 1903 is van de ontginningsactiviteiten echter een gunstige invloed op de werkgelegenheid uitgegaan. Vergeleken met vroeger was zelfs dat al heel wat: onder de arbeiders heerste "blijdschap over het beschikbare werk".¹¹¹⁾

Dat in de volgende jaren de ontginningen goed op gang zijn gekomen, heb ik eerder aan de hand van de afgedrukte kaarten van Appelscha aangetoond. Over het gunstige effect daarvan wordt door *De Ooststellingwerper* van 6 januari 1912 het volgende geschreven: "Gingen vorige jaren zo rond de herfst en om deze tijd veel jonge arbeiders naar elders om te werken, nu niet meer. Reden is de landontginning op grote schaal". De projecten die de krant in dit verband noemt, zijn de aanleg van de Staatsbossen en de ontginning door de N.V. De drie Provinciën in de Oude Willem.¹¹²⁾ Dit samen met de voortvarende aanpak van de woningbouw en de wegaanleg bewijst dat het in de eerste decennia van deze eeuw economisch een stuk beter in Appelscha is gegaan dan voordien. In dit verband breng ik ook nog even de woorden van Jan Witvoet in herinnering, die zelfs meende van het ontstaan van "een nieuw Appelscha" te kunnen spreken.

Maar of dit veranderde Appelscha op elk terrein zoveel beter was dan het vroegere, valt te bezien. In dezelfde tijd maakte Jan Witvoet in een Raadsvergadering daarover een opmerking die precies op het omgekeerde neer kwam. Sprekende over de dagelijkse levensomstandigheden van "veel arbeiders, burgers en boeren" komt hij tot de slotsom dat er al met al weinig is veranderd: nog altijd is het "een poel der ellende".¹¹³⁾ Feitelijk stuiten we hier op dezelfde tegenstrijdigheid die ook in sommige perioden van de 19e eeuw heeft bestaan. Dat het economisch beter ging was onmiskenbaar, maar desondanks werd door velen bittere armoede geleden. Dit is voor mij een belangrijke aanwijzing dat de welvaartsontwikkeling ook in deze jaren nog grotendeels vanuit 19e-eeuwse gezichtshoek moet worden bezien. Witvoet heeft gehoopt op een betere toekomst voor iedereen, maar ook vastgesteld dat op korte termijn weinig in de levensomstandigheden van de 'gewone mensen' was veranderd. Meer dan een leven rond het bestaansminimum zat er voor de meesten van hen voorlopig niet in.

Wat ook aan de oude situatie bleef herinneren, waren de regelmatig optredende kortdurende schommelingen in de conjunctuur. Na enige goede jaren

deed zich na 1902 opnieuw een teruggang in het veenbedrijf voor. In 1908 bedroeg de turfproduktie nog maar de helft van die in 1901. Naar hierna zal blijken, bereikten in dezelfde jaren de cijfers van het aantal bedeeden weer het laat-19e-eeuwse niveau. Uit diezelfde cijfers over de bedeling alsmede een aantal kranteberichten kan worden opgemaakt dat ook de jaren 1909 tot 1914 niet voor iedereen even voorspoedig zijn verlopen.¹¹⁴⁾ Oorzaak ervan was de destijds in Nederland heersende duurte. De rond 1910 inzettende forse loonstijgingen hebben voor de arbeiders zeker niet een even grote stijging van de welvaart tot gevolg gehad. Ik heb geen gegevens om dat voor Appelscha te kunnen narekenen, maar in het algemeen wordt aangenomen dat over de hele periode 1900 tot 1914 de reële loonsverbetering minimaal is geweest.¹¹⁵⁾

Dat het in deze periode economisch ineens zoveel beter met Appelscha is gegaan, kan ook op grond van de eerdergenoemde cijfers van het bevolkingsverloop ernstig worden betwijfeld. Aan de na 1880 inzettende dalende tendens komt pas rond 1905 een einde. In de begroting van de armenzorg van 1901 wordt de verbetering in de economie zelfs volledig aan de toenemende vertrekoverschotten toegeschreven.¹¹⁶⁾ Vergelijkt men vervolgens de cijfers over wat langere tijd met die van de gemeente als geheel dan blijkt in feite voor de hele periode van een stagnerende ontwikkeling te moeten worden gesproken. Dit bevestigt mijn al eerder geuite vermoeden dat in arbeidsplaatsen gerekend de winst in de landbouw, het ontginningsbedrijf en de winkelsector niet meer dan ongeveer heeft opgewogen tegen het verlies in het veenbedrijf.

Bij deze conclusie voel ik mij gesteund door de vele in dezelfde tijd in de pers verschenen berichten over de sterk toegenomen trekarbeid. Nieuw was dit verschijnsel zeker niet: al in de 19e eeuw gingen elk jaar in mei/juni grote groepen arbeiders naar de Z.W.-hoek van Friesland om te werken in de hooiing.¹¹⁷⁾ Rond 1900 is echter voor het eerst sprake van de trek van boerenknechten naar Duitsland.¹¹⁸⁾ Er reisden hiervoor zelfs wervingsagenten in de gemeente rond. Gezien het aantal advertenties heeft deze trek in de volgende jaren een grote omvang aangenomen. In één keer werden er soms wel 50 arbeiders voor Duitsland gevraagd.¹¹⁹⁾ In de zomer van 1908 kreeg men hierdoor in de eigen gemeente zelfs gebrek aan arbeidskrachten.¹²⁰⁾ Dat elk jaar zoveel mensen de verre reis naar Duitsland ondernamen, kwam ongetwijfeld mede door de hogere lonen die daar werden betaald. Al in 1901 werden in een advertentie bedragen genoemd tot f 30,- per week.¹²¹⁾ Dat ook Appelschaasters zich hierdoor hebben laten aanlokken, kon ik opmaken uit familieadvertenties in de krant en werd ook door mijn informanten bevestigd. Om welke aantallen het is gegaan, valt echter moeilijk te zeggen. De enige aanwijzing die ik heb kunnen vinden, dateert pas uit 1925 toen het verschijnsel ten gevolge van de heersende economische malaise al over zijn hoogtepunt heen was. In een na de Kamerverkiezingen van 1 juli van dat jaar aangelegd register van niet-verschenen kiezers wordt van de 70 mannen onder hen voor 28 als reden opgegeven "werkt elders".¹²²⁾ Vergelijking met het bevolkingsregister wijst uit dat zij allen - zoals te verwachten viel - arbeiders waren. Van de laatstgenoemde beroepsgroep maakten zij ongeveer 10% van het totaal uit. Natuurlijk geeft ook dit cijfer niet meer dan een indicatie; misschien mag het worden beschouwd als een soort minimumgrens. Dat zoveel mensen bereid waren om elders, soms ver van huis, werk te zoeken bewijst dat de welvaartsontwikkeling in eigen gebied was achtergebleven. Er

Roggebrood

begin september	1914: 23 ct. (brood van 2500 gr.)
eind september	1914: 25 ct. („)
november	1914: 26 ct. („)
september	1916: 26 ct. („)
juli	1917: 32 ct. (brood van 2800 gr.)
maart	1918: 33½ ct. („)
februari	1919: 39 ct. („)
mei	1919: 46 ct. („)
september	1919: 50 ct. („)
juli	1920: 72 ct. brood van 2400 gr.)
september	1921: 46 ct. („)
oktober	1921: 42 ct. („)

Koffie

februari	1915: f 1,16 per kilo
augustus	1916: 64 à 80 ct. per pond
juli	1919: f 1,10 per pond

Spek/Varkensvlees

januari	1916: 40 à 50 ct. per pond
april	1919: f 1,-- à f 1,25 per pond
mei	1919: f 1,40 per pond
november	1921: 80 à 90 ct. per pond

Fiets

mei	1915: f 35,--; tweede hands: f 5,--
september	1917: f 90,--
november	1918: tweede hands: f 65,--
mei	1919: vanaf f 95,--

Kostuum

mei	1916: f 7,50 à f 12,50
oktober	1917: f 27,50
juli	1918: f 15,-- à f 50,--

Overjas

oktober	1917: f 13,-- à f 18,--
december	1921: f 8,50 à f 12,50

Afb. 45. Prijzen van een aantal veel gebruikte artikelen (1914-1921). Bron: De Ooststellingwerper, jg. 1914-1921

dringt zich de parallel op met de huidige arme landen in het Middellandse Zeegebied, waaruit het merendeel van onze 'gastarbeiders' afkomstig is. Welk motief die laatstgenoemden voor hun handelwijze hebben, weet iedereen: de grote armoede in eigen land. En al gaat de vergelijking misschien niet helemaal op - de welvaartsverschillen in de wereld zijn nu nog groter dan in het begin van deze eeuw - dat velen in Appelscha toen door hetzelfde motief zijn gedreven, lijdt geen twijfel. En evenals tegenwoordig waren er ook toen 'buitenlanders' die bleven hangen. In *De Ooststellingwerver* vond ik verschillende familieadvertenties van Appelschaasters die zich in Duitsland hadden gevestigd.

De volgende periode in de conjunctuurontwikkeling wordt gevormd door de tijd van de Eerste Wereldoorlog. Door de ineenstorting van de wereldhandel ontstond toen grote schaarste aan voedsel, brandstof en andere levensbehoeften, die ondanks maatregelen hiertegen van de overheid leidde tot enorme prijsstijgingen. Degenen die hiervan konden profiteren, waren de zelfstandige boeren, verveners en middenstanders. Volgens *De Ooststellingwerver* van 6 maart 1915 had een boer die in de afgelopen winter zijn aardappelen had ingekuuld op die manier een extra-winst behaald van f 3000,-; dit was een bedrag dat overeenkwam met ongeveer vijf jaarinkomens van een arbeider. Een jaar later wordt in dezelfde krant geconstateerd dat "landbouw en zuivel een tijd van ongekende bloei beleven".¹²³⁾ In de Gemeenteverslagen kan men lezen dat het ook het veenbedrijf en de winkelnering voor de wind ging.¹²⁴⁾ Heel anders stonden echter zij ervoor die moesten leven van een looninkomen. Zoals we zagen, gingen ook daarvan in deze jaren de bedragen flink omhoog, maar het is de vraag of dat voldoende is geweest om de prijsstijgingen te compenseren. In het Gemeenteverslag van 1915 las ik dat de duurte in enkele gevallen problemen had gegeven. In het verslag over 1916 wordt geklaagd over de sterk toenemende bedeling als gevolg van de stijgende prijzen.¹²⁵⁾ De lezer die de hier afgedrukte prijslijstjes bekijkt die ik heb samengesteld uit advertenties in *De Ooststellingwerver*, zal begrijpen dat veel arbeidersgezinnen moeite hebben gehad om rond te komen (afb. 45). De prijs van een roggebrood verviervoudigde bijna tussen 1914 en 1920. Vlees werd tussen 1916 en 1919 ongeveer drie keer zo duur. Een kostuum kostte in 1917 maar liefst twee weeklonen. Een fiets, zelfs een gebruikte, moet voor een arbeider onbetaalbaar zijn geworden. De overheid probeerde door distributie en voedselrantsoenering de schaarste te beperken en de prijsstijgingen af te remmen, maar had daarmee op den duur steeds minder succes. In de laatste oorlogsjaren waren de rantsoenen zo sterk gedaald, dat de mensen honger gingen lijden. Begin 1917 kreeg men eens in de vier weken bonnen voor slechts 200 gr. vet, 12 kg. aardappelen en een ½ kg. peulvruchten.¹²⁶⁾ In *De Ooststellingwerver* van 29 maart 1918 las ik dat voor de veenarbeiders het rantsoen misschien iets zou worden verhoogd, omdat de graaftijd op het punt stond te beginnen. Kennelijk waren de verstrekte hoeveelheden niet meer voldoende om echt zwaar werk te kunnen verrichten. Voor brood was het rantsoen toen teruggelopen tot 200 gr. per dag,¹²⁷⁾ of te wel zes niet te dikke boterhammen. De veenarbeiders konden daar tijdens de campagne niet een hele dag op leven. Het staat vast dat door de rantsoeningen en prijsstijgingen in deze jaren opnieuw honger door de arbeiders is geleden; wat des te schrijnender mag heten, omdat voor anderen de verdiensten beter waren dan ooit te voren. Voor de arbeiders was er één lichtpuntje: door de bloei van landbouw en

verveningen en door de mobilisatie van veel jonge mannen was er volop werk. Het klinkt bijna ongelooflijk, maar volgens de Gemeenteverslagen van 1916 en 1917 was werkloosheid hier een onbekend verschijnsel geworden.

De grote economische crisis van 1920 tot 1940

Na het einde van de oorlog slaat de conjunctuur binnen enkele jaren volledig om. De eerste aankondiging ervan is de teruggang in de werkgelegenheid. Al op 15 november 1918 - nog geen week na het beëindigen van de vijandelijkheden - liet de burgemeester een advertentie in *De Ooststellingwerver* plaatsen, waarin aan particuliere werkgevers werd verzocht gedemobiliseerde militairen aan werk te helpen. Hoewel men zich dus van het dreigende gevaar bewust is geweest, werd een verzoek van de Landarbeidersbond van het NVV om gemeentelijke steun en werkverschaffing om financiële redenen van de hand gegaan.¹²⁸⁾ In een bericht van 11 juli 1919 waarin dezelfde oproep werd herhaald, moesten B. en W. echter ook constateren dat er tot nu toe weinig gehoor aan was gegeven: alom heerste grote werkloosheid.¹²⁹⁾ Derhalve werd in december 1919 met steun van het Rijk begonnen aan het eerste grote werkverschaffingsproject: de weg Weper-Fochteloo-Veenhuizen.¹³⁰⁾ Nog geen jaar later volgde een tweede project: de ontginning van de aan genoemde weg gelegen Weperpolder - 100 ha. woeste grond zou hier in de volgende twee jaar worden ontgonnen tot grasland, bouwland en bos.¹³¹⁾ Hiermee was door de overheid de grondslag gelegd voor een sociaal beleid dat typerend voor de tussenoorlogse periode is geworden. Na enkele jaren waren er alleen al in Ooststellingwerf honderden arbeiders, die - zoals het Gemeenteverslag van 1926 het uitdrukt - "een groot deel van het jaar en bijna uitsluitend" in de gemeentelijke werkverschaffing werkten. Van hen kwamen, zoals ik eerder berekende, naar verhouding de meesten uit Appelscha en Haulerwijk, de arbeidersdorpen, die opnieuw het zwaarst van de crisis te lijden hadden.

Het jaar dat de definitieve omslag van de conjunctuur inluidde was 1921. En evenals bij de vorige grote crisis werden landbouw en veenderij weer gelijktijdig getroffen. In het Gemeenteverslag van 1920 heet het nog dat het veenbedrijf wegens "de duurte der brandstof een buitengewoon best jaar" achter de rug had. Vanaf 1921 horen we niets anders meer dan klachten over de dalende prijzen en toenemende verliezen. Volgens de ledenlijst van het Laweijnscontract uit 1924 waren toen naast de Heren Compagnons nog maar zes grotere en 26 kleinere verveners actief. Het aantal arbeiders dat waarschijnlijk niet langer meer dan enkele weken per jaar in het veen werkte, was in 1929 teruggelopen tot 133.¹³²⁾ Een jaar later bij de Volkstelling gaven in heel Ooststellingwerf niet meer dan 15 mensen als beroep turfgraver op. Hieruit concludeer ik dat de veenderij voor de meeste arbeiders en kleine verveners tot een nevenactiviteit ineen was geschrompeld.

Oorzaak van de grootste ellende was deze keer dan ook zeker de teruggang in de landbouw, waarover voor het eerst in het begin van 1921 door *De Ooststellingwerver* wordt geschreven.¹³³⁾ In de hele wereld was overproductie in de landbouw ontstaan. Op het moment dat het bericht verscheen, deden de gevolgen daarvan zich sterker gevoelen in de akkerbouw dan in de veeteelt. Ook nog in 1923 liepen in de hele sector de belastbare inkomens terug; het meest echter

in de akkerbouw.¹³⁴⁾ In 1924 schijnt zich even een kleine opleving te hebben voorgedaan,¹³⁵⁾ maar al in 1926 wordt weer melding gemaakt van prijsdalingen, nu ook voor melk en slachtvee.¹³⁶⁾ Aan het einde van het jaar was de prijs van melk met een derde gedaald.¹³⁷⁾ Hierop volgde in de jaren dertig de volledige ineenstorting van de markt. De prijzen van slachtvarkens - een belangrijk produkt voor veel kleine boeren in Appelscha - waren in 1931 zo ver teruggelopen dat de boeren hun beesten liever gratis op de markt weggaven dan ze nog langer te moeten voeren.¹³⁸⁾ Hierin past de mededeling van een van mijn informanten dat je in die tijd moest oppassen na een bezoek aan de markt niet meer varkens te hebben dan bij aankomst, omdat andere boeren als je even niet oplette hun onverkochte varkens op jouw wagen gooiden. Andere berichten over de steeds ernstiger wordende crisis die ik in de jaargangen 1931 en 1932 van *De Ooststellingwerver* vond, hebben betrekking op de lagere grondprijzen, de dalende opbrengsten van de jaarlijkse grasverkopen¹³⁹⁾ en de toenemende slacht van jongvee.¹⁴⁰⁾ Het volgende voorbeeld toont aan hoe slecht de situatie was geworden. In april 1933 beurde een boer voor 1 koe, 4 schapen en 7 lammeren nog geen f.100,-;¹⁴¹⁾ vergelijk dat eens met de duizenden guldens extra-winst die een collega twintig jaar eerder op zijn aardappelooft had behaald. Begrijpelijk dat bij vele boeren, vooral de kleinere onder hen, de nood zo hoog steeg dat zij evenals de arbeiders een beroep moesten doen op de werkverschaffing.¹⁴²⁾

Anders dan tijdens de crisis aan het eind van de vorige eeuw werden nu zowel door particulieren als de overheid allerlei initiatieven ontwikkeld om tot een verlichting van de problemen te komen. Een van de eerste voorbeelden hiervan was in 1928 de oprichting van plaatselijke tuinbouwverenigingen te Appelscha, Haulerwijk, Oosterwolde en Donkerbroek.¹⁴³⁾ Het idee erachter was door de stimulering van de teelt van andere gewassen - genoemd worden erwten, bonen en bloembollen - de afzetproblemen te verminderen. Concrete maatregelen die in dit verband door de Appelschaaster vereniging werden genomen, waren de oprichting van een proeftuin waarvoor de Reservekas grond beschikbaar stelde,¹⁴⁴⁾ het organiseren van cursussen¹⁴⁵⁾ en het afsluiten van contracten met conservenfabrieken, zoals Tieleman en Dros te Leiden¹⁴⁶⁾ en Wilco te Assen.¹⁴⁷⁾ Volgens *De Ooststellingwerver* van 7 februari 1930 boekte de vereniging in het eerste jaar van haar bestaan een redelijk resultaat. Vandaar ook waarschijnlijk dat in hetzelfde jaar het ledental van 15 tot 47 steeg.¹⁴⁸⁾ Of de vereniging de opgaande lijn heeft kunnen vasthouden, is echter zeer de vraag. In 1931 slaagden niet alle verenigingen erin een contract met een conservenfabriek af te sluiten.¹⁴⁹⁾ Mogelijk is men hierdoor in de volgende jaren meer op de bloembollenteelt overgegaan. In het voorjaar van 1932 kon men in Appelscha de bollenvelden in bloei zien staan.¹⁵⁰⁾ Een ander slecht teken is dat van de vier verenigingen alleen die te Appelscha en Haulerwijk - waarschijnlijk niet toevallig in de beide dorpen die het meest van de crisis te lijden hadden - de hele vooroorlogse periode hebben bestaan.¹⁵¹⁾ Wel was in 1939 het ledental van de Appelschaaster vereniging tot 35 teruggelopen.¹⁵²⁾ Had dit experiment in de tuinbouw enig succes, voor andere initiatieven geldt helaas dat ze nooit verder zijn gekomen dan een eerste gedachtenuitwisseling. Zo lanceerde in 1929 het gemeentebestuur het idee een eiermarkt in Oosterwolde op te richten.¹⁵³⁾ Er werd een aantal keren in de Raad over gesproken, maar om mij onbekende

redenen is van de uitvoering niets terecht gekomen. Van de in de Geheime Raadsvergadering van 26 maart 1931 gedane suggestie, de mogelijkheid van de stichting van een conservenfabriek in de gemeente te onderzoeken, is de onuitvoerbaarheid waarschijnlijk nog sneller duidelijk geworden. Na deze ene keer wordt er nooit meer iets van gehoord. Dat de uitkomsten van dit soort initiatieven tegen zijn gevallen, is niet onbegrijpelijk. Het doorvoeren van structurele verbeteringen in de economie stuit in de regel in een crisistijd op grote problemen. In de tussenoerlogse periode gaat ook de rijksoverheid zich meer en meer met de economische ontwikkeling bemoeien. Als het eerste voorbeeld van een steunmaatregel voor het platteland noem ik de Landarbeiderswet van 1920, die het landarbeiders mogelijk wilde maken een eigen bedrijfje te stichten.¹⁵⁴⁾ Zij hoefden daarvoor zelf slechts 10% van het benodigde kapitaal op tafel te leggen, de rest werd in de vorm van een lening door de overheid bijgepast als het totaalbedrag tenminste niet de f 4000,-- overschreed. De uitvoering van de wet werd opgedragen aan de gemeenten. Met het oog hierop richtte het gemeentebestuur in juli 1920 de Landarbeidersstichting Ooststellingwerf op, waarin naast de burgemeester vertegenwoordigers van de verschillende dorpen zitting hadden. Voor Appelscha vervulden bijvoorbeeld in 1929 de heren Reitsma en Van den Bosch deze functie.¹⁵⁵⁾ De stichting onderzocht de aanvragen, waarna bij een positieve bevinding een voorstel tot goedkeuring aan de Gemeenteraad werd gedaan. Bij het doornemen van de raadsverslagen bleek mij dat op deze wijze tussen 1921 en 1938 tenminste vijftien landarbeiders uit Appelscha een eigen bedrijfje hebben kunnen beginnen. Dit aantal lijkt misschien niet zo groot, maar het gaat toch om een 10% van het totaal aantal boeren in het dorp. Bovendien moet worden bedacht dat men het economisch getij bepaald niet heeft meegehad en dat waarschijnlijk ook de enkele honderden guldens eigen geld die de arbeider moest hebben, een hinderenis hebben gevormd.

Toen in de dertiger jaren de crisis haar dieptepunt bereikte, ging de regering zich ook meer direct met de problemen in de landbouw bemoeien. Boeren moesten zich aansluiten bij de z.g. crisiscentrales, die hun voor de verschillende produkten een door de staat vastgestelde prijs betaalden.¹⁵⁶⁾ Als een voorbeeld van een dergelijke instelling, waarmee veel boeren in Appelscha te maken hebben gehad, noem ik de varkenscentrale. Volgens *De Ooststellingwerfer* van 26 augustus 1932 konden de boeren toen hun varkens aan de centrale leveren tegen een vergoeding van 15 ct. per pond. Als afleveringspunt werd Wolvega aangewezen, maar omdat voor de boeren in Ooststellingwerf de afstand naar deze plaats vrij groot was, werd in december van hetzelfde jaar ook in Oosterwolde een 'leverplaats' gevestigd.¹⁵⁷⁾ Soortgelijke regelingen werden ingevoerd voor andere landbouwprodukten. In *De Ooststellingwerfer* worden in 1932 steunmaatregelen genoemd voor de zuivel,¹⁵⁸⁾ en in 1933 voor een aantal akkerbouwgewassen.¹⁵⁹⁾ Hiernaast is er sprake van produktiebeperkende maatregelen voor o.a. aardappelen,¹⁶⁰⁾ bloemen en bloembollen,¹⁶¹⁾ groente,¹⁶²⁾ varkens¹⁶³⁾ en melk.¹⁶⁴⁾

Een voorbeeld van een heel andere vorm van steun levert de in 1934 gevoerde actie om het gebruik van melkbrood te bevorderen.¹⁶⁵⁾ Doel was natuurlijk het wegwerken van de melkoverschotten, maar ondanks een intensieve reclamecampagne waarvoor in Ooststellingwerf zelfs een comité werd opgericht o.l.v. de

burgemeester, had de actie weinig succes. Het feit dat melkbrood duurder was dan brood bereid met water zal een niet te nemen barrière hebben gevormd.

Om positief te eindigen noem ik als laatste maatregel van de rijksoverheid de nieuwe Pachtwet van 1 november 1938.¹⁶⁶⁾ Zij maakte een eind aan de wantoestand dat een pachter na het verstrijken van de huurtermijn - meestal op 12 mei, vroeger een beruchte datum - zonder meer van het bedrijf kon worden afgezet.

Naar in *De Ooststellingwerver* van 17 mei 1935 wordt gezegd, bleven ondanks het regeringsingrijpen de uitkomsten van de landbouw slecht. Vele kleine boeren zaten al jaren in de werkverschaffing. In oktober 1937 kwam de regering met een speciale steunregeling voor de landbouw, omdat de werkverschaffing niet meer iedereen kon opnemen.¹⁶⁷⁾ Boeren die minder dan f 4,- per week verdienden, konden een beroep op de werkverschaffing blijven doen. Zij die op een bedrag tussen de f 4,- en f 9,- uitkwamen, werden met steun op het eigen bedrijf te werk gesteld. Zij konden daar cultuurtechnische werken uitvoeren en een schuur of huis bouwen. Op 1 januari 1938 blijkt dat 296 kleine boeren in de gemeente van een van deze regelingen gebruik maakten; begin 1939 was hun aantal zelfs tot 340 opgelopen.¹⁶⁸⁾ Hoeveel van hen in Appelscha hebben gewoond, kan ik niet zeggen. Maar gezien de grote omvang van het kleinbedrijf hier mag men hun aantal zeker schatten op enige tientallen.

Uiteraard had de crisis niet minder ernstige gevolgen voor de arbeiders, die voor hun inkomsten voor het overgrote deel van de landbouw afhankelijk waren. Tussen 1927 en 1936 daalde hun gemiddelde loon van f 17,- naar slechts f 15,- per week. Daarmee behoorden zij in die tijd tot de slechtst betaalde werknemers: iemand die minder dan f 800,- per jaar verdiende, kreeg geen aanslag van de inkomstenbelasting opgelegd omdat zijn inkomen onder het toentertijd geldende welstandsminimum bleef.¹⁶⁹⁾ Maar zo mogelijk nog erger was het grote gebrek aan werk. Zoals uit de al genoemde werkloosheidscijfers blijkt, vormden de land- en veenarbeiders verreweg de zwaarst getroffen groep. Voor hen was er bij werkloosheid maar een uitweg: de werkverschaffing. Zoals ik eerder schatte, is in de wintermaanden van sommige jaren nagenoeg de hele Appelschaaster arbeidersbevolking, zijnde enige honderden mensen, daarin terecht gekomen.

Enige van de eerste werkverschaffingsprojecten noemde ik al om daarmee het begin van de omslag in de conjunctuur te kunnen bepalen. Toen na 1921 de crisis verergerde, is de overheid op deze eenmaal ingeslagen weg voortgegaan (afb. 46).

	Totale oppervlakte cultuurgrond in ha.	Oppervlakte naald- en loofbos in ha.
1875	9.733	203
1905	8.619	417
1919	9.676	537
1929	11.344	926
1939	16.288	1.427

Afb. 46. *Oppervlakte cultuurgrond en bos in Ooststellingwerf (1875-1939).*
Bron: ETIF, Welvaartsproblemen van de gem. Ooststellingwerf, Bijlage 5.

Gedurende tientallen jaren zijn elke winter honderden arbeiders aan het werk gezet bij de wegaanleg en de ontginning of bebossing van woeste gronden. Door de aard van het aangeboden werk doet de werkverschaffing sterk denken aan de crisisbestrijdingsmaatregelen uit de 19e eeuw. Het lijkt alsof men die draad weer heeft opgepakt, omdat niemand een andere oplossing voor het probleem wist. In de Gemeenteraad van Ooststellingwerf wordt wel voortdurend over allerlei aspecten van de werkverschaffing - loon, werkomstandigheden en werktijden - gediscussieerd, maar niet over de opzet van het instituut zelf. Het enige verschil met vroeger is dat de overheid zich nu veel actiever opstelde: het gemeentebestuur is voortdurend bezig geweest nieuwe projecten te vinden. Ook om de lezer een indruk te geven van de grote vlucht die de werkverschaffing nam, noem ik hiervan de voornaamste.

In 1922 blijkt de aanleg van de Staatsbossen te zijn opgenomen in de werkverschaffingsprojecten.¹⁷⁰⁾ Volgens *De Ooststellingwerfer* van 1 november 1935 was de aanplant toen tot aan de Drentse grens gevorderd. Tussen 1921 en 1923 stelde de regering de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen, waar normaal alleen veroordeelden werkten, open voor werklozen. In de zomer van 1922 hadden al 160 mensen uit Ooststellingwerf bij deze instelling aangeklopt.¹⁷¹⁾ In april 1924 richtten de gemeenten Ooststellingwerf, Opsterland, Smallingerland, Leek en Norg met steun van het Rijk de N.V. Ontginningsmaatschappij *De Drie Provinciën* op.¹⁷²⁾ Het startkapitaal bedroeg f 9000.--, dat besteed zou worden aan ontginningsprojecten ter bestrijding van de werkloosheid. Tot de eerste gebieden die op de schop gingen, behoorden het Eenerveld onder Haulerwijk en het Fochteloërveld benoorden Appelscha.¹⁷³⁾ In hetzelfde jaar 1924 werd bovendien begonnen aan kleinere werkverschaffingsprojecten onder Laag-Duurswoud en Jardinge, twee buurtschappen niet ver van Oosterwolde.¹⁷⁴⁾ In 1931 begon de N.V. De Drie Provinciën met de ontginning van het grote heideveld - bijna 200 ha. - tussen Appelscha en Smilde.¹⁷⁵⁾ Enige jaren hierna volgde het laatste van de grote heidevelden bij Appelscha, dat in de richting van Langedijke en Elsloo (ongeveer 350 ha.).¹⁷⁶⁾ Ook in diezelfde tijd werd bij Appelscha een kleiner stuk woeste grond van 80 ha., dat aansloot op de ontginningen in het Fochteloërveld, grotendeels omgezet in bouwland.¹⁷⁷⁾ Afgeleid van haar omvang kreeg deze ontginning de naam 'Tachtig Bunder'. Hiernaast werden nog een groot aantal kleinere werken uitgevoerd waarvan ik noem: de verbetering van de afwatering van het Kleindiep (1921),¹⁷⁸⁾ de ontginningen bij de Hildenberg (1924),¹⁷⁹⁾ de verbetering en verharding van de Drentseweg (1929-1931),¹⁸⁰⁾ de verharding van de weg Appelscha - Elsloo (1931),¹⁸¹⁾ de verharding van de weg langs de Derde Wijk (1932)¹⁸²⁾ en langs de Eerste en Vierde Wijk (1933),¹⁸³⁾ de aanleg van het Openluchttheater (een project voor werkloze jongeren, in 1935 opgezet door de Ned. Ver. tot Afschaffing van Alcoholische Dranken)¹⁸⁴⁾ en de aanleg van het zwembad (1937).¹⁸⁵⁾ Waarschijnlijk is deze opsomming niet volledig, ik ben bij het onderzoek niet verder gegaan dan het nakijken van de krant en de Gemeenteraadsverslagen. Maar ook zo wordt de grote omvang van de werkverschaffing duidelijk: het ontginningswerk heeft in Appelscha en omgeving in deze tijd zijn hoogtepunt bereikt. Daarmee is ongetwijfeld een nuttig werk verricht, om met de woorden van de vroegere burgemeester van Ooststellingwerf, J.J.G.S. Falkena (1918-1928), te spreken.¹⁸⁶⁾ Maar bij de wijze waarop het werk tot stand is gebracht, kunnen de nodige vraagtekens worden geplaatst.

De arbeid die de tewerkgestelden moesten verrichten was zwaar. Op de Elslöerheide - ik kan maar één voorbeeld geven, maar het zal elders niet veel anders zijn gegaan - diende de grond 1½ m diep te worden uitgespit en vervolgens op karretjes te worden gegooid. De arbeiders waren dus voortdurend bezig de grond 2 à 3 m op te gooien. Men kan zich voorstellen dat dit werk voor sommigen te zwaar was. Maar daar werd geen rekening mee gehouden, klaagden twee arbeiders in *De Ooststellingwerver* van 27 augustus 1937. Een mogelijkheid om zo nu en dan tussendoor even uit te rusten hadden de arbeiders ook niet, want alles wat gedaan moest worden was aangenomen werk. 's Maandags bij het begin van de werkdag werd door een baas een stuk grond uitgemeten dat een groep arbeiders in de komende week moest bewerken. Daarvoor werd een loonbedrag afgesproken gebaseerd op het maximale uurloon van 26 ct. De grootte van de lap grond was zodanig dat als niet hard werd doorgewerkt het karwei niet op tijd klaar kon zijn. En dan gingen de arbeiders aan het eind van de week met minder dan het afgesproken loon naar huis. Meer dan eens werden hierbij de grenzen van het aanvaardbare overschreden. Soms was het werk zo zwaar dat wat men ook deed, het maximumloon niet kon worden gehaald. Ook waren er bazen die er een genoegem inschepten meer grond af te meten dan was afgesproken. Protesten van de arbeiders tegen dit soort misstanden hielpen in het algemeen niet. Ontstond er ernstige onenigheid dan liepen de arbeiders de kans uitgesloten te worden, met als gevolg dat men geen loon of steun meer kreeg en uitsluitend moest leven van een aantal winkelbonnen voor de kruidenier en de bakker.¹⁸⁷⁾ Dit soort praktijken maakte de werkverschaffing gehaat bij de arbeiders. Men voelde zich door de overheid behandeld als rechteloze slaven. Ik geef een voorbeeld. In 1936 legden 57 uitgesloten arbeiders hun zaak in een ingezonden brief in *De Ooststellingwerver* voor aan de inwoners van de gemeente.¹⁸⁸⁾ Het initiatief was geboren uit pure onmacht: hoewel was gebleken dat ze het recht aan hun kant hadden, bleven de autoriteiten weigeren negen van hen weer in de werkverschaffing op te nemen. Door de zaak openbaar te maken hoopten zij in elk geval de steun van de bevolking voor hun strijd "tegen onrecht en willekeur" te krijgen.

Dit gevoel van verbittering bij de arbeiders werd aangewakkerd door de vele in de loop van de tijd doorgevoerde verslechtingen in de loon- en steunregelingen. De opeenvolgende kabinetten die Nederland in deze jaren regeerden, wisten geen andere oplossing voor de steeds ernstiger wordende crisis te bedenken dan aanpassen en bezuinigen. Daarbij werden de tekorten van de overheid afgewenteld op de bevolking, vanzelfsprekend in de eerste plaats op hen die slechts geld kostten. Toen de gemeente Ooststellingwerf in 1921 met de werkverschaffing in de Weperpolder begon, werd het hoogst haalbare loon vastgesteld op f 3,-- per dag. Daarvan kon men toen al eigenlijk niet leven, maar zoals de burgemeester zei: "dit werk is ook alleen om de mensen door de slechte tijd heen te helpen".¹⁸⁹⁾ In 1922 - dus maar een jaar later - besloot de minister het grondloon terug te brengen naar 20 ct. per uur, alleen "de beste arbeider" kon 27 ct. halen, wat neerkwam op ongeveer f 2,40 per dag.¹⁹⁰⁾ Naar het oordeel van het SDAP-raadslid A. Hoekstra uit Appelscha zou hierdoor het bestaansniveau van de arbeiders tot onder het absolute minimum dalen. Maar een verzoek van de Gemeenteraad aan de minister om verhoging haalde weinig uit. De gemeente mocht eventueel een kleine "verruiming toepassen" of de werkweek verlengen

tot 50/55 uur, zodat op die manier iets meer kon worden verdiend.¹⁹¹⁾ In 1924/25 wordt als het gemiddelde uurloon bij De Drie Provinciën 24 ct. genoemd, enkelen kwamen op 27 ct.¹⁹²⁾ Dit betekende dat als de hele week kon worden gewerkt, men een weekloon haalde van zo'n f 12,--. Maar als het weer tegen zat, garandeerde de overheid slechts een loon van f 10,--.¹⁹³⁾ Volgens *De Ooststellingwerver* van 29 januari 1932 waren er toen vele mensen die al jaren onafgebroken in de werkverschaffing hadden gewerkt voor een jaarloon van ongeveer f 600,--; dus ver onder de toen voor de inkomstenbelasting geldende welstandsgrens.

In hetzelfde jaar ging de minister er echter toe over een verdere verslechtering door te voeren. Na 1930 was de werkloosheid in heel het land met sprongen toegenomen, zodat de werkverschaffing onmogelijk meer iedereen kon opvangen. Bovendien werd het steeds moeilijker nog geschikte projecten te vinden. Derhalve besloot de minister tot de invoering van een rouleersysteem: men zou een week in de werkverschaffing zitten en daarna een week steun ontvangen.¹⁹⁴⁾ Het steunbedrag werd vastgesteld op f 7,-- per week voor arbeiders die georganiseerd waren in een vakbond en op f 6,50 voor ongeorganiseerden, omdat deze laatsten geen bijdrage hoefden te betalen aan de werkloosheidskassen van de bond. Hier kon overheen komen een kleine toeslag voor de kinderen van 75 ct. per week/per kind en een tegemoetkoming in de woninghuur. Het totaalbedrag was echter gebonden aan een maximum van f 9,60, resp. f 9,10 per week.¹⁹⁵⁾ Hierdoor ging van velen het inkomen - ik mag wel zeggen - fors omlaag. Had men in de 'werkweek' nog zo'n f 12,--; in de 'steunweek' liep dat terug tot f 6,50 à f 9,60; dat was gerekend over veertien dagen een achteruitgang van 10% à 20%. Voorts werd ten aanzien van steuntrekkende werklozen ook nog bepaald dat van eventuele neveninkomsten tweederde in mindering werd gebracht op de steun.¹⁹⁶⁾ Dezelfde korting zou worden toegepast als een bejaarde inwoonde die ouderdomspensioen genoot.¹⁹⁷⁾ Het al uiterst lage bedrag daarvan, f 3,-- per week, leidde dus ook nog eens tot een korting van f 2,-- op de steun. Een vermoedelijk hiermee in verband staand verzoek van de Gemeenteraad aan de minister om gezinsinkomsten van f 3,-- en minder van de regeling vrij te stellen werd door laatstgenoemde echter afgewezen.¹⁹⁸⁾ Vandaar dat steuntrekkenden elke dag moesten stempelen en controleurs werden aangesteld om 'zwart werken' tegen te gaan.¹⁹⁹⁾

Maar dit was eerst het begin. De bezuinigingsmaatregelen zouden elkaar in de volgende jaren in nog sneller tempo gaan opvolgen. Op 24 maart 1933 meldde *De Ooststellingwerver* dat de steunregeling opnieuw was veranderd. Alleen de hoofden van grote gezinnen en boeren mochten nog in de werkverschaffing worden opgenomen; de hoofden van kleine gezinnen alsmede timmerlieden, metselaars en fabrieksarbeiders kwamen blijvend in de steun. Daarmee vielen laatstgenoemden permanent terug op een inkomen van f 6,50 tot f 9,60 per week, of te wel in een jaar van ongeveer f 340,-- tot f 500,--. Dat was om en nabij de helft van het bij de inkomstenbelasting gehanteerde welstandsminimum. Hoeveel mensen de dupe van deze regeling zijn geworden kan men opmaken uit een bericht in *De Ooststellingwerver* van 1 september 1933. Van de destijds 6/700 werkloze gezinshoofden in de gemeente zaten op dat moment 340 in de werkverschaffing, al de hoofden van kleine gezinnen alsmede de mensen van boven 55 jaar waren uit de werkverschaffing ontslagen.

De volgende maatregel liet echter niet lang op zich wachten. Op 1 juni 1934 verscheen in *De Ooststellingwerper* de aankondiging dat per 1 juli a.s. de steunbedragen met f 1,- tot f 1,50 zouden worden verlaagd. Uit de op 6 juli 1934 in dezelfde krant gepubliceerde precieze regeling blijkt dat voorts de maxima - f 9,60 voor georganiseerden en f 9,10 voor ongeorganiseerden - afhankelijk werden gemaakt van het kinderaantal. Bijgevolg zouden zij gaan variëren van f 9,30 tot f 10,80 voor georganiseerden en van f 8,20 tot f 9,70 voor niet-georganiseerden. Er moet echter bij worden gezegd dat de hoogste bedragen alleen golden voor gezinnen met tien kinderen en meer. Voor de meeste gezinnen was belangrijker dat tevens de steun per kind werd verlaagd van 75 ct. naar 50 ct. In een raadsvergadering waarin deze nieuwste maatregel van de minister ter sprake kwam, werd door het SDAP-lid Houtsma geconstateerd dat als gevolg ervan sommige mensen nu nog slechts f 5,- tot f 6,- steun per week kregen.²⁰⁰⁾ "Hoe kunnen die nog op hun benen lopen", zo luidde zijn vraag aan het eind van zijn betoog.

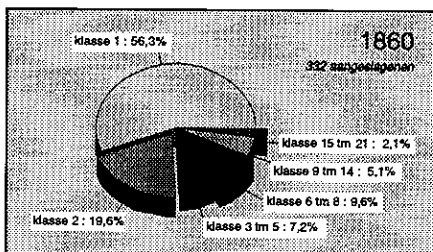
Toch was dit nog niet de laatste maatregel. In juni 1937 ontvingen de gemeenten een schrijven van de regering, waarin stond dat het aantal werklozen in de werkverschaffing en in de steun moest worden beperkt. Voor Ooststellingwerf zou het aantal niet meer dan 445 mogen bedragen.²⁰¹⁾ Degenen die niet meer voor steun in aanmerking kwamen, zouden zich bij het Burgerlijk Armbestuur moeten voegen. Volgens het CPN-raadslid Jan Herder werden vooral veel kleine boeren door deze maatregel getroffen.²⁰²⁾ B. en W. gaven dit toe en vonden ook de gevolgde methode onjuist, maar achtten - daar in de zomer toch de meeste boeren uit de werkverschaffing zouden afvloeien - de gevolgen op korte termijn aanvaardbaar.²⁰³⁾ Ik moet hieraan toevoegen dat - zoals we al zagen - de minister in oktober 1937 met een nieuwe regeling voor de gedupeerde boeren kwam.

Afgezien van deze diepingrijpende maatregelen voerde de overheid nog allerlei kleine verslechtingen in het steunbeleid door, die ik hier niet zal noemen. In het bovenstaande is voldoende aangetoond dat het welvaartsniveau van veel arbeiders en kleine boeren in deze periode opnieuw tot een absoluut minimum is gedaald. In de jaren dertig werd het zelfs zo erg dat maatregelen moesten worden genomen om te voorkomen dat niet, zoals aan het eind van de vorige eeuw, sommigen van honger en ellende zouden omkomen. De rijksoverheid ging er toen toe over om voedselhulp te verstrekken aan langdurig werklozen. Zij konden tegen sterk gereduceerde prijs onder andere vlees in blik,²⁰⁴⁾ margarine²⁰⁵⁾ en haring²⁰⁶⁾ kopen. Voorts werden ten behoeve van hen inzamelingsacties voor kleren georganiseerd.²⁰⁷⁾ De langdurige economische crisis van de jaren twintig en dertig leidde tot sociale toestanden, die zich in eigen land alleen met die aan het eind van de 19e eeuw laten vergelijken en in wereldverband alleen met die in de huidige onderontwikkelde landen.

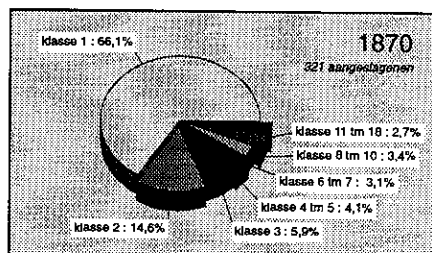
De sociale verhoudingen

Als gevolg van de zeer eenzijdige economische structuur waren lange tijd in Appelscha de beroepsverdeling en de door verschillen in materiële welstand bepaalde sociale verhoudingen nagenoeg identiek (afb. 47). Aan de top van de sociale pyramide stonden de veenbazen. Zij omvatten slechts enkele procenten

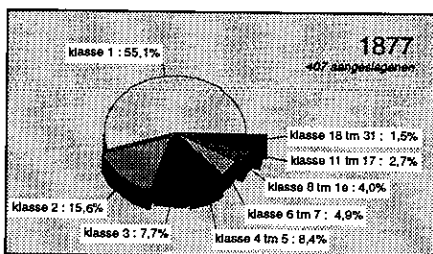

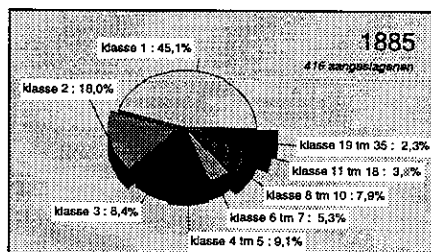
Klasse 1 bestaat voor 95,2% uit arbeiders; klasse 2 voor 67,5%.
 Het grootste aantal landbouwers is te vinden in de klassen 6 t/m 8.
 In de klassen 15 t/m 21 zitten 7 personen: 4 veenbazen, 2 landbouwers en 1 zonder beroep.
G.A., Inv. no 1029

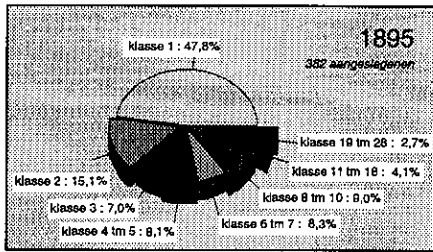
Klasse 1 bestaat voor 94,3% uit arbeiders; klasse 2 voor 23,4%.
 In de klassen 11 t/m 18 zitten 9 personen: allen veenbazen.
G.A., Inv. no. 1035

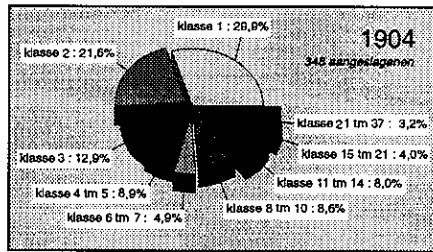
Klasse 1 bestaat voor 97,3% uit arbeiders; klasse 2 voor 79,4%.
 In de klassen 18 t/m 31 zitten 9 personen: 8 veenbazen en 1 winkelierster, weduwe van een veenbaas.
G.A., Inv. no. 1037

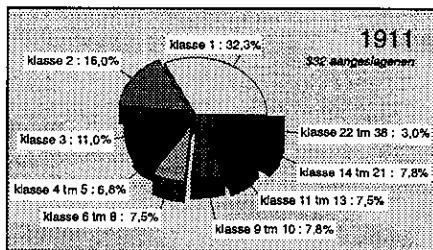
Klasse 1 bestaat voor 97,9% uit arbeiders; klasse 2 voor 100%.
 In de klassen 19 t/m 35 zitten 10 personen: allen veenbazen.
G.A., Inv. no. 1038

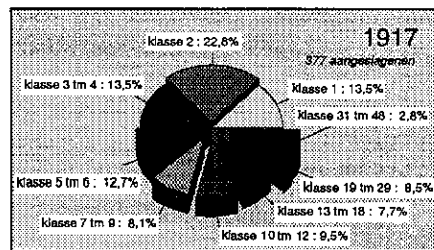
Klasse 1 bestaat voor 98,9 % uit arbeiders; klasse 2 voor 86,2%.
 In de klassen 19 t/m 28 zitten 10 personen: allen veenbazen.
 G.A., Inv. no. 1038

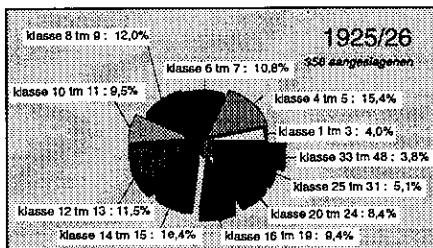
Klasse 1 bestaat voor 97,1% uit arbeiders; klasse 2 voor 89,3%.
 In de klassen 22 t/m 37 zitten 11 personen: 9 veenbazen, 1 boer en 1 middenstander.
 G.A., Inv. no. 1039

Klasse 1 bestaat voor 91,6% uit arbeiders; klasse 2 voor 54,7%.
 In de klassen 22 t/m 38 zitten 10 personen: 9 veenbazen en 1 boer.
 G.A., Inv. no. 1041

G.A., Inv. no. 1041

G.A., Inv. no. 1041

Afb. 47. Sociale stratificatie van Appelscha. Bron: G.A., Inv. no. 1029, 1035, 1037, 1038, 1039, 1041 (Kohieren van de Hoofdelijke Omslag 1860, 1870, 1877, 1885, 1895, 1904, 1911, 1917 en 1925/26).

van de bevolking. De zeer brede basis werd gevormd door de veenarbeiders. In de 19e eeuw maakten zij wel zo'n 60/70% van de bevolking uit, daarna nam hun aandeel iets af. Tot de middengroepen bestaande uit boeren en beroepsbeoefenaren in de tertiaire sector behoorden voor 1900 slechts enkele tientallen procenten van de mensen. Onder invloed van de economische veranderingen in het begin van deze eeuw zien we in deze groepen in later tijd een lichte groei optreden.

De voorstelling van zaken die ik hier geef en aanschouwelijk heb gemaakt in de nevenstaande grafieken, is gebaseerd op belastinggegevens, die zijn te vinden in de z.g. *Kohieren van de Hoofdelijke Omslag*.²⁰⁸⁾ Zoals ik zo meteen uiteen zal zetten, moeten zij met de nodige voorzichtigheid worden geïnterpreteerd, maar in samenhang met de uitkomsten van de beroepstellingen zijn ze zonder twijfel betrouwbaar genoeg om mee te kunnen werken. De Hoofdelijke Omslag was een door de gemeente geheven belasting op het inkomen. De grondslag ervoor was een elk jaar door de Gemeenteraad opgesteld kohier, waarin van alle belastingplichtigen de naam alsmede de belastingcategorie waarin zij waren ingedeeld, werden vermeld. Deze kohieren, en dat is ook een van de redenen dat ik er hier een beroep op doe, zijn voor een lange reeks van jaren tussen 1856 en 1926 in het Gemeentearchief van Ooststellingwerf bewaard gebleven.

Ik moet over de samenstelling van de kohieren nog iets meer zeggen, omdat daaraan voor ons gebruik ook een aantal tekortkomingen kleven. De belangrijkste daarvan vloeit voort uit het feit dat onder de Hoofdelijke Omslag alleen de inkomens vielen van de mensen die, naar schatting van de Gemeenteraad, meer verdienden dan een bepaald minimum. Ik had het er al even over dat de hoogte van deze belastingvrije voet mag worden beschouwd als een welstandsminimum. Derhalve ontbreken van degenen die een lager inkomen dan deze grens hadden de financiële gegevens. Tot hen behoorden natuurlijk allereerst de armen; van deze groep kan uit de totaaltelling ongeveer de omvang worden bepaald. Een andere groep van wie om deze reden de verdiensten in de regel onbelast bleven, werd gevormd door de vrouwen en kinderen. Hierdoor wordt het beeld ongetwijfeld vertekend. De enigen die met hun inkomen boven de welstandsgrens uitkwamen en dus in het kohier werden vermeld, waren de volwassen mannen die meestal tevens gezinshoofd waren. Maar zoals ik al eerder uiteenzette, werkten in veel gezinnen ook de vrouw en enige oudere kinderen mee. Omdat de belasting echter hoofdelijk werd omgeslagen, bleven hun verdiensten buiten schot. Bijgevolg kunnen we geen inzicht krijgen in de gezinsinkomens, hoewel die eigenlijk voor deze tijd maatgevend zijn. Een heel andere tekortkoming wordt veroorzaakt door de manier waarop de hoogte van het inkomen werd bepaald. Dit berustte niet op een opgave van de belastingplichtige, maar op een schatting door de Gemeenteraad. Ik weet niet in hoeverre die schattingen betrouwbaar zijn. Wel is mij bekend dat sommige aangeslagenen ertegen in het verweer kwamen - er was beroep mogelijk op de Gemeenteraad - en van socialistische zijde wel eens twijfel eraan is geuit. Tenslotte moet ik erop wijzen dat een extra gegeven uit deze bron die de bruikbaarheid ervan zeer verhoogt, niet voor alle jaren beschikbaar is. Tot 1911 wordt naast de naam van de aangeslagene ook steeds zijn beroep opgegeven, waardoor een relatie tussen de economische positie en de hoogte van de aanslag kan worden gelegd.

Om mij onbekende reden zijn echter na genoemd jaar de beroepen weggelaten. Bij de bewerking van het materiaal heb ik mij beperkt tot een aantal peildata. Een dergelijke aanpak is gerechtvaardigd omdat maatschappelijke verhoudingen - ik verwijs naar de cijfers over de beroepsverdeling - niet aan snelle veranderingen onderhevig zijn. De keuze van de data vindt haar verklaring in de eerder besproken economische ontwikkeling. De peilingen van 1860, 1870 en 1877 zijn bedoeld om een beeld te geven van de tijd, waarin het veenbedrijf nog floreerde. Die van 1885 en 1895 omvatten de jaren dat de bedrijfstak zijn diepste crisis doormaakte. De peilingen van 1904, 1911 en 1917 moeten worden gezien als pogingen om het sociale effect te meten van de meer voorspoedige economische ontwikkeling in het begin van deze eeuw. De naar het lijkt in dit geval zeer willekeurige keuze van de data is mede bepaald door hiaten in het bronnenmateriaal. Hetzelfde geldt voor de laatste peiling van 1925/26; voor de jaren erna zijn in het Gemeentearchief geen gegevens meer over de Hoofdelijke Omslag voorhanden. Naar ik hoop, werpen de cijfers van dit ene jaar enig licht op de sociale gevolgen van de na 1920 inzettende verslechtering van de conjunctuur.

De manier waarop ik de uitkomsten van de tellingen van de kohieren in de hier afgedrukte grafieken heb verwerkt, hoeft na het voorgaande nauwelijks meer toelichting. De enige uitzondering vormt de gehanteerde klassenindeling, die helaas niet altijd dezelfde kan zijn. Ook op dit punt is men afhankelijk van de mogelijkheden die de bronnen bieden. Er moest in de loop van de tijd - het meest in de beginjaren van deze eeuw - voortdurend in de klassenindeling worden geschoven, omdat anders door de stijging van de lonen en prijzen de bedragen ervan iedere reële waarde zouden verliezen. Om dezelfde reden diende ook de belastingvrije voet regelmatig te worden opgetrokken. Derhalve kunnen uit de grafieken geen conclusies omtrent de precieze verschillen in welvaart tussen de onderscheiden belastingklassen worden getrokken. Bij de hieronder volgende toelichting bij de grafieken zal ik hierop nader terugkomen.

Wat bij de bestudering van de grafieken natuurlijk het meest opvalt, is de grote omvang van de onderste groepen. De langste tijd wordt verreweg het grootste aantal aangeslagenen - in de 19e eeuw zelfs de helft of meer - gevonden in de laagste belastingklasse. Pas in het begin van deze eeuw ebt dit verschijnsel enigszins weg, wat waarschijnlijk samenhangt met de langzame verbetering van de economie hoewel deze verklaring, zoals verderop zal blijken, wel nuancering behoeft. Doordat voor de meeste jaren ook de beroepen van de aangeslagenen bekend zijn, weten we dat tot deze laagste klassen bijna uitsluitend arbeiders behoorden. In de 19e eeuw waren zij praktisch de enigen die in de eerste belastingklasse zaten. In de tweede klasse vormden zij in de regel ook nog de grootste groep, in de derde of een hogere klasse kwamen zij zelden voor. Dit bevestigt de ook uit de economische gegevens naar voren komende conclusie dat het overgrote deel van de arbeiders tot de arme bevolkingsgroep moet worden gerekend. Zij hadden een inkomen dat schommelde om en nabij het bestaansminimum. Gezien hun aandeel in het totaal heeft deze groep grotendeels het sociale gezicht van Appelscha bepaald.

De middengroepen - om met een moderne term te spreken - bestonden destijds vooral uit boeren, kleine neringdoenden en mensen in overheidsdienst. In de 19e eeuw vormden zij een betrekkelijk kleine minderheid: de belastingklassen

waarin zij het meest voorkwamen, omvatten niet meer dan 15 à 25% van het aantal aangeslagenen. Pas na 1900 kan op dit punt van een belangrijke verschuiving worden gesproken. Zo was voor het eerst in 1917 de laagste belastingklasse niet meer de grootste en had de grafiek als geheel een evenwichtiger vorm gekregen. Hierin komt ongetwijfeld de gunstige economische ontwikkeling in die jaren tot uiting.

Hoewel, zoals gezegd, aan de hand van deze grafieken moeilijk de precieze grenzen tussen de verschillende sociale groepen kunnen worden bepaald - de overgangen zijn natuurlijk ook in werkelijkheid vloeiend geweest - wordt wel duidelijk dat de hoogste sporten van de maatschappelijke ladder bijzonder smal zijn geweest en daarop heel lange tijd bijna uitsluitend vertegenwoordigers van de veenbazenfamilies hebben gestaan. Om te laten zien dat aan de top van de sociale pyramide de verhoudingen tientallen jaren onwrikbaar hebben vastgelegen, heb ik voor enkele peildata de hoogstaangeslagenen in een apart overzicht geordend (afb. 48). Het blijkt dat deze groep tot 1917 nagenoeg uitsluitend veenbazenfamilies heeft omvat. Pas in het laatstgenoemde jaar vinden we naast hen ook enkele anderen genoemd. In 1925 doet zich de unieke situatie voor dat de hoogstaangeslagene niet meer een veenbaas is, maar de fabrikant Pieter Jan Mulder. Hierin weerspiegelt zich natuurlijk de economische heroriëntatie van Appelscha na 1900.

In verband met het onderwerp dat in dit boek centraal staat, moet ik nog even iets zeggen over de politieke gevolgen van deze zeer scheve sociale verhoudingen. De lezer zal nu volledig begrijpen dat de socialistisch gezinde arbeiders hun acties vooral richtten tegen de veenbazen-elite. En doordat binnen de kleine gemeenschap van het dorp bijna iedereen elkaar kende, kregen deze acties bijna als vanzelf een sterk op de persoon gericht karakter. Een goed voorbeeld daarvan geeft al meteen de stakingsactie van 1888. Naar W.A. v.d. Sluis in zijn eerder besproken brief schreef, had hij grote angst dat hem en zijn familie persoonlijk iets werd aangedaan. Meer voorbeelden zijn te vinden in de socialistische pers van die dagen. Bij het openlijk in de media uiten van klachten over het 'wangedrag' van de veenbazen werd in de regel direct op de man gespeeld. Zo deed een anonymus in januari 1892 in de krant een boekje open over het asociale optreden tegenover zijn arbeiders van een Appelschaaster veenbaas, die tevens lid was van Provinciale Staten.²⁰⁹⁾ Iedereen in het dorp kon door deze laatste toevoeging weten dat het hier ging over Y.P. Reitsma. Hoe de arbeiders over Reitsma's eigen werkinstelling dachten wordt duidelijk uit de voor hem zeer denigrerende opmerking: "En hij ligt lui op z'n sofa met z'n lange pijp". Een andere veenbaas die tevens armvoogd was - Fokke Landmeter dus - werd in de krant belachelijk gemaakt door de vermelding van zijn bijnaam "brulbeer".²¹⁰⁾ Nog grover was de aantijging tegen de veenbaas A.W. v.d. Sluis, destijds de hoogstaangeslagene in het dorp, en zijn zoon Arend. Zij werden openlijk uitgemaakt voor "ongedierte".²¹¹⁾ Dergelijke persoonlijke aanvallen passen in een tijd, toen de sociale structuur nog overzichtelijk was: de arbeiders wisten tegen wie zij de strijd voor lotsverbetering moesten voeren.

Zoals ik al uitlegde, geven de uit de kohieren van de Hoofdellijke Omslag verkregen cijfers niet een volledig beeld van de sociale opbouw, omdat een deel van de beroepsbeoefenaren van betaling van deze belasting was vrijgesteld. Om te kunnen bepalen hoeveel en welke mensen dit heeft betroffen, heb ik voor een

I Lijst van hoogstaangeslagenen 1885

- 1: A.W. v.d. Sluis, vervener
2 en 3: J.H. Reinders, vervener
wed. H.J. Reinders, verveenster
4 en 5: F.J v.d. Bosch, vervener
M.J. Hoogeveen, vervener
6 en 7: W.A. v.d. Sluis, vervener
IJ. P. Reitsma, vervener
8 en 9: A.A. v.d. Sluis, vervener
wed. G. Reitsma, verveenster
10: H.G. Stoker, vervener

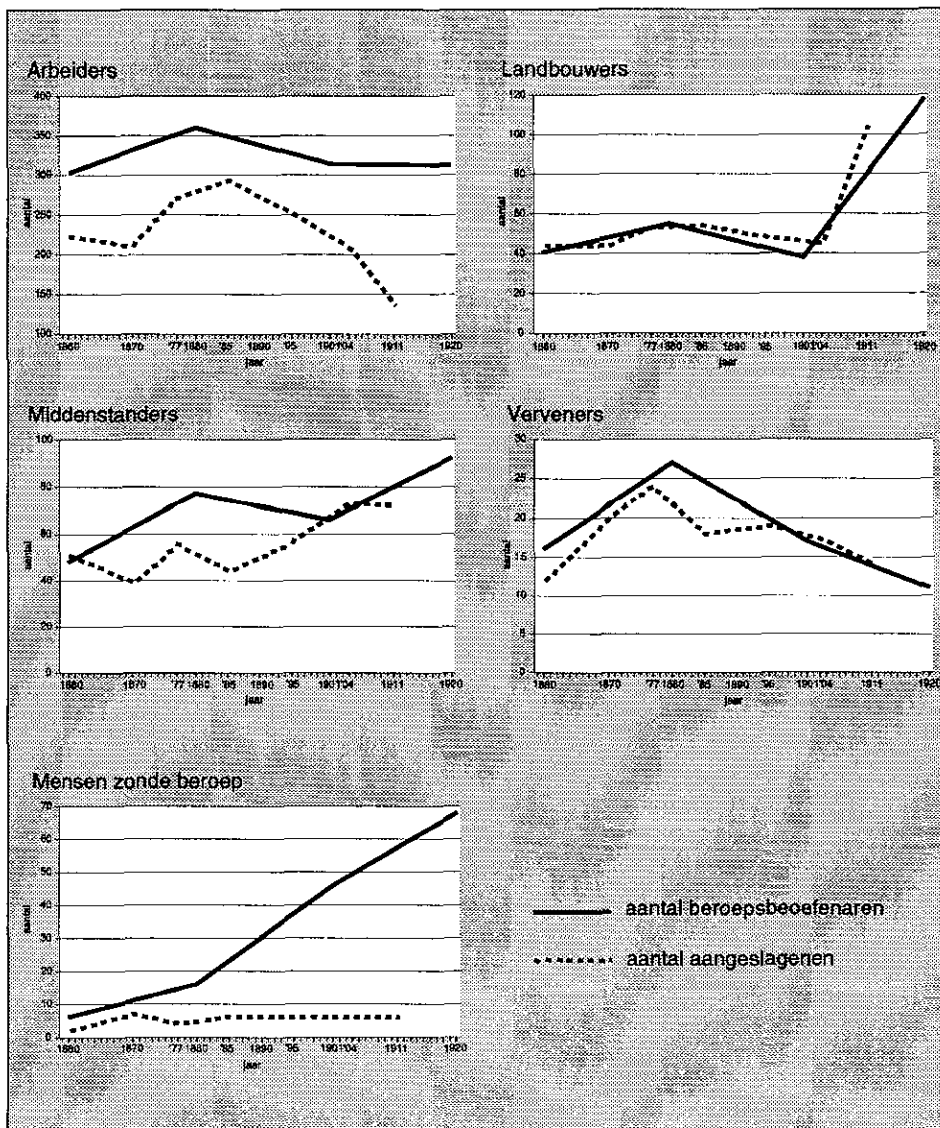
II Lijst van hoogstaangeslagenen 1911

- 1 en 2: W.A. v.d. Sluis, vervener
H.H. Stoker, vervener
3: J.F. v.d. Bosch, vervener
4: wed. G.H. Stoker, zonder beroep
5, 6 en 7: K.K. Jongsma, vervener
H.H. Zwart, landbouwer
IJ. P. Reitsma, vervener
8: A.A. v.d. Sluis, vervener
9: A.A. Vondeling, vervener
10: M. Boukema, vervener

III Lijst van hoogstaangeslagenen 1925/26

- 1: P.J. Mulder, fabrikant
2: H.H. Stoker, vervener
3 en 4: A.A. Vondeling, vervener
A.G. Reitsma, landbouwer
5: J.J. Seidel, winkelier
6, 7, 8 en 9: J. Geers, geneesheer en directeur
J. Witvoet, boer en handelaar
H. Witvoet, boer en handelaar
J.F. v.d. Bosch, vervener
10: J. Zwart, landbouwer en vervener

aantal peildata de veranderingen in de beroepsverdeling, zoals die uit de belastingkohieren en uit de bevolkingsregisters naar voren komen, met elkaar vergeleken (afb. 49).

Afb. 49. De discrepantie tussen het aantal beroepsbeoefenaren en het aantal aangeslagenen in de Hoofdelijke Omslag.

Ik meen deze werkwijze te mogen volgen, omdat in beide registers nagenoeg uitsluitend de beroepen van de gezinshoofden worden vermeld. De uitkomsten van de vergelijking laten een beeld zien dat eigenlijk op voorhand kon worden verwacht. De verschillen blijken grotendeels te zijn veroorzaakt door een

ondervertegenwoordiging in de belastingkohieren van de arbeiders en de mensen zonder beroep, dus van die sociale groepen waaronder de meeste armoe voorkwam. Door eerdergenoemde inkomensgegevens te leggen naast het voor de Hoofdelijke Omslag geldende minimumtarief kan ook worden aangetoond dat van deze mensen velen bij de minste of geringste tegenslag uit de kohieren moeten zijn verdwenen.

Naar uit een krantebericht over de Hoofdelijke Omslag van 1895 blijkt, was voor dat jaar het minimaal belastbare jaarinkomen vastgesteld op f 200,-.²¹²⁾ Slechts enige jaren eerder schatte de Enquêtecommissie het gemiddelde arbeidersinkomen op ongeveer f 225,- per jaar, dus maar net daarboven. Er waren echter ook arbeiders die niet het hele jaar door werkten en niet meer verdienden dan f 130,- à f 150,- per jaar. En hoewel volgens de commissie van deze arbeiders in het algemeen de zelfvoorzieningsgraad hoger was, zullen onder hen velen het welstandsminimum niet hebben gehaald. Afgaande op de in grafiek 49 genoemde cijfers waren dat in de tweede helft van de 19e eeuw gemiddeld zo'n 60 à 80 hoofden van arbeidersgezinnen, en in heel slechte jaren, zoals kennelijk 1870, nog wel enkele tientallen meer. Opvallend is dat deze cijfers na 1900 verder zijn opgelopen. In 1904 blijken ruim 100 arbeidersgezinnen niet in de belasting te zijn aangeslagen; in 1911, het laatste jaar waarvoor dit valt na te gaan, rond de 180 of te wel meer dan de helft van het totaal. In diezelfde tijd zien we ook het aantal niet-beroepsbeoefenaren dat onder de belastingvrije voet bleef sterk toenemen. In 1904 waren dat er ongeveer 40, in 1911 al meer dan 60. De directe oorzaak van deze ontwikkeling is ongetwijfeld geweest het optrekken van de belastingvrije voet. In 1904 hoefde iemand met een jaarinkomen van minder dan f 250,- geen belasting te betalen,²¹³⁾ in 1909 was dit vrijgestelde bedrag gestegen tot f 300,-,²¹⁴⁾ in 1916 tot f 450,-²¹⁵⁾ en in 1922 tot f 700,-.²¹⁶⁾ Wie deze getallen vergelijkt met de eerdergenoemde lonen, zal begrijpen wat er hierdoor is gebeurd: van het overgrote deel van de arbeiders en de mensen zonder beroep is het inkomen als vanzelf onder de welstandsgrens gezakt. De enige gunstige uitzondering hierop wordt gevormd door de periode van de Eerste Wereldoorlog. In het peiljaar 1917 zien we het aantal aangeslagenen toenemen, maar omdat dan niet meer over de beroepsgegevens kan worden beschikt, kunnen de veranderingen niet precies worden gevolgd. Hetzelfde geldt voor de duidelijk slechter wordende ontwikkeling in de jaren twintig. In het jaar 1925/26 blijkt maar liefst 40% van de gezinnen in Appelscha niet meer in de Hoofdelijke Omslag te zijn aangeslagen. Naar we mogen aannemen, waren dat hoofdzakelijk arbeiders die door de crisis in het veenbedrijf en de landbouw geheel of gedeeltelijk werkloos waren geworden.

De enige conclusie die uit het bovenstaande kan worden getrokken, is dat na 1900 een alsmaar groter wordend deel van de arbeidersbevolking de algemene welvaartsontwikkeling niet heeft kunnen volgen. Misschien met uitzondering van de jaren van de Eerste Wereldoorlog geldt dit voor de hele periode, dus zowel voor de 'goede' jaren voor 1914 als de 'slechte' na 1918. Wel moet ik hierbij zeggen dat het snelle optrekken van de belastingvrije voet tussen 1904 en 1922 erop wijst, dat het waardeoordeel over wat een aanvaardbaar welstandsminimum mocht heten, is veranderd. Deze grote verhoging is zeker mede ingegeven door een toenemend sociaal besef. Niettemin komen door dit gegeven de al genoemde zeer lage inkomsten uit de jaren twintig en dertig in een nog

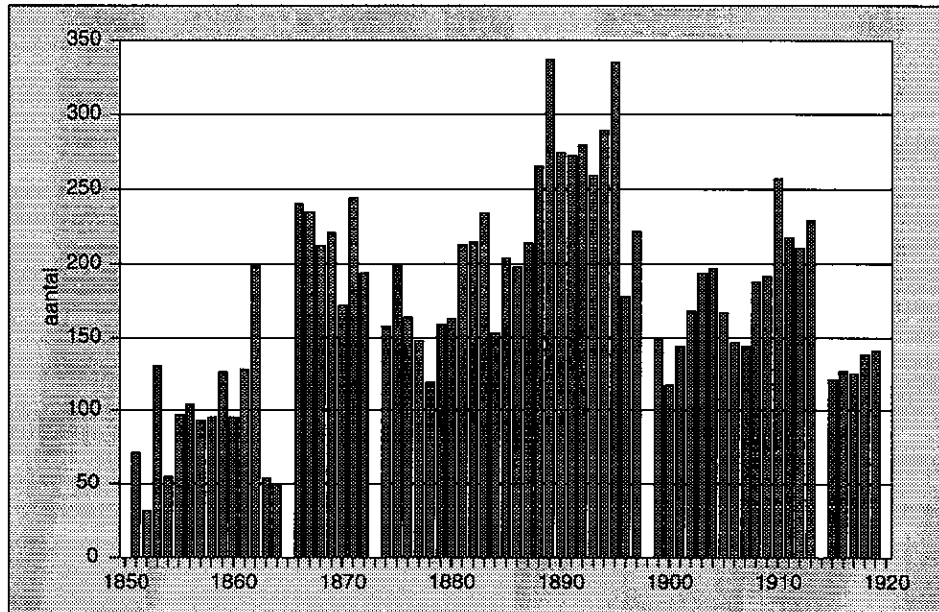
schriller daglicht te staan: mensen van wie het inkomen op maar ongeveer de helft van het welstandsminimum lag, moeten wel heel slecht zijn afgeweest, zeker als men ziet hoever de inkomens van de mensen die boven deze minimumgrens zaten, waren gestegen. Of te wel, de toeneming van de welvaart en de meer sociaal bewogen politiek van na 1900 hebben niet kunnen voorkomen dat de kloof tussen rijken en armen zich verder heeft verwijd.

De verklaring hiervan moet worden gezocht in enige factoren, die tot de vaste begeleidingsverschijnselen van het economisch groeiproces behoren. Zoals men tegenwoordig nog kan waarnemen in veel arme landen, komt de welvaartsgroei in de begintijd altijd het meest ten goede aan de mensen die het al wat beter hebben. Zij beschikken over een beetje geld om een eigen bedrijfje te beginnen of aan hun kinderen een goede schoolopleiding te geven. Maar de allerarmsten hebben niet de mogelijkheid om deze kansen te grijpen. Hun ontbreekt het kapitaal om zelf iets te ondernemen of hun kinderen lang naar school te sturen. De eerder aangedragen feiten bewijzen dat in Appelscha het vooruitgangsproces op dezelfde wijze is verlopen. Economisch gezien waren de eerste decennia van deze eeuw een gunstige tijd; met name in landbouw en middenstand werd goed verdiend. Uit de in de kohieren van de Hoofdelijke Omslag genoemde geldbedragen blijkt dat na 1900 de inkomens van de meeste boeren en middenstanders flink zijn gestegen. En uit de lijsten van hoogstaangeslagenen kan worden opgemaakt dat een aantal van hen zelfs tot de top van de maatschappelijke ladder wist op te klimmen. Dit is ongetwijfeld de voornaamste reden dat de sociale stratificatie na 1900 een evenwichtiger opbouw laat zien dan daarvoor. Worden echter ook de niet-aangeslagenen in de beschouwing betrokken dan blijkt de verbetering voor een groot deel slechts schijn te zijn: zij is het gevolg van het feit dat de mensen die deze scheve verdeling hadden veroorzaakt niet meer in de grafieken zijn opgenomen. Hierbij gevoegd de uitkomst van het onderzoek, dat het bijna uitsluitend arbeiders waren die in de 19e eeuw in de laagste belastingklassen hadden gezeten, is duidelijk dat zij nauwelijks van de economische vooruitgang hebben geprofiteerd. Niet meer dan enige tientallen van hen hebben zich kunnen opwerken tot kleine boer, vervener of middenstander; honderden zagen hier geen mogelijkheid toe. De laatsten kregen het na de Eerste Wereldoorlog door de teruggang van de economie opnieuw zwaar te verduren.

De omvang van de bedeling

Van de groep die onder het welvaartsminimum bleef, mag echter niet iedereen over dezelfde kam worden geschoren. Ook in armoede bestaan gradaties. Ik wil hier apart stilstaan bij de mensen die in het geheel geen deel aan de welvaartsvooruitgang hebben gehad, de allerarmsten die periodiek of continu een beroep op de bedeling moesten doen. Over hen weten we meer, omdat na 1850 is bijgehouden hoeveel mensen dit heeft betroffen en in de laatste decennia van de 19e eeuw vooral van socialistische zijde belangstelling voor hun lot is gaan ontstaan. Voor Appelscha zijn voor de meeste jaren tussen 1851 en 1920 cijfers over de omvang van de bedeling bekend. Het enige probleem erbij is dat alle cijfers niet dezelfde graad van betrouwbaarheid bezitten. Met behulp daarvan heb ik de nevenstaande grafiek (afb. 50) samengesteld, maar voordat tot het

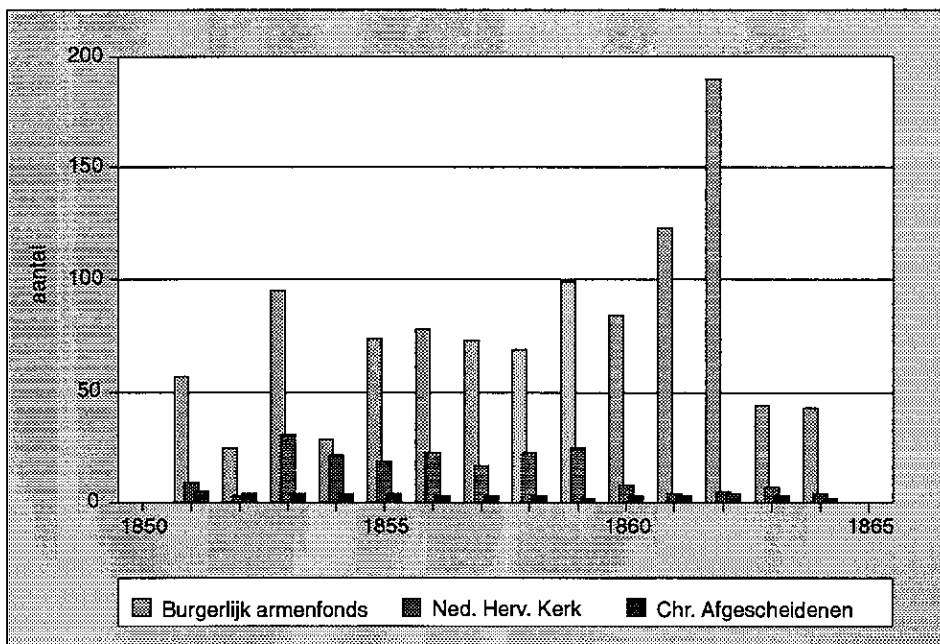
trekken van conclusies daaruit kan worden overgegaan, moet ik eerst nader ingaan op die verschillen in betrouwbaarheid.

Afb. 50. De omvang van de armenzorg (1851-1919). Bronnen: Gemeenteverslagen 1851-1864 (G.A. Inv. no. 533). Begrotingen van de inkomsten en uitgaven van de Burgerlijke Armadministraties 1850-1920. Appelscha (G.A. Inv. no. 1221).

Als gevolg van verschillen in de aard van de gebruikte bronnen zijn alle cijfers niet even betrouwbaar. Alleen de voor de jaren 1851-1864 genoemde cijfers berusten op volledige tellingen. Uit later tijd zijn geen gegevens meer over het aantal door de kerken bedeelde personen bekend. Aan deze omissie hoeft echter niet al te zwaar te worden getild, omdat na ongeveer 1860 de kerkelijke diaconieën de armenzorg bijna geheel overlieten aan het Burgerlijk Armbestuur. Van deze laatste instelling zijn helaas alleen de begrotingen bewaard gebleven. De daarin gegeven cijfers over de aantallen bedeelde zijn uiteraard slechts schattingen. Ik meen echter te mogen aannemen dat voor het jaar, waarin de begroting werd opgesteld, zij een redelijke afspiegeling van de werkelijkheid zijn.

De enige volledige tellingen zijn die over de periode 1851 tot 1864 (afb. 51). Zij zijn ontleend aan de Gemeenteverslagen, waarin voor deze jaren de cijfers van al de bij de armenzorg betrokken instellingen - het Burgerlijk Armbestuur van de gemeente en de Diaconieën van de Ned.-Herv.- en Gereformeerde Kerk - zijn vermeld.²¹⁷⁾ Voor de jaren hierna moeten we het doen zonder de cijfers van de kerken, terwijl van het Burgerlijk Armbestuur alleen begrotingscijfers beschikbaar zijn.²¹⁸⁾ De latere tellingen zijn dus minder volledig en betrouwbaar dan de eerste, maar ik heb redenen om aan te nemen dat hierdoor het beeld niet

Afb. 51. Aantallen door het Burgerlijk Armbestuur en de Diaconieën der kerken bedeelde armen (1851-1864). Bron: G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1851-1864).

al te zeer wordt vertekend. Naar meermalen in de Gemeenteverslagen wordt gezegd, hielden de kerken zich in de loop van de 19e eeuw steeds minder met de armenzorg bezig.²¹⁹⁾ Uit de cijfers tot 1864 blijkt dat de tendens daartoe al rond 1860 inzette. Na dat jaar bedroeg het aantal mensen dat door de Ned.-Herv.- en Gereformeerde Kerk werd bedield nog slechts enkelen. Voor de Ned.-Herv.-Kerk kan ik bewijzen dat deze ontwikkeling zich later versterkt heeft doorgezet. In de economisch zeer slechte tachtiger en negentiger jaren van de vorige eeuw was zij financieel onmachtig om iets aan de bestrijding van de armoede te doen. De inkomsten van de Diaconie laten een scherpe daling zien, terwijl in diezelfde tijd de uitgaven van het Burgerlijk Armbestuur sterk toenamen. Met bedragen van slechts enkele honderden guldens kan de kerk geen wezenlijke bijdrage aan het lenigen van de nood hebben geleverd. De onzekerheid die altijd aan begrotingscijfers kleeft, kan gedeeltelijk worden ondervangen doordat we weten hoe de schattingen tot stand zijn gekomen. Het Burgerlijk Armbestuur ging bij het opmaken van de begrotingen uit van de cijfers van een of twee jaar eerder, zodat we mogen aannemen dat de schattingen voor de genoemde basisjaren de realiteit weerspiegelen. Derhalve heb ik al de getallen naar die laatstgenoemde jaren herleid.

Kan zo in elk geval voor de meeste jaren een redelijk inzicht worden verkregen, voor de periode na 1920 is die mogelijkheid niet meer aanwezig. Wegens een ingrijpende verandering in de organisatie van de gemeentelijke armenzorg

zijn dan geen cijfers per dorp meer voorhanden.²²⁰⁾ De armenzorg werd in twee districten, z.g. Afdelingen, geconcentreerd. Appelscha ging samen met Lange-dijke, Elsloo, Makkinga en Olde- en Nijeberkoop de 'Eerste Afdeling' vormen; Haulerwijk werd met Haule, Donkerbroek, Oosterwolde en Fochteloo ingedeeld bij de 'Tweede Afdeling'. Deze indeling kwam niet op willekeurige gronden tot stand. Het gemeentebestuur heeft ervoor gezorgd dat de twee plaatsen met de meeste armen - Appelscha en Haulerwijk - niet in hetzelfde district kwamen te liggen. Op die manier zouden de beide gemeentelijke armmeesters die elk een afdeling onder zich hadden, hun aandacht meer in het bijzonder op deze dorpen kunnen richten. Ongetwijfeld hebben zij hierdoor slagvaardiger kunnen werken, maar het gevolg is dat nog slechts begrotingscijfers per district werden gepubliceerd (afb. 52). Het is heel moeilijk daaruit een schatting voor Appelscha afzonderlijk te maken. Op grond van de vroegere verhoudingen kan ik nog wel zeggen dat waarschijnlijk in de 'Eerste Afdeling' ongeveer tweederde van de bedeelden uit Appelscha kwam. Getallen met zo'n grote mate van onzekerheid heb ik echter niet meer in de grafiek durven afbeelden. Verder blijkt dat voor de jaren na 1932 zelfs helemaal geen gegevens meer ter beschikking staan. Door deze oorzaken komt het dat over de meest recente periode - die tussen de beide wereldoorlogen - het minst bekend is.

1920:	255
1921:	231
1922:	248
1923:	199
1928:	290
1929:	301
1931:	295
1932:	305

Als oorzaak van de daling van het aantal bedeelden in 1923 noemt de armmeester het grote vertrekoverschot en de geregelde werkverschaffing.

Afb. 52. Aantal bedeelden in de Eerste Afdeling (1920-1932). Bron: G.A., Inv. no. 1223 (Begrotingen Burg. Administraties 1920-1924). G.A., Nieuw Archief, Inv. no. 181-184 (Verslagen armmeester).

De belangrijkste conclusie waartoe de cijfers leiden, is dat in nagenoeg de hele hier beschouwde periode Appelscha in meer of mindere mate een armoedeprobleem heeft gekend. Het aantal mensen dat om te kunnen leven tijdelijk of blijvend een beroep op de armenkas moest doen, ligt in de meeste jaren zo tussen de 100 en 200, dat is om en nabij 5 à 10% van de bevolking. Dat daarbij de 'betere' en 'slechtere' jaren elkaar in snel tempo opvolgden, wordt door de grafiek geïllustreerd. Ik ga daar niet weer op in: de lezer kan zelf de eerder erover verstrekte gegevens vergelijken met deze. Wel wil ik nog even stilstaan bij enkele uitzonderlijke perioden. Meteen in het oog vallen natuurlijk de extreem hoge cijfers tussen 1888 en 1895: elk jaar werden er toen om en nabij 300 mensen bedeeld, dat is ongeveer 15% van de bevolking. Zo'n hoog getal zou nooit weer worden gehaald, al kwam men in de laatste jaren voor de Eerste

Wereldoorlog nog eens dicht in de buurt. Hiertegenover laten zich de jaren rond 1900 en, ondanks de eerder geschetste problemen, ook die tussen 1914 en 1918 als gunstig kennen. Niet eens zoveel ongunstiger schijnen afgaande op het aantal bedeelden de jaren twintig en dertig te zijn geweest. Dat in deze tijd van diepe economische crisis de cijfers niet meer zijn opgelopen, lijkt mij niet anders te kunnen worden verklaard dan uit het 'succes' van de werkverschaffingspolitiek. Hoeveel kritiek ook op de werking van dit instituut kan worden geuit, door de instelling ervan is wel voorkomen dat, zoals vijftientwintig jaar eerder, de mensen massaal hun hand moesten ophouden bij de bedeling.²²¹⁾ Afgaande op de jaarlijkse verslagen van de armmeester - er zijn over deze jaren bijna geen cijfers bewaard gebleven - heeft men op den duur een verslechtering van de situatie niet kunnen tegenhouden. In 1935 schreef hij dat degenen die tot dan toe een beroep op de bedeling hadden gedaan hoofdzakelijk werkloze arbeiders waren, maar nu kwamen daar vele kleine zelfstandigen en boertjes bij die niet meer in de werkverschaffing konden werken en niet in de rijkssteunregeling mochten worden opgenomen.²²²⁾ Deze rijkssteunregeling was ingevoerd in 1930/31 toen er zoveel werklozen waren gekomen, dat niet iedereen meer in de werkverschaffing kon worden opgenomen. Zoals ik al eerder uiteenzette, waren de bedragen ervan laag. De armmeester meldde dat veel arbeiders hierdoor gedeeltelijk van de bedeling afhankelijk waren geworden. Zij klopten bij hem aan voor extra-steun voor brandstof, kleding, geneeskundige hulp e.d. Hetzelfde moesten kleine zelfstandigen doen, van wie er velen in de jaren dertig nauwelijks beter aan toe waren dan de arbeiders, maar die in geen enkele regeling vielen. Hoewel ik dit niet met cijfers kan bewijzen, schijnt de situatie in de loop van de jaren dertig dus toch wel een stuk slechter te zijn geworden.

Het is hier de plaats om ook iets te zeggen over de maatschappelijke factoren, waaruit het ellendige instituut van de bedeling moet worden verklaard. De wijde verbreiding van de armoede was niet alleen een gevolg van de slechte economische omstandigheden. Minstens even belangrijk was dat de leidende klassen geen of onvoldoende oog voor het probleem hebben gehad. Hoofdschuldigen waren natuurlijk de werkgevers die hun arbeiders zo weinig lieten verdienen, dat zij er onmogelijk het hele jaar van konden leven. Niet veel anders was echter de houding van degenen die de taak hadden het zo ontstane leed enigszins te verzachten. De meeste bestuurders van de armenkassen, de diakenen van de kerken en de leden van de gemeenteraad hadden evenmin oog voor het armoedeprobleem.

Op dorpsniveau treedt deze mentaliteit het duidelijkst aan de dag bij de armvoogden, die tot het begin van deze eeuw met de zorg voor de bedeling waren belast. Door iemand die zich noemde "een lid der Volkspartij te Appelscha", werden zij in het begin van de negentiger jaren van de vorige eeuw getypeerd als mensen "zonder enig begrip" en "van alle kennis" en "alle gevoel" gespeend.²²³⁾ Misschien dat sommige lezers willen tegenwerpen dat dit natuurlijk geen onpartijdig oordeel is. De feiten die over de bedeling in Appelscha bekend zijn, tonen echter aan dat hiermee geen woord te veel was gezegd. Zo gingen de armvoogden bij de vaststelling van het bedrag van de bedeling volledig willekeurig te werk. Een huisgezin van acht personen werd om niet bekende reden afgescheept met 50 ct. per week; oude vrouwen kregen over dezelfde periode 25 ct. tot f 1,- uitgekeerd.²²⁴⁾ Lieten de armvoogden zich soms

al door een criterium leiden dan was dit hoogst discutabel. In dezelfde tijd zou het lidmaatschap van een van de socialistische organisaties tot uitsluiting van de bedeling hebben geleid.²²⁵⁾ Bij dit laatste moet ik echter wel opmerken dat de schrijver hier waarschijnlijk overdrijft. Als dit criterium werkelijk consequent was toegepast, zou een groot deel van de Appelschaaster arbeidersbevolking aan de hongerdood zijn prijsgegeven. Maar dat het een reden heeft gevormd om de arbeiders niet te veel te geven, acht ik aannemelijk. Ik zal hiervoor zo meteen een aanwijzing noemen.

Niet anders was de instelling van de gemeenteraadsleden die toezicht op het beleid van de armvoogden moesten houden. De voornaamste richtlijn die zij op grond van de rijkswetgeving aan de armvoogden gaven, was dat de steun tot het "volstrekt onvermijdelijke" moest worden beperkt.²²⁶⁾ Terecht meende het eerder geciteerde lid van de Volkspartij zich ten aanzien van dit criterium te mogen afvragen of hiermee misschien werd bedoeld, dat aan de bedeelden zoveel moest worden gegeven dat zij "niet direct van honger sterven". Naar we weten, werd in deze tijd in Appelscha werkelijk honger geleden. In de socialistische pers duiken zelfs berichten op over mensen, die van honger en ellende waren omgekomen. In het licht van dit soort feiten kan men zich voorstellen dat mensen een vraag als deze hebben gesteld. De gemeente toonde zich een bijzonder goed uitvoerder van het bezuinigingsbeleid. Alle mogelijke argumenten werden gebruikt om het gestelde doel te bereiken. Een goed voorbeeld hiervan levert de raadsvergadering van november 1890, waarin de sterk gestegen uitgaven van het Appelschaaster armbestuur aan de orde kwamen. Om hieraan verder paal en perk te stellen kregen B. en W. de opdracht van de Raad strenger toezicht te houden.²²⁷⁾ Het belangrijkste argument voor dit consigne was ongetwijfeld het te verwachten groeiende aantal steunaanvragen van arbeiders die, door hun deelname aan de grote veenstaking van 1890, in de zomer niet genoeg hadden kunnen verdienen om de winter door te komen. Deze arbeiders mochten op generlei wijze van de bedeling profiteren, omdat daardoor de stakingsdrang zou worden aangemoedigd. Dit is voor mij een aanwijzing dat bij de toekenning van steun wel degelijk met de politieke overtuiging rekening werd gehouden. Over de structurele oorzaken van het probleem - zoals de grafiek van het aantal bedeelden aantoont, was in Appelscha de nood al vele jaren zeer groot - werd door niet een van de raadsleden gesproken.

Werkelijk schandelijk is de verklaring, die in het Gemeenteverslag van 1897 voor de treurige toestand in de armenzorg wordt gegeven. Weliswaar wist de schrijver dat de grondoorzaak het gebrek aan werk in de zomer was, maar dat verklaarde volgens hem niet alles. Het ligt ook aan de mensen zelf, ze zijn niet van "goed ras", "er zijn luien". Deze laatste uitspraken mogen tekenend worden geacht voor de destijds bij de hogere standen heersende mentaliteit: de mogelijk minder goede werkinstelling van een enkeling werd aangegrepen om op grove wijze een hele bevolkingsgroep te discrimineren. Wilden de 'heren' gemeentebestuurders zo de verantwoordelijkheid ontlopen en hun kwade geweten sussen?

Een staaltje van grote onverschilligheid tegenover het probleem levert de procedure, die werd gevolgd bij de eventuele oprichting van een armhuis in de gemeente. In mei 1897 werd daarover in de Gemeenteraad gediscussieerd.²²⁸⁾ Een aantal raadsleden was van mening dat in Haulerwijk en Appelscha dringend behoefte aan een dergelijk tehuis bestond. Maar omdat niet iedereen daarvan

overtuigd was, werd besloten eerst een commissie uit de Raad opdracht te geven een nader onderzoek in te stellen. In oktober 1897 informeerde een van de raadsleden nog eens naar de voortgang van het werk van de commissie.²²⁹⁾ Daarna zou het echter tot januari 1899 duren eer weer iemand zich herinnerde dat er ooit een commissie was ingesteld.²³⁰⁾ Naar de resultaten van haar werk gevraagd deelde een van de leden ervan, H.H. Zwart uit Appelscha, mee dat er niets was gedaan en ook geen rapport was uitgebracht, omdat de armvoogden zich tegen de oprichting van een arnhuis hadden gekeerd. Daarmee beschouwde iedereen de zaak als afgedaan; ook later is er nooit meer over gepraat.

Terzelfdertijd kan op grond van een objectief criterium worden vastgesteld dat Ooststellingwerf in vergelijking met een aantal buurgemeenten weinig geld voor de bedeling uittrok. In 1897 kwam een nieuwe regeling tot stand voor de verdeling van de gelden, die de gemeenten uit het Gemeentefonds van het Rijk ontvingen. Het bedrag werd mede afhankelijk gesteld van de uitgaven die voor de armenzorg moesten worden gedaan. Als gevolg van deze herziening kreeg Ooststellingwerf veel minder uitgekeerd dan bijvoorbeeld Opsterland, waar ruimhartiger werd bedeed.²³¹⁾ Aldus werd Ooststellingwerf gestraft voor de zuinigheid, die het altijd had betracht. Later kwam de gemeente hierdoor zelfs in grote financiële moeilijkheden, maar de hoop dat het Rijk alsnog een verandering in de verdeelsleutel zou aanbrengen, ging tot 1940 niet in vervulling.²³²⁾

Het heeft tot na de Eerste Wereldoorlog geduurd, voordat de overheid een meer gestructureerd beleid ten aanzien van de armenzorg ging voeren. In Ooststellingwerf werden rond 1920 twee maatregelen genomen om het opnieuw snel groeiende aantal tijdelijk bedeeden te kunnen inperken. Door werkverschaffing en arbeidsbemiddeling wilde men proberen de seizoenswerkloosheid te bestrijden. Over de effecten van de werkverschaffing heb ik het al gehad; op de arbeidsbemiddeling wil ik hier nog even ingaan. Zoals eerder gezegd, werden met ingang van 1920 de in de dorpen bestaande armenkassen samengevoegd tot twee grote 'Afdelingen'. Aan het hoofd van elke 'Afdeling' kwam een bezoldigde armmeester te staan, van wie degene die deze functie in de 'Eerste Afdeling' - dat was Appelscha en omgeving - vervulde de supervisie over het geheel kreeg. De man die in de periode 1920 - 1940 de langste tijd hiermee belast is geweest, was het voormalige SDAP-gemeenteraadslid Kornelis Joustra uit Appelscha, over wiens politieke activiteiten ik in de volgende hoofdstukken nog uitvoerig kom te spreken. De taak van de armmeester hield meer in dan alleen de leniging van directe nood. Hij moest tevens de vele werklozen onder de bedeeden helpen bij het zoeken naar werk. In de bewaard gebleven correspondentie van Joustra bevinden zich een aantal brieven, waaruit kan worden opgemaakt wat hij zoal op dit terrein deed.²³³⁾ De armmeester verstreekte reisgeld aan arbeiders, die tijdelijk werk in Duitsland hadden gevonden. Aan mensen die bijvoorbeeld in Twente of de Wieringermeer een vaste baan hadden gekregen, gaf hij een bijdrage in de verhuiskosten. Ook werden door hem grote groepen arbeiders tijdelijk aan de slag geholpen bij de Zuiderzeewerken. Natuurlijk probeerde hij ook in de eigen gemeente actief te zijn: werkgevers werden aangemoedigd hun vakatures bij hem aan te melden. Op grond hiervan kan men de nieuwe taak van de armmeester omschrijven als arbeidsbemiddeling, vergelijkbaar met wat tegenwoordig het arbeidsbureau doet.

Uit de cijfers van het aantal bedeeden blijkt dat de arbeidsbemiddeling en de

werkverschaffing een gunstig effect op de omvang van de werkloosheid hebben gehad. In dit opzicht kan in vergelijking met vroeger, toen op dit terrein alleen zo nu en dan iets door particulieren werd gedaan, van een verbetering worden gesproken. Zelfs het feit dat de in de werkverschaffing verdiende lonen aan de lage kant waren, kan nog wel op een positieve manier worden uitgelegd: de mensen die vroeger in de winter hadden moeten leven van de door de armenkas uitgekeerde steun, waren ongetwijfeld veel minder af geweest. Echt slecht was de in de jaren dertig ingevoerde werklozensteun voor mensen, die niet in de werkverschaffing konden worden geplaatst of die geen uitkering van een vakbond kregen. Hierdoor kon het gebeuren dat ondanks de veel betere aanpak van het probleem toch weer talloze gezinnen in Appelscha in armoede werden gedompeld. Uit de kohieren van de Hoofdelijke Omslag kon worden berekend dat in 1925 reeds een kleine helft van de Appelschaaster bevolking onder het welstandsminimum was beland. Uit de tabel van het aantal bedeeden blijkt dat onder hen een paar honderd mensen - ruw geschat 50 gezinnen - waren, die het tijdelijk of blijvend niet zonder de directe financiële hulp van de armmeester konden stellen. Ik neem graag aan dat zelfs deze laatsten er beter voorstonden dan hun lotgenoten in de 19e eeuw, maar zoals door de gegevens over de economische situatie wordt bevestigd, leefden zij nog steeds wel op het absolute bestaansminimum. En zonder voedselhulp hadden waarschijnlijk zelfs velen opnieuw honger moeten lijden. Een werkelijke oplossing voor het armoede-probleem in Appelscha is er dus in de eerste helft van deze eeuw niet gevonden.

Enige feiten betreffende de algemeen maatschappelijke situatie

Bijna al de tot nu toe in dit hoofdstuk behandelde gegevens hadden betrekking op de materiële levensomstandigheden van de mensen. In het kader van het hier aan de orde gestelde onderwerp gaat daar natuurlijk ook de meeste belangstelling naar uit: de geschiedenis van het socialisme in Appelscha is vooral door de slechte levens- en arbeidsomstandigheden van de veenarbeiders bepaald. Niettemin zijn er nog een aantal andere factoren geweest, die grote invloed op de ontwikkeling ervan hebben gehad.

Als een van de belangrijkste daarvan noem ik allereerst de kerkelijke verhoudingen. Het is bekend dat er in de 19e en de eerste helft van deze eeuw een scherpe tegenstelling heeft bestaan tussen het socialisme en het christendom. Over de algemene oorzaken daarvan kan ik hier niet veel zeggen. In elk geval had Marx al geleerd dat christelijk geloof en socialisme tegenpolen waren, omdat de kerken zich bijna altijd opstelden achter de gevestigde orde. Het wederzijdse onbegrip dat hieruit voortkwam, leidde ertoe dat in streken waar de kerk sterk was het socialisme nauwelijks doordrong, maar omgekeerd in streken waar de kerkelijke invloed gering was het socialisme in de regel de overhand kreeg. De grote lijn die daarbij in Nederland valt te ontdekken, is dat het eerste het meest gebeurde in die delen van het land die werden beheerst door de Roomskatholieke kerk en de Gereformeerde kerken, het tweede in de gebieden die overwegend Nederlands-Hervormd waren.²³⁴⁾ En van de laatstgenoemde gebieden dan nog weer het vaakst die, waar de vrijzinnige richting in de Ned.-Herv. Kerk het sterkst was.

Zoals uit het overzicht van de kerkelijke verhoudingen blijkt, moet Appelscha

tot de streken worden gerekend, waar de kerk veel terrein heeft verloren (afb. 53).

1850: 1286 inwoners
Ned.-Herv. : 87,6%
Gereformeerd : 11,2%
Overigen : 1,2%

Bron: Bevolkingstelling 1849

Deze cijfers mogen als typerend worden beschouwd voor de periode tot 1880. Buitenkerkelijkheid was toen in Appelscha een nog onbekend fenomeen. In de jaren na 1880 verandert dit sterk. Van de in 1889 in het Bevolkingsregister ingeschreven gezinshoofden zijn vóór 1900 92 - dat is rond 18% op een totaal van ongeveer 500 gezinshoofden - uit de kerk getreden. De buitenkerkelijkheid is in de jaren tussen 1900 en 1930 steeds grotere vormen gaan aannemen.

1901: 481 gezinshoofden
Ned.-Herv. : 65,3%
Gereformeerd : 12,3%
Geen godsdienst: 21,2%
Overigen : 1,2%

1910: 495 gezinshoofden
Ned.-Herv. : 57,0%
Gereformeerd : 14,5%
Geen godsdienst: 27,1%
Overigen : 1,4%

1920: 602 gezinshoofden
Ned.-Herv. : 40,9%
Gereformeerd : 16,7%
Geen godsdienst: 41,6%
Overigen : 0,7%

1930: 665 gezinshoofden
Ned.-Herv. : 36,8%
Gereformeerd : 15,6%
Geen godsdienst: 47,3%
Overigen : 0,3%

Bron: Bevolkingsregisters 1901-1940

Ter vergelijking neem ik enige cijfers over de ontwikkeling van de buitenkerkelijkheid in Ooststellingwerf als geheel

1889: 11,3%
1899: 11,0%
1909: 15,9%
1920: 14,2%
1930: 32,8%

Bron: M. Staverman, Buitenkerkelijkheid in Friesland, Assen, 1954, Bijlage 1.

Afb. 53: De kerkelijke verhoudingen in Appelscha 1850-1930

Het kerkgenootschap dat het meest de negatieve gevolgen ondervond, was ook hier de overwegend vrijzinnig georiënteerde Ned.-Herv. Kerk. Aan de Gereformeerde Kerk blijkt de neergang geheel voorbij te zijn gegaan. De verklaring hiervan voor Appelscha lijkt mij dezelfde die altijd in de literatuur wordt genoemd. In de Ned.-Herv. Kerk was de lokale elite de baas; het gewone kerkvolk had niets te zeggen.²³⁵⁾ In de dorpen van Friesland bestond die kleine groep bevoorrechten uit de floreenplichtigen, dat waren de boeren en andere grondbezitters die werden aangeslagen in de grondbelasting. Tot 1875 waren zij de enigen die stem hadden in de predikantsbenoeming. Nog wat langer, tot 1881, werden ook uitsluitend door hen de kerkvoogden aangewezen.²³⁶⁾ Maakt men voor een aantal willekeurige jaren een overzicht van de samenstelling van het College van kerkvoogden dan is meteen duidelijk, wie in de Ned.-Herv. gemeente van Appelscha de boventoon voerden: het bestuur was er volledig in handen van de veenbazen (afb. 54).

1869	1871	1874
A.W. v.d. Sluis	I.J.P. Reitsma	P.S. Schaaf
J.G. Stoker	A. Vondeling	J.G. Stoker
A. Vondeling	P.S. Schaaf	A. Vondeling
I.J.P. Reitsma	J.G. Stoker	G.W. Bruinsma
P.S. Schaaf	G.W. Bruinsma	G.A. Reitsma

Afb. 54. De samenstelling van het College van Kerkvoogden (1869, 1871 en 1874). Bron: Archief Ned.-Herv.-gemeente Appelscha, Inv. no. D27 (Notulenboek kerkvoogdij 1869-1951)

Ik denk dat door deze situatie voor de overwegend socialistisch denkende arbeiders de stelling van Marx bewezen was. De vraag of zij dat zelf hebben ontdekt of dat hen daarop is gewezen door de beide socialistische leiders die in Appelscha het meeste gezag hadden - Domela Nieuwenhuis en Geert v.d. Zwaag - is vervolgens niet meer dan van secundair belang. Het feit dat zowel Domela als Van der Zwaag een sterk anti-kerkelijk socialisme predikten, zal echter zeker hun invloed ten goede zijn gekomen.

Ik beschouw het als een rechtstreeks gevolg van de dominerende positie van de veenbazen dat de Ned.-Herv. Kerk zo goed als niets heeft gedaan aan de bestrijding van de armoede. De bedragen die de diakonie op het hoogtepunt van de laat-19e-eeuwse economische crisis uitgaf aan de armenzorg - ik wees er al even op - kunnen alleen maar beschamend worden genoemd (afb. 55). Natuurlijk levert de in het algemeen grote armoede in de gemeente een verzachtende omstandigheid op; er waren echter wel degelijk mensen die ondanks de crisis iets hadden kunnen doen. Het feit dat de diakonie in al deze jaren haar rekening afsloot met een batig saldo bewijst echter dat de wil daartoe heeft ontbroken. In 1887 werd aan het College van diakenen zelfs lof toegezwaaid voor zijn zuinig beheer in het afgelopen boekjaar.²³⁷⁾ Zoals de cijfers uitwijzen bereikten in dat jaar de inkomsten en uitgaven een dieptepunt. Uiteraard heeft de Ned.-Herv. gemeente de rekening voor haar falend beleid gepresenteerd gekregen. In 1891 werd door de kerkvoogden geschreven dat de gemeente "al reeds zoo kwijnt"

	Ontvangsten	Uitgaven	Batig Saldo
1882	f 346,18	f 227,56½	f 118,61½
1883	f 233,05	f 192,97½	f 40,07½
1884	f 162,38½	f 105,48½	f 56,90
1885	f 163,57½	f 81,39	f 82,18½
1886	f 118,75	f 76,97	f 41,78
1887	f 201,33½	f 130,27½	f 71,06
1889	f 276,47½	f 124,05½	f 152,42
1891	f 299,70½	f 156,53	f 143,17½
1892	f 377,57	f 186,39½	f 191,17½
1893	f 481,23	f 241,61	f 239,62
1894	f 388,66½	f 258,41	f 130, 25½
1897	f 439,54	f 185,52	f 254,02

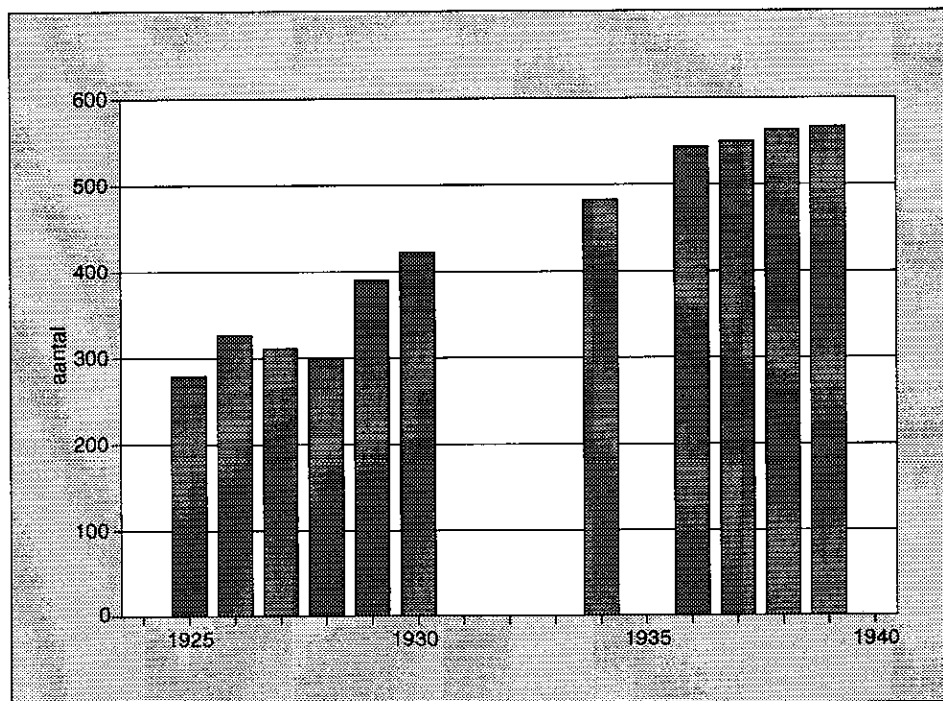
*Afb. 55. Jaarrekeningen van de Diaconie der Ned.-Herv. kerk (1882-1897).
Bron: Archief Ned.-Herv. gemeente Appelscha, Inv. no. A6 (Handelingen van de Kerkeraad der Herv. gemeente van Appelscha).*

is dat zij "op het oogenblik met geheele ondergang word bedreigt",²³⁸⁾ De Enquêtecommissie constateerde in hetzelfde jaar dat het kerkelijk leven praktisch tot stilstand was gekomen. Kort gezegd was volgens haar de situatie zo dat nog maar "weinig menschen tot eenig kerkgenootschap behooren".²³⁹⁾ Op een andere oorzaak hiervan - de gemeente was op het moment dat deze woorden aan het papier werden toevertrouwd al dertien jaar vacant - zal ik later dieper ingaan. Het gaat mij hier vooral om de structurele oorzaken die de grote uittocht van gelovigen na 1880 verklaren.

Als een andere belangrijke factor beschouw ik de achterstand in de maatschappelijke ontwikkeling die Appelscha in de tweede helft van de 19e eeuw opliep. In die tijd groeide Appelscha uit tot verreweg het grootste dorp van de gemeente. Er vestigde zich echter niet een voorziening op sociaal-cultureel gebied - beter gezegd - er deed zich op dit terrein een verdere achteruitgang voor. Tussen 1855 en 1875 had het dorp beschikt over een eigen dokter,²⁴⁰⁾ na zijn vertrek was deze voorziening alleen nog in het veel kleinere Oosterwolde te vinden. De Enquêtecommissie van 1891 heeft de gevolgen hiervan beschreven. Aan veel patiënten kon niet op tijd doktershulp worden geboden. Minder ernstig zieken kregen alleen geneesmiddelen, zwaar zieke mensen werden in de regel pas de volgende dag bezocht.²⁴¹⁾ Het zou tot 1925 duren eer met de komst van dr. W.J. Loyenga hierin verandering kwam;²⁴²⁾ al de grotere dorpen van Ooststellingwerf waren Appelscha toen inmiddels voorgegaan.

Een ander gegeven op hetzelfde terrein waarop door de Enquêtecommissie wordt gewezen, is het ontbreken van een ziekenfonds.²⁴³⁾ De enige plaats in de gemeente die in 1891 een dergelijke instelling bezat, was weer Oosterwolde. In Appelscha werd pas in het begin van deze eeuw een initiatief ertoe genomen, dat echter mislukte. De belangstelling ervoor was te gering, zo heet het in de

krant.²⁴⁴⁾ De definitieve omslag kwam ook hier pas in 1925 door ingrijpen van dr. Loyenga. Hij stichtte een ziekenfonds dat toegankelijk was voor mensen met een inkomen lager dan f 1000,- per jaar.²⁴⁵⁾ Dat hier wel degelijk behoefte aan was, blijkt uit de voorspoedige groei van het ledental van dit fonds (afb. 56).

Afb. 56. Verloop van het ledental van het plaatselijke ziekenfonds van dr. Loyenga (1925-1939). Bron: De Ooststellingwerper. Voor de Tweede Wereldoorlog bestond er in Nederland niet een algemeen landelijke regeling.

Een ander verschijnsel dat in Appelscha meer verbreid schijnt te zijn geweest dan in de andere dorpen was het analfabetisme. Doordat kinderen op grote schaal moesten meewerken in het veenbedrijf, bezochten zij in de regel zeer onregelmatig de school. Als bewijs hiervoor geef ik de door de Enquêtecommissie verzamelde cijfers (afb. 57). De gevolgen van het grote schoolverzuim werden tegenover diezelfde commissie uiteengezet door de arbeider Jan Gosses Venema.²⁴⁶⁾ Zelf moest hij zijn verklaring met een kruisje 'ondertekenen', omdat ook hij slechts een paar jaar onderwijs had genoten. We mogen gerust aannemen dat hij niet heeft overdreven, toen hij beweerde dat voor hetzelfde probleem geplaatst "een heele boel" van zijn collega's niets anders zou kunnen doen. Nog in 1911 verklaarde de pas aangestelde secretaris van de plaatselijke SDAP-afdeling, Ruurd Eisenga, dat hij deze benoeming graag aan zich voorbij had laten gaan, omdat " 't me ontzaggelijk veel moeite kost om iets op papier te krijgen. Schrift, stijl en taal het laat alles veel te wenschen over: ook al ten gevolge dat ik weinig heb school gegaan in mijn kleine jaren".²⁴⁷⁾ Cijfers die ik

1872	januari	april	juli	oktober
School I				
(Appelscha-Beneden)	373	273	230	250
1890	januari	april	juli	oktober
school I				
(Appelscha-Beneden)	259	222	205	206
school II				
(Appelscha-Boven)	162	114	111	onbekend

Afb. 57. Het aantal op school aanwezige leerlingen in de jaren 1872 en 1890. Bron: G.A., Inv. no. 534 (Gemeenteverslag 1872). Verslag Enquêtecommissie, p. 404.

vond in de krant van 1898 bewijzen dat aan deze toestand voor het einde van de 19e eeuw geen einde is gekomen (afb. 58). De verbetering kwam eerst met de invoering van de Leerplichtwet in 1901. Ik wil hier echter nadrukkelijk vaststellen dat aan de arbeiders in dezen geen verwijten kunnen worden gemaakt. Blijkens *De Klok* van 13 december 1890 hadden althans de socialisten onder hen zich al veel eerder voor de realisering van de leerplicht beijverd. De eis ertoe was in het politieke programma van de afdeling van de SDB opgenomen, niettegenstaande men beseftte dat voor een verwezenlijking ervan eerst de armoede zou moeten afnemen. Zolang vormde de opbrengst van de kinderarbeid een onmisbare aanvulling op het gezinsinkomen.

Oldeberkoop	: 1
Elsloo	: 1
Langedijke	: 2
Appelscha	: 21
Oosterwolde	: 2
Donkerbroek	: 8
Haule	: 1
Haulerwijk	: 26

Afb. 58. Het aantal niet-schoolgaande kinderen in Ooststellingwerf in 1898. Leeftijdsgrens: onder 12 jaar. Bron: De Ooststellingwerfer, 26 februari 1898.

De vele misstanden op sociaal-cultureel terrein - de andere die ik hiervoor noemde, moeten natuurlijk ook in de beschouwing worden betrokken - hebben de inwoners van Appelscha een gevoel van achterstelling gegeven. De mensen hebben voortdurend ervaren dat zij van de bestaande samenleving niets te

verwachten hadden. Er klinkt bitterheid door in de berichten over de slechte geneeskundige verzorging: zieken werden verwaarloosd, onnodig zouden sommigen van hen hierdoor zijn overleden.²⁴⁸⁾ Nagenoeg iedereen sprak tegenover de Enquêtecommissie met afschuw en onbehagen over de veel voorkomende kinder- en vrouwenarbeid en het analfabetisme. Doordat deze misstanden zo wijd verbreid waren, versterkten zij het solidariteitsgevoel onder de arbeiders. Een beweging die hiertegen in het geweer kwam, had in principe de sympathie van iedereen.

Als de laatste factor die de opkomst van het socialisme in Appelscha heeft bevorderd, noem ik de levensinstelling van de arbeiders. De groep bestond voor het overgrote deel uit hardwerkende mensen die een fatsoenlijk leven leidden. Asociaal gedrag kwam nauwelijks voor, de arbeiders van Appelscha stonden algemeen gunstig bekend. Een belangrijk bewijs voor deze stelling ontleen ik aan de brief die een van de Heren Compagnons - J.A. Lycklama à Nijeholt - in 1877 schreef.²⁴⁹⁾ Uit deze uit het kamp van de latere tegenstanders afkomstige bron neem ik hier de voornaamste passages over.

"Heden heb ik de dag te Appelscha doorgebracht, veenverkoop. Vroeger hielden wij eene verkoop van 37 bunders, die groot 70.000 gl. opbragten. Thans bragten 30 bunders dat op. Telkens ontwaar ik daar, dat het opgekomen dorp van Appelscha bloeit, niettegenstaande de zware lasten der Gemeente, maar vooral dat men daar zulk een fatsoenlijke burgerij vindt. Alles gaat stil en bedaard. Netjes gekleed en zindelijk met linnen. Geen lui druchtigheid. Geen kwestie van te veel, ik zou niet weten en jaren terugziende, dat er een is die te veel drinkt. Ook hoort men onder de arbeiders daar nooit van strikes, zoodat zeker de eer aan werkgevers en arbeiders daar van toekomt!"

We weten al dat deze brief betrekking heeft op een periode uit de Appelschaaster geschiedenis die als betrekkelijk welvarend mag worden gekenschetst. Maar de hier genoemde kenmerken van menselijk gedrag zullen niet zo snel veranderen. In 1891 legde de burgemeester van Ooststellingwerf tegenover de Enquêtecommissie een eensluidende verklaring over het drankgebruik af. Dat was "niet aanmerkelijk" en verminderde "nog bestendig". "Openbare dronkenschap komt alleen bij bepaalde dronkaards voor", voegde hij er nog aan toe.²⁵⁰⁾ In *De Klok* van 13 december 1890 werd van arbeiderszijde hetzelfde beweerd. Omdat hierover echter vaak een andere mening wordt gehoord, heb ik toch geprobeerd een hard bewijs voor deze uitspraken te vinden. Het resultaat van dit onderzoek, dat is neergelegd in bijgevoegde tabel, bevestigt volledig de gegeven zienswijze (afb. 59). Appelscha behoorde wat de verkoop van sterke drank betreft tot de dorpen in de gemeente met de laagste cijfers per hoofd van de bevolking. Misschien dat er een bezwaar tegen de uitkomst van het onderzoek is te maken: de cijfers hebben uitsluitend betrekking op de legale drankverkoop. Zoals in een gemeentelijke nota over het drankgebruik wordt gezegd, was er echter nogal wat clandestiene verkoop, o.a. in "verborgen drankhuizen".²⁵¹⁾ Dat hierdoor het werkelijke beeld heel anders is geweest, kan ik mij gezien de eensgezindheid van de getuigenverklaringen echter niet voorstellen.

Het tweede concrete punt uit de brief betreft het voorkomen van stakingen - hier merkwaardigerwijs met het Engelse woord "strikes" aangeduid. Aan de

	Aantal verkooppunten	Totale verkoop in Ned. kannen	Inwoner- aantal	Verkochte hoeveelheid per 100 inw.
Oosterwolde	7	8477	908	930
Oldeberkoop	11	4233½	778	540
Makkinga	7	1633½	425	380
Appelscha	15	4764	1286	370
Donkerbroek	9	2327	908	260
Haule/Haulerwijk	13	2855	1584	180

Afb. 59. Verkoop van gedistilleerd per dorp in 1850. Eenheid: één kan is gelijk aan één liter. Bron: G.A., Inv. no. 1075 (Register van Verlofhouders 1849-1851)

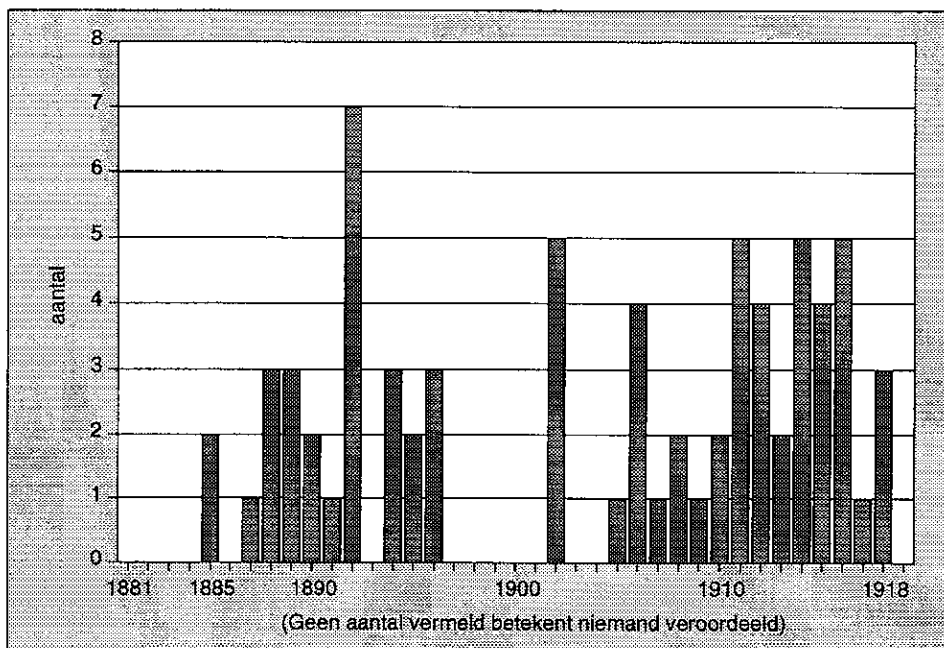
juistheid van de woorden van Lycklama op dit punt kan geen twijfel zijn: gezien zijn directe betrokkenheid erbij zal hij uitmuntend over de gang van zaken in het Appelschaaster veenbedrijf geïnformeerd zijn geweest. Ook ik heb in de bronnen geen enkel bewijs voor een eerdere staking dan die van 1888 kunnen vinden. Dat het toen wel zover is gekomen en ook in de jaren daarna met grote regelmaat is gestaakt, moet dus wel een heel bijzondere reden hebben gehad. Die meen ik in de voorgaande bladzijden te hebben gegeven. Hier wil ik er in het bijzonder op wijzen dat de Appelschaaster veenarbeiders kennelijk van nature niet de oproerkraaiers waren, waarvoor zij later vaak werden uitgemaakt. Eigenlijk is het opmerkelijk dat zij zich zo lang in hun lot hebben geschikt.

Voor de andere in de brief genoemde gunstige eigenschappen van de Appelschaaster bevolking zijn moeilijker andere bewijzen te vinden. Bekend zijn alleen die gevallen, waarin toch iets op het fatsoenlijk gedrag viel aan te merken. Ik heb ze aan de hand van een bewaard gebleven 'Register van veroordeelden' voor de periode 1881 tot 1918 geteld en vergeleken met enige andere dorpen in Ooststellingwerf (afb. 60). Appelscha blijkt er relatief gunstig uit te springen: in Haulerwijk en Oosterwolde was het aantal overtredingen van de regels groter. Wat de cijfers betreft acht ik ook nog opvallend dat in Appelscha, de armste plaats van Ooststellingwerf, in verhouding meer diefstal voorkwam dan in de andere dorpen. Een relatie met de veel grotere armoede ligt voor de hand (afb. 61). Maar een veel belangrijker conclusie die uit het materiaal kan worden getrokken, is dat de toename van de armoede en onrust na 1880 niet tot een gedragsverandering bij de mensen heeft geleid. Het overgrote deel van hen wilde nog steeds op een eerlijke manier zijn brood verdienen, zocht geen vergetelheid in de drank en maakte zonder reden geen amok. De arbeiders waakten daar zelf over, zoals uit hun eerder besproken gedisciplineerde optreden tijdens de staking van 1888 blijkt. Aan de andere kant leidde dit hoog ontwikkelde normbesef er echter toe dat het in de ogen van de arbeiders asociaal te noemen gedrag van de veenbazen en sommige gezagsdragers op een algemeen onbegrip stuitte. Veel gehoorde opmerkingen als "dit kan niet", "wij staan in ons recht" kunnen worden opgevat als uitingen van dit gevoel. Ook mede hierdoor was bij bijna alle conflicten de hele arbeidende bevolking op de hand van de stakers.

	Totaal aantal overtredingen	Aantal overtredingen per hoofd v/d bevolking	Soorten overtredingen in % van het totaal per dorp									
			jachtwet/stropen	openbare dronkenschap	bedreiging/mishandeling	wederspannigheid/belediging	diefstal/heling	vernieling/brandstichting	overige			
Appelscha	385	4,3	23	12	26	7	19	6	8			
Haulerwijk	351	5,4	21	14	27	9	9	10	10			
Oosterwolde	260	4,9	25	17	19	11	12	5	12			
Doskerbroek	191	3,8	30	11	16	8	12	5	18			
Olde- en Nijeberkoop	100	2,5	44	6	26	8	4	7	5			

*Afb. 60. Vastgesteld aantal wetsovertredingen in enige Ooststellingwerfse dorpen in de periode 1881 - 1918.
Bron: G.A., Inv. no. B.H.O.J. 9 (Register van veroordeelden 1881 - 1918).*

Afb. 61. Het aantal wegens diefstal veroordeelde personen in Appelscha 1881-1918. Bron: G.A., Inv. no. B.H.O.J.9 (Register van veroordeelden 1881-1918). De stijging in de slechte tijd tussen 1887 en 1896 en in de tijd van duurte en schaarste rond de Eerste Wereldoorlog wijst op een relatie met de conjuncturele ontwikkeling van de economie.

Dit alom aanwezige gevoel voor rechtvaardigheid heeft ongetwijfeld de opkomst van het socialisme bevorderd. Mensen gaan zich bedrogen voelen en worden recalcitrant als de eigen positieve opstelling niet tot enige waardering leidt.

De voorgaande gegevens samenvattende rijst het beeld op van een achtergestelde bevolkingsgroep die leefde in een sociaal isolement. In het eigen dorp werd op de arbeiders neergekeken door de veenbazen en de grote boeren. De Ned.-Herv. Kerk had haar handen volledig van hen afgetrokken. Het gemeentelijk bestuur bekommerde zich nauwelijks om hun lot. Voor enigszins fatsoenlijke sociaal-culturele voorzieningen werd niet gezorgd. De armenzorg, een gemeentelijke taak waarmee de arbeiders veel te maken hadden, was slecht geregeld. Deze factoren hebben met de andere die ik al noemde geleid tot het ontstaan van een sterk groepsbewustzijn bij de arbeiders en een sterke afkeer van de bestaande maatschappij. Er heerste onder hen een grote mate van solidariteit; het rechtvaardigheidsprincipe waarop de socialistische leer gebaseerd was, moet hen zeer hebben aangesproken. De theoretische grondslag ervan hebben zij misschien niet helemaal begrepen maar wat het hart hun ingaf, was voldoende. Vooral ook hierdoor kreeg het socialisme in Appelscha zo'n sterk radicale inslag. De arbeiders wilden revolutie omdat zij van het huidige maatschappelijke en politieke bestel niets verwachtten. Veel invloed hierop

hebben ongetwijfeld ook de landelijke voormannen van de beweging gehad. In dit verband verdient Domela Nieuwenhuis een aparte vermelding. De arbeiders van Appelscha hebben hem aanbeden, omdat zij hem vertrouwden. Domela was hun bondgenoot, omdat ook hij een 'outlaw' was. Maar ook andere voormannen van wie men vond dat ze het hart op de goede plaats hadden, zoals Van der Zwaag, konden op de sympathie van de Appelschaaster veenarbeiders rekenen. De geschiedenis van het Appelschaaster socialisme moet meer vanuit het gevoel worden begrepen dan vanuit het verstand.

HOOFDSTUK 4

De geschiedenis van het socialisme en anarchisme 1888-ca. 1910

Snelle doorbraak

Waarom de geschiedenis juist op bepaalde momenten een beslissende wending heeft genomen, valt vaak moeilijk te doorgronden. Op dit algemene probleem uit de geschiedeniswetenschap stuit men ook bij verklaring van de opkomst van het socialisme in Appelscha. Duidelijk is natuurlijk dat de beweging hier in de tachtiger en negentiger jaren van de vorige eeuw een vruchtbare voedingsbodem vond in de sterk verslechterende arbeidstoestanden. Maar daarmee is nog niet verklaard, waarom ineens in maart 1888 de vlam in de pan sloeg. De enige bron die over de achtergronden daarvan iets zegt, is de eerder aangehaalde brief van Wytze Alles van der Sluis. Naar zijn mening was de voornaamste reden de in de laatste tijd sterk toegenomen verspreiding van socialistische geschriften. Over andere gebeurtenissen, bijvoorbeeld over kort ervoor in Appelscha of directe omgeving belegde politieke bijeenkomsten, heeft hij het niet. Ook het feit dat Domela Nieuwenhuis al in 1883 eens in Oosterwolde had gesproken,¹⁾ wordt door hem niet genoemd. Volgens de kenner van het Friese socialisme, J. Frieswijk, waren in Z.O.-Friesland rond 1887 alleen Heerenveen en Gorredijk 'rode kernen'.²⁾ Derhalve neem ik aan dat het socialisme eerst heel kort voor maart 1888 in Appelscha op wat groter schaal bekend is geworden. De verklaring daarvoor moet waarschijnlijk worden gezocht in de snelle groei, die de beweging in de laatste jaren had doorgemaakt. In Friesland haalde zij ook in maart 1888 met de verkiezing van Domela Nieuwenhuis in Schoterland haar eerste succes binnen. Men kan zich voorstellen dat van deze laatste gebeurtenis een belangrijk propagandistisch effect is uitgegaan, maar hoe en wanneer dat Appelscha heeft bereikt - waren hier mensen die contacten onderhielden of hebben niet-Appelschaasters voor de verspreiding van het propagandamateriaal gezorgd? - is onbekend. Maar misschien is het ook wel te veel gevraagd om van schriftelijke bronnen een precies antwoord op een vraag als deze te verwachten. Veranderingen in het denken van de mensen kunnen meestal pas gevolgd worden vanaf het moment dat ze naar buiten treden. En dat gebeurde - mogelijk zelfs ten dele om toevallige redenen; ik denk aan de zeer strenge winter van dat jaar - in maart 1888.

De aan het eind van die maand uitgebroken veenstaking - het verslag ervan heb ik eerder gedaan - vormt de eerste gebeurtenis waarop het socialisme aanwijsbare invloed heeft uitgeoefend. Door het zingen van socialistische strijdliederen gaven de arbeiders duidelijk van hun veranderde gezindheid blijk.³⁾ Uit de gemaakte afspraak om tijdens de staking het gebruik van sterke drank achterwege te laten kan men afleiden dat zij het niet alleen bij woorden lieten, maar ook inhoud aan hun ideeën wensten te geven. Naar uit de eerder aangehaalde kranteberichten bleek, ondervond de staking grote steun. Nagenoeg al de arbeiders zouden eraan mee hebben gedaan, wat neerkwam op zo'n 3/400

mensen. Er was echter nog geen organisatie. Pas na afloop van de staking sloten ongeveer 225 van hen zich aan bij de vakbond *De Eendracht*, die lid werd van de SDB, de organisatie van Domela Nieuwenhuis.⁴⁾

Wat het meest in deze berichten opvalt, zijn de genoemde aantallen mensen. Zoals met behulp van de in het vorige hoofdstuk gegeven ramingen van de omvang van de beroepsbevolking kan worden bewezen, hebben de kranten zich in hun berichtgeving niet aan overdrijving schuldig gemaakt. Tot de genoemde 3/400 mensen moeten nagenoeg al de volwassen mannelijke veenarbeiders hebben behoord. Als we aannemen dat de leden van *De Eendracht* grotendeels uit dezelfde groep zijn voortgekomen, dan is 60 à 70% van de arbeiders korte tijd later lid van de vakbond geworden. Dit lijkt een bijzonder hoog aantal, maar hoeft niet te verbazen als men denkt aan de grote eensgezindheid, die de arbeiders tijdens de staking ten toon hadden gespreid. In alle berichten vormt die eendracht en vastberadenheid het thema, waaraan door de schrijvers de meest verstrekkende conclusies worden verbonden. De veenbazen zagen er blijkens de brief van Van der Sluis een uiting in van de revolutionaire gezindheid van de arbeiders, die krachtig moest worden onderdrukt. De schrijver van het bericht in het *Nieuw Advertentieblad* stelde zich neutraler op, maar was eveneens duidelijk door de omvang van de beweging verrast. De berichtgever in *Recht voor Allen*, de krant van de SDB, putte er vooral hoop uit voor de toekomstige strijd. "Hieruit kunnen wij maar weer al te goed zien dat eendracht, zo niet alles, dan toch zeer veel vermag", luidde zijn verwachtingsvolle conclusie.⁵⁾ De arbeiders zelf tenslotte hebben zich ongetwijfeld hierdoor laten inspireren bij de keuze van de naam van hun nieuwe strijdorganisatie. 'Eendracht' had een snelle doorbraak tot stand gebracht, op dezelfde wijze moest ook de toekomstige strijd voor de socialistische revolutie worden gevoerd.

De stakingen van 1889 en 1890

Uit de gebeurtenissen in de volgende jaren blijkt dat door de opkomst van het socialisme de houding van de veenarbeiders diepgaand was veranderd. Men stelde zich hard op tegen de veenbazen, die in de vele ingezonden stukken in de socialistische bladen worden afgeschilderd als 'onmensen'. Niet veel beter kwamen de autoriteiten er af, die door het sturen van marechaussees duidelijk partij tegen hen hadden gekozen. De belangrijkste aanwijzing vormen echter de stakingen die tussen 1888 en 1890 zo frequent voorkwamen, dat de Enquêtecommissie in 1891 tot de conclusie kwam dat het staken tot een "tweede natuur" van de arbeiders was geworden.⁶⁾

Nog binnen een jaar, aan het eind van de winter van 1888/89, brak opnieuw een grote staking uit, dit maal in de door de Reservekas opgezette werkverschaffing.⁷⁾ De arbeiders gooiden het werk erbij neer, omdat zij niet langer wensten te werken voor het uitzonderlijk lage loon van 25 à 40 ct. per dag, dat is f 1,50 à f 2,50 per week. Liever dan hiervoor te werken eet ik droog brood, verklaarde later een van hen tegenover de Enquêtecommissie. Maar in dit geval bereikten de arbeiders het gestelde doel niet. De Reservekas legde de werkzaamheden stil en de arbeiders moesten het doen zonder verdere ondersteuning van die kant.

Desondanks zetten de arbeiders in de volgende winter de actie in de werk-

verschaffing voort.⁸⁾ In hetzelfde jaar 1889 nog - meteen bij de aanvang van het werk - verwierpen zij opnieuw de door de Reservekas vastgestelde arbeidsvoorwaarden. Weliswaar zou het loon tot 50 ct. per dag worden opgetrokken, maar daarvoor diende wel een uur langer te worden gewerkt - van zonsopgang, dus een uur of acht/negen, tot 's middags drie in plaats van twee uur. De arbeiders wensten echter aan het, zoals we zagen, ook in het veenbedrijf gebruikelijke tijdstip van twee uur vast te houden. In het door de Enquêtecommissie gegeven verslag van de staking kan men lezen dat door een van de arbeiders - een man die door zijn collega's "aan den luien kant" wordt genoemd - verzet tegen de administrateur van de 'Kas' was gepleegd.⁹⁾ Het wordt niet met zoveel woorden gezegd, maar het zou mij niet verbazen dat het daarbij tot een handgemeen is gekomen. De man in kwestie werd weggezonden, waarop - en dat acht ik typerend voor de bij de arbeiders heersende mentaliteit - "alle anderen het werk vervloekten" en in staking gingen. Maar weer moesten de arbeiders zwaar boeten voor dit staaltje van solidariteit. Zoals zij vooraf hadden kunnen nagaan, werd met onmiddellijke ingang de werkverschaffing stilgelegd. Uit de boekhouding van de Reservekas blijkt dat ook in de jaren 1890 en 1891 geen cent hieraan is uitgegeven. Als reden wordt genoemd de "onwillige houding der arbeiders". Ik denk echter dat de heersende klasse - de Reservekas kreeg zijn geld uit afdrachten van de veenbazen en stond onder toezicht van de gemeente - er ook een middel in heeft gezien om de arbeiders onder druk te zetten.

Dat het élan van de arbeiders niet was geknakt, blijkt uit de op 13 mei 1890 uitgebroken staking in de venen, de grootste en langdurigste die ooit in Appelscha heeft plaatsgevonden. Doordat de staking ging om de lonen van de vrouwen en eerst begon, toen het graafwerk al in volle gang was, waren nu niet alleen de mannelijke arbeiders uit Appelscha erbij betrokken, maar ook arbeiders uit Smilde en uiteraard de vrouwen. Bij elkaar legden maar liefst 600 mensen het werk neer en zou het drie weken duren eer zij weer aan de slag gingen.¹⁰⁾

In 1890 bedroeg het loon voor het droogmaken van de turf - de activiteit die het meest door vrouwen werd gedaan - f 2,- per dagwerk. Omgerekend betekende dit een dagloon van zo'n 25 à 30 ct. De vrouwen eisten dat dit bedrag met f 1,- per dagwerk werd verhoogd, zodat men op een dagloon van 37½ à 45 ct. kon uitkomen.¹¹⁾ Toen de veenbazen van deze eis hoorden, dreigden zij de mannelijke arbeiders met sluiting van de venen, "zo zij niet zorgden dat de vrouwen dien onzinnigen eisch lieten varen". Maar de arbeiders reageerden anders dan de veenbazen hadden verwacht. "Zij staakten als één man het werk, zoo vrouwen als mannen verlieten de plaats, die zij met hun zweet gedrenkt hadden, om te beproeven of de gelegenheid gunstig was om hun waar - arbeidskracht, wat duurder aan den man te brengen".

De staking werd geleid door *De Eendracht*, die wist te bereiken dat alle werkzaamheden kwamen stil te liggen - niet alleen het graven en droogmaken, maar ook het 'bijkruien' van de schepen die gereed lagen om te laden.¹²⁾ Spoedig meldden zich evenals in 1888 militairen en politiedienaren om de orde te bewaren en eventuele werkwilligen te beschermen. Die laatsten waren weliswaar in Appelscha zelf nauwelijks te vinden, maar de veenbazen hadden kans gezien arbeiders aan te trekken uit het naburige Smilde. Overigens heeft de komst van hen weinig invloed op het verloop van de staking gehad, omdat de

Smildigers het zware werk niet aan konden en door eigen dorpsgenoten, die reeds in Appelscha werkten, werden overreed of gedwongen om weer te vertrekken. Wel moesten de arbeiders toestaan dat militairen en schippers samen de schepen gingen laden, maar zelfs dat mocht niet echt voordelig voor de veenbazen heten, "want ze zoeken er de beste turven uit en maken zoodoende van 'n turfhoop 'n afzichtelijke massa stukken en waardeloozen".¹³⁾ Over het verloop van de staking valt verder weinig te melden. Er werden vergaderingen en optochten gehouden, maar grote moeilijkheden deden zich niet voor omdat de arbeiders geleid door de voorzitter van *De Eendracht*, Bruin Tjibbes Bruinsma, het daar niet op aan lieten komen.¹⁴⁾ De burgemeester van Ooststellingwerf, Van der Loeff, zou hier later tegenover de Enquêtecommissie zijn waardering over uitspreken. Met name zijn directe contacten met Bruinsma hadden - zo meende hij - veel aan het voorkomen van een gewelddadige confrontatie bijgedragen. Ook de socialistische voormannen die tijdens de staking optraden, van wie met name Domela Nieuwenhuis en Van Emmenes moeten worden genoemd, zorgden ervoor de regels van de wet niet te overtreden, ook al hadden hun toespraken een zeer radicale teneur.

Na ruim veertien dagen staken was er nog geen enkele beweging in het conflict gekomen. De veenbazen wilden niet toegeven, naar we mogen aannemen, niet eens zozeer wegens de gestelde financiële eis - het jaar erop zouden zij uit eigener beweging de vrouwen 50 ct. per dagwerk meer geven en zich tot loononderhandelingen met *De Eendracht* bereid verklaren - alswel uit principiële overwegingen: zij wilden voor eens en altijd vastgesteld zien dat zij het waren die de loonhoogte bepaalden en niet de arbeiders. Dat het hier om ging, blijkt ook uit wat een van de arbeiders al bij het begin van de staking in de krant had geschreven. Volgens hem kon op de dreiging van de veenbazen om alle werkzaamheden stil te leggen maar één passend antwoord worden gegeven - staking - omdat "het sluiten der bronnen van voortbrenging niet het werk der exploitanten is, maar der exploiteerden,...".¹⁵⁾ Naar mijn mening vormt ook het op de spits drijven van het conflict met de Reservekas hiervoor een aanwijzing. Aan werkgevers die niet bereid waren hun arbeiders een redelijk loon te betalen, moesten de gevolgen daarvan duidelijk worden gemaakt. Zij konden rekenen op een staking van het werk, want de arbeiders lieten zich niet meer zoals vroeger door hen exploiteren. De bazen dienden in te zien dat het in het productieproces om meer ging dan slechts de veiligstelling van hun winst. Tijdens zijn waarschijnlijk eerste redevoering in Appelscha, op 30 maart 1889, had Domela het hun als volgt ingeprent: "Alle rijkdom is alleen voortgekomen uit den arbeid. De aarde is de moeder, arbeid de vader van alle rijkdom". Derhalve horen "de veenen aan de veenarbeiders".¹⁶⁾ Er is geen twijfel over mogelijk dat de bazen de staking van 1890 hebben aangegrepen om de arbeiders voorgoed van dit 'waanidee' af te brengen.¹⁷⁾ Vooral hierdoor heeft deze staking een heel ander verloop gekregen dan die van 1888. Zij verwerd tot een uitputtingsslag, die ondanks de financiële hulp van elders - in de socialistische kranten vinden we de bedragen ervan nauwkeurig verantwoord - door de arbeiders werd verloren. Op 1 juni moesten zij gedwongen door honger en armoe opgeven. Als eersten besloten de mannen het werk onder de oude voorwaarden te hervatten; enkele dagen later volgden de vrouwen hun voorbeeld. De verbittering was groot, zoals al uit een eerder aangehaald citaat van de Commissaris des Konings in Friesland

bleek.¹⁸⁾ Pas in het volgende jaar was volgens de Enquêtecommissie door een meer tegemoetkomende houding van de veenbazen de spanning enigszins weggeëbd.¹⁹⁾

Over deze grote staking van 1890 zijn een aantal gegevens bekend, die een helder licht werpen op de toenmalige politieke verhoudingen in Appelscha. Op 27 mei was Domela Nieuwenhuis naar het dorp gekomen om de stakers toe te spreken. Hij hield twee redevoeringen - eerst 's middags voor 200 vrouwen, daarna 's avonds voor 500 mannen (afb. 62).²⁰⁾

WERKSTAKING TE APPELSCHA. Dinsdag heeft de heer Domela Nieuwenhuis tweemaal in eens samenkomst van werkstakers het woord gevoerd; den eers en keer voor een 200-tal vrouwen, daarna voor ruim 500 mannen.
Hij noemde het een voortgang in de arbeidersbeweging, dat ook de vrouwen meededen aan de werkstaking en zei, dat de arbeiders in Nederland allen het oog er op gevestigd hielden. Houdt vol! spoords hij aan, dessoods tot het uiterste, aan is de zege verzekerd.
Ook uit de omliggende dorpen waren vele nieuwsgierigen ongekomen, om den leider der socialisten te hooren.

Afb. 62. Verslag van het optreden van Domela Nieuwenhuis tijdens de staking van 1890. Bron: Nieuw Advertentieblad, 31 mei 1890. Hoewel in het bericht wordt gezegd dat er ook velen uit de omliggende dorpen naar Appelscha waren gekomen om Domela te kunnen beluisteren, meen ik te mogen aannemen dat het overgrote deel van de toehoorders toch wel uit het laatstgenoemde dorp afkomstig is geweest. Ik baseer mij daarbij op de voor andere bijeenkomsten genoemde bezoekersaanstellen, die soms om en nabij 500 bedroegen.

Dit is bij elkaar een zevenhonderd bezoekers, of te wel zeker meer dan de helft van de volwassen inwoners van het dorp. Het aandeel erin van de veenarbeiders moet echter nog veel groter zijn geweest, wat aansluit bij het eerder genoemde bericht dat de staking vrijwel algemeen was. Dit laatste feit wordt op zijn beurt weer bevestigd door het uit een andere bron afkomstige gegeven dat aan een stakingsoptocht door zo'n 600 à 650 mannen en vrouwen was deelgenomen.²¹⁾ Hieruit meen ik de conclusie te mogen trekken dat onder de veenarbeiders de sympathie voor het socialisme bijna algemeen was. Een aanwijzing hiervoor geeft ook het aantal bij de staking betrokken vrouwen. Er worden getallen genoemd van ongeveer 200 tot 220.²²⁾ Dat is minder dan het aantal mannen, maar naar we weten, waren het hoofdzakelijk de vrouwen en kinderen van de vaste arbeiders, die meewerkten bij het droogmaken van de turf. Op 14 mei sloten maar liefst 143 van hen zich aan bij de pas opgerichte vrouwenvereniging *Vooruit*, die als een aparte organisatie lid werd van de SDB. Ook dit ledenaantal mag voor die tijd en zeker voor een kleine plaats als Appelscha opzienbarend hoog heten. Het overgrote deel van de afdelingen van de SDB had in totaal slechts enkele tientallen leden.²³⁾ Maar het getal kan eerst volledig op z'n waarde worden geschat als men bedenkt dat vrouwen destijds nog nauwelijks bij het politieke leven betrokken waren. De meeste politici en gewone burgers vonden bovendien dat dit ook maar beter zo kon blijven. Zowel Domela Nieu-

wenhuis als een anonieme berichtgever in *De Klok* spraken echter met waardevolle woorden over de vrouwen van Appelscha, die zo actief aan de strijd voor het socialistisch ideaal deelnamen.²⁴⁾ Het zal de kennis van deze feiten zijn geweest, die de burgemeester van Ooststellingwerf tegenover de Enquêtecommissie deed verklaren dat de hele arbeidende bevolking van Appelscha op de hand van de stakers was geweest.²⁵⁾

Revolutionaire verwachtingen

Het socialisme heeft vooral in deze eerste jaren zijn stempel op het leven in het dorp gedrukt. In goed twee jaar tijd hadden maar liefst vier grote stakingen plaats en waren de sociale tegenstellingen dermate verscherpt dat politie en leger bijna permanent aanwezig moesten zijn. Speciaal met het oog op deze gespannen situatie in Appelscha werd in december 1889 in Oosterwolde een post van de marechaussee ingericht.²⁶⁾ In dezelfde tijd werd Appelscha bezocht door bijna al de landelijk bekende socialistische voormannen. De vergaderingen waarop zij spraken, volgden elkaar op met tussenpozen van soms nog geen maand. Terzelfdertijd meldden honderden mensen zich aan als lid van de socialistische vakbond, de vrouwen- en jongerenvereniging en de afdeling van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht. Een zo massale toeloop naar een volledig nieuwe beweging lijkt mij niet anders verklaarbaar dan uit een stemming van euforie. Men voelde dat er een 'nieuwe tijd' was aangebroken, waarin voor de arbeiders een beter leven zou zijn weggelegd (afb. 63). Of, zoals het door een van de betrokkenen zelf in de krant werd geformuleerd, dat eindelijk het moment daar was dat de macht van de bourgeoisie zou worden verpletterd.²⁷⁾

Het zullen deze gevoelens zijn geweest, waaruit ook de grote solidariteit en spontaniteit zijn voortgekomen, die de stakingen kenmerkten. Men gooide het werk erbij neer, al stond eigenlijk bij voorbaat vast - de beide stakingen in de werkverschaffing - dat men aan het kortste eind zou trekken. En iedereen deed mee, al mocht de directe aanleiding soms nauwelijks gerechtvaardigd heten, zoals bij de staking van eind 1889. Het staken was een "tweede natuur" geworden, zoals ik al opmerkte. Van Domela hadden de arbeiders geleerd hoe het stakingswapen moest worden gewaardeerd: stakingen zijn de "voorpostengevechten die dienen om later den grooten strijd - bedoeld is de socialistische revolutie - des te beter onder de oogen te kunnen zien".²⁸⁾ Wat dat laatste inhield, zullen de arbeiders in Appelscha nauwelijks hebben begrepen - ook Domela zelf had er slechts een heel vage voorstelling van. De hoop erop was echter voorlopig voldoende om bijna iedereen mee te krijgen.

Als de factor waarop het ontstaan van deze revolutionaire mentaliteit moet worden teruggevoerd, komt geen ander in aanmerking dan de onvoorstelbare armoede waaronder de mensen in deze jaren leden. Het is pure wanhoop die hen heeft gedreven. Daarbij dringt zich de parallel op met soortgelijke acties, die heden ten dage nog regelmatig voorkomen in de ontwikkelingslanden. Ook die missen voor ons gevoel vaak elke zin voor realiteit. Men weet dat de strijd hopeloos is, omdat de gevestigde orde alle macht in handen heeft. Toch wordt doorgezet en na afloop blijkt men er vaak slechter voor te staan dan voorheen. Dat dit irrationele element in de acties niet mag worden vergeten, blijkt uit een artikel in *De Klok* van 24 mei 1890. Men was gaan staken, ondanks dat zo kort

Hard gaat ie.

De Friesche volkspartij (althans een deel) wil eene nieuwe sociaal Democratische bond tot stand brengen. Waarom? Men is tegen de revolutionaire taktiek, welke de Hollandsche? socialisten willen gehandbaard zien. M. i. vatten velen dat zaakje veel te gewichtig op. Men hehoeft toch waarachtig niet bang te wezen, dat wij, voorstanders van de revolutionaire taktiek, zoo maar bij de eerste de beste gelegenheid er op in zullen slaan. O neen! Maar dat eeuwig vruchteloos bedelen zijn wij moede. Niet meer gebedeld, maar gepropagandeerd, oplat we een macht vormen, welke de macht van het kapitaal overvleugelt; dan behoeven we niet te vragen; dan hebben we te gebieden. Wil men dan niet gehoorzamen, welnu, dan kunnen we het spreekwoord: „Wie niet hooren wil, moet maar voelen”, in toepassing brengen, wat men al ettelijke jaren op ons arbeiders heeft toegepast. Men moest toch, als men een oogenblik bedenkt, hoeveel ellende er geleden wordt, de handen ineens slaan, om zoo spoedig mogelijk daaraan een einde te maken.

Ik begrijp niet, waarom men altijd bazelt van den geleidelijken weg. Wie dien bewandelen wil, kan zijn gemak er van nemen, want geleidelijk gaat het reeds; heel geleidelijk zelfs. Dezulken kunnen op een beetje spoed aandringen, maar meer dan ook niet. Zij huldigen volkomen den bestaanden toestand. Aan al dat geharrewar moet een einde komen. Wil men medewerken tot het daarstellen van een nieuwen regeeringsvorm, men sluite zich aan bij den Soc. Dem. Bond. Het mag thans nog de vraag niet zijn, zoo wij eenmaal meerderheid worden, of wij dan nog eenmaal zullen vragen, om de one te lang onthouden rechten, of dat we ze eenvoudig zullen nemen.

Ik kan in de afscheiding om genoemde reden niet anders zien, dan een zwak motief. De arbeider is de dupe van al dat getwist, zijn lijdensweg wordt er door verlengd. De vele zijwegen den arbeiders aangeboden, 't mag dan met eene goede bedoeling zijn, kunnen niet anders dan vertragend werken, op hunne reis naar het rijk van vrijheid, gelijkheid en broederschap. Ook dat zou nog te vergeven zijn, zoo zich op die zijwegen geen bijzonderheden voordeden, die hen geheel in beslag namen, waardoor maar al te dikwijls de goede weg zoek raakt. Waarom niet allen tegelijk den eerst aangewezen weg gehouden, van waar uit de zijwegen zijn aangelegd? Kan de sociale kwestie door een vreedzame ontwikkeling worden opgelost? Zeker! zullen enkelen zeggen. Voortgestuwd door den aandrang van het volk zullen de machthebenden van tijd tot tijd concessiën moeten verleen. En zullen die dan van dien aard zijn, dat het proletariaat er iets van zal kunnen merken? Ik geloof het niet. Adres aan de wet op de vrouwen — en kinderarbeid. Neen! de bijl bij den boom gelegd, anders zal het trekken aan het touw niets haten. Het zal onze kracht verzwakken.

Gepropagandeerd, de geesten wakker schudden, is voorslands het eenige water te doen is. Geen omwegen te baat genomen, maar rechtstreeks op het doel af, dan zal men werkzaam zijn ten zegen der lijdende menschheid. Oprechte volksvrienden onder de hoogere standen kunnen ons door hunne meerdere ontwikkeling bijstaan, aan ons arbeiders echter de taak, ons zelf te verlossen uit den poel van jammer en ellende.

U., B. R., dankende voor de plaatsruimte.

Appelscha, Febr 92.

X.

Afb. 63. Ingezonden schrijven van een Appelschaaster socialist, waarin wordt gepleit voor de handhaving van de revolutionaire tactiek. Bron: De Kloek, 27 februari 1892.

na de winter bijna iedereen gebrek aan het allernoodzakelijkste had. Mocht de actie door gebrek aan solidariteit mislukken dan zouden velen aan de hongerdood zijn prijsgegeven. Derhalve werd aan de wankelmoedigen voorgehouden toch vooral te volharden en de eensgezindheid te bewaren. Dit zijn woorden van mensen, die anders over de zin van het aardse bestaan denken dan de meeste van ons tegenwoordig.

Het hongeroproer van 1893

Dat ter verklaring van het gedrag van de mensen in het laat-19^e-eeuwse Appelscha met motieven van deze aard rekening moet worden gehouden, wordt het duidelijkst geïllustreerd door de zonder overdrijving dramatisch te noemen gebeurtenis van januari 1893. Op de achttiende van die maand brak hier een hongeroproer uit dat volledig uit de hand liep.²⁹⁾ Feitelijk kon er worden gesproken van een opstand - mensen werden bedreigd en er vielen schoten. Met name deze gebeurtenis roept bij mij associaties op met televisiebeelden uit de arme landen van nu, waarop radeloze mensen te zien zijn die winkels plunderen en het gevecht aangaan met leger en politie.

Hoewel na de grote stakingen van 1888-1890 enige jaren waren verlopen waarin het betrekkelijk rustig was gebleven, meen ik deze gebeurtenis toch onder die uit de 'begintijd van het socialisme' te mogen rangschikken. De reden daarvoor is dat de tijdsafstand flink wordt ingekort door het feit dat de eerste problemen zich al in januari 1892 hadden voorgedaan. Ook al haalde het bericht erover nu niet direct de krant - kennelijk was men aan dit soort voorvallen in Appelscha gewend geraakt - op 12 januari van dat jaar had in Ooststellingwerf opnieuw de mare de ronde gedaan dat er oproer in Appelscha was uitgebroken.³⁰⁾ Achteraf bleek het om loos alarm te gaan, maar dat meteen bij het minste of geringste aan oproer werd gedacht, bewijst hoe gespannen de sfeer nog steeds was. Overigens was wat zich had afgespeeld treurig genoeg. Op de morgen van genoemde dag hadden "zes half-geklede en uitgehongerde mensen" aangeklopt bij de armvoogd-boekhouder Fokke Landmeter, die woonde aan de Vaart ZZ, vlak naast de openbare school. Niet alleen tot handelen bevoegd was Landmeter met hen naar zijn collega-armvoogd A. W. van Rozen in Oud-Appelscha gegaan. Van hem hadden de zes een kleine ondersteuning gekregen. 's Middags om twee uur was echter de marechaussee in het dorp verschenen, in het rijtuig gevolgd door burgemeester Van der Loeff. Zij waren van het gebeurde op de hoogte gebracht door Landmeter, die kennelijk vreesde dat de zaak nog een staartje zou krijgen. De burgemeester en de marechaussee moesten echter constateren dat er niets aan de hand was en keerden onverrichter zake naar Oosterwolde terug.

In november van hetzelfde jaar nam een soortgelijke gebeurtenis echter een veel ernstiger wending. Volgens mijn informatiebron heerste er wegens de werkloosheid grote onrust in het dorp.³¹⁾ Ongeveer honderd arbeiders kwamen in vergadering bijeen en besloten samen met de werklozen naar Van Rozen te gaan. Op aandrang van de bij de vergadering aanwezige agent Bijl werd dit besluit echter gedeeltelijk teruggedraaid: er zou worden volstaan met het sturen van een deputatie van twee arbeiders. Zij wisten echter niets bij Van Rozen te bereiken. Van meer steun kon geen sprake zijn zolang de werklozen de vergaderingen van de SDB bleven bezoeken. "Wie God verwerpt en niet naar de kerk

komt, wordt geen werk verschaft", zou Van Rozen letterlijk hebben gezegd. Een deel van de aanwezigen sprak zich daarop uit voor geweld. Om te laten zien dat het menens was, werden ongeveer veertig schoten gelost, terwijl ook later op de avond nog salvo's in het dorp werden gehoord. De volgende dag besloot men naar de burgemeester te gaan, maar ook die stuurde hen zonder enige toezegging weg. Dit was waarschijnlijk de eerste keer dat de arbeiders te maken kregen met de nieuwe burgemeester D. Witteveen, die in de loop van 1892 Van der Loeff was opgevolgd.³²⁾ Witteveen was een aanhanger van het Algemeen Nederlandsch Werkliedenverbond (ANWV), een van de eerste, vooral door links-liberale ideeën beïnvloede arbeidersorganisaties in ons land. Men mocht dus van hem enige sociale bewogenheid verwachten. Zo hebben kennelijk ook de arbeiders uit Appelscha geredeneerd, want na deze daad spraken zij schamper over het ANWV als "een mooie club". Burgemeester Witteveen heeft sindsdien geen goed meer bij hen kunnen doen. Toen hij tegen het eind van 1896 wegens ziekte zijn ambt moest neerleggen, werd hierover in *De Klok* met nauwelijks verholten vreugde bericht.³³⁾ Na hun vergeefse tocht naar Oosterwolde besloten de arbeiders het nog eens bij Van Rozen te proberen. Maar die bleef in zijn weigerachtigheid volharden, waarna de arbeiders uit woede - maar ik denk nog meer uit machteloosheid - begonnen te schieten. De voordeur van Van Rozens huis zat vol hagel, een kogel was zelfs dwars door het hout heen gegaan. Op het moment, 26 november, dat dit verhaal in de krant verscheen, was de toestand in Appelscha zo dat het hele dorp vol politie was. Kennelijk zijn "de heren bang dat de arbeiders binnenkort alles zullen verpletteren", schreef *De Klok*.

De gebeurtenissen bereikten hun climax op woensdag 18 januari 1893. Vijftig werklozen waren bijeengekomen en besloten Van Rozen nog maar eens met een bezoek te vereren.³⁴⁾ Er vielen harde woorden, aldus *De Klok*, maar zoals hierna zal blijken, werd ook met geweld bedreigd. Pas nadat Van Rozen aan ongeveer twintig mensen een vijf ponds roggebrood had gegeven, ging men weg. Donderdag zou er weer worden vergaderd, maar nu vond men de marechaussee en de politie tegenover zich. Wegens opruiing tot geweld en afpersing werden drie bestuursleden van de SDB, Bruin Tj. Bruinsma en Klaas Lubbers de Jong uit Appelscha en Wolter Timmer uit Smilde - gevangen genomen. Vooral de manier waarop de arrestatie plaats vond, zette veel kwaad bloed. 'De drie' waren uitgenodigd om naar burgemeester Witteveen in het Compagnonshotel te komen, naar zij dachten, om een onderhoud met hem te hebben over de heersende ellende. Daar aangekomen werden zij echter zonder te zijn gehoord in de boeien geslagen en per rijtuig afgevoerd naar Oosterwolde. Vervolgens werd de kleine staat van beleg afgekondigd, zodat samenscholingen van meer dan vier personen verboden waren. Het enige dat hierna nog gebeurde, was dat op vrijdagavond brand uitbrak in de veenderij van Van Rozen. Iedereen wist dat het vuur was aangestoken, maar de daders werden nooit gevonden. Dat op diezelfde avond ook de korenmolen van P. Stoker aan de Vaart NZ afbrandde, was echter een toevalligheid. Door sommige kranten werd eveneens een verband met de arrestatie van 'de drie' verondersteld,³⁵⁾ maar naar een van mijn informanten - een ver familielid van Stoker, die hem nog had gekend - mij vertelde, moest de brand zo goed als zeker worden geweten aan het los slaan van de wieken. Door de harde wind waren die vervolgens warm gedraaid, waarna de molen vlam had gevat.

De moeilijkheden van 1892/93 kunnen worden ingepast in een groter verband. Als gevolg van de die winter alom heersende werkloosheid waren op meer plaatsen in Friesland onlusten uitgebroken. Ook het harde ingrijpen van justitie sluit bij de algemene gang van zaken aan. Overal werden in dezelfde tijd de socialistische voormannen en sprekers opgepakt en veroordeeld.³⁶⁾ Als een ander voorbeeld uit Ooststellingwerf noem ik de veroordeling in januari 1893 van de herbergier Koert Nijland uit Haulerwijk die, omdat hij in een toespraak prinses Wilhelmina een "smoarrig fanke" had genoemd, wat werd uitgelegd als majesteitsschennis, zes weken de gevangenis indraaide.³⁷⁾ De drie SDB-bestuurders uit Appelscha werd hun daad echter heel wat zwaarder aangerekend: zij verdwenen voor maar liefst een jaar achter de tralies.

Over het tegen hen in Heerenveen gevoerde proces, dat in de geschiedenis bekend is geworden als het 'hongerproces', heeft hun verdediger, mr. P.J. Troelstra, een brochure geschreven, die ik onmogelijk hier volledig kan weer-geven, maar waaruit ik wel enige van de meest in het oog lopende passages wil citeren.³⁸⁾ Zo vielen mij in de tenlastelegging aan Klaas de Jong in het bijzonder de woorden op, die deze tegen Van Rozen zou hebben gesproken - "Hoe denk je er over?" "Moeten we eerst sterven?" "Dan vecht ik me liever dood". De officier van justitie grondde op deze uitlating zijn aanklacht van afpersing en bedreiging met mishandeling of ander geweld. Wat mij echter veel belangrijker voorkomt, is het defaitisme dat uit deze zinnen spreekt. Het maakte De Jong niet uit of hij nu meteen stierf of over enige tijd door honger zou omkomen. Van mensen die er zo voorstaan, kan men geen redelijke afweging van woorden verwachten; de wanhoop drijft hen tot het uitslaan van dergelijke revolutionaire taal.

Dat de arbeiders - of althans sommigen - het gebruik van geweld niet uitsloten, valt ook af te leiden uit de door hen tegen Van Rozen geschreeuwde woorden - "Mocht de marechaussee komen, dan hebben wij ook wel lood." De verdachte Timmer zou hier nog aan hebben toegevoegd: "als 't zoo ver komt, kan ik mijn geweer ook wel halen." Van Rozen, als getuige gehoord, verklaarde dat hij het gezegde als een bedreiging had opgevat. Wat hem persoonlijk betreft laat zich dat gezien de schietpartij van twee maanden eerder ook wel begrijpen. Van justitie mag echter worden verwacht dat zij ook de omstandigheden waaronder een en ander had plaatsgevonden in haar oordeelsvorming zou betrekken. De officier van justitie ging daaraan echter volledig voorbij. Deze verdachten waren revolutionair gezind, bijgevolg kon er geen twijfel aan zijn dat zij zich aan het hun ten laste gelegde schuldig hadden gemaakt, zo luidde rechtlijnig geredeneerd zijn oordeel.

Op dezelfde hardvochtigheid stuit men bij het verhoor van de getuige Roel Jacobs de Jong, die door de verdediging was opgeroepen om iets te komen vertellen over "de geest en den toestand der bevolking". De president van de rechtbank kapte hem al aan het begin zijn verhaal af met de woorden: "dat doet aan deze zaak niets af". Maar tegen zijn wil kreeg de president door de reactie van een aantal aanwezigen toch het antwoord op deze vraag te horen. Een van de beklagden, een getuige en enkelen uit het publiek - ondanks de grote afstand hadden vele Appelschaasters de reis naar Heerenveen gemaakt - barstten na deze harteloze opmerking in tranen uit. Dit tekent de wanhoop, waaraan deze mensen ten prooi waren gevallen. Zij dachten zeker radicaal en revolutionair, maar hoe kon hun dat onder deze omstandigheden als een misdaad worden

aangerekend? Hier stonden voor het gerecht toch geen bikkelharde revolutionairen, maar eenvoudige arbeiders die volledig door hun gevoelens overmand waren geweest. "Laat het Openbaar Ministerie zich eens verplaatsen in den toestand van mannen die hun vrouw en kinderen gebrek zien lijden. Zouden we als wij in dat geval verkeerden ook niet in hartstochtelijke taal voor onze rechten pleiten?", vroeg Troelstra aan de officier van justitie. Maar die vond ook in deze woorden van de pleiter geen reden tot clementie. " 't Zal", zo zei hij, "goed zijn deze beklagden geruimen tijd in de cel te onttrekken aan de maatschappij, dan zullen ze begrijpen, dat ze dwalen als ze meenen, dat de opheffing van misstanden alleen door geweld kan plaats hebben." De woorden kwamen net niet over zijn lippen, maar voor mij staat vast dat de officier eigenlijk bedoelde te zeggen: deze arbeiders zijn socialisten, een stel gevaarlijke criminelen dus, die geweld stellen boven recht en derhalve verdienen langdurig te worden opgesloten. Twee jaar luidde de strenge eis van de officier van justitie; tenslotte verdwenen 'de drie', nadat hun zaak ook nog eens in hoger beroep was behandeld, voor een jaar achter de tralies, hun gezinnen in de diepste ellende achterlatend. Ik aarzel niet als mijn oordeel uit te spreken dat hier niet het recht had gezegevierd, maar de klassejustitie.

De eerste aanhangers van het socialisme

Graag had ik de namen gekend van al de mensen, die in deze jaren aan een van de genoemde stakingen of acties hebben deelgenomen. Daar is echter onmogelijk achter te komen, omdat van niet een van de toenmalige socialistische organisaties de ledenlijsten bewaard zijn gebleven. Maar was dat wel het geval geweest dan nog waren we slechts ten dele geïnformeerd. Zoals in de verslagen over de stakingen wordt gezegd, konden de actievoerders op een brede steun onder de bevolking rekenen. Van de "arbeidende bevolking" was zelfs nagenoeg iedereen op hun hand, zei de burgemeester tegen de Enquêtecommissie. Het staat dus vast dat de socialistische beweging, zoals elke politieke groepering, naast haar leden een misschien nog wel groter aantal sympathisanten achter zich heeft gehad. Precieze getallen over de omvang van die groep kunnen niet worden gegeven, omdat in deze tijd de arbeiders nog van het kiesrecht waren uitgesloten. De in het vorenstaande genoemde aantallen deelnemers aan de stakingen en bezoekers van de bijeenkomst met Domela Nieuwenhuis vormen daarvoor de enige indicaties. Op grond hiervan kom ik voor de jaren rond 1890 op een schatting van minimaal 50% van de bevolking. Hierbij is het aantal leden van de verschillende socialistische organisaties natuurlijk achtergebleven. Toch mag dat oorspronkelijk zeer hoog worden genoemd. Aangenomen dat de 225 arbeiders die zich in april 1888 aansloten bij de vakbond *De Eendracht* grotendeels volwassen gezinshoofden zijn geweest, komt men op zo'n 40% van het totaal aantal gezinshoofden in Appelscha. Volkomen terecht kan men zich echter ten aanzien van dit getal afvragen of het niet ongeveer hetzelfde weergeeft als het eerstgenoemde: veel van de mensen die zich zo kort na het stakingssucces van maart 1888 aansloten, hebben waarschijnlijk gehandeld uit een opwelling. Verder is bekend dat deze eerste socialistische organisaties in het algemeen een groot verloop onder hun leden kenden. Niet iedereen was echt overtuigd socialist, voor anderen bleek de contributie - hoewel zeer laag - niet

te betalen. Voor Appelscha hebben we geen gegevens dienaangaande, maar op grond van nog te noemen getallen kan toch wel worden gezegd dat waarschijnlijk om dezelfde redenen zich ook hier later een terugloop heeft voorgedaan.

De omvang te schatten van de trouwe aanhang van de beweging is derhalve een bijzonder moeilijke, zo niet onmogelijke opgave. Een indicatie die de orde van grootte aangeeft, meen ik er echter wel voor te kunnen geven. Zoals ik al in mijn uiteenzetting over de ontkerkelijking meedeelde, is tussen 1880 en 1900 een naar verhouding groot aantal mensen in Appelscha uit de kerk getreden. In het bevolkingsregister was bij 144 gezinnen meestal van beide, soms van een van de echtelieden de toevoeging van het kerkgenootschap doorgehaald of was meteen 'geen' ingevuld. Het ligt voor de hand deze kennelijk vrij plotselinge verandering - gelet op de eerste inschrijving was op het moment dat het register werd aangelegd de buitenkerkelijkheid nog een onbekend verschijnsel - in verband te brengen met de opkomst van het socialisme. Zoals uit de hierboven geciteerde woorden van Van Rozen blijkt, werden socialisme en christendom destijds als tegenpolen gezien. Domela Nieuwenhuis, ook waarschijnlijk in deze zaak de leidsman van de Appelschaaster socialisten, beschouwde de kerk als een steunpilaar van het kapitalisme. Verder wees ik er al op dat wie socialist werd minder kans had op steun uit de armenkas. Tot de mensen die destijds uit de kerk traden, hebben dan ook zo goed als zeker niet de weifelaars behoord. Helaas kan om verschillende redenen de omvang van de buitenkerkelijkheid niet precies worden bepaald. Een aanwijzing geeft echter dat achter de naam van 92 gezinshoofden die in 1889 in het dorp woonachtig waren, de aanduiding van de kerkelijke gezindte is doorgehaald. Het moment waarop dat is gebeurd, is zo goed als zeker bepaald door de jaren van de Volkstelling - dus 1889 of 1899, toen precieze gegevens hierover konden worden verkregen. We hebben hier dus zeker de mensen voor ons, die praktisch meteen na 1888 de kerk de rug hebben toegekeerd. Met hen hebben ook nog 52 later ingeschrevenen dezelfde stap gezet.

Mogen deze 144 gezinshoofden nu allemaal worden gerekend tot de 'harde kern' van de oude socialistische beweging. Een enkeling zeker niet. Zo vinden we bijvoorbeeld in de lijst de naam van de veenbaas Arend van der Sluis. Ook bij sommige anderen ben ik geneigd een vraagteken te zetten. Voor het overgrote deel van de betrokkenen meen ik deze vraag echter zonder meer positief te mogen beantwoorden. Het aanvullende gegeven dat daarbij voor mij doorslaggevend is, is het beroep. Van de 92 die al in 1889 stonden ingeschreven, blijken maar liefst 78, dat is ong. 85%, het beroep van arbeider te hebben uitgeoefend. In de grotere groep van 144 lagen de verhoudingen hetzelfde: 123 van hen, dat is ook ong. 85%, zijn arbeider geweest. Deze combinatie van gegevens sluit naar mijn mening twijfel over de juistheid van het gekozen uitgangspunt uit. Ik kom dan ook tot de conclusie dat zeg maar zo'n 20 à 25% van de bevolking van Appelscha zich werkelijk tot het socialisme heeft laten 'bekeren'. Ook dit mag gezien het korte tijdsbestek een bijzonder hoog getal heten, maar is toch minder indrukwekkend dan het eerstgenoemde van 50% of meer. Het socialisme had dus nog lang niet iedereen overtuigd. Er diende te worden afgewacht of het zijn aanhang werkelijk langdurig kon vasthouden.

RECHT VOOR ALLEN

Orgaan der Sociaal-Demokratische Partij.

VERSCHIJNT DAGELIJKS
(behalve Zon- en Feestdagen.)

Allen wie de vrijheid van andere heb-
ben, te erf de vrijheid waard.

Dezertijden zijn de ziele van de ziel
der menschen moet worden opgevoerd.

Abonnement bij vooruitbetaling:

Bureau van Redactie, Administratie en Expeditie:

ADVERTENTIE

maand per maand	1.50
3 maanden	4.50
6 maanden	8.50
1 jaar	16.50

Indien de afnemer niet in Nederland woont, wordt de afnemer verzocht de afnemer te laten weten op welk adres de afnemer te worden verzonden. De afnemer wordt verzocht de afnemer te laten weten op welk adres de afnemer te worden verzonden.

Roggeveestraat 54, 's-Gravenhage.

Voor 1 tot 4 regels	1.00
5 tot 10 regels	2.00
11 tot 20 regels	3.00
21 tot 30 regels	4.00
31 tot 40 regels	5.00
41 tot 50 regels	6.00
51 tot 60 regels	7.00
61 tot 70 regels	8.00
71 tot 80 regels	9.00
81 tot 90 regels	10.00
91 tot 100 regels	11.00

De afnemer wordt verzocht de afnemer te laten weten op welk adres de afnemer te worden verzonden.

De afnemer wordt verzocht de afnemer te laten weten op welk adres de afnemer te worden verzonden.

Afzonderlijke nummers a 2 cent.

Arvoor ter meeting te Drachten?

(Aan het Friesch Comité der Volkspartij).

Op even ontving ik een brief waarin wij worden ge-
roepen om op Zondag 16 Aug. op te trekken naar Drach-
ten tot het houden van een groote meeting ten be-
doel der opheffing van het privaats grondbezit
op de wettigen weg, en wij zullen welhaast een besluit
nemen of wij daaraan zullen deelnemen, ja of nee!
Indien wij mochten echter wij sociaal-demokraten wel
weinig meer klaarheid alvorens wij zulk een besluit
nemen.

Onze strijd geldt toch dit eenige hoofdbeginsel: het ar-
beidsproduct te brengen binnen het bereik van alle leden
der maatschappij. Daarvoor is noodig — natuurlijk gesteund
op de volkeregeering — gemeenschappelijke arbeid en
gebruik van de produktiemiddelen; grond, mijnen en ar-
beidsmiddelen, fabrieken, machinerieën, werktuigen, wonin-
gen, gebouwen, enz., enz. te komen in handen der ge-
meenschap, tot aanwending van gemeenschappelijk gebruik.
Dit is van ons program.

Maar ik meen ik dat ieder sociaal-demokraat dit beginsel
niet heilig moet zijn, ja ik meen dat hij het niet meer
heilig moet zijn — ter wille van wat dan ook — zich daar
niet iets van laten ontneemen. Grond en arbeide-
middelen hebben wij beiden noodig, het een niet min-
der dan het ander. Het spreekt dus van zelf dat wij
niet kunnen meegaan met hen die verbeteringen willen
doen bestaanden grondslag, nu dat zoo iets niet helpt
den duur... de slavernij wordt niet afgeschaft.

Maar ook met de landnationaliseerders gaan wij niet
mee, om reden wij ons alleen dan zullen scharen om
te strijden, die zich niet scharen naast de onzen...
Wij iets beters weten voor te stellen, of wil men ook
heen waar wij heen willen, die ons een beter of ge-
schikter weg kunnen aanwijzen.

Maar ik meen niet zoo gemakkelijk gaan, dit waar-
t ons het wetenschappelijke, zedelijke en praktische
ons program. Ook zij zeggen te willen komen tot het
nemen besit, doch eerst den grond nationaliseeren — de
laten koop van de eigenaars. Nu staat het ons tegen
doort voorteen, terug te koop, wat ons eerst ont-
deed dus lang reeds mede toebehoorde en ten tweede, als
nu zoo heel gemakkelijk ging zouden we ons misschien
nog eens op beslapen; maar als opgaat wat zij zeggen,
na den grond ook langzamerhand de arbeidsmiddelen
zelf in onze handen zullen komen — wat wij betwij-

— welan dan zal ook dese eisch niet eerder bereik-
zijn dan den volken eisch van ons, want de bezitters
en zich tegen elke poging om hun koninkrijk opgericht
ouw van macht en weelde te doen ineenstemmen met
mogelijke middelen verzetten

Waar nu de leuze luidt: „Opheffing van het privaats-
grondbezit langs wettigen weg,“ daar kan ik, zoo het daar-
staat, geen warmte voor gevoelen. Het kan ons sociaal-
demokraten niet bevredigen.

Men zal echter moeten erkennen dat men dan niet is
geslaagd, men moet dan niet aan de hoofdbeginselen heb-
ben geraakt omdat het van zelf spreekt dat zulks dan niet
mogelijk is. Men zal niet kunnen ontkenen dat wij
althans bij dezen manoeuvre de heil ons heeren zonden
moeten misken.

Nu wil ik nog één ding veronderstellen en ik hoop dat
dese de yare mag zijn. Heb ik misschien dese leuze te
nauwgezet opgevat? Bedoek men met dese leuze mogelijk
niet een optrekken, een afreizen voor een bij allen erkend
beginsel? maar veel eer een meeting van beginselen?

Zullen daar naast voorstanders van landnationalisatie, of
mogelijk nog andere meeningen daargestaat, optreden er-
kende sociaal-demokraten? Weinn... dan zullen ook wij kunnen optrekken, met

geestdrift zelfs, want den weten wij dat naast de sprekers
waar wij het niet mee eens zijn, ook onze woordvoerders
sullen plaats nemen, wien men in de eene hand de heil
gal onzer strijdluise en die met de andere hand, de tweede
heilt daar onmiddellijk even hoog naar zullen houden...
dat kan niet anders.

Den kan ook dese meeting werkelijk van belangrijk nut
worden, want vooral ontrent dese hoofdtellingen zijn de
deskbeelden over 't algemeen nog niet erg helder en mag
noodig meer licht werven verspreid.

Vertrouwde dat het Comité zal erkennen dat over
een en ander noodig de sociaal-demokraten beter dienen
ingelicht wil men ook hen aan de meeting laten deel-
nemen zie ik spoedig zulks tegemst.

Appelacha. J. Rudolphy.

Afb. 64. Belangrijkste fragmenten uit het hoofdartikel van Jan Rudolphy in Recht voor Allen van 15 juli 1891. Helaas is de rand van de krant beschadigd, zodat het lezen van de beginwoorden van de regels van de linkerkolom problemen oplevert.

Op de stormachtige eerste vijf jaren volgt een ongeveer even lange periode van betrekkelijke rust: tussen 1894 en 1900 hebben in Appelscha geen grote stakingen of acties plaatsgevonden. De ontwikkeling die in dit tijdvak al de aandacht trekt, is de groeiende interne verdeeldheid binnen het socialisme. Ik sprak er in het inleidende hoofdstuk al even over. Doordat de Appelschaaster socialisten trouw bleven aan hun oude leidsman Domela Nieuwenhuis, kreeg hier na 1897 bijna vanzelfsprekend de anarchistische richting de overhand en veranderde er behalve de naam verder niet zoveel.

De vraag op welke wijze de socialistische heilstaat diende te worden verwezenlijkt, dreigde al vanaf 1891 een splijtzwam binnen de socialistische beweging te worden. De reden om hier nog eens op deze kwestie terug te komen is dat een van de leden van de afdeling Appelscha van de SDB, Jan Rudolphy, als een van de eersten openlijk zijn standpunt dienaangaande kenbaar heeft gemaakt (afb. 64). Op 16 augustus 1891 zou door de Friese Volkspartij een grote meeting worden georganiseerd voor landnationalisatie. Als leuze ervoor koos men "de grond aan allen", maar met de toevoeging "langs wettige weg". Dit laatste was voor Jan Rudolphy aanleiding zich in een ingezonden stuk in *Recht voor Allen* van 15 juli 1891 afkeurend over de meeting uit te laten. Omdat het niet zo vaak is voorgekomen dat iemand uit Appelscha zich in het openbaar heeft bemoeid met een landelijke politieke kwestie, druk ik hier een groot deel van het artikel letterlijk af. Helaas is daaruit niet op te maken of Rudolphy op eigen titel heeft gesproken of namens de hele afdeling. Maar gezien de gebeurtenissen uit de voorgaande jaren mogen we gerust aannemen dat de meeste Appelschaaster socialisten er niet zoveel anders over hebben gedacht. De veenarbeiders zullen het met het eerste deel van de leuze van harte eens zijn geweest. We zagen al hoe graag zij een eigen stukje grond wilden hebben om zich tot zelfstandige boer te kunnen opwerken. Maar daarvoor een vergoeding te moeten betalen aan 'notoire uitbuiters' als de Heren Compagnons en de veenbazen zal hun, op z'n zachtst gezegd, weinig aantrekkelijk hebben toegeschenen.

Dat het een inwoner van Appelscha is geweest, die in het debat over de grondkwestie voor een radicale aanpak heeft gepleit, is als men even door denkt niet zo opmerkelijk. Het brengen van het land in handen van de boeren en arbeiders - landhervorming noemt men dat - vormt heden ten dage in landen met een overwegend agrarische economie als de ontwikkelingslanden nog een heet politiek hangijzer. Aangezien dit een eeuw geleden in Friesland en in het bijzonder in een dorp als Appelscha precies zo lag, kan om het denkpatroon van de mensen hier te begrijpen de situatie in laatstgenoemde landen als referentiekader worden gebruikt. Op grond van deze overweging meen ik te mogen stellen dat de veenarbeiders in Appelscha ervan hebben gedroomd eens zelf de eigenaren te worden van de venen en andere gronden, waarop zij zo lang hoofdzakelijk ten behoeve van anderen hadden gezwogen. Gezien de armoedige omstandigheden waarin de meesten van hen leefden, zal de revolutie hun daarvoor de enig begaanbare weg hebben geleden. Indien eerst de rijken schadeloos moesten worden gesteld, zouden evenals tegenwoordig in de meeste onderontwikkelde landen, de allerarmsten nooit een eigen stukje grond kunnen bemachtigen.

Wat in het algemeen de verwijdering tussen de revolutionairen en gematigden

betreft leek al in 1892 een breuk niet meer te voorkomen. Door het repressieve optreden van de autoriteiten in deze jaren hervond de beweging echter tijdelijk haar eenheid.⁴⁰⁾ De grootste kemphanen, Domela Nieuwenhuis en Troelstra, hebben elkaar toen zelfs enige tijd beter leren verdragen. Als een uiting hiervan beschouw ik dat in januari 1893 eerst Troelstra in Appelscha kwam spreken over het 'hongerproces' - kort daarop zou hij ook de verdediging van de drie betrokkenen op zich nemen - en begin maart, toen de vonnissen waren geveld, Domela hier het woord kwam voeren, naar we mogen aannemen onder andere over hetzelfde thema.⁴¹⁾ De verzoening duurde echter niet lang. Eind 1893 besliste de meerderheid dat de SDB zich diende te onthouden van verdere deelname aan parlementaire acties. De uitslag van de stemming laat er geen twijfel over bestaan aan welke kant de afdeling Appelscha in deze strijd stond. Samen met tien andere Friese afdelingen van de partij - dat was in deze provincie een minderheid, want er waren dertien tegen - stemde zij voor de door de afdeling Hoogezand-Sappemeer hierover ingediende motie.⁴²⁾ De diepere verklaring voor deze handelwijze moet volgens mij worden gezocht in de destijds onvoorstelbaar grote armoede. De mensen in Appelscha wilden niet en meenden ook niet te kunnen wachten op de langzame verandering via de wettelijke weg van het parlementarisme.⁴³⁾ Bovendien mochten de veenarbeiders zelf niet aan verkiezingen meedoen. Hoe zou dan langs die weg binnen afzienbare tijd enige verbetering voor hen kunnen worden bereikt? Net zoals bij de grondkwestie schaarden zij zich liever achter de revolutionaire tactiek van Domela, hun vertrouwde leider. Hetzelfde deden trouwens de meeste Friese socialisten, toen zij in de zomer van 1894 voor de definitieve keuze werden geplaatst. De SDAP kreeg in de eerste jaren maar weinig aanhang in de provincie; in 1895 waren er nog slechts zes afdelingen.⁴⁴⁾ Met de Friese Volkspartij - het samenwerkingsverband van de afdelingen van de Bond voor AK en S in Friesland; later meer hierover - was het na 1894 eveneens snel gedaan; in 1897 werd zij formeel opgeheven.⁴⁵⁾

Ook in de volgende jaren heeft de afdeling Appelscha zich volledig aan het door Domela Nieuwenhuis gevoerde beleid geconformeerd. Toen eind 1894 de SDB onwettig werd verklaard en zijn naam moest veranderen in Socialistenbond deed men hier hetzelfde. Dat geldt zowel voor de afdeling als voor de vrouwen- en jongerenvereniging. Op de eerste aan het eind van januari 1895 in Appelscha georganiseerde openbare vergadering van de Bond voerde Domela Nieuwenhuis het woord.⁴⁶⁾

De teruglopende aanhang van de 'oude' beweging

Maar in een ander opzicht waren de tijden wel veranderd. Vanaf 1893 wordt in de krant regelmatig geklaagd over de teruglopende bezoekersaantallen van de socialistische vergaderingen en meetings. Naar uit de door mij verzamelde gegevens over het aantal aanwezigen bij de in Appelscha georganiseerde 1-meibijeenkomsten blijkt, niet ten onrechte (afb. 65). Mag een opkomst van 500 mensen in 1892 nog zonder meer overweldigend heten en herinneren aan de hiervoor genoemde grote aantallen deelnemers aan de stakingen, de nog maar 200 bezoekers die in 1895 en 1896 kwamen opdagen, gaven, zoals uit het hier afgedrukte bericht erover blijkt, de organisatoren veel minder reden tot tevreden-

denheid (afb. 66). Op de factoren die in hetzelfde bericht als de oorzaken van de achteruitgang worden genoemd, ga ik niet uitvoerig in; zoals achteraf kan worden vastgesteld, was er meer aan de hand dan toen nog werd gedacht.

1892: 500
1894: 350
1895: 200
1896: 200
1900: 150

Afb. 65. Bezoekersaantallen van de 1-mei-bijeenkomsten (1892-1900). Bron: De Klok.

De belangrijkste verklaring voor de snelle terugval is volgens mij de verdwijning van de euforie, die de beweging in haar beginjaren vleugels had gegeven. Even had het erop geleken dat de revolutie voor de deur stond. Zelfs de autoriteiten hielden serieus met die mogelijkheid rekening. Toen na verloop van tijd duidelijk werd dat de revolutionaire verwachtingen te hoog gespannen waren geweest, ebde met dit geloof ook een groot deel van de aanhang weg. Onder deze teleurstellende ontwikkeling heeft de hele beweging geleden, zoals uit de ledenaantallen van de socialistische organisaties blijkt. De SDB had in 1893 op het hoogtepunt van zijn macht 4900 leden, de Socialistenbond in 1897 nog slechts 2126.⁴⁷⁾ De SDAP had in 1898 nog steeds weinig meer dan zo'n 2200 leden.⁴⁸⁾ Dat deze ontwikkeling ook aan Friesland niet voorbij is gegaan, blijkt uit een bericht in *De Klok* van 4 januari 1896 over het sterk gedaalde aantal abonnees op de krant. Voor Appelscha afzonderlijk heb ik verder geen kwantitatieve gegevens kunnen vinden. Uit de aangehaalde beschouwing uit *De Klok* over het "gepasseerde 1-mei-feest" van 1895 blijkt dat ook hier van het oorspronkelijke enthousiasme weinig meer was overgebleven. De mensen wordt laksheid, te veel drankgebruik en te weinig doorzettingsvermogen verweten. Kortom, de strijdvaardigheid van de eerste jaren was bij de meesten verdwenen.

De tweede oorzaak was ongetwijfeld de toenemende onderlinge verdeeldheid. Het is echter heel moeilijk de invloed van deze factor afzonderlijk te meten, omdat er wegens het samenvallen in de tijd een wisselwerking met de eerstgenoemde moet zijn geweest. Ik laat dit punt verder rusten, omdat het voor Appelscha tot na 1910 - zolang is hier tenminste een schijn van eenheid bewaard gebleven - minder betekenis heeft gehad.

Veel meer gewicht moet wat Appelscha betreft worden toegekend aan een tweetal andere factoren: de hier tegen het eind van de 19e eeuw inzettende economische veranderingen en de feller wordende bestrijding van het socialisme, vooral van de zijde van de kerken.

Zoals in het vorige hoofdstuk uiteengezet, leidde het na 1895 begonnen economisch herstel tot een toeneming van de werkgelegenheid buiten het veenbedrijf, met name in de landbouw en de ontginningen. Het lijkt geen twijfel

't Gepasseerde Meifeest te Appelscha.

Hadden de tirannen d'zer aarde aan vele parias enzer samenleviag, door 't toepassen van 't uitzuigings-systeem op groote schaal, 't leven ontnomen; de overgeblevene lijdende en strijdende proletariërs smachten naar het oogenblik waarop zij als strijdende collega's elkander de hand warm kunnen drukken. Dat oogenblik was weer daar. De dag, de z.g.n. leestdag, waarop de denkende arbeiders zich zouden verbroederen, was weder genaderd. De lieve zon wierp haar warme stralen op ons, en door middel van jeugdig groen, dat zich in al zijn frisheid vertoode, was men in staat geweest, 't lokaal en tent van K. Zwart zooveel mogelijk te versieren.

De regelings-commissie was om half-elf aanwezig en verhoogde zich het hunnen makkers, die straks zouden komen, zoo aangenaam mogelijk te hebben gemaakt. Verschillende corpsen muzikanten reisden door Appelscha, zoodat al vroeg in den morgen het vrijheidslied weergalmdo door 't luchtruim, zoodat ieder gevoelvol arbeider, die nog werkzaam was geweest, zijn spa weg zou hebben geslingerd om in den kerst mogelijken tijd daar te wizen waar hij behoorde te zijn. Elf uur was gepasseerd en mannen en vrouwen, de jeugd en de grijsheid plaatsten zich in de daarvoor bestemde lokalen om na eenige oogenblikken wear te booren hameren op 't bestaande onrecht en den weg te zien aanwijzen om te komen in een betere maatschappij, in een gezonde samenleving. Na een korten tijd waren de zaal en tent behoorlijk gevuld.

De leiders der vergaderingen riepen de aanwezigen een bartelijk welkom toe, waarop Luitjoe van Sappemeer en Giczen van Leeuwarden het woord verkregen. Beide sprekers schetsen de tegenwoordige maatschappij, wezen op de kanker, die er in knaagt, en toonden zoo duidelijk mogelijk aan, wat wij moeten doen, wenschen we op deze aarde, die ons allen ruimschoots van het noodige zou kunnen voorzien, zoo gelukkig mogelijk te zijn.

Nadat de sprekers bijna twee uur hadden gesproken, werd de optocht gehouden met vaandels, vlaggen en muziek; ruim 200 menschen, hoofdzakelijk uit Appelscha, namen aan den optocht deel.

Hierna voerden de sprekers veer eenigen tijd het woord, waarna een daverend applaus bewees, hoe men instemde met 't geen de sprekers badden verkondigd. Debat had naar gewoonten hier niet plaats. Tenslotte werden den sprekers nog eenige woorden van dank toegeroepen, eveneens bet publiek dat op dien dag zijn krachten beschikbaar had gesteld, tengerijg waarvan de meeting te Appelscha met succes van stapel was geloopt. Zoo werd de vergadering gesloten met den kreet:

Leve het revolutionaire socialisme.

Zooals hierboven is gezegd, waren de meeting-bezoekers bijna allen uit Appelscha, en wanneer men ons nu vraagt: skon Appelscha niet veel meer opleverens, — dan moeten wij antwoorden: ja, o ja, wel veel meer.

Wat au is daarvan de oorzaak.

1sten. Eenige arbeiders worden teruggehouden door de heeren veenbazen, die, (een kind kan 't begrijpen,) zooveel mogelijk tegenwerken, omdat die met hunne belangen in botsing komen. Deze houding van die heeren is echter alles behalve gochem, want da tijden nadaren.

2den. Treft men nog zoovele arbeiders aan, die niet goed begrijpen waarvoor en waardoor wij strijdvoeren. Zij meenen, dat zij veel hebben gedaan als zij een spreekbeurt hebben bijgewoond en au dea spraker te hebben geloofd, huiswaarts keeren, weer gaan werken, zwoegen an tijden, zoo geduldig, alsof er een zwartrok had gehuicheld.

3den. Wordt er in Appelscha nog te veel gezopen. Wanneer men denkt aan de woorden slechts in een gezond lichaam woont een gezonde ziel, — en men stelt zich daarbij voor dat men 't beetje verstand, waarover men nog heeft te beschikken, ook nog gaat verzuipen, dan is het niet mogelijk dat in zoo'n veenstreek als Appelscha, op zoo'n eerste Meidag alle zwoegende arbeiders op hun plaats zullen zijn.

4den. Valt het gemakkelijk te begrijpen, dat daar, waar de arbeiders nog zoo slecht zijn ontwikkeld, vele geloovigen worden aangetroffen, die zich niet als socialist op straat durven vertoonen, omdat zij dan bang zijn na dit lijdén hier op aarde, niet te zullen komen bij den Heere. Heere hiernamaals, waar de ouwe hen niet meer — zoo meenen de sukkeis, — zal straffen met roggebrood of aardappels met een regenbut.

Ten slotte zijn er nog zoo velen, die zich niet bekommeren om het lot houwer medemenschen, doch integendeel alles doen om zelf maar een beetje te kunnen leven en dat daarbij hunne kinderen zelfs later ook moeten crepeeren van den honger, daarom schijnen zij zich niet te bekommeren. Zij zijn, in een woord, gevoellooze individuen.

Daarom, gij allen, die van meening waart, dat de schare volks op gepasseerden Mei niet groot genoeg was, respecteert hen, die ons op 't financieel gebied steunen, doch voor 't overige heb met mij tot enig parool: Liever te staan met eenige edele mannen in den strijd tegen de tirannen dezar aarde die ons 't leven verpesten, dan te strijden met honderden lafards, waarop men ten slotte toch niet kan bouwen of vertrouwen.

Daarom gevoelvolle, edele makkers, strijd als mensch.

Appelscha.

A.

dat deze verandering diepgaande gevolgen voor de sociale ontwikkeling heeft gehad. Ineens was er weer werk, waardoor de ellende - zie de grote terugval in het aantal bedeeden - sterk afnam. Bijgevolg zullen de mensen minder reden tot ontevredenheid hebben gehad en nam de actiebereidheid snel af. Op wat langer termijn gezien waren ook de veranderingen in de beroepsstructuur van groot belang. Het socialisme had altijd zijn grootste aanhang gevonden onder de veenarbeiders. Rond 1890 vormde deze groep nog zeker meer dan de helft van de bevolking. Daardoor konden tijdens de stakingen van die jaren gemakkelijk honderden mensen op de been worden gebracht. Maar de teruggang van het grootschalige veenbedrijf beperkte de mogelijkheden daartoe. Niet alleen nam het aantal arbeiders af, ook waren de meesten van hen nog slechts een klein deel van het jaar in de venen werkzaam. Daardoor werd het organiseren van acties veel moeilijker, zoals hierna uit het verslag van de staking van 1902 zal blijken. Hiernaast zag een aantal arbeiders kans zich tot zelfstandige boer en/of kleine vervener op te werken. Naar men mag veronderstellen, is bij hen de neiging tot revolutionaire actie sterk verminderd - zij hadden wat te verliezen. In elk geval is het veel moeilijker geworden hen massaal in beweging te krijgen. De laatste consequentie van de economische veranderingen die waarschijnlijk sterk haar invloed heeft doen gevoelen, was de grote uittocht van de veenarbeiders. De socialistische beweging schijnt hierdoor zelfs bijzonder zwaar te zijn getroffen. Van de 92 buitenkerkelijken die grotendeels tot de 'harde kern' van de beweging mogen worden gerekend, waren rond 1900 27 vertrokken naar elders. Onder hen ook de leiders uit de beginjaren: Bruin Tj. Bruinsma, die in 1899 naar Almelo ging, en Klaas Lubbers de Jong, die zich in 1901 in Emmen vestigde.⁴⁹⁾ Omdat het 'oude' socialisme zijn aanhang grotendeels onder deze veenarbeiders vond, moet hierdoor de maatschappelijke basis van de beweging smaller zijn geworden.

De laatste factor die grote invloed heeft gehad, is het ontstaan in deze tijd van een georganiseerde anti-socialistische beweging. Als de initiatiefnemers ervan laten zich kennen de beide protestantse kerkgenootschappen in het dorp en een aantal daarmee verbonden maatschappelijke organisaties. Bij de bespreking van deze beweging ga ik uit van wat in het vorige hoofdstuk over het ontstaan van de buitenkerkelijkheid werd gezegd.

Naar bleek, was al voordat het socialisme in Appelscha doordrong de Ned.-Herv. Kerk sterk in de versukkeling geraakt.⁵⁰⁾ Tussen 1878 en 1892 kon de hervormde gemeente niet beschikken over een eigen predikant, omdat zij te arm was om hem een behoorlijk salaris en onderkomen te bieden. In de jaren tachtig was het kerkbestuur na veel geharrewar overeen gekomen het salaris van de dominee vast te stellen op f 750,- rijks- en f 50,- gemeentelijk traktement. Geld om hiernaast voor een behoorlijke behuizing te zorgen had men echter niet. De pastorie was al vele jaren een bijna onbewoonbaar krot. Niet een predikant nam dan ook een beroep naar Appelscha aan. Als de diepere oorzaak van de moeilijkheden wordt in het kerkelijk archief de "geldlozen toestand der ingezetenen" aangewezen.⁵¹⁾ Veel redenen om hieraan te twijfelen heb ik niet. Eerder zagen we al dat in dezelfde tijd ook de uitgaven voor de armenzorg tot een minimum terugliepen. De Ned.-Herv. Kerk lijkt evenals het overgrote deel van de inwoners van het dorp het slachtoffer te zijn geworden van de door de teruggang van de verveningen toenemende armoede. Appelscha stond te boek

als een van de armste kerkelijke gemeenten van ons land. Toen in 1892 eindelijk weer een dominee kon worden aangetrokken, moest in de volgende jaren voortdurend een beroep worden gedaan op het fonds van de kerk tot verbetering van de schraalste predikantstraktementen. Hierin moet ook de reden worden gezocht dat de drie dominees, die tussen 1892 en 1900 de gemeente hebben gediend, ieder niet langer dan twee jaar zijn gebleven. Het is zeker niet te veel gezegd dat Appelscha toentertijd bepaald geen geliefde gemeente was. In hoeverre dit oordeel mede is beïnvloed door het heersende geestelijke klimaat - gezien de eerder geciteerde mededelingen van de Enquêtecommissie was het kerkelijk leven grotendeels een randgebeuren geworden - valt moeilijk uit te maken, maar gunstig zal ook dat niet hebben gewerkt.

Deze voorstelling van zaken wordt bevestigd door het bericht in *De Klok* van 2 april 1892, waarin de komst van een nieuwe dominee in Appelscha wordt gemeld en alvast wordt becommentarieerd. Vroeger - uiteraard overdrijft de schrijver hier, maar dat het tegenovergestelde het geval is geweest, valt ook niet te geloven - zag men in de regel niemand in de kerk en - letterlijk geciteerd - "door de herderloosheid verstrooiden de schapen en geraakten in 't wilde". Maar hierin is nu verandering gekomen: sinds drie weken is er weer een predikant. Als een significant feit daarbij noemt de schrijver dat het hier de aanstelling betrof van een tot de orthodoxe richting in de Ned.-Herv. Kerk behorende dominee. De "liberale heren" - bedoeld moeten zijn de veenbazen, van wie de meesten tot de vrijzinnigheid behoorden - hoopten kennelijk op deze wijze de arbeiders weer terug te halen in de kerk. Maar, zo eindigt het commentaar, die laatsten zullen dat zeker doorzien. Zij weten al lang dat "geestelijke spijs de maag niet kan vullen. Daarom arbeiders verenigt U en staat pal". Hoewel ik hiermee geenszins de schijn wil wekken een oordeel over deze kwestie te hebben - de tegenstelling christendom-socialisme heeft heden ten dage veel van haar scherpte verloren - denk ik dat de schrijver de opzet van de kerk en de 'heren' goed heeft doorzien. Daarbij baseer ik mij op de volgende gegevens.

Ongeveer een jaar eerder, in maart 1891, was in *De Klok* de oprichting in Appelscha gemeld van een afdeling van de Christelijke Werklieden Vereniging *Patrimonium*.⁵²⁾ Het commentaar daarop van de zijde van de krant was uiteraard eveneens afwijzend geweest. Arbeiders die zich met deze vereniging inlieten, werden uitgemaakt voor "slaapmutsen", omdat zij niet in de gaten hadden dat *Patrimonium* niets voor hen deed. Natuurlijk kan dit ook niet zo zwart-wit worden gesteld. Aan de andere kant is het echter een feit dat *Patrimonium* niet uitsluitend een belangenorganisatie van arbeiders was. Het had ook de bedoeling het christelijk denken in de samenleving te verbreiden, opdat met name de arbeiders uit de greep van het socialisme werden gehouden.⁵³⁾ De keuze van de stichtingsplaats - het socialistische bolwerk Appelscha - alsmede van het tijdstip - kort na de grote staking van 1890 - kunnen dan ook nauwelijks toevallig zijn geweest. Van kerkelijke zijde was de tegenaanval ingezet. Doorslaggevend voor deze zienswijze is het bericht in *De Klok* van 17 december 1892, waarin door het lid van de SDB, Sander van der Duin, in felle bewoordingen het optreden van de nieuwe Ned.-Herv.-dominee, C.R. van Lelyveld, werd gehekeld (afb. 67). Recht van spreken had Van der Duin zeker. De dominee had een boekje verspreid, 'Het ware volksgeluk' geheten, dat uitsluitend was gevuld met verdachtmakingen tegen de socialisten.

Een wegkruipende herder.

Onze lezers zullen zich herinneren, dat wij voor een paar weken meldden, dat door dominé Van Lelyveld te Appelscha aldaareen boekje werd verspreid, gat.: „Het ware volksgeluk”, welk boekje een samen-

raapsel van laaghartige verdachtmaking van de Socialististen — en van gekke beoordeelingen omtrent het socialisme is.

Wij bespraken een paar bladzijden van dat vieze ding en gaven onzen geestverwanten te Appelscha den raad om den verspreider van zoo'n gemeen prul uit te noodigen om in een openbare vergadering dat ding te verdedigen en hem daarbij desnoods volkomen vrijheid van keuze in de samenstelling dier vergadering te laten.

Hieronder laten wij nu de correspondentie volgen, die hierop tusschen 't bestuur der afd. Appelscha en den dapperen dominé is gevoerd:

Appelscha, 8 Dec. 1892.

Weleerw. Zeergeh. Heer!

Naar aanleiding van het door u aan eenige arbeiders verstrekte werkje „*Het ware Volksgeluk*”, noodigt het bestuur der Afd. Appelscha van den Soc. Dem. Bond u uit met een zijner vrienden genoemd werkje in eene openbare vergadering te bespreken. Daar wij veronderstellen, dat u met den inhoud van bedoald werkje kan meegaan of althans de verspreiding er van nuttig acht, twijfelen we niet of u zal wel zoo goed willen zijn tegenover een onzer vrienden en andere belangstellenden den inhoud te verdedigen, of de motieven te doen kennen, die u aanleiding tot de verspreiding hebben gegeven.

Tijd en plaats der vergadering laten wij aan u over te bepalen. Wil u liever niet in eene vergadering van Sociaal-Demokraten spreken, dan laten we ook aan u over te bepalen welk publiek zal worden toegelaten.

Wij twijfelen niet of u zal ons wel zoo spoedig mogelijk een gunstig antwoord op ons verzoek doen geworden.

Namens het bestuur der Afd. Appelscha van den Soc. Dem. Bond,
S. v. d. DUIN, *Secr.*

En welk antwoord ontving het Bestuur op zijn schrijven? Ziehier:

Aan den
Secretaris der Afd. Appelscha van den
Soc. Dem. Bond.

Ondergeteekende bericht u bij dezen, in antwoord op uw schrijven van 7 Dec., dat hij van uwe uitnoodiging geen gebruik zal maken.

C. R. VAN LELYVELD, *Predikant.*

Appelscha, 9 Dec. '92.

Is 't niet treurig en schandelijk tevens? Moet de houding van zoo'n domine geen algemeene verontwaardiging wekken? Wij hopen dat onze partijgenooten te Appelscha hunne uitnoodiging aan Van L. en diens antwoord, zoo ruim mogelijk onder zijne gemeentenaren zullen publiceeren, opdat deze geloovigen zelf mogen oordeelen, hoe men een man moet noemen, die wel den treurigen moed bezit om boekjes te verspreiden, waarin de eer en het karakter van tegenstanders ongemotiveerd door den vuilsten modder wordt gesleurd, maar die te liefhartig blijkt te zijn om den inhoud van dat boekje in 't gezicht van den belasterden vijand te verdedigen en dat nog nog wel, terwijl die vijand aanbiedt, desnoods *alleen* in den kring van dominé's gastverwanten het socialisme en de socialisten te verdedigen tegen laster van 't laagste allooi. Onze iunige verachting voor zoo'n zoogenaamde volgeliog van Jezus.

RED. van „De Klok”.

Dat de strijd in alle hevigheid was losgebarsten, blijkt ook uit de eerder aangehaalde feiten betreffende de armenzorg. Als de harde woorden die de armvoogd Van Rozen in november 1892 tegen de werkloze arbeiders had gesproken, consequent werden toegepast, zou het gevolg zijn dat vele loochenaars van Gods woord de hongerdood tegemoet gingen. Van hun kant lieten de socialisten zich echter evenmin onbetuigd. Bij een bericht over het wangedrag van de veenbaas A.R. (Auke Reinders?) tegenover zijn personeel werd niet nagelaten erbij te vermelden dat de man christelijk was.⁵⁴⁾ In een verslag over een propagandatocht van de Appelschaaster socialisten naar Smilde kregen de arbeiders daar het verwijt te horen dat zij "nog te veel aan de zwartrokken" hingen.⁵⁵⁾ 'Zwartrok' was een destijds in socialistische kring veel gebruikt scheldwoord voor priesters en dominees. Maar wel bijzonder grof mag de inhoud worden genoemd van het bericht in *De Klok* van 29 december 1894 dat verscheen onder het opmerkelijke opschrift: "Vergif! Vergif!". Bij lezing blijken daarmee de boekjes te zijn bedoeld, die kort ervoor op de zondagsschool waren ingevoerd. Volgens de schijver was het "een partij gif", die 's zondags aan de kinderen werd toegediend "door onbevoegde kwakzalvers". Uit dit voorbeeld kan de lezer zich een indruk vormen van het niveau, waarop de discussie werd gevoerd.

Het belangrijkste gevolg van de geschetste ontwikkeling is geweest dat zich in het maatschappelijke en politieke leven de scheidingslijnen tussen de verschillende levensbeschouwelijke groepen duidelijker begonnen af te tekenen. Naast de socialistische organisatie ontstonden nu ook de afdelingen van andere politieke partijen, vakbonden en verenigingen. Dit verschijnsel dat rond dezelfde tijd in heel Nederland valt waar te nemen, staat in de geschiedenis bekend als de verzuiling. De term drukt uit dat de samenleving als geheel de optelsom was geworden van een aantal los van elkaar staande levensbeschouwelijke groeperingen. De scheiding ging zo ver dat de kracht van de 'zuilen' allereerst uit hun isolement moet worden verklaard. Door zich tegen de andersdenkenden af te zetten kon des te beter propaganda voor de eigen ideeën worden gemaakt. In Appelscha is het vooral de tegenstelling socialisten-kerkelijken die dit illustreert. De veenbazen zullen - zoals uit het bericht over de benoeming van de predikant Van Lelyveld blijkt - deze ontwikkeling met instemming hebben begroet.

Is het verwonderlijk dat onderlinge contacten niet of hoogst zelden voorkwamen. De enige plaats waar men elkaar nog wel eens ontmoette, was op politieke bijeenkomsten. Maar uiteraard hadden de partijen ook dan niet de bedoeling elkaar te vinden, alswel om in het debat de onderlinge verschillen te accentueren. Als waarschijnlijk een van de eerste voorbeelden hiervan kan ik noemen het in 1897 in Appelscha georganiseerde debat tussen Geert van der Zwaag en de nieuwe Ned.-Herv.-dominee, W.H. Lieftink.⁵⁶⁾ Directe aanleiding tot het twistgesprek was de brochure "Socialisme en onsterfelijkheid", waarin van leer getrokken werd tegen de christelijke heilsboodschap. Van een thema als dit stond natuurlijk bij voorbaat vast dat men het nooit eens zou worden. Een ander typerend voorbeeld uit wat later tijd betreft het optreden van de Appelschaaster socialist Jan Witvoet op een AR-vergadering te Oosterwolde. Spreker daar was J. van der Molen, de kandidaat van de AR-partij in Ooststellingwerf voor de Tweede Kamerverkiezing van 1905.⁵⁷⁾ Om het debat te kunnen volgen

moet de lezer weten dat in 1903 de grote spoorwegstaking had plaatsgevonden. Veel socialisten hadden gehoopt dat daarvan de beslissende stoot tot de revolutie zou uitgaan. De AR-leider Abraham Kuyper - tevens minister-president - had door zijn optreden er veel toe bijgedragen dat de staking uiteindelijk op een mislukking uitliep. Witvoet zette daarom in zijn betoog tegenover elkaar Tolstoy, een in anarchistisch-socialistische kring zeer geliefd schrijver, die hij vereenzelvigde met liefde, en Kuyper, die om de staking te onderdrukken de kanonnen op de mensen had afgestuurd. En dat terwijl in de Bijbel staat: gij zult niet stelen en doden. Van der Molen van zijn kant wees op de door de socialisten gepredikte klassenstrijd, die toch ook allerminst vredelievend mocht heten. Hoe de discussie zich verder heeft ontwikkeld, is niet bekend, maar eens zal men het niet zijn geworden. Daarvoor zal ook borg hebben gestaan, hetgeen in Appelscha zelf bij een staking in 1902 was gebeurd. Die was gebroken door het optreden van de 'christelijke' vakbondsman Huizinga; op meer details ervan zal ik later ingaan. De achtergrond ervan kan ik hier echter beter belichten, omdat het gebeurde past in het steeds verder om zich heen grijpende verzuilingsproces.

Als de laatste mijlpaal in dit proces vermeld ik hier een gebeurtenis uit 1906, die wel als de definitieve breuk tussen de Ned.-Herv. Kerk en het socialisme kan worden beschouwd.⁵⁸⁾ Een grote groep mensen in het dorp had de wens te kennen gegeven alle banden met de kerk, waartoe zij op grond van de als kind ontvangen doop nog steeds heetten te behoren, te willen slechten. Aan het eind van het genoemde jaar werd over dit onderwerp een vergadering gehouden tussen de kerkeraad en een achttal personen, te weten: Jan Witvoet, Ruurd Hettes Eisenga, Roel de Jong, Hendrik Witvoet, Heine Hofstra, Wietze van Vondel, Jan Hoogeveen en Ybele Bruinsma. De meesten van hen kennen wij als overtuigde socialisten. Uitkomst van het overleg was dat iedereen die de wens daartoe uitte, kon bedanken zonder dat daar kosten aan waren verbonden. Men diende dit echter wel persoonlijk tegenover de kerkeraad kenbaar te maken. Als de verder te volgen procedure werd afgesproken dat met het oog hierop de kerkeraad op 27 december 1906 in een speciale zitting bijeen zou komen. En hoewel men van tien uur 's morgens tot drie uur 's middags terecht kon, stond op een gegeven moment toch een lange rij mensen buiten op hun beurt te wachten. Zoals in de notulen van de vergadering valt te lezen, gedroegen de meeste aanwezigen zich aanvankelijk "zeer onwel en gaven blijk van ruwheid en weinig goede manieren, later werden toon en houding aanmerkelijk beleefder". In totaal maakten 75 voormalige doopleden van de gelegenheid gebruik om hun laatste band met de kerk door te snijden. Het voorval en de wijze van afhandeling - beide partijen maakten er een soort openlijke demonstratie van - tekenen de diepe kloof, die tussen de kerk en de in het algemeen fel anti-kerkelijke socialistische beweging in Appelscha was gegroeid.

Het staat vast dat de onverzoenlijke houding tussen socialisten en kerkelijken beide groeperingen aanhang heeft gekost. Zoals de eerder vermelde cijfers betreffende de kerkelijke gezindte laten zien, heeft vooral de Ned.-Herv. Kerk een behoorlijke veer moeten laten. Maar aan de andere kant heeft het optreden van de kerk na 1892 ook de socialisten veel wind uit de zeilen genomen. Die hebben dat ook wel beseft. In *De Klok* van 8 april 1898 vond ik een ingezonden brief van een zekere J. (Joustra?) met een aparte oproep aan de "christelijke arbeiders" van Appelscha zich aan te sluiten bij de toen pas opgerichte vakbond

van veen- en landarbeiders. Bedoeld is hier de nieuwe, bij het NAS aangesloten vakbond. Als reden wordt naast de noodzakelijke strijd voor een beter bestaan genoemd de veranderde politieke verhoudingen. Vroeger - de verwijdering was dus al eerder begonnen - hadden de meeste 'christelijke' arbeiders zich niet bij de afdeling van de Socialistenbond willen aansluiten, de nieuwe vakbeweging stond echter voor iedereen open. De schrijver vertolkte hiermee een bekend standpunt van de 'oude' vakbeweging. Die heette neutraal te zijn en niet gebonden aan enige politieke of geestelijke stroming. Daarom heeft het NAS zich ook officieel nooit bij enige politieke partij aangesloten. Het was echter zonneklaar dat de vakbeweging sterk onder socialistische en anarchistische invloed stond. De SDB en zelfs een tijdje ook de SDAP waren er lid van. Voor Appelscha hoefde dit al helemaal geen betoog. Zoals de lezer zich misschien nog uit de inleiding herinnert, had de vakbond zich hier oorspronkelijk gepresenteerd als de voortzetting van de voormalige afdeling van de SB. We kunnen dan ook gerust aannemen dat de oproep weinig effect heeft gehad. Hoe zeer de tegenstellingen binnen de arbeidersklasse zich hadden verscherpt, blijkt uit de slotzin van het hier aangehaalde artikel - "Wie zich nu niet aansluit, wordt beschouwd als onze vijand". En die kant is het inderdaad opgegaan; over de soms rampzalige gevolgen daarvan voor de arbeiders kom ik hieronder uitvoerig te spreken.

De overgang naar het anarchisme

Het is niet meer dan de uiterste consequentie van een altijd gevolgde lijn geweest dat de Appelschaaster socialisten ook met Domela megingen, toen die in december 1897 de Socialistenbond verliet en zich aansloot bij het anarchisme. Uit de meegedeelde feiten dienaangaande blijkt dat men handelde in blindelings vertrouwen: niemand wist wat de nieuwe leer precies inhield (afb. 68a en 68b).⁵⁹⁾ Desondanks werd besloten de afdeling van de Socialistenbond op te heffen en te vervangen door een vakorganisatie. Naar uit een wat later bericht in de krant blijkt, telde de nieuwe organisatie ongeveer 140 leden, wat bijzonder veel mag heten, en had zij zich aangesloten bij de pas opgerichte Land- en Veenarbeidersbond van het NAS. Achter de verandering zit echter meer dan de schrijver van het krantartikel (Jan Witvoet?) zijn lezers wilde laten geloven. De gegeven voorstelling van zaken wekt bij mij de indruk dat het vooral zijn bedoeling is geweest die laatsten ervan te overtuigen, dat de kracht van de beweging niet onder de 'reorganisatie' had geleden. Maar het ging bij de omzetting van de afdeling in een vakbond ongetwijfeld niet alleen om een organisatorisch verschil; de grondslag ervoor vormde de veranderde inzichten van Domela. Die was op grond van zijn teleurstellende ervaringen in de voorgaande jaren tot de slotsom gekomen dat verdere partij-politieke actie zinloos was geworden. Dat die opvatting ook wel degelijk tot Appelscha was doorgedrongen, valt op te maken uit de laatste regels van het krantartikel als de oprichting wordt aangekondigd van een z.g. 'vrije groep'. Zij wordt in januari 1899 voor het eerst genoemd onder de naam *Socialisten-Vereeniging* (afb. 69).⁶⁰⁾ Hiermee werd duidelijk gehandeld in de geest van Domela: de grote star georganiseerde partij moest worden vervangen door kleinere verenigingen, opdat iedereen zich kon ontwikkelen tot een zelfstandig denkend en han-

Ten slotte nog een enkele opmerking. U zegt »Wat de tactiekkwestie betreft, ja, ik weet, dat de meeste lezers gruwelijk het land hebben, dat daarover nog meer wordt geschreven. Mag ik u vertellen dat Ge U hier aan een *onwaarheid* schuldig maakt. Ge kunt niet weten dat de meeste lezers daaraan gruwelijk het land hebben, dat er zulke lezers zijn, geef ik gaarne toe, maar daartegenover verklaar ik, dat mij hij het behandelen van den referendum brief, waarbij p.m. 50 leden aanwezig waren, bleek dat maar enkelen de tactiekkwestie goed snapten. En niet alleen is dit het geval bij ons in Appelscha, maar bijna overal waar ik partijgenooten aantrof, laat die kennis veel te wenschen over. Bovendien is 't niet alleen de tactiekkwestie, die door ons beschreven wordt, maar openbaart zich daarin ook de nieuwe, voor de meesten onbekende idee van 't anarchisme en als nu de meeste lezers van „de Klok» gruwelijk het land hebben aan een nieuwe idee, is dit zeker geen eigenschap waardoor het vooruitstrevende zich bij hen openhaart.

Nogmaals dankende voor de plaatsing.
Appelscha. W.

Waar W. zegt, dat geen redacteur in staat is op grond van ervaring het tegendeel te bewijzen, van wat hij tracht te betoogen, daar raad ik hem alleen aan eens eenige redacteurs van partij-organen te raadplegen, waaronder b. v. Domela Nieuwenhuis, die ook voor hem wel een onverdacht getuige zal zijn.

Deze redacteurs zullen W., door hem iets uit hunne ervaring mee te deelen, waarschijnlijk tot andere gedachten kunnen brengen, want W., die op dit gebied *heelemaal* geen ervaring heeft, spreekt hier wat al te stout. Ook spreekt hij te stout, waar hij maar kort en goed mij van onwaar beticht en zegt: gij kunt niet weten, dat de meeste lezers daaraan gruwelijk het land hebben. En toch meen ik dit zoo zeker te kunnen zeggen als dat twee maal twee vier is. 't Is waar, ik heb niet alle lezers hoofd voor hoofd kunnen raadplegen. Maar ik kom nog al zoo hier en daar en overal waar ik kom heb ik lezers gevonden, wie die tactiekkwestie zelve en stukken daarover gruwelijk verveelde; ik heb van heel velen den raad gekregen daarover niets meer te plaatsen en hoorde tot dusver, behalve nu W., *niet een enkele*, die daarover nog meer geschreven wenschte te zien.

Dat maar enkelen te A. en elders de tactiek-kwestie goed snappen, kan zijn, maar wie maakt dit weer uit? In allen gevallen ligt het hem dan niet hieraan, dat er niet heel veel over geschreven en gesproken is.

V. d. Zw.

Afb. 68a en b. Twee berichten over de overgang van de Appelschaaster socialistten naar het anarchisme (1898).

a. Fragment van een bericht van een zekere W. over de tactiekkwestie; het commentaar is van Van der Zwaag. Bron: De Klok, 11 februari 1898.

delend mens en het socialistische gelijkheids- en vrijheidsprincipe niet zou worden vertrappt door de macht van de partij-elite. De Appelschaaster socialistten, hoewel nauwelijks de diepere betekenis hiervan begrijpend, hebben dus precies gedaan wat Domela Nieuwenhuis voorschreef.

Door deze beslissing was voor vele jaren de hoofdrichting van de ontwikkeling bepaald. Bovendien schijnt de keuze van de Appelschaaster socialistten nagenoeg algemeen te zijn geweest. Echt uitzonderlijk was dat overigens niet: Domela was destijds nog onbetwist de grootste leider van het Nederlandse socialisme. De door hem verlaten Socialistenvbond verloor dan ook binnen enkele jaren alle aanhang. Een klein aantal overgebleven leden sloot zich begin 1900 aan bij de SDAP, maar tot hen behoorde niet een van de leiders.⁶¹⁾ Als voorbeeld hiervan noem ik Van der Zwaag, die zich eerder afkeurend over de

afscheiding van Domela had uitgesproken en nu als onafhankelijk socialist verder ging.⁶² In die hoedanigheid zullen we hem hierna nog vaak tegenkomen. De SDAP speelt in dit hele verhaal nog bijna geen rol. Zij heeft maar heel langzaam haar invloed kunnen uitbreiden. In 1899 telde zij in het hele land niet

De eerste Mei te Appelscha.

De bange winterdagen zijn wij weer gepasst, velen onzer vroegere strijdaakkers echter zijn niet meer. Vraagt men ons naar hen, dan moeten we de aandacht der vragers vestigen op een plaats onder de groene zoden en kunnen we er gewoonlijk bijvoegen, dat het lijdend leven, hetwelk zij steeds voortsleepten, het zijne ertoe heeft bijgedragen om het laatste oogeblik te bespoedigen, dat oogeblik, waarop de God van het kapitaal, de alles beheerschende Mammon, de eenige God, die in onze dagen wordt erkend, zijn scepter zwaait, om arbeiders ten grave te doen dalen, arbeiders, die zich levenslang martelden voor den broode en voor de vrijheid.

Helaas! zij zijn niet meer. Wij herinneren ons die laatste oogenblikken, die we aan hun sterfbed doorbrachten, die slauwe medelijdende blikken, waarmede zij ons voor 't laatst gade sloegen, alsof ze ons wilden toefluisteren: »wij gaan! Ons leven eindigt; dat leven, dat zich heeft gekenmerkt door armoede en ellende. Wij hebben geleden, maar ook... gestreden, gestreden voor brood en vrijheid.« Zeker, dat hebben zij gedaan en denkende aan hen is het, alsof ons van onder die groene zoden met steeds luider stemme wordt toegeroepen: »Leef en strijd!«

En wij? Wat zullen wij doen? Hebben wij nog karakter genoeg om op onze beurt een lans te breken in den zwaren strijd voor welvaart en geluk voor allen? Zal die stem van onder die groene zode tot ons hart doordringen en zullen we over genoeg bewustzijn beschikken om te gevoelen en te begrijpen, dat wij ons allen bevinden op de heiling, indien we al niet spartelende zijn in dat moeras van knommer en zorgen? Zal ook 't zoogenaamde feest op 1 Mei '98 weer met kracht en

energie worden gevierd? Of het is alsof mijn vrienden en vriendinnen alhier mij toeroepen: »Ja! ja!« Wij durven te verontstellen, dat de 1 Meidag bij ons in Appelscha weer een dag van propaganda voor 't Socialisme zal worden. Bestaat de afd. van den S. B. alhier, zooals op zoovele plaatsen, niet meer, hiervoor is in de plaats gekomen een vak-organisatie, die thans bestaat uit p. m. 140 leden.⁽¹⁾ Ook bestaat er plan, zoo mogelijk, een vrije groep op te richten.

Men ziet dus dat van begraven van den S. B. geen sprake mag zijn, maar dat de ernst, waarmede door zoovele leden van dien bond werd gestreden, zich weer openbaart op deze of gene wijze.

Het oog gericht op de teekenen des tijds. Wetende hoe de groote massa proletariërs door de werkloosheid genoodzaakt, hun arbeidskrachten tegen een geringe belooning beschikbaar moet stellen, ook gade slaande die steeds scherper concurrentie onder de burgerklassen, wetende dat vele arbeiders met ons inzien dat de huidige maatschappij op z'n knip staat en gevoelende mede den hongersweep, die ons dagelijks meer striemt, ten slotte bewust zijnde, hoe door stoom en electriciteit honderden, duizenden, ja zelfs miljoenen in 't groote leger der werklozen worden geslingerd, kunnen we m. i. verwachten, dat de 1 Meidag hoe langer zoe meer zal worden een dag van verbroedering, een dag van verlichting, een dag van propaganda voor 't Socialisme.

Laten we daarom eindig met dezen wensch dat de 1 Meidag over de gansche wereld, van Onst tot West, van Zuid int Noord, een dag van veel beteekenis zal worden voor de proletariërs van alle landen.

A.

W.

⁽¹⁾ Die hebben besloten op den 1sten Mei a.s. weer op hun post te zijn.

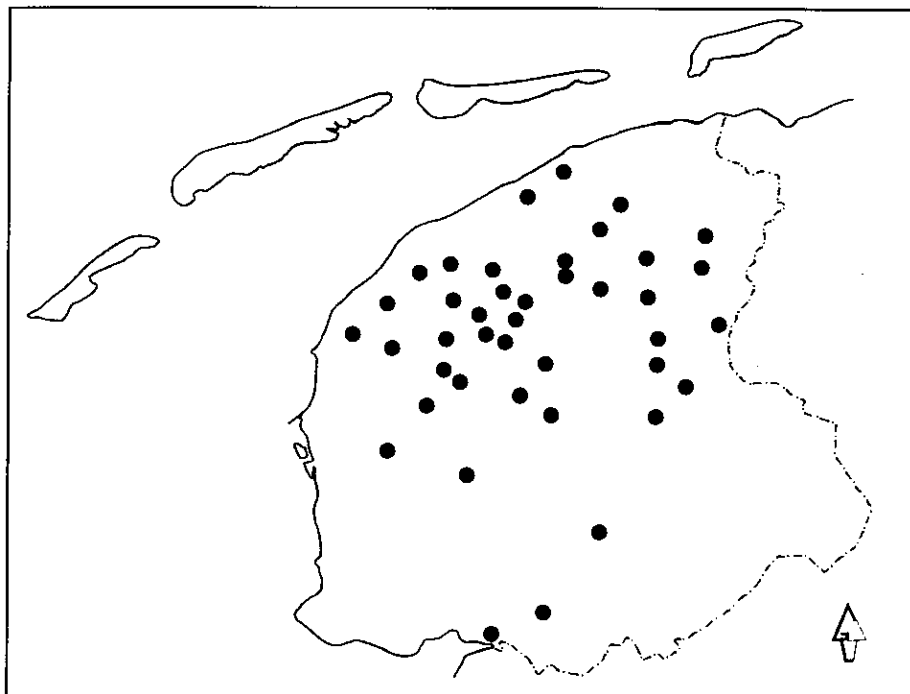
Afb. 68a en b. Twee berichten over de overgang van de Appelschaaster socialisten naar het anarchisme (1898)

b. Bericht over de 1-mei-viering te Appelscha in 1898, waarin wordt ingegaan op de organisatorische veranderingen als gevolg van de overgang tot het anarchisme. Bron: De Klok, 1 april 1898.

meer dan ongeveer 2500 leden, slechts de helft van de SDB in 1893. Zoals uit de hier afgedrukte kaart blijkt, had zij tot het begin van deze eeuw in de Z.O.-hoek van Friesland nog niet een afdeling (afb. 70). Ook Appelscha was voor haar een onneembaar bolwerk van anarchisme en vrij socialisme. Het is tegen deze achtergrond dat de verdere ontwikkeling moet worden gezien.

OPENBARE
TOONEELVOORSTELLING.
 door de SOCIALISTEN-VEREENIGING
TE APPELSCHA.
 op **Woensdag 18 en Vrijdag 20 Jan.**
1899, bij de Wed. K. A. ZWART.
 Op te voeren stukken :
 1. De zoon van den dronkaard.
 2. Een misdaad uit liefde.
 ENTRÉE, eerste avond 15, tweede avond
 20 cts.   Aanvang 's avonds 6½ uur.

Afb. 69. De eerste advertentie van de 'Socialisten-Vereeniging' te Appelscha (1899).
 Bron: De Klok, 13 januari 1899.

Afb. 70. De verspreiding van de SDAP-afdelingen en de bij deze partij aangesloten kiesverenigingen. Bron: J. Engbers, Pompe of forsûpe. Moeilijke beginjaren voor de SDAP in Friesland (1894-1905), doctoraal scriptie R. U. Groningen 1982, niet uitgegeven, aanwezig in Prov. Bibliotheek Friesland. In de op het kaartje aangegeven plaatsen heeft tussen 1894-1905 minstens één SDAP-organisatie bestaan. In het kader van het hier aan de orde gestelde onderwerp wijs ik in het bijzonder op het gebied ten oosten en zuiden van de lijn Heerenveen-Drachten, dat tot het einde van de genoemde periode geheel wit blijft.

Een belangrijk bewijs voor deze bewering vormen de drie stakingen, die hier tussen 1900 en 1902 hebben plaatsgevonden. Eerder zei ik al hoe Domela en zijn aanhangers in het algemeen over stakingen dachten: zij moesten worden gezien als het wapen bij uitstek in de revolutionaire strijd. Het is deze visie die destijds in vakbondskringen veel aanhang had, waaruit het ongekend grote aantal stakingen in Nederland in de eerste jaren van deze eeuw moet worden verklaard.⁶³⁾ Ook in Appelscha zien we Domela's trouwste volgelingen, de veenarbeiders, zich opnieuw voor de strijd aangorden. Vooral de langdurige stakingen van 1900 en 1902 kenmerken zich door verbeterde strijd en vertonen bijzonder veel overeenkomst met die uit de periode 1888-1890.

Dat blijkt al meteen uit het motief voor de eerste staking van mei/juni 1900.⁶⁴⁾ Het sein ervoor werd gegeven door de veenarbeiders, die voor het droogmaken van de turf een loonsverhoging van f 2,50 tot f 3,00 per dagwerk eisten. Dus bij hetzelfde punt waarop in 1890 een nederlaag was geleden, werd tien jaar later de strijd weer begonnen. De veenarbeiders hadden op zondagavond 27 mei een vergadering gehouden om hun eisen te formuleren. De plaats van handeling, aan huis bij de mede-arbeider Sander van der Duin, is opmerkelijk. De reden hiervan was dat sinds kort niet een zaalhouder in Appelscha meer vergaderruimte aan de socialisten wilde verhuren.⁶⁵⁾ Ook dit is een duidelijke aanwijzing dat de verhoudingen zich opnieuw hadden verscherpt. De arbeiders vormden een commissie, die de veenbazen uitnodigde om maandagavond bij 'F.H. Zwart' - dat is het voormalige Compagnonshotel - over de eis te komen praten. Er kwam echter slechts één veenbaas opdagen. Daarop werd besloten meteen de volgende dag het werk neer te leggen. Men zorgde ervoor dat in alle vroegte posten werden uitgezet, zodat de andere arbeiders konden worden opgevangen. Op een centraal punt in het veen verzamelden zich zo'n 3/400 mensen, wat gelet op de teruggang in de verveningen zeker het overgrote deel van de volwassen arbeiders en arbeiders is geweest. Staande op een hoop turf voerde daar Jan Witvoet, naar we zagen een van de voormannen van de in 1898 opgerichte vakbond, het woord. Wat in de krant over de inhoud van zijn rede wordt gezegd, ondersteunt mijn eerdere beweringen. Witvoet begon met de arbeiders te herinneren aan de grote staking van 1890, maar het hoofdpunt van zijn betoog was dat de werkstaking het enige middel voor de arbeiders vormde om resultaat in hun strijd te boeken. Derhalve diende de zaak ernstig te worden aangepakt. Uit tactische overwegingen oordeelde hij het beter de staking tot het droogmaken te beperken; de gravers en de laders moesten weer aan het werk gaan. Dus anders dan in 1890 werd nu niet meteen de algemene staking uitgeroepen, hoewel Witvoet ongetwijfeld heeft geweten dat het daarop uit moest lopen, omdat zonder het droogmaken ook het graven geen zin had. Uit een later bericht blijkt dan ook dat de meeste arbeiders door hun bazen naar huis waren gestuurd, waarmee zij volgens de bond de onverzoenlijke houding demonstreerden, die altijd hun optreden tegen de arbeiders had gekenmerkt.⁶⁶⁾ Ook de reactie van de autoriteiten was, om het zo te zeggen, de gebruikelijke: er werd onmiddellijk extra politie en marechaussee naar Appelscha gestuurd. Volgens de arbeiders moest daarin eveneens de hand van de bazen worden gezien.

Op vrijdag 1 juni kwam de definitieve weigering van de verveners de gevraag-

de loonsverhoging te betalen.⁶⁷⁾ Op twee "grote vergaderingen" van 1 en 3 juni antwoordden de arbeiders daarop met het opschroeven van hun eisen. Er moest een loonsverbetering voor iedereen komen en aan vrouwen die "mannenwerk" verrichtten, diende voortaan een "mannendaghuur" te worden uitbetaald. Toen dit werd geëist, hadden overigens de kleine verveners al toegegeven. Deze tweedracht in het 'werkgeversfront' - duidelijk een gevolg van de structurele veranderingen die de bedrijfstak in de afgelopen jaren had doorgemaakt - heeft de zaak van de arbeiders gunstig beïnvloed. Er werd overeengekomen dat de arbeidsters bij de kleine bazen wekelijks f 1,- van het verhoogde loon zouden afstaan aan hun stakende lotgenoten. Zo en door het houden van collectes hoopte men te voorkomen dat de staking gedwongen door honger vroegtijdig moest worden afgeblazen. Maar ondanks genoemde bijdragen - opnieuw een schitterend staaltje van solidariteit - werd de toestand al spoedig nijpend. Een oude man zei op een vergadering tegen Jan Witvoet: "Ja, sjoeh je Witvoet, de staking liket mij oars wol goed ta, mar wij hawwe neat te iten". Meer oude mensen die om nog wat te verdienen turf droogmaakten, stonden er zo voor. Volgens de krant kregen op de vergadering waar deze woorden gesproken werden, vele aanwezigen de tranen in hun ogen. Wij beseffen bij het lezen van deze berichten eerst goed hoeveel de mensen hebben moeten lijden om een relatief kleine verbetering van hun lot af te kunnen dwingen.

Uit de krant van 15 juni - de staking was toen haar derde week ingegaan - blijkt dat de overwinning in zicht kwam. De bazen hadden de arbeidsters de gevraagde f 3,- per dagwerk toegezegd en de door hen tijdens de staking naar huis gezonden arbeiders weer in dienst genomen. Maar de arbeidsters gingen met deze condities niet akkoord. Zij eisten inwilliging van alle eisen alsmede de schriftelijke vastlegging ervan. Zo lang dat niet was gebeurd, zou worden doorgestaakt. Een week later was de overwinning een feit: twee verveners en de drie leden van het stakingscomité - H. Bloemsma, D. van Buiten en B. de Vries - hadden hun handtekening onder een nieuwe arbeidsovereenkomst gezet.⁶⁸⁾ De arbeiders konden tevreden zijn: het loon voor het droogmaken ging met 20% omhoog, dat voor het omringen met 35%, het losmaken met 30%, het stoeken met 100%, terwijl de algemene daghuur tot november met 25% werd verhoogd.

Bij een conclusie die de schrijver van het artikel in *De Klok* uit dit succes trekt, moet ik nog even stilstaan. Volgens hem had de staking de arbeiders geleerd, hoe belangrijk het was dat een Veen- en Veldarbeiders Vereniging werd opgericht. Deze constatering kan niet anders worden uitgelegd dan dat de in 1898 genoemde vakbond niet continu heeft bestaan. Mogelijk, maar met zekerheid valt dat niet te zeggen, is die verdwenen toen later in 1898 of 1899 de eerder genoemde *Socialisten-Vereeniging* werd opgericht. Hoe dit ook zij, de gang van zaken mag typerend heten voor de organisatorische zwakte, die de anarchistische beweging in het algemeen heeft gekenmerkt. Vakbonden en verenigingen hebben in de regel een sterk wisselend bestaan gehad, omdat uiteindelijk weinig waarde aan vaste organisatorische verbanden werd gehecht. De ommekeer moest zich in de harten van de mensen voltrekken. Een andere oorzaak van dit verschijnsel - ik wees er terloops al even op - was het vaak grote verloop onder de leden. Veel arbeiders konden slechts met moeite de gevraagde contributie voor de vakbond opbrengen. Als dan enige jaren achtereen weinig gebeurde, werd door een groot aantal van hen het lidmaatschap opgezegd. In dit

geval is echter in Appelscha de verdwijning van korte duur geweest. Onder invloed van de staking werd de daad bij het woord gevoegd en een nieuwe bond opgericht, die het tot 1906 heeft volgehouden. In 1901 bedroeg het ledenaantal 115,⁶⁹⁾ dus ineens weer een fors aantal, wat natuurlijk met de stakingen in deze jaren verband houdt. In de 'rustige tijd' na 1902/3 is de bond dus toch weer ten onder gegaan. Bij een volgende staking in 1913 - ik kom daarop later terug - zou nog eens over zijn heroprichting worden gepraat.

In de tijd waarover we het nu hebben, ontwikkelde de Landarbeidersbond, zoals de algemene organisatie meestal werd genoemd, een grote kracht. In het voorjaar van 1901 werd met zijn steun op veel plaatsen in de Friese venen gestaakt.⁷⁰⁾ Waarschijnlijk had de Bond begrepen dat uit het aantrekken van de conjunctuur geldelijk voordeel voor zijn leden viel te halen. Op dinsdagmorgen 14 mei legden ook de veenarbeiders in Appelscha het werk neer.⁷¹⁾ Voor het turfgraven werd per dagwerk f 1,25 meer gevraagd, voor het droogmaken en het ringen 25 ct. De verveners zegden f 1,- verhoging op het turfgraven toe. Over dit voorstel werd al op donderdag tijdens een appèl gestemd. Een meerderheid van de arbeiders (152-127) verklaarde hiermee akkoord te gaan, waarna al op zaterdagmorgen het werk werd hervat.

Een schriller contrast dan tussen deze staking en de langdurige en tenslotte in een nederlaag geëindigde staking van 1902 is moeilijk denkbaar. Er dringt zich de parallel op met de staking van 1890: ook nu hebben de veenbazen duidelijk de kop ervoor willen houden. Eind maart al, nog voor het begin van het graafseizoen, werd het werk neergelegd omdat de Bond weigerde met de loonvoorstellen akkoord te gaan.⁷²⁾ Het meest opvallende aan deze staking is echter dat het conflict niet draaide om de lonen voor het graafwerk, maar voor de losse werkzaamheden en de activiteiten in andere maanden.⁷³⁾ De arbeiders hebben dus het hoofdwerk gestaakt om de verveners onder grotere druk te kunnen zetten. Degene die het krantebericht schreef waaraan ik deze informatie ontleen, vond dit maar een rare zaak. Mij lijkt echter dat er een alleszins redelijke verklaring voor is te vinden. Het graafwerk gaf door de teruggang van de verveningen steeds minder werk, daarentegen nam de veldarbeid toe, omdat veel veenbazen tevens ontginners en boer waren.

Ook nu weer verscheen er spoedig een grote politiemacht die ervoor zorgde dat, toen de staking tot het laden van de schepen werd uitgebreid, andere arbeiders dit werk overnamen. Midden april grepen de veenbazen naar het zwaarste middel om de staking te breken. In *De Ooststellingwerver* van 19 april vond ik een oproep van het NAS voor steun aan 200 uitgesloten veenarbeiders (afb. 71). Zij hadden geweigerd het door de veenbazen voorgelegde contract te tekenen. Het bestuur van de Landarbeidersbond had daarop de hulp van het NAS ingeroepen. Zo kreeg de staking natuurlijk een grimmig aanzien. Daar veranderde niets aan, toen de stakers besloten om tegen het oude loon alle werkzaamheden buiten het turfgraven te hervatten. De reden voor deze op het oog merkwaardige beslissing - de staking was juist om de verhoging van die lonen begonnen - moet vrij zeker in de toenemende ellende worden gezocht.

Aan deze staking zit een ander aspect dat nieuw kan worden genoemd: de bemoeienis ermee van verschillende groepen die in feite geen partij in het conflict waren. Dat geldt wel heel in het bijzonder voor de SDAP, die de staking aangreep om nog eens duidelijk van haar afkeer van de anarchistische beweging

Dringende oproep om steun! Het N. A. S. zendt ons het volgende ter opname:

Arbeidsters! Arbeiders!

Amper is de uitsluitingen staking in de Diamant-industrie en Bouwvakken te Amsterdam opgeheven, of het bestuur van het N. A. S. is genoodzaakt u te versoeken, uw steun te blijven voortzetten. Niet minder toch dan 200 veenarbeiders te Appelscha zijn uitgesloten en wel omdat zij het contract, hunnerzijde gelogd door de patroon, niet wenschen te teekenen, een contract, dat hun nan aanden en vosten zou binden. Het Hoofdbestuur van den Ned. Bond van Landarbeiders heeft voor hen den moreelen en finantieelen steun van het N. A. S. ingeroepen. *F. D. B.*

Afb. 71. Oproep van het NAS voor steun aan 200 uitgesloten veenarbeiders te Appelscha (1902). Bron: De Ooststellingwerper, 19 april 1902.

blijk te kunnen geven.⁷⁴⁾ Omdat er nog niet een andere, op sociaal-democratische leest geschoeide vakorganisatie bestond, steunde de SDAP in het algemeen de bij het NAS aangesloten bonden, ook al werden de meeste daarvan door de aanhangers van Domela Nieuwenhuis overheerst. Bijgevolg werd ook voor de stakers in Appelscha een steunfonds ingesteld. Maar de gelden daarin, hoewel al lang in *Het Volk* - de krant van de SDAP - verantwoord, bereikten de stakers in Appelscha voorlopig niet. Het geld zou pas in juli - twee maanden na de beëindiging van de staking - worden overgemaakt. Wat namens de SDAP in verschillende kranten over het conflict werd geschreven, getuigt evenmin van een erg positieve opstelling. Ds. A. van der Heide, een van de Friese voormannen van de partij, verweet de Appelschaaster veengravers een te hoog spel te spelen. En toen de staking was mislukt, had de SDAP achteraf een heel eenvoudige verklaring daarvoor: het was de schuld van "het heilloos gedoe van de Van Erkels" (Van Erkel was toentertijd de secretaris van het NAS). Derhalve kan men zich moeilijk aan de indruk onttrekken dat de SDAP in feite niets van de staking moest hebben. Maar waarom bemoeide zij zich er dan mee? Partij in het conflict was ze zeker niet; veel invloed onder de veenarbeiders had ze, voor zover na te gaan, evenmin. Onder dergelijke omstandigheden had de partij zich buiten het conflict moeten houden in plaats van zo'n dubbelhartige rol te spelen. Want hoeveel er misschien ook op de anarchistische strijdmethoden viel aan te merken, dat de zaak van de Appelschaaster veenarbeiders niet een gerechtvaardigde was, valt moeilijk vol te houden.

Nog veel twijfelachtiger is de rol die de christelijke vakbeweging heeft gespeeld. En daarmee ben ik bij de gebeurtenis waarbij voor het eerst in Appelscha de vijandschap tussen de 'verzuilde' christelijke en socialistische arbeiders duidelijk aan de dag trad. In 1901 was er een Protestantsch-christelijke Bond van Land-, Tuinbouw- en Veldarbeiders opgericht.⁷⁵⁾ De stuwende kracht erachter was een zekere Johan Huizinga uit Kampen, die eind april 1902 het besluit nam naar Appelscha te gaan om - zoals hij zei - in het conflict te bemiddelen.⁷⁶⁾ Om zijn optreden een basis te geven pogde hij allereerst te

komen tot de oprichting van een afdeling van de bond, wat echter mislukte. Wel zag hij kans de steun te verwerven van het ongeorganiseerde deel van de stakers om een bemiddelingsvoorstel aan de veenbazen voor te leggen. Dit voorstel werd evenwel door de meerderheid van de stakers, die was aangesloten bij de Landarbeidersbond, van de hand gewezen. Door desondanks zijn initiatief door te zetten werd door Huizinga de eensgezindheid onder de stakers gebroken. Een dubieuze rol werd hierbij gespeeld door de secretaris van de algemene bond in Appelscha, Kornelis Joustra. We zullen hem hierna nog vaker tegenkomen. Deze bedankte voor zijn bond en trad toe tot de door Huizinga gevormde onderhandelingscommissie. Wat Joustra precies heeft bewogen, heb ik niet kunnen vinden. Wel weet ik dat hij begin 1900 een hoog oplopende ruzie heeft gehad met Roel Jacob de Jong, een andere socialistische voorman in Appelscha, die we ook al bij het 'hongerproces' tegenkwamen.⁷⁷⁾ Er zouden dus best persoonlijke rancunes in het spel kunnen zijn geweest. Het is echter ook mogelijk dat Joustra, die later naar de SDAP overging, zich door de principes van deze partij heeft laten leiden. Hoewel de veenbazen ook over het voorstel van Huizinga en zijn commissie niet eensgezind oordeelden, stemde de meerderheid met de daarin opgenomen looneisen in.⁷⁸⁾ Daarentegen besloten de socialistische arbeiders vol te houden, dit ondanks weer een andere bemiddelingspoging, nu van burgemeester Brinkhuis van Ooststellingwerf. Bijgevolg kon begin mei nog slechts gedeeltelijk met het turfgraven worden begonnen. De verdeeldheid had echter de nederlaag van de arbeiders onafwendbaar gemaakt. Op 10 mei berichtte *De Ooststellingwerfer* dat het werk algemeen was hervat. Tot zover over deze staking die zich zowel qua tijdsduur als uitkomst met die van 1890 laat vergelijken.

De aanhang van het anarchisme

De vooral door anarchistische en syndicalistische ideeën gevoede vakbondsacties bereikten landelijk gezien in het voorjaar van 1903 hun hoogtepunt bij de grote spoorwegstakingen. Even had het er de schijn van dat een 'kleine' actie - de staking was begonnen in de havens en sloeg over naar de spoorwegen - zou uitgroeien tot een algemene werkstaking, die de aanzet tot de socialistische revolutie kon geven. Maar door hard ingrijpen van de overheid keerde het tij. Op wat langere termijn bekeken heeft de mislukte spoorwegstaking de meeste invloed gehad op de ontwikkeling van de socialistische beweging zelf. Tot het bovengenoemde jaar was met name dankzij de vakbeweging een zekere mate van samenwerking tussen de aanhangers van de SDAP en van het anarchisme blijven bestaan. Ook bij de spoorwegstakingen waren beide groepen nog gezamenlijk opgetrokken. Na 1903 nam de SDAP definitief afstand. In 1905 werd op haar aandringen een z.g. moderne vakorganisatie opgericht, het NVV, die de op revolutie gerichte staking principieel afwees.⁷⁹⁾ De vakbond diende allereerst het materiële belang van zijn leden te behartigen en dat kon het beste gebeuren door onderhandelingen met de werkgevers en het afsluiten van een zo goed mogelijk arbeidscontract. Het stakingswapen zou daarbij slechts in uiterste noodzaak worden gehanteerd. Samenwerking tussen de beide socialistische groeperingen kwam nadien zelden meer voor. De onderlinge strijd was vaak heviger dan die tegen de gemeenschappelijke klassevijand, om een uitspraak

van Van der Zwaag te parafraseren.⁸⁰⁾ Een niet minder belangrijk gevolg van de verloren spoorwegstaking was dat beide richtingen aanvankelijk veel aanhang verloren. Het ledental van de SDAP liep in 1903 terug van 6500 naar 5600; pas na 1905 vond de partij de weg omhoog weer terug.⁸¹⁾ Van nog langduriger aard was het verlies van het NAS; de anarchistische vakbeweging zou tot aan de Eerste Wereldoorlog geen rol van betekenis meer spelen.⁸²⁾ Dit zijn de landelijke gebeurtenissen tegen de achtergrond waarvan de ontwikkeling van het anarchisme in Appelscha moet worden gezien.

Om de aanhang van de beweging in Appelscha te meten beschikken we over een klein aantal kwantitatieve gegevens. Volgens de schrijver van het krantartikel over de in begin 1898 opgerichte vakbond hadden zich op dat moment 140 mensen bij de nieuwe organisatie aangesloten. Volgens een opgaaf van 1901 bedroeg toen het ledental van de afdeling van de Landarbeidersbond 115. Ondanks de forse terugloop in de tussenliggende jaren van 15 à 20% mogen beide getallen als zeer hoog worden aangemerkt. Het anarchisme kon dus in Appelscha over een grote vaste kern van aanhangers beschikken, die voornamelijk door veen- en landarbeiders werd gevormd. Dat het hier inderdaad voor een groot deel om trouwe aanhangers is gegaan, wordt bevestigd door het in een andere bron genoemde bezoekersaantal van de 1-mei-bijeenkomst van 1900 - volgens *De Klok* bedroeg dit ongeveer 150. Weliswaar had dus ook het anarchisme de terugloop van de belangstelling niet kunnen keren, maar we moeten wel bedenken dat 1 mei dat jaar viel op een dinsdag - een werkdag dus - zodat de werkenden onder de bezoekers loon moesten inleveren om bij de viering aanwezig te kunnen zijn. Degenen die dat er voor over hadden, waren uiteraard slechts de overtuigde volgelingen.

Uit het bovengeschetste verloop van de stakingen meen ik te mogen afleiden dat het anarchisme zeker in zijn beginjaren erin is geslaagd ook een nieuw élan uit te stralen. De drie stakingen tussen 1900 en 1902 waren goed opgezet en leidden - dit geldt zelfs tot op zekere hoogte voor de laatste - tot een behoorlijk resultaat. Voorts blijkt uit de eerder genoemde aantallen stakers dat men in alle gevallen kans zag een nagenoeg gesloten front tegenover de werkgevers te vormen. Dit bewijst dat de Landarbeidersbond ook buiten de eigen kring een zekere steun en sympathie genoot.

Maar er zijn ook verschillen met vroeger waar te nemen. De eensgezindheid die het verloop van de grote veenstakingen tien jaar eerder had gekenmerkt, was duidelijk verdwenen. In 1902 was op het kritieke moment een grote minderheid onder de arbeiders bereid de 'christelijke' vakbondsman Huizinga te volgen. Hieruit moet de conclusie worden getrokken dat het anarchisme niet weer dezelfde euforie heeft kunnen losmaken als eerder het 'oude' socialisme. Het geloof aan de binnen handbereik liggende socialistische revolutie was getaand; er waren weifelaars ontstaan. Bovendien had het verzuilingsproces ervoor gezorgd dat naast de laatstgenoemden ook 'christelijke' arbeiders gingen optreden als scheurmakers. Het ingrijpen van Huizinga in de staking van 1902 vormt het bewijs voor deze voorstelling van zaken. De door de anarchistisch gezinde vakbond opgezette staking moet hem een gruwel zijn geweest, omdat zij mede door politieke motieven - de aanwakking van het revolutionaire élan - was ingegeven. Huizinga heeft het ongetwijfeld als een door God opgedragen taak gezien te voorkomen dat de 'christelijke' arbeiders daarin werden meegesleept.

Dat hij hiermee succes heeft kunnen boeken, bewijst dat de tijden veranderd waren. De staking werd gebroken doordat een grote minderheid van de arbeiders gevoelig voor Huizinga's argumenten bleek te zijn. Dat waren zeker niet alleen 'christelijken'. Toen door hem een jaar later in Appelscha een afdeling van de christelijke bond van Landarbeiders werd opgericht, kon hij niet meer dan 35 mensen achter zich krijgen.⁸³⁾ Zoals al gezegd, was er in elk geval ook een socialist bij, de toen net tot gemeenteraadslid gekozen Joustra. De grootste groep hebben echter ongetwijfeld de weifelaars gevormd. En daarmee ben ik terug bij een punt dat ik hiervoor ook al aanstipte dat het succes van een politieke beweging altijd wordt bepaald door de mate, waarin zij greep op de minder trouwe volgelingen weet te krijgen. Dit zullen we ook in de volgende jaren steeds weer tegenkomen.

Naar ik al in een ander verband zei, is de anarchistische vakbond in 1906 opgeheven. Over de daarnaast bestaande *Socialisten-Vereeniging* heb ik al na 1903 niets meer kunnen vinden. In 1906 en 1907 meldde *De Klok* dat er in Appelscha geen 1-mei-bijeenkomsten hadden plaatsgevonden.⁸⁴⁾ In het eerstgenoemde jaar laat de krant het bij de vermelding van het feit alleen, in 1907 wijdt zij er een kleine beschouwing aan. "In heel Ooststellingwerf is dit jaar 1 mei stilletjes voorbijgegaan. Geen vlaggen en vaandels, geen optocht, geen sprekers te Oosterwolde en Appelscha, zelfs te Appelscha niet. Sommige arbeiders hebben die dag toch vrijaf genomen om met gade en kroost te gedenken de strijd, gevoerd voor de vrijmaking van de arbeid." Het socialistische ideaal was dus nog niet geheel ter ziele, maar van georganiseerde activiteiten was geen sprake meer. En dat mocht zeker voor Appelscha een unieke situatie worden genoemd: voor het eerst na 1888 bestond er in dit dorp niet een socialistische organisatie meer.

Uit andere berichten in *De Klok* kan worden opgemaakt dat Appelscha echter geen uitzondering in Z.O.-Friesland vormde. "Het is stil geworden," het is "niet meer zoals vroeger onder de arbeiders" had de krant al in 1904 in een algemeen commentaar geschreven.⁸⁵⁾ Een meetbaar criterium voor de hier geconstateerde achteruitgang levert ook het sterk afgenomen aantal vergaderingen. In 1904 vond ik er slechts twee in Appelscha genoemd,⁸⁶⁾ beide georganiseerd door de Landarbeidersbond, in 1906 nog maar één, waarop o.a. de broers Hogerhuis spraken,⁸⁷⁾ en in 1907 niet een meer. De oorzaak van deze ontwikkeling moet ongetwijfeld in de landelijke politieke situatie worden gezocht. De Landarbeidersbond stortte in de jaren na 1903 in het hele land ineen. De bond heeft het in Appelscha zelfs nog betrekkelijk lang volgehouden. Uit andere nog te noemen gegevens kan worden opgemaakt dat de beweging veel 'goodwill' onder haar sympathisanten had verspeeld. Maar desondanks mag niet de conclusie worden getrokken dat het socialisme en anarchisme in Appelscha dood waren. Was het niet juist in deze tijd van politieke malaise - in december 1906 - dat 75 mensen de consequentie trokken uit hun veranderde opvattingen en braken met de Ned.-Herv. Kerk. Daarnaast kan ik wijzen op een bericht in *De Klok* van 7 juni 1907, waaruit blijkt dat de ondergang van de organisatie door velen als een gemis werd gevoeld. "Te Appelscha voelen vele arbeiders zich niet langer verantwoord, als ze ook niet het hunne bijdragen in de klassenstrijd", zo staat er letterlijk te lezen. Derhalve zal worden gepoogd om tot de oprichting van een nieuwe vereniging te komen. Waarom toen niet meteen de daad bij het woord is

Belangrijke Openluchtmeeting

op Zondag 30 Aug., 's middags 2 uur, bij A. BRUIN-
SMA te APPELSCHA.

Spreker: F. DOMELA NIEUWENHUIS.

Onderwerp: WAAROM TEGEN DE KERK?

Afb. 72. Advertentie voor de meeting te Appelscha van 30 augustus 1908, waarop Domela Nieuwenhuis zou spreken over de invloed van de kerk. Bron: De Ooststellingwerver, 22 augustus 1908.

Appelscha. Men zal zich herinneren, dat het vorig jaar pl.m. 80 personen hier hun lidmaatschap van de Ned. Herv. Kerk opzegden. Door een Comm. dier personen werd een Zondag gehouden openlucht-meeting belegd, waar de heer F. Domela Nieuwenhuis optrad met een rede „Waarom tegen de Kerk“?

In zijn rede noemde de heer N. de Kerk in 't algemeen de vijandin van den vooruitgang. Hij spoorde aan, met haar te breken, haar te bestrijden. Ook tegen de z.g.n. „Bijde-wereld-menschen“, social. dominé's, waarschuwde spr. Hun werken is Boerenbedrog.

De Kerk, zei Spr., steunt het Gezag. Zij is de Zondagsche politie.

De Socialistische beweging is een on-Godsdienstige beweging. Het bekende „Godsdienst is privaatzak“ dient, volgens Spr., voor zielewinnen bij de stembus.

Spr. spoorde aan te komen tot de anarchisten, die zelf denken en handelen, in tegenstelling van de Kerk, die voor haar volgelingen denkt en handelt.

De vergadering was door 'n kleine 200 man bezocht; van de gelegenheid tot debat werd geen gebruik gemaakt.

Afb. 73. Verslag van de meeting van 30 augustus 1908. Bron: De Ooststellingwerver, 5 september 1908.

gevoegd, weet ik niet. Maar als dan eindelijk in 1908 iets wordt ondernomen, komt men ook met 'wat goeds' voor de dag.

Uit het bericht dat het verslag van deze gebeurtenis bevat, blijkt allereerst dat de mensen die in 1906 uit de Ned.-Herv. Kerk waren getreden niet zo maar tot dit initiatief waren gekomen (afb. 72 en 73). Zij of tenminste enigen onder hen wilden door deze daad een andere beweging weer nieuw leven in blazen. Zij

hadden uit hun midden een commissie samengesteld, die om hun de weg in het leven te wijzen - en nu komt het - Domela Nieuwenhuis had uitgenodigd om weer eens in Appelscha te komen spreken. Hiermee komt vast te staan wat het oogmerk van de groep is geweest: men wilde het socialisme en anarchisme een nieuwe impuls geven. Zoals uit het verslag van de bijeenkomst in *De Ooststellingwerver* van 5 september 1908 blijkt, was de rede van Domela ook daarop gericht. Hij gaf een uiteenzetting van de anarchistische leer en riep zijn toehoorders op zich bij de beweging aan te sluiten. Maar een minstens even interessant gegeven is voor mij het genoemde bezoekersaantal; tweehonderd mensen - naar we mogen aannemen grotendeels afkomstig uit Appelscha - gaven acte de présence. Misschien mag dat in vergelijking met vroeger weinig lijken, maar de tijden waren veranderd en voor een dorp met ongeveer duizend volwassen inwoners was het zeker nog steeds een groot aantal. Uit de nog te noemen bezoekersaantallen van latere SDAP-vergaderingen blijkt dat die partij er nooit aan toe is gekomen. Maar wat de gebeurtenis het meest opmerkelijk maakt, is dat deze mensen Domela nog steeds als hun voornaamste geestelijke leidsman zagen. En dat terwijl het bijna tien jaar geleden was dat hij voor het laatst in Ooststellingwerf had opgetreden. Het anarchisme in Appelscha was dus nog allerminst dood, ook al bestond er geen organisatie meer en zou die ook hierna niet meteen van de grond komen. Voor anarchisten was het hebben van vaste organisatorische verbanden nu eenmaal niet de grootste kopzorg.

De activiteiten van het socialisme en anarchisme

Is er in deze jaren veel minder activiteit ontplooid dan doorvoor en is de tijd van de overweldigende bezoekersaantallen op vergaderingen en meetings voorbij, dat de dood in de pot heeft geheerst, is zeker niet waar. Deze in *De Klok* gegeven voorstelling van zaken lijkt mij te veel door de herinneringen aan vroeger te zijn gekleurd. Zelfs zijn er enige belangrijke activiteiten die voor het eerst in deze tijd worden aangevat en tot succes leidden.

Een voorbeeld daarvan is de drankbestrijding die, zoals het nevenstaande overzicht laat zien, na 1900 in heel Ooststellingwerf vaste voet aan de grond kreeg (afb. 74). De drankbestrijding was van oudsher een belangrijk socialistisch strijdpunt. De enige plaatsen waar echter al voor 1900 verenigingen ervoor hadden bestaan, waren Appelscha en Oosterwolde. Dat de activiteit op dit terrein nu ineens toenam, lijkt na het voorgaande bevreemdend, maar mogelijk vormt de verdwijning van de andere socialistische organisaties hiervoor wel de verklaring. De drankbestrijding was een van de weinig overgebleven idealen, waarvoor de mensen zich nog in georganiseerd verband konden inzetten. Bovendien was het een terrein, waarop de onderlinge politieke tegenstellingen minder duidelijk naar voren kwamen. Op veel bijeenkomsten zien we zowel sprekers van vrij-socialistisch-anarchistische als sociaal-democratische huize het woord voeren. Als vertegenwoordiger van de eerste richting moet met name Van der Zwaag worden genoemd, tot de meest op de voorgrond tredende sprekers uit de gelederen van de SDAP behoorden: J.G. Jansonius, ds. J.A. Bruins en ds. A. van der Heide. Een bevestiging van het hier geschetste beeld geeft het al eerder aangehaalde bericht betreffende Appelscha in *De Klok* van 7 juni 1907. Na te hebben gezegd dat in het dorp geen socialistische vereniging

Appelscha

- 1896: H. Brouwer, hoofd van de O.L.S., spreekt over drankmisbruik. Er wordt een zangvereniging opgericht.
- 1899: In Appelscha blijkt een afdeling te bestaan van de Nederlandse Vereniging voor Afschaffing van sterke drank. Een door haar georganiseerde gezellige avond trekt 300 bezoekers.
- 1902: De afdeling van de NV blijkt te zijn opgeheven.
- 1906: De afdeling van de NV wordt heropgericht.

Oosterwolde

- 1899: Er wordt een geheelonthoudersvereniging opgericht, die echter afgaande op het volgende bericht niet erg lang heeft bestaan.
- 1906: Er wordt een afdeling van de NV opgericht.

Donkerbroek

- 1902: Er blijkt een afdeling van de NV te bestaan.

Oldeberkoop

- 1904: Er blijkt een afdeling van de NV te bestaan.

Haulerwijk en Makkinga

- 1909: Er wordt een afdeling van de NV opgericht.

Haule

- 1910: Er is een afdeling van de NV opgericht.

Afb. 74. Overzicht van de vóór 1910 in Ooststellingwerf opgerichte drankbestrijdingsorganisaties. Bron: De Klok en De Ooststellingwerfer.

meer bestaat, wordt de wens uitgesproken dat desondanks de binnenkort in de 'Duinen' te houden meeting voor drankbestrijding een succes wordt. Hieruit blijkt dat de beweging dus nog wel degelijk actief was.

Een ander terrein waarop in deze jaren veel activiteit werd ontplooid en ook een zekere mate van samenwerking bleef bestaan, was dat van de verkiezingen. Dit lijkt in het licht van wat ik eerder over de ontwikkeling van het socialisme in Appelscha zei moeilijk te verklaren. Het anarchisme was uit principe tegen de stembusstrijd en toch hebben de volgelingen van Domela zich ermee ingelaten. Hebben zij - zoals een van hen in 1898 schreef - de leer van het anarchisme op dit punt echt niet begrepen of - wat wel heel opmerkelijk zou zijn - zich er niets van aangetrokken?

Activiteiten op politiek terrein, met name blijkende uit de deelname aan verkiezingen en de strijd voor algemeen kiesrecht, hadden eveneens in Appelscha een lange traditie. In *De Klok* van 11 april 1890 vond ik dat hier een afdeling bestond van de Bond voor Algemeen Kies- en Stemrecht (AK en S), die deel uitmaakte van de Friesche Volkspartij. In 1891 en 1893 werden door de socialisten kandidaten gesteld voor de gemeenteraadsverkiezingen, maar anders dan in de buurgemeenten Schoterland en Opsterland haalden zij in Ooststellingwerf geen enkel succes (afb. 75 en 76).⁸⁸⁾ De voornaamste oorzaak daarvan was ongetwijfeld het in deze tijd zeer geringe aantal stemgerechtigden. Volgens het Gemeenteverslag van 1896 bedroeg in dat jaar het aantal mensen dat mocht

De Afd. Appelscha

van den NED. BOND voor ALG. KIES-
en STEMRECHT beveelt voor Leden van
den Raad der Gemeente OOSTSTELLING-
WERF met het meeste vertrouwen aan:

J. J. SEIDEL te Appelscha.

L. HEEROMA te Fochteloo.

Namens de Afdeling.

HET BESTUUR.

Afb. 75. Advertentie van de afd. Appelscha van de Bond voor A K en S voor haar kandidaten bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1891. Bron: De Klok, 18 juli 1891.

Kiezers in Ooststellingwerf!

De VOLKSPARTIJ in de Gemeente OOST-
STELLINGWERF beveelt voor de a. s.
Gemeenteraads-verkiezing met het volste
vertrouwen de volgende kandidaten aan:

ROEL J. DE JONG, Appelscha.

JAN H. KUIPER, Oosterwolde.

KOERT NIJLAND, Haulerwijk.

DIRK J. KUIPERS, Elstoo.

OENE MEEK, Donkerbroek.

HET BESTUUR.

Afb. 76. Advertentie van de Volkspartij in Ooststellingwerf voor haar kandidaten bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1893. Bron: De Klok, 1 juli 1893. In verband met het hier aan de orde gestelde onderwerp trekt de candidaatstelling van Roel J. de Jong uit Appelscha de meeste belangstelling. In 1897 zullen we hem nogmaals tegenkomen als lid en candidaat voor de Gemeenteraad van de 'Vrije Kiesvereniging' (zie afb. 77 en 79). Deze gang van zaken mag typerend heten voor de ambivalente houding van de latere socialistische beweging tegenover deelname aan verkiezingen: men vond dat een zaak van ieder lid persoonlijk; de organisatie als geheel diende zich daar niet mee te bemoeien.

deelnemen aan de Tweede Kamerverkiezing 545, wat overeenkomt met ongeveer 20% van de volwassen mannelijke bevolking.⁸⁹⁾ Vrouwen waren destijds geheel van het kiesrecht uitgesloten, maar wegens de daaraan gestelde financiële voorwaarden - om te mogen stemmen moest een bepaald bedrag aan belastingen worden betaald, het z.g. censuskiesrecht - gold hetzelfde voor

nagenoeg de hele mannelijke arbeidende bevolking. In 1896 kwam echter een belangrijke uitbreiding van het kiesrecht tot stand. Weliswaar bleven de eisen ten aanzien van een zekere financiële gegoedheid gehandhaafd, als voornaamste daarvan kunnen worden genoemd het inkomen en de huurwaarde van het huis, maar de bedragen ervan werden niet extreem hoog gesteld. Bovendien konden de minimumbedragen ervan per gemeente sterk variëren. In de 'arme' gemeente Ooststellingwerf, waar de lonen en bijgevolg ook de kosten van levensonderhoud laag waren, werd het vereiste minimuminkomen vastgesteld op f 275,-- per jaar en de huurwaarde van de woning op tenminste 80 ct. per week. In de grootste stedelijke gemeente van Friesland, Leeuwarden, waren beide bedragen veel hoger, resp. f 400,-- en f.1,50.⁹⁰⁾ Het gevolg van deze maatregel was dat in Ooststellingwerf in een keer het kiezersaantal meer dan verdubbelde. In 1897 beliep het aantal stemgerechtigden voor de Tweede Kamer 1164.⁹¹⁾ In de eerstvolgende jaren zou daarin geen noemenswaardige verandering komen - in 1903 mochten voor dezelfde verkiezing 1202 mensen hun stem uitbrengen. Door de stijging van de lonen in de jaren erna volgde nog eens een snelle uitbreiding. In 1908 waren er 1515, in 1913 1776 en in 1917 2028 kiesgerechtigden. Door de invoering van het algemeen mannenkiesrecht steeg het aantal in 1918 tot 3077.⁹²⁾ Derhalve moet het vanaf 1897 voor de socialisten in Ooststellingwerf mogelijk zijn geweest enig succes op verkiezingsterrein te behalen.

De in hetzelfde jaar voor het eerst volgens de nieuwe regels gehouden Tweede Kamerverkiezing werd opnieuw een tegenvaller. De socialistische kandidaat, G. v.d. Zwaag, moest het in het kiesdistrict Weststellingwerf, waartoe ook de gemeente Ooststellingwerf behoorde, afleggen tegen de liberaal W.M. Houwing. Een troost zal zijn geweest dat Van der Zwaag wel werd gekozen in het district Schoterland en zo samen met twee SDAP-ers - Troelstra en Van Kol - een van de eerste socialisten werd, die na Domela Nieuwenhuis in de Tweede Kamer verscheen.⁹³⁾ Belangrijk voor mijn onderwerp is ook dat Van der Zwaag bij zijn campagne in Ooststellingwerf de steun kreeg van een z.g. Vrije Kiesvereniging, waarvan ook enige mensen deel uitmaakten, die we later tegenkomen bij de SDAP (afb. 77).⁹⁴⁾ Ik denk dat dit samenwerkingsverband vooral vanuit de 'oude Volkspartij-gedachte' moet worden verklaard. In nevenstaande tabel heb ik de precieze uitslag voor Ooststellingwerf afgedrukt (afb. 78). Wat daaraan nog meer opvalt, is het geringe aantal uitgebrachte stemmen. Dit geeft mij de gelegenheid de lezer erop te wijzen dat voor 1917 in Nederland geen opkomstplicht bestond en vaak een zeer groot aantal kiezers niet kwam opdagen. Op die regel heeft, zoals we zien, Ooststellingwerf geen uitzondering gevormd.

Nog in diezelfde zomer van 1897 probeerde de al meermalen genoemde Appelschaaster socialist Jan Witvoet via de kiesvereniging 'Gemeentebelang' een plaats te verwerven op de kandidatenlijst voor de Gemeenteraadsverkiezing (afb. 79).⁹⁵⁾ Zijn poging mislukte, maar ik maak er melding van om te kunnen aantonen dat onder de socialisten in Appelscha meer belang aan de stembusstrijd werd gehecht dan de lezer misschien op grond van hun optreden tijdens de congressen van de SDB geneigd is te denken. 'Gemeentebelang' heette een neutrale kiesvereniging te zijn, maar was liberaal georiënteerd. Tot haar voor deze verkiezing wel gecandideerde leden behoorde o.a. de Appelschaaster veenbaas A.A. Vondeling. Dit maakt het zo goed als zeker dat ook het handelen van Witvoet op de 'Volkspartij-traditie' moet worden teruggevoerd. Deze

De „Vrije Kiesvereniging” in
Ooststellingwerf heeft besloten de
candidatuur van den heer

G. L. v. d. ZWAAG

bij de a. s. verkiezing voor de
Tweede Kamer te steunen.

Het Bestuur.

Afb. 77. Advertentie voor steun aan G.L. v.d. Zwaag van de z.g. Vrije Kiesvereniging in Ooststellingwerf (1897). Bron: De Ooststellingwerfer, 12 juni 1897.

Als bestuursleden van de Vrije Kiesvereniging worden elders in de krant genoemd: J. van Nispen, K. v. Weperen, R. de Jong, Auke Vondeling en L. v. Rozen. Van hen hadden waarschijnlijk alleen R. de Jong uit Appelscha en Auke Vondeling uit Oosterwolde duidelijk socialistische sympathieën; de anderen zullen meer links-liberaal hebben gedacht. Dat in de kiesverenigingen mensen van verschillende politieke richtingen met elkaar samenwerkten, kan ook worden afgeleid uit het bericht over de candidaatstelling van de Gemeenteraadsverkiezing in de krant van 26 juni (zie afb. 80).

	1 ^e stemming		
	Lib.	AR	Soc.
Stemdistrict I (Oosterwolde, Fochteloo en Appelscha)	99	42	85
Stemdistrict II (Makkinga)	63	23	63
Stemdistrict III (Haulerwijk)	14	45	10
	---	---	---
	176	110	158

Afb. 78. Uitslag van de verkiezing voor de Tweede Kamer van juni 1897. Bron: De Ooststellingwerfer, 19 juni 1897.

partij was altijd een voorstander geweest van de samenwerking tussen socialistten en andere vooruitstrevenden.

Maar echt bevreemdend wordt het optreden van Jan Witvoet pas als hij zich,

OOSTERWOLDE, 24 Juni. Naar aanleiding der a.s. verkiezing van leden van den gemeenteraad is door de vereeniging „Gemeentebelang“ een vergadering gehouden.

Nadat eenige huishoudelijke zaken waren behandeld, waarbij bleek, dat het ledental thans 21 bedraagt, waarvan 13 waren opgekomen, werd het punt: „Stellen van candidaten voor leden van den raad“, aan de orde gesteld.

Van den heer P. Tesinga had men zekerheid bekomen dat hij zich ditmaal niet weder verkiesbaar stelde.

Niet minder dan 17 personen werden in bespreking gebracht. Bij eerste stemming was de nitslag, dat A. H. de Boer en J. B. Hof ieder 10, Anne Vondeling 9, B. Jansen 5, E. Posthuma Sz. en Jacob Vochteloo ieder 3, Jan Witvoet, K. Jongstra, K. Bakker en J. v. Nispen ieder 1 stem bekwamen. Alzo waren de heeren de Boer, Hof en Vondeling als cand. geproclameerd. Bij tweede stemming bekwam B. Jansen 7, Jacob Vochteloo 4, J. v. Nispen en K. Jongstra ieder 1, zoodat de heer Jansen als candidaat was gekozen.

De heer Jansen hiermede in kennis gesteld zijnde, vond zich met dit vertrouwen vergerd, doch moest wegens drukke bezigheden in zijne zaak voor de candidatuur bedanken.

Bij nieuwe stemming werd de heer E. Posthuma Sz. met 12 stemmen als candidaat gesteld. De heer v. Nispen bekwam 1 stem.

De heer Posthuma, ter vergadering aanwezig, vond men eindelijk naar rijp beraad bereid de candidatuur te aanvaarden.

— In de vergadering der leden van de Vrije Kiesvereniging zijn tot candidaten voor leden van den raad gesteld de heeren J. B. Hof, A. H. de Boer, afr. leden, J. van Nispen te Oosterwolde en R. de Jung te Appelscha.

Afb. 79. Berichten over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1897. Bron: De Ooststellingwerper, 26 juni 1897.

ondanks zijn overgang naar het anarchisme, in 1899 opnieuw candidaat stelt voor de Gemeenteraad (afb. 80).⁹⁶ Dat ook deze poging mislukte, doet minder ter zake - er moet een verklaring voor zijn op het oog weinig consequente handelen worden gevonden. Hoe het merendeel van de Appelschaaster socialisten rond die tijd over deelname aan verkiezingen dacht, kan worden afgeleid uit de uitslag van een aantal stemmingen daarover op het congres van de Socialistenbond van eind 1897.⁹⁷ Het zal de laatste keer zijn geweest dat de afdeling Appelscha daar vertegenwoordigd was. De meningen over de waarde

— Woensdagavond werd in het logement „De Zon“ te Oosterwolde een vergadering gehouden van de leden der Vrije Kiesvereniging tot het stellen van candidaten voor leden van den raad, wegens periodieke aftreding. Er treden dit jaar 5 leden af. Door de kiesv. is het volgende grostal opgemaakt de heeren: H. H. Zwart, Appelscha; J. Witvoet, Ond-Appelscha; B. Jansen en J. Feikema, Oosterwolde; Job. Schurer, Makkingsa; O. Meek, Donkerbroek; W. v. d. Sluis, Appelscha; W. v. d. Wal, Haulerwijk, T. v. Rosen, Oosterwolde en J. Kleistra, Oldeberkoop. Over 14 dagen zal een tweede vergadering worden gehouden om den een 5tal op te maken.

Afb. 80. Bericht over de vergadering van de 'Vrije Kiesvereniging' over de candidaatsstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1899. Bron: De Ooststellingwerper, 3 juni 1899.

Ook onder de hier genoemde namen vinden we weer mensen van zeer verschillende politieke overtuiging. J. Witvoet en J. Kleistra waren waarschijnlijk de enige socialisten; de meeste anderen zullen liberale opvattingen toegedaan zijn geweest. Zeker is in elk geval dat de uit de rijen van de veenbazen voortkomende H.H. Zwart en W. v.d. Sluis weinig voor het socialisme voelden.

van de stembusstrijd bleken ook in de Socialistenbond sterk verdeeld. Op de vraag of de afdelingen van de partij moesten deelnemen aan verkiezingen antwoordden 45 van de 52 aanwezige afdelingen met 'nee'. Onder die meerderheid bevond zich ook de afdeling Appelscha. Maar over de vraag of de afzonderlijke leden van de partij mochten deelnemen aan verkiezingen, viel de uitslag heel anders uit: 32 afdelingen, waaronder Appelscha, zeiden 'ja' - 20 'nee'. Op deze zienswijze moet volgens mij het optreden van Jan Witvoet worden teruggebracht. De meeste Appelschaaster socialisten - daaraan heeft hun overstap naar het anarchisme kennelijk weinig kunnen veranderen - vonden dat iedereen maar voor zichzelf moest uitmaken of hij wel of niet aan verkiezingen wilde deelnemen. In dit opzicht bleven zij eigenlijk 'Socialistenbonders' of, misschien nog beter gezegd, aanhangers van de 'Volkspartij-gedachte'. Dat deze mening ook buiten Appelscha de gangbare was, blijkt uit het feit dat in 1899 naast Jan Witvoet ook de socialist J. Kleistra uit Oldeberkoop had geprobeerd een plaats op de candidatenlijst te verwerven. Laatstgenoemde kennen we uit wat later tijd eveneens als een vooraanstaand lid van de Landarbeidersbond. Om mij niet bekende reden is ook hij niet in zijn opzet geslaagd.

Het eerstvolgende belangrijke verkiezingsjaar was 1901, waarin zowel voor de Tweede Kamer, Provinciale Staten als Gemeenteraad moest worden gestemd. In juni van dat jaar blijkt in Appelscha een z.g. 'Volkskiesvereniging' te bestaan, waarvan het bestuur werd gevormd door H. Brouwer, B. Posma, J. Hoogeveen, J.K. de Jong, K. Joustra en W. Herder (afb. 81).⁹⁸⁾ Wat onder een dergelijke kiesvereniging moet worden verstaan, kan worden afgeleid uit zowel de naam

Herstemming Provinciale Staten.

Kiezers!

Kbmt Woensdag 19 Juni a.s. trouw op en stem dan de volgende 5 personen:

**A. W. EISMA,
E. DE HAAN,
J. G. JANSONIUS,
K. DE JONG,
G. L. v. D. ZWAAG,**

volksmensen, die wenschen, dat de Provincie Friesland democratisch worde bestuurd en noodig zijn om elke bekrompen wetgeving van de conservatief-liberalen tegen te gaan.

Het Bestuur der Vrij. Democratische Kiesvereniging

"De Tydgast" te Wolvega:

M. VAN DER VEGTE Jr.

K. ECHGONDORP.

Th. J. DE HAAN.

Het Bestuur der Kiesvereniging Weststellingwerf

"Voornieuw" in den Westhoek:

E. J. KOOPMANE.

H. H. SNEIDER Jr.

Het Bestuur der Kiesvereniging te Oldelolke:

JOHN B. Y. WULAND.

G. BRILHEER.

Het Bestuur der Kiesvereniging te Nijelolke:

J. W. SCHREINTRA.

G. WISMAN.

Het Bestuur der Volkskiesvereniging Appelscha:

H. BROUWER.

B. POSMA.

J. HOOGVEEN.

J. K. DE JONG.

K. JOUSTRA.

W. HERDER.

Afb. 81. Advertentie voor de verkiezing van Provinciale Staten in 1901 onder-tekend door de 'Volkskiesvereniging' Appelscha. Bron: De Ooststellingwerver, 15 juni 1901.

van de vereniging als de namen van de bestuursleden. De eerste wijst op continuïteit met de voormalige Volkspartij. Evenals die stelde men zich tot doel ondanks de verdeeldheid in het socialistische kamp en het nog steeds vrij geringe aantal stemgerechtigden zoveel mogelijk progressieve kiezers achter zich te verenigen.⁹⁹⁾ Om dat doel te kunnen bereiken werd geen uitvoerig program opgesteld, maar de campagne vooral gericht op de te kiezen personen. De samenstelling van het bestuur toont aan dat mensen met zeer verschillende sociale achtergronden en ideeën elkaar in de vereniging hadden gevonden. H. Brouwer, B. Posma en J.K. de Jong zaten in het onderwijs; Jan (?) Hoogeveen, Kornelis Joustra en Wiebe Herder daarentegen waren arbeiders. Van meester Brouwer weten we uit een debat dat hij anderhalf jaar later in Oosterwolde met Frederik van Eeden voerde dat hij weinig van de ideeën van het vrije socialisme moest hebben.¹⁰⁰⁾ Voor K. Joustra en W. Herder laat zich gezien het feit dat zij

tevens in de vakbond actief waren, vermoeden dat door hen radicalere opvattingen werden gehuldigd. Over Wiebe Herder vertelde zijn zoon later dat hij een echte Domela-aanhanger was.¹⁰¹⁾ Blijkens een aantal advertenties in de kranten werkte de Appelschaaster kiesvereniging samen met soortgelijke verenigingen in andere plaatsen - daaronder trouwens niet een in Ooststellingwerf - en met de SDAP. Door dit laatste komt onomstotelijk vast te staan dat mensen van zeer verschillende overtuigingen - vrije- zowel als democratisch-socialisten - in de volkskiesverenigingen met elkaar samenwerkten. De reden van dit gezamenlijk optrekken zal vooral in het toentertijd geldende kiessysteem moeten worden gezocht. Het districtenstelsel, waarbij uitsluitend de kandidaat met de meeste stemmen werd gekozen, maakte samenwerking tot een dwingende eis. Zouden de vrije socialisten en de SDAP gescheiden optrekken dan waren beide bij voorbaat kansloos.

Bij de eerste verkiezing van 1901 - die voor Provinciale Staten - werden in het district Schoterland gekozen: G.L. v.d. Zwaag uit Gorredijk en A.W. Eisma uit Wolvega, die beide als 'volksmannen' - d.w.z. 'vrijen' - bekend stonden.¹⁰²⁾ De SDAP-candidaten J.G. Jansonius uit Drachten en K. de Jong uit Heerenveen haalden het niet. Voor de SDAP moet deze uitslag teleurstellend zijn geweest. Volgens mij mag zij echter tekenend voor de toenmalige politieke verhoudingen in de Friese Z.O.-hoek worden genoemd.

Eind juni volgde de verkiezing voor de Tweede Kamer, waaraan in het district Weststellingwerf werd deelgenomen door de liberaal Blink, de anti-revolutionair ds. Talma en de socialist Van der Zwaag. Winnaar in de eerste ronde werd Van der Zwaag, Talma kwam als tweede uit de bus.¹⁰³⁾ In het kader van mijn onderzoek ga ik alleen in op de uitslag in de gemeente Ooststellingwerf die, dankzij een nieuwe indeling van de gemeentelijke stemdistricten, in dit jaar voor het eerst per dorp bekend is (afb. 82). Wat daarbij natuurlijk het meest in het oog springt, is het grote succes van de socialistische kandidaat Van der Zwaag, die al in de eerste ronde verreweg de meeste stemmen kreeg. Bij de herstemming die nodig was omdat geen van de kandidaten meteen de absolute meerderheid haalde, kwam zijn aanhang zelfs boven de 60% uit. Van der Zwaags overwinning krijgt des te meer glans, als men bedenkt dat in de tijd tussen 1897 en 1901 het kiezersaantal niet verder was gegroeid. Er heeft zich dus een politieke verschuiving ten voordele van de socialistische kandidaat voorgedaan. Bekeken per stemdistrict had Van der Zwaag in de eerste ronde in bijna al de dorpen - de enige uitzondering was Haulerwijk - de meeste stemmen op zich verenigd. Dit beeld zou zich bij de herstemming nog duidelijker aftekenen. Het grootste deel van de liberalen en nieuwe kiezers - de opkomst was in de tweede ronde aanzienlijk hoger - had kennelijk bij nader inzien de voorkeur gegeven aan Van der Zwaag. De enige uitzondering hierop is Appelscha, waar Van der Zwaag het nu tegen Talma moest afleggen. Ik zie dit als een bewijs voor mijn eerder verdedigde stelling dat de politieke verhoudingen hier meer en meer werden bepaald door de tegenstelling socialisten-'christelijken'. De liberalen die hun aanhang vooral hadden onder de vrijzinnige veenbazen en grote boeren, stemden kennelijk in principe niet op een socialist. Hun argument daarvoor zal waarschijnlijk hetzelfde zijn geweest als zij hadden gehanteerd bij de predikantsbenoeming van 1892: in de strijd tegen het socialisme kon elk middel dienen, ook al moest het eigen principe daarvoor geweld worden aangedaan.

	1 ^o stemming			2 ^o stemming	
	Lib.	AR	Soc.	AR	Soc.
Oldeberkoop	30	-	65	4	93
Makkinga	35	30	41	30	80
Appelscha	28	38	59	72	66
Oosterwolde	32	20	94	59	135
Donkerbroek	28	39	60	55	104
Haulerwijk	4	64	18	83	37
	----	----	----	----	----
	157	191	337	303	515

Afb. 82. Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1901. Bron: De Ooststellingwerver, 22 en 29 juni 1901.

Omdat Van der Zwaag ook in Schoterland was gekozen en voor dat district zitting nam in de Kamer, werd het noodzakelijk de hele procedure een maand later nog eens over te doen. Aangezien ook Talma erin was geslaagd elders een zetel te veroveren - hij had in het district Tietjerksteradeel bij verrassing de socialistische leider Troelstra verslagen¹⁰⁴) - moesten zowel de socialisten als de anti-revolutionairen met een nieuwe kandidaat komen. Daarbij slaagde de SDAP met steun van Van der Zwaag erin F.W.N. Hugenholtz naar voren te schuiven. Een overtuigender bewijs voor wat ik hierboven over het voortleven van de 'Volkspartij-gedachte' schreef, is er niet. Vergelijkt men de uitslagen van de beide verkiezingen dan blijken de verschuivingen gering (afb. 83).

	1 ^o stemming			2 ^o stemming	
	Lib.	AR	Soc.	AR	Soc.
Oldeberkoop	32	2	79	10	109
Makkinga	40	7	71	43	80
Appelscha	26	30	29	68	49
Oosterwolde	52	21	91	53	130
Donkerbroek	27	37	85	61	109
Haulerwijk	6	48	24	78	50
	----	----	----	----	----
	183	145	379	313	527

Afb. 83. Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van augustus 1901. Bron: De Ooststellingwerver, 10 en 17 augustus 1901.

In het algemeen kan worden gezegd dat Hugenholtz het - zeker in de eerste ronde - nog wat beter deed dan Van der Zwaag. Dit geldt echter bepaald niet voor Appelscha, waar de terugval van het aantal socialistische stemmen zelfs spectaculair kan worden genoemd. Gezien het feit dat de andere kandidaten daar niet van hebben kunnen profiteren, moet de oorzaak ongetwijfeld in het thuisblijven van veel socialistische kiezers worden gezocht. Zoals ik al zei, was dit

een in die dagen veel voorkomend verschijnsel, dat ook de resultaten van de socialisten meermalen in negatieve zin heeft beïnvloed. De teleurstelling zal in dit geval des te groter zijn geweest, omdat uit Appelscha als enige van de Ooststellingwerfse dorpen een openbare steunbetuiging aan Hugenholtz was gekomen. Twee verenigingen - De Sociale Vereniging te Beneden Appelscha, *Vooruit* geheten, o.l.v. H. Brouwer en de Vrijzinnig-democratische Kiesvereniging Boven Appelscha o.l.v. J.K. de Jong - hadden in een advertentie in *De Ooststellingwerfer* op zijn verkiezing aangedrongen (afb. 84).¹⁰⁵⁾

Verkiezing Tweede Kamer.
HOOFDKIESDISTRICT WESTSTELLINGWERF.
Kiezers!

Stemt **DINSDAG 6 AUGUSTUS** e. k. met ons op den Heer

F. W. N. HUGENHOLTZ
te Haarlem,

een zeer begaafd, humaan en eerlijk man, die voor de VOLKSBELANGEN en SOCIALE HERVORMINGEN een waardig Strijder en Vertegenwoordiger zal blijken te zijn.

Het Bestuur der Vrijz. Democr. Kiesvereniging
„De Tijdgeest” te Wulvege,
 A. W. EISMA.
 M. VAN DER VEGTE JR.
 K. SCHOONDRP.
 S. DE BOER.
 TH. J. DE HAAN.

Het Bestuur der Kiesvereniging *„Vooruit”*
 in der Weathnek,
 S. J. KOOPMANS.
 H. E. SNIJDER JR.

Het Bestuur der Kiesvereniging te Oldeholtpa,
 JOHS. R. VAN WIJLAND.
 G. RAMELIER.

Het Bestuur der Kiesvereniging te Nijholtpa,
 J. W. SCHEENSTRA.
 G. WISMAN.

Namens de Sociale Vereniging te Beneden Appelscha,
 H. BROUWER.

Namens De Vrijz. Democr. Kiesvereniging
 te Boven Appelscha,
 J. K. DE JONG.

Afb. 84. Advertentie voor de verkiezing van de Tweede Kamer in augustus 1901 ondertekend door de 'Sociale Vereeniging te Beneden Appelscha' en de 'Vrijz. Democr. Kiesvereniging te Boven Appelscha'. Bron: *De Ooststellingwerfer*, 3 augustus 1901.

Gelet op de ondertekenaars mag men aannemen dat de eerder bij de Provinciale Statenverkiezing optredende 'volkskiesvereniging' een samenwerkingsverband van deze twee verenigingen - de ene waarschijnlijk meer socialistisch, de andere meer links-liberaal georiënteerd - is geweest. Dat Hugenholtz desondanks geen beter resultaat in Appelscha behaalde, lijkt mij moeilijk anders te verklaren dan uit de afkeer bij veel kiezers van de SDAP. Voor de overtuigde aanhangers van Domela Nieuwenhuis en Van der Zwaag moet een keuze voor die partij een onoverkomelijk bezwaar hebben opgeleverd.

Intussen hadden de socialisten nog een ander opmerkelijk succes in Ooststel-

lingwerf geboekt. Eind juli was het hun eindelijk gelukt een eerste vertegenwoordiger in de Raad te brengen. De man die dit succes op zijn naam bracht, was K. Joustra uit Appelscha, al meermalen genoemd en officieel de kandidaat van de kiesvereniging *Vooruit* in Beneden-Appelscha en de Vrijz.-dem. kiesvereniging in Boven-Appelscha (afb. 85).

— De vereeniging „Vooruit” en de kiesv. Boven-Appelscha hebben tot candidaten voor leden van den Raad gesteld de heeren K. Joustra te Appelscha en J. Kuiper te Oosterwolde. De vrijzinnige kiesvereniging heeft tot candidaten de heeren J. A. v. Weperen, K. S. Hofstee en E. W. Prins, aftredende leden, en W. A. v. d. Sluis te Appelscha.

Afb. 85. Bericht over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1901. Bron: De Ooststellingwerper, 1 juni 1901.

Van de behaalde stemmen vermeld ik in dit geval alleen die van Joustra, omdat het bij Gemeenteraadsverkiezingen bijna onmogelijk is om uit de uitslag de stemverhoudingen te reconstrueren (afb. 86). De kiezers mochten in die tijd nog evenveel stemmen uitbrengen als er vakatures in de Raad waren. In dit geval ging het om vier open plaatsen, waarvoor echter door de socialisten slechts twee candidaten waren gesteld. Bijgevolg hebben sommige kiezers waarschijnlijk ook op andersdenkenden gestemd.

	1 ^e stemming	uitgebrachte stemmen	2 ^e stemming
Oldeberkoop	89	109	44
Makkinga	67	95	84
Appelscha	49	85	57
Oosterwolde	39	163	134
Donkerbroek	25	72	54
Haulerwijk	6	95	21
	----	----	----
	275	619	394

Afb. 86. Aantal op K. Joustra uitgebrachte stemmen bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1901. Bron: De Ooststellingwerper, 6 en 20 juli 1901.

Motieven waardoor zij zich hierbij lieten leiden, konden zijn een zekere geestverwantschap of de woonplaats van de kandidaat. Het ging in die tijd bij verkiezingen anders dan tegenwoordig meer om de persoon en minder om de partij. Iemand bijvoorbeeld uit het eigen dorp die men kende en achtte, wilde men met name in de tweede ronde, als de kandidaat van de eigen partij al was gekozen of was uitgeschakeld, nog wel eens steunen. Evenals bij de verkiezing

voor de Tweede Kamer moest namelijk ook bij de Gemeenteraadsverkiezing een tweede ronde plaatsvinden, als de kandidaat de eerste keer niet de absolute meerderheid had gehaald. Het resultaat van Joustra mag zeker gezien het zeer geringe aantal uitgebrachte stemmen behoorlijk worden genoemd. In de eerste ronde kwam nauwelijks meer dan de helft van de kiesgerechtigden op; voor de tweede ronde worden geen totaalcijfers genoemd. Het met name zeer grote aantal thuisblijvers in Appelscha - onder wie afgaande op het eerdere resultaat van Van der Zwaag zich ook veel socialistische kiezers hebben bevonden - doet vermoeden dat hier het enthousiasme nog minder was dan elders. In die opvatting word ik gesterkt door het wel heel povere resultaat van de tweede socialistische kandidaat, H. Schurer uit Elsloo, die in Appelscha in de eerste ronde slechts 39 stemmen haalde. Zelfs al neemt men in aanmerking dat in Appelscha wegens de grotere armoede het aantal kiesgerechtigden achter bleef bij het gemeentelijke gemiddelde - hetzelfde zal hebben gegolden voor Haulerwijk - blijft dit een schamel cijfer. Derhalve kan ik mij niet aan de indruk onttrekken dat ook in dit geval de grotere aanhang van het anarchisme in Appelscha invloed heeft uitgeoefend. Voor de oude strijdmakker Van der Zwaag en het mede-vakbondslid Joustra wilde men nog wel de gang naar het stembureau maken; als het ging om de SDAP-er Hugenholtz en de waarschijnlijk minder bekende Schurer werd het nut daarvan nauwelijks ingezien.

Uiteraard kan ik aan al de gehouden verkiezingen niet evenveel aandacht besteden. In het vervolg zal ik alleen nog ingaan op die aspecten ervan, die iets nieuws aan het bovenstaande toevoegen. Als zodanig moet bij de Gemeenteraadsverkiezing van juli 1903 melding worden gemaakt van de verdwijning van de socialistische kiesvereniging te Beneden-Appelscha. In een advertentie in *De Ooststellingwerper* kregen de volgende vier kandidaten, H. Schurer uit Elsloo, H. Westerhof uit Haule, J.H. Kuiper uit Oosterwolde en W. van Vondel uit Appelscha, nog slechts de steun van de Vrijz.-dem. kiesvereniging uit Boven-Appelscha (afb. 87a, b, c, en d).¹⁰⁶

DE KIESV, „BOVEN-APPELSCHA” heeft als
 kandidaten voor het lidmaatschap van den Ge-
 meenteraad gesteld,
 voor de periodieke aftreding:

H. SCHURER te Elsloo.
W. VAN VONDEL te Appelscha.
 en
H. WESTERHOF te Haule,
 en voor de vacature—FEIKEMA:

JAN H. KUIPER te Oosterwolde.

J. K. DE JONG, Voorz.
 K. JOUSTRA, Secr.

Appelscha, 2 Juli 1903.

Afb. 87a

Kiezers in Ooststellingwerf!

Tot alle kiezers, die een open oog hebben voor de belangen van den minderen man, richten ondergeteekenden, allen arbeiders te Appelscha, de vraag: zou het niet billijk zijn, dat de talrijke arbeiders in onze gemeente behoorlijk in den raad werden vertegenwoordigd?

Wij twijfelen niet of Uw rechtvaardigheidsgevoel zal die vraag met ja beantwoorden.

Welnu, kiest dan onzen mede-arbeider

Wietze van Vondel,

een door en door eerlijk man, begaafd met een helder verstand.

HARM OLDERSMA.

HENDR. LAUERS.

HENDR. DE VRIES.

BR. BRUINSMA.

JOH. KIEVIT.

HARM LAUERS.

A. DE BOER.

WB. DE JONG.

S. v. D. DUIN.

Afb. 87a, b en 87c. Advertenties voor de socialistische kandidaten voor de Gemeenteraadsverkiezing van juli 1903. Bron: De Ooststellingwerfer, 4 juli 1903.

De vereeniging „GEMEENTEBELANG” in OOSTSTELLINGWERF

heeft tot kandidaten voor vier leden van den Raad gesteld de heeren:

J. H. DAS te Oldeberkoop.

P. TIESINGA te Oosterwolde.

A. VONDELING te Appelscha.

H. WESTERHOF te Haule.

En in de vacature—FEIKEMA:

den heer J. PUNTER te Makkinga,

welke zij den kiezers aanbeveelt.

Trouwe opkomst is gewenscht.

Het Bestuur van „Gemeentebelang”,

P. BUWALDA, Voorzitter.

S. ALB. v. WEPEREN, Secr.

Wel werd door negen arbeiders uit Appelscha een aparte advertentie geplaatst, waarin warm werd aanbevolen "de mede-arbeider Wietze van Vondel, een door en door eerlijk man begaafd met een helder verstand". Blijkens weer een andere advertentie kon daarnaast de socialist H. Westerhof rekenen op de steun van de liberale kiesverenigingen Makkinga e.o. en 'Gemeentebelang'. De 'Volkspartij-achtige' samenwerkingsverbanden die in de advertenties aan de dag treden, zullen de lezer zijn opgevallen. Van de uitslag is alleen het succes van H. Westerhof vermeldenswaard.¹⁰⁸⁾ In de eerste verkiezingsronde kreeg hij 399 van de 585 uitgebrachte geldige stemmen. Aangezien er ongeveer 1200 stemgerechtigden waren, moet opnieuw van een teleurstellende opkomst worden gesproken. Onder deze omstandigheden mag het door Westerhof in Appelscha behaalde stemmenaantal van 65 alleszins redelijk worden genoemd. Dat er echter niet van eensgezindheid kan worden gesproken, blijkt uit het veel geringere stemmenaantal van de socialist Wietze van Vondel: hij kreeg in de eerste ronde in Appelscha - zijn woonplaats - slechts 51 stemmen. Zijn totale stemmenaantal was te laag om aan de tweede ronde te mogen deelnemen.

Kiezers van Ooststellingwerf!

Door de **Liberale Kiesvereniging Makkinga e. o.**
worden U voor leden van den Gemeenteraad dringend aanbevolen:

P. J. TIESINGA,
ANNE A. VONDELING) afr.
J. H. DAS,
H. J. WESTERHOF,
 en in de vacature—FEIKEMA,
J. S. PUNTER.

Het Bestuur:

C. J. VAN HEEL
N. G. VAN BREDERODE.
L. D. GORTER.

Zij, die lid dezer kiesvereniging wenschen te worden, kunnen zich daartoe aanmelden bij een der bestuursleden.

Afb. 87d. Advertentie voor de socialistische kandidaten voor de Gemeenteraadsverkiezing van juli 1903. Bron: De Ooststellingwerfer, 4 juli 1903.

In dezelfde tijd zien we dat de verschillende politieke stromingen in Ooststellingwerf zich hechter gaan organiseren - een duidelijk bewijs voor de toenemende verzuiling. In december 1903 werd er een gemeentelijke vrijzinnige

kiesvereniging opgericht.¹⁰⁹⁾ Blijkens een advertentie voor de Provinciale Statenverkiezing van 1904 waren er twee nieuwe 'volkskiesverenigingen' tot stand gekomen, een in Donkerbroek, de ander in Oldeberkoop. Voor Oosterwolde en Appelscha tekenden echter alleen enige mensen op eigen titel.¹¹⁰⁾ Uit het laatstgenoemde dorp waren dat de al eerder genoemde H. Brouwer en B. Posma alsmede R. Eisenga. Hiermee komt vast te staan dat de socialistische kiesvereniging in Beneden-Appelscha was opgeheven. Het enige positieve punt dat hier tegenover kan worden gesteld, is dat er in elk geval in het dorp een vaste groep mensen was, die zich ondanks alle problemen voor een zo goed mogelijk verkiezingsresultaat bleef inzetten. Ook de AR-partij ging zich beter organiseren. Eind 1904 wordt in Appelscha voor het eerst de anti-revolutionaire kiesvereniging *Gelijke rechten, gelijke plichten* genoemd.¹¹¹⁾ Voorzitter ervan was de Gereformeerde dominee in het dorp, P. Koster. Kort erop is sprake van een Centrale AR-kiesvereniging, die de candidatuur van J. v.d. Molen voor de Tweede Kamerverkiezing van 1905 steunde.¹¹²⁾ De AR-kiesverenigingen van Haulerwijk en Donkerbroek vond ik voor het eerst vermeld in 1907.¹¹³⁾ Op deze wijze had binnen enkele jaren het politieke landschap van Ooststellingwerf vaste vormen gekregen. Naar in het volgende hoofdstuk zal blijken, is hier later betrekkelijk weinig meer in veranderd.

De eerstvolgende verkiezing was die voor Provinciale Staten in juni 1904. Opnieuw kwam er een samenwerkingsverband tot stand tussen de 'volkskiesverenigingen' en de SDAP (afb. 88).¹¹⁴⁾ Maar volgens *De Klok* was het enthousiasme aan socialistische zijde - waarschijnlijk had de lezer gezien de uitbreiding van het aantal kiesverenigingen in Ooststellingwerf het omgekeerde verwacht - niet groot.¹¹⁵⁾ De krant waarschuwt voor laksheid en doet een hartstochtelijke oproep zich toch vooral in te spannen voor een zo goed mogelijk resultaat. Het mocht niet baten: in het district Schoterland werd niet een van de socialistische kandidaten gekozen. Een mogelijke oorzaak van de gesignaleerde laksheid kan zijn geweest de malaise, die na de mislukte spoorwegstaking in het socialistische kamp heerste. Maar waarschijnlijk moet een andere reden in een veel dichterbij huis gelegen omstandigheid worden gezocht. Als gevolg van het geldende kiessysteem prijkte dit keer niet de naam van Van der Zwaag op de lijst. De leden van Provinciale Staten werden voor zes jaar gekozen, er moest echter om de drie jaar worden gestemd omdat tussentijds de helft van hen aftrad. Van der Zwaag hoefde dus pas weer in 1907 te worden herkozen. Hoeveel gewicht aan zijn wel of niet meedoen moet worden toegekend, blijkt uit het feit dat bij deze volgende verkiezing al de socialistische kandidaten erin slaagden de meerderheid te behalen.

Het jaar erop, in juni 1905, had de verkiezing plaats voor de Tweede Kamer. Over de gebeurtenis op zich hoef ik weinig te zeggen: de partijen waren dezelfde als in 1901 en de overwinnaar werd evenals toen Hugenholtz¹¹⁶⁾ Het enig belangrijke verschil is dat laatstgenoemde nu aanzienlijk meer steun in Ooststellingwerf kreeg dan vier jaar ervoor (afb. 89). De oorzaak daarvan moet allereerst worden gezocht in de uitbreiding van het aantal kiesgerechtigden. Ook in Friesland als geheel nam bij deze verkiezing het aantal socialistische stemmers flink toe, al resulteerde dat niet in een hoger percentage of zetelaantal.¹¹⁷⁾ Landelijk zien we hetzelfde beeld: de SDAP behield haar zes zetels, terwijl ook Van der Zwaag zich in Schoterland kon handhaven. Echt opmerkelijk in de

KIMMERS.

De verschillende volkiesverenigingen en socialistische organisaties in het district SCHOFFERLAND bieden u de volgende kandidaten aan voor het lidmaatschap der Provinciale Staten:

E. DE HAAN Bakkeveen,
 J. JANSONIUS Drachten,
 K. DE JONG Heerenveen,
 Th. MINGER Noordwolve,
 JOH. ROORDA Nijehaske,
 H. H. NIJENHUIS (vac. Eisma) Ter Idzard.

Zij zijn allen mannen, die met de provinciale belangen op de hoogte zijn, en behoren tot de meest vooruitstrevende richting. Zij zullen zeker nieuw leven in de Prov. Staten brengen. Alle partijen spannen zich bij deze verkiezing in. Daarom mag 16 Juni geen socialist thuis blijven. Ieder des zijn plicht. De meerderheid der liberalen kandidaten behoort tot de conservatieve richting. Daarom rekenen wij ook op de stemmen van vele democraten. Zij staan dikster bij ons dan bij de liberalen. Enkelt allen de democratische overwinnaar op het conservatisme.

J. GUKENKWIJUD,	B. BELFRICH,	G. v. d. MEULEN,	G. L. v. d. ZWAAG,
A. TUNSTRA,	H. A. SIEBE,	J. SCHREKENTRA,	B. WEMSTRA,
J. v. d. BCHAAR,	W. VISSER,	G. NIJMAN,	D. v. d. FOS,
D. v. d. BTHAAL,	D. BELFRICH,	E. v. d. WOLDE,	A. THALLENMA,
G. A. VESSER,	K. GAREES,	T. ROEFHOUTS,	A. BISINGA,
E. J. WEDMAN,	F. DENNERS,	J. KUIJSE,	M. v. d. VERTE Jr.,
B. BROUWER,	G. SLAUTERS,	A. VENNORLINDI,	K. SCHOONDOORN,
D. POSTMA,	P. v. d. MEULEN,	A. LOUDE,	T. DE HAAN,
B. BISINGA,	U. WIGBESMAN,	J. KLEINTRA,	M. v. d. VERTE,
F. MULDER,	A. MULDER,	J. BOLDKER,	H. BAKKER,
M. BARMAN,	A. DUEKSTRA,	G. FOST,	
C. BARTHOLOI,			
	Aktrum.	Ald. S. D. A. P., Dronen.	
	Appelche.	Ald. S. D. A. P., Ravoren.	
	Folkieser. Doelverbod.	Recht door Zin. Volkieser. Ter Idzard.	
			Volkieser. Opzetland.
			De TUDGEBEST Wolp.
			Oostale Kwartersociëteit in Weststellingwari.

Afb. 88. Advertentie voor de socialistische kandidaten van de Provinciale Statenverkiezing van 1904. Bron: De Ooststellingwerver, 11 juni 1904.

	1° stemming			2° stemming	
	Vrijz. Dem.	AR	Soc.	AR	Soc.
Oldeberkoop	70	8	76	32	113
Makkinga	63	37	63	49	85
Appelscha	40	60	97	85	112
Oosterwolde	68	57	149	67	214
Donkerbroek	48	75	94	85	149
Haulerwijk	21	99	29	112	67
	----	----	----	----	----
	310	336	508	430	740

Afb. 89. Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1905. Bron: De Ooststellingwerper, 19 juni 1909. (De jaargang 1905 van De Ooststellingwerper is verloren gegaan, zodat ik een beroep op een latere vermelding in de krant van 1909 heb moeten doen.)

uitslag van Ooststellingwerf is echter de grote stemmenwinst van Hugenholtz in Appelscha. Alleen in dit dorp wist hij in vergelijking met 1901 zijn stemmen-aantal meer dan te verdubbelen. Uit deze doorbraak van Hugenholtz trek ik de conclusie dat onder de Appelschaaster socialisten een groeiend aantal voorstanders van deelname aan verkiezingen was te vinden. Zelfs een SDAP-candidaat bleek hier nu een behoorlijk resultaat te kunnen behalen. Dit moet aan de SDAP hoop voor de toekomst hebben gegeven.

Het jaar 1907 bracht twee verkiezingen, die voor Provinciale Staten en voor de Gemeenteraad. Bij beide presenteerden de socialisten zich onder de 'oude' naam Volkspartij (afb. 90).¹¹⁸⁾

Oosterwolde, 7 Juni.

Men kan merken dat het weer tegen de raadsverkiezing loopt. Hier en daar worden namen genoemd, doch nog weinig hoort men van gestelde Candidaten. De voorloopig gestelde candidaten der volkspartij zijn de heeren K. Joustra. aftr. lid te Appelscha, E. Russchen te Oosterwolde, H. Schurer te Elsloo en J. Kleistra te Oldeberkoop. Naar men ons bericht, zal de heer G. L. v. d. Zwaag voor de kiezers spreken. Voor het volgend nummer zal het lijstje van Candidaten wel grooter zijn, wijl verschill. kiesverenigingen vergaderen.

Afb. 90. Bericht over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1907. Bron: De Ooststellingwerper, 8 juni 1907.

Bij de Provinciale Statenverkiezing werd, zoals ik al zei, in het district Schoterland een bijzonder goed resultaat behaald - al de vijf socialistische kandidaten

kwamen als overwinnaar uit het strijdperk te voorschijn.¹¹⁹⁾ Dit betekende dat van de acht socialistische afgevaardigden in de Friese Staten meer dan de helft uit dit district afkomstig was. Dat zegt wel iets over de grote aanhang, die het socialisme in dit deel van Friesland had. Of is het beter te spreken over de grote persoonlijke aanhang waarover Van der Zwaag - wiens naam bij deze verkiezing weer op de kandidatenlijst stond - in deze streek kon beschikken. Ook bij de Gemeenteraadsverkiezing in Ooststellingwerf boekten de socialistenvrijwilligers succes. K. Joustra werd herkozen.¹²⁰⁾ Van de drie andere socialistische kandidaten haalde nu ook H. Schurer een zetel. Daarmee kwam het aantal socialistenvrijwilligers in de Raad op drie of te wel - de Gemeenteraad van Ooststellingwerf telde destijds dertien leden - op rond een vijfde van het totaal.

In het licht van de uitkomst van deze verkiezingen moet bijzondere betekenis worden gehecht aan het bericht in het *Friesch Volksblad* - de spreekbuis van de Friese SDAP - dat in Ooststellingwerf pogingen worden ondernomen om het organisatorische verband tussen de bestaande socialistische kiesverenigingen te versterken en in meer plaatsen tot de oprichting van zulke verenigingen te komen. Het eerste bericht hierover is van 22 februari 1908. Er moet daarna bijzonder snel zijn doorgepakt, want al op 7 maart blijkt dat het plan ten dele tot uitvoer was gebracht. Er waren verenigingen tot stand gekomen te Appelscha, Oosterwolde en Oldeberkoop, die in een federatief verband met elkaar zouden samenwerken. Als een belangrijk neven-doel van de vereniging wordt genoemd: "het Friesch Volksblad in deze gemeente erin te werken". Hiermee komt vast te staan dat tenminste een deel van de initiatiefnemers heeft behoord tot de aanhangers van de SDAP. Om propaganda voor hun ideeën te maken organiseerden de verenigingen nog hetzelfde jaar in de drie genoemde plaatsen een 1-mei-bijeenkomst (afb. 91).¹²²⁾

Openbare Vergaderingen in Ooststellingwerf.

1-MEI-FEEST te Appelscha, 's nam. 1 uur.

Spreker : de heer F. W. N. HUGENHOLTZ en mej. K. KLEISTRA (voordrachten).

Zondag 3 MEI te Oosterwolde, 's av. 7 uur bij K. J. Luiting.

Spreker : de heer Ds. A. v. d. HEIDE, te Britswerd.

Onderwerp : „De taak van het socialisme.“

**Zondag 3 MEI te Oldeberkoop, 's avonds 7 uur
bij K. BROUWER.**

Spreker : de heer Ds. VAN WIJHE, te Engelum.

Entrée 10 cts. Debat vrij.

ZIE VERDER AANPLAKBILJETTEN!

Afb. 91. Advertentie voor de 1-mei-bijeenkomst te Appelscha, Oosterwolde en Oldeberkoop in 1908. Bron: De Ooststellingwerfer, 25 april 1908.

Op de lijst van sprekers stonden uitsluitend de namen van vooraanstaande SDAP-ers: Hugenholtz in Appelscha, ds. Van der Heide in Oosterwolde en ds. Van Wijhe in Oldeberkoop. Zeker voor Appelscha, waar de 1-mei-viering een lange traditie had, maar in de voorgaande jaren geen bijeenkomsten waren georganiseerd, mag deze gebeurtenis als een mijlpaal in de geschiedenis van het socialisme worden beschouwd.

Zo was een begin met de heropbouw van de organisatie gemaakt, maar of het initiatief ook was aangeslagen, zou moeten blijken bij de Tweede Kamer-verkiezing van juni 1909. In menig opzicht was deze verkiezing opnieuw een herhaling van de voorafgaande: er namen dezelfde partijen aan deel en evenals in 1901 en 1905 behaalde Hugenholtz de overwinning. Verschillen waaraan het eventuele succes van de verandering kan worden afgemeten, zijn de organisatie van de verkiezingscampagne en het door Hugenholtz behaalde stemmenaantal. Wat betreft het eerste punt was zeker van een positieve uitwerking sprake. De campagne duurde opmerkelijk lang en werd bijzonder heftig gevoerd. Al van begin mei af verschenen in het streekblad *De Ooststellingwerper* wekelijks de advertenties van de verschillende partijen. Een daarvan, voor Hugenholtz, was ondertekend door een verkiezingscomité, waartoe ook B. Posma uit Appelscha behoorde (afb. 92).¹²³⁾

Kiezers

in het district WESTSTELLINGWERF,

zoo gij met ons NIET zijt gediend van den kandidaat der kerkelijke partijen en NIET van den liberalen kandidaat, den militarist, kapitein van de infanterie, stemt dan Vrijdag 11 Juni op

ONZEN kandidaat

F. W. N. Hugenholtz,

reeds 8 jaren de afgevaardigde van ons distrikt.
Dan het MIDDELSTE hokjé zwart gemaakt.

Het Verkiezings-Komitê,

M. VAN DER YEGTE Jr.) dagelijksch H. DE VROOME,) bestuur J. DE HAAN,) Wolvega. Th. DE HAAN, Wolvega. S. J. KOOPMANS, Scherpenzeel. J. G. JASPERS, Noordwolde. A. M. KLEISTRA, Oldeberkoop, A. KLEISTRA, " A. VONDELING, Oosterwolde. M. HARTMANS, Doukerbroek.	H. WESTERHOF, Haule, S. HALBERTSMA, Haulerwijk. B. POSMA, Appelscha. C. GROENEVELD, Vledder. A. VELTMEIJER, Smitde. G. ENDENDIJK, " J. PEN, de Lemmer, " De Vrijzinnige Kiesveren. Lemsterland: T. DE JONG, de Lemmer.
--	--

Afb. 92. Advertentie voor steun aan F.W.N. Hugenholtz bij de Tweede Kamer-verkiezing van juni 1909. Bron: *De Ooststellingwerper*, 5 juni 1909.

Bovendien werden door de partijen verspreid over de hele gemeente bijeenkomsten met de kandidaten georganiseerd. Een hoogtepunt daarin vormde de vergadering van de Vrijzinnig-democraten in Oosterwolde, waarop Hugenholtz het debat aanging met zijn Vrijzinnig-democratische opponent Thomson.¹²⁴⁾ De bijeenkomst duurde maar liefst vier uur en werd door 300 mensen bezocht. Hoofdthema van het debat was het anti-militarisme. Hiertegenover staat echter ook een duidelijk dieptepunt. De vergadering van de socialisten te Appelscha moest worden afgelast, omdat wegens het slechte weer slechts twee bezoekers kwamen opdagen.¹²⁵⁾ Dit laatste kan echter mijn indruk niet wegnemen dat de verkiezingsstrijd van 1909 in het algemeen met een grote felheid is gevoerd. Het mag als een succes worden beschouwd dat de socialisten door de verbetering van hun organisatie hierin niet zijn achtergebleven. Maar betreft men ook het resultaat in de overweging dan valt het oordeel veel minder positief uit. Weliswaar won Hugenholtz ook nu weer, maar zijn stemmenaantal was in vergelijking met 1905 flink gedaald (afb. 93).

	1 ^o stemming			2 ^o stemming	
	Vrij. Dem.	AR	Soc.	AR	Soc.
Oldeberkoop	70	2	82	36	124
Makkinga	58	22	60	44	74
Appelscha	35	68	74	87	81
Oosterwolde	81	53	119	76	175
Donkerbroek	53	75	96	85	120
Haulerwijk	9	93	39	121	56
	----	----	----	----	----
	306	313	470	449	630

Afb. 93. Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1909. Bron: De Ooststellingwerper, 19 en 26 juni 1909.

In het hele district Weststellingwerf haalde hij in de eerste ronde slechts negen stemmen meer dan de AR-candidaat Hogerzeil (1850 tegen 1841).¹²⁶⁾ Al even slecht verging het hem in Ooststellingwerf. Hier liep berekend over de resultaten van de herstemming zijn stemmenaantal met 14,9% terug, in Appelscha zelfs met 27,7%. In een eerste commentaar noemde het *Friesch Volksblad* als de voornaamste oorzaak de in deze streken nog altijd slechte organisatie. Daarbij baseerde zij zich vooral op de bijzonder lage opkomstcijfers. In vergelijking met 1905 was het verlies van Hugenholtz ongeveer even groot als de afname van het aantal uitgebrachte stemmen. Enkele maanden later kwam de krant nog eens op de dieperliggende oorzaken terug. Alle schuld werd nu gegeven aan het anarchisme.¹²⁷⁾ Daardoor waren "de landarbeiders slecht georganiseerd en lauw" en "was de kans op een arbeidersbeweging afgesneden". Een concreet bewijs voor deze analyse werd niet gegeven, was echter in de bijzonder grote terugval van het stemmenaantal in Appelscha gemakkelijk te vinden geweest.

Bij de in hetzelfde jaar gehouden Gemeenteraadsverkiezing boekten de socialisten eveneens slechts een gering succes. In plaats van H. Westerhof, die

zich had teruggetrokken, werd nu Jan Witvoet als raadslid gekozen.¹²⁹⁾ Maar de poging het zetelaantal verder uit te breiden mislukte, doordat de andere socialistische kandidaat, J. Kleistra, bij de herstemming geen voet aan de grond kreeg. Uit het feit dat hij in stemmenaantal ver bij Witvoet achterbleef - in Appelscha haalde Kleistra slechts 59 stemmen, tegenover Witvoet 106 - kan de conclusie worden getrokken dat het socialistische kiezersvolk allerminst een gesloten front vormde. Het zal op dit soort gegevens zijn dat het *Friesch Volksblad* de eerder geciteerde uitspraak grondde dat in de Z.O.-hoek nog steeds niet een hechte arbeidersbeweging bestond. Wat deze verkiezing echter het meest interessant maakt, is het meedoen eraan van Jan Witvoet. Over Witvoets politieke carrière deelde ik eerder al het een en ander mee. Op grond van die feiten mag met zekerheid worden aangenomen dat hij een volgeling was van Domela Nieuwenhuis. Van die koers is hij ook later niet afgeweken. Zo placht hij in de laatste jaren dat hij lid was van de Raad zich te betitelen als "anarchistisch-socialistisch raadslid"¹³⁰⁾ - waarschijnlijk om zich te distantiëren van zijn toen al grotendeels tot de SDAP behorende 'geestverwanten'. In 1915 - ik kom er nog op terug - stelde hij zich niet weer herkiesbaar. Kort hierna treffen we hem opnieuw in de rijen van de anarchisten aan. Toch - ik noemde ook al enige eerdere mislukte pogingen - heeft Witvoet zich in 1909 als raadslid laten kiezen. Voor deze ogenschijnlijk niet met zijn anarchistische principes te verenigen handelwijze lijkt moeilijk een verklaring te vinden. De feiten die over zijn verkiezing bekend zijn, tonen echter aan dat in deze tijd de tegenstelling nog niet zo zwart-wit mag worden gezien. Blijkens een advertentie in *De Ooststellingwerver* van 17 juli 1909 werden hij en Kleistra officieel gesteund door het 'Comité uit de sociaal-democratische Verenigingen in Ooststellingwerf' (afb. 94).

<p>Kiezers in Ooststellingwerf.</p> <p>bezitten in onzen doffen liberalen Raad frisch leven te brengen, kiest dan de kandidaten van de Volkspartij, WITVOET en KLEISTRA, mannen, die zullen werken veer belasting naar draagkracht, goed onderwijs, harde wegen en ruimer bedeeeling, en die de zaken niet zullen prijzen, omdat de „Heeren” ze wijzen. Mede bevelen wij aan J. RUSSCHEN te Oosterwolde, iemand die degelijk met gemeentezaken op de heogte is.</p> <p>Kiest dus ep Maandag 19 Juli enze kandidaten</p> <p>Witvoet en Kleistra, en tevens Russchen.</p> <p><i>Het Comité uit de Sociaal-democratische Vereenigingen in Ooststellingwerf.</i></p>	<p>Zoe gij Uw stem wiit withbrongen ep mannen, die de kennis en den moed</p>
--	--

Afb. 94. Advertentie van het 'Comité uit de Sociaal-democratische Verenigingen' voor de candidatuur van J. Witvoet en J. Kleistra bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1909. Bron: *De Ooststellingwerver*, 17 juli 1909.

Achter deze naam hebben zich zonder twijfel de een jaar eerder mede op initiatief van de SDAP opgerichte kiesverenigingen verborgen. De inhoud van de advertentie maakt echter duidelijk dat deze verenigingen niet volledig met die partij mogen worden geïdentificeerd. Witvoet en Kleistra heetten vertegenwoordigers van de Volkspartij, zodat het zo goed als zeker is gegaan om een in de traditie van de 'volkskiesverenigingen' passend initiatief. Een bevestiging hiervan levert een drietal door particulieren uit Appelscha geplaatste advertenties (afb. 95, 96 en 98).

K I E Z E R S !

Wilt Ge wat meer voortvarendheid in onzen Raad?
Wilt Ge, dat er krachtiger zal worden opgekomen voor
den minderen man? Wilt ge, dat er gebroken zal worden
met sleur en verkeerde gewoonten?

 Stemt dan Maandag a.s. met ons op de
kandidaten Witvoet en Kleistra,
mannen, aan wie we met gerustheid onze gemeente-
belangen kunnen toevertrouwen.

APPELSCHA, 15 JULI 1909.

J. T. v. d. Duin.	W. J. Hoogeveen.	B. Bruinsma.
L. Leffring.	B. Meijer.	G. Baron.
A. J. v. d. Wetj.	J. G. Baron.	B. Posma.
R. J. de Jong.	A. Hoekstra.	J. Kievit.
L. J. de Jong.	R. J. de Jong.	H. H. Louwes.
W. R. de Jong.	J. R. de Jong.	Anne de Haan.
K. Veenstra.	H. I. Krmkamp.	B. de Jong.
H. Wieldraaier.	P. Bergsma.	W. Aardema.
J. A. Onst.	H. S. de Vries.	T. Jongasma.

Afb. 95. Advertentie voor steun aan Witvoet en Kleistra van een groot aantal socialistische geestverwanten (1909). Bron: De Ooststellingwerper, 17 juli 1909.

In totaal staan daar maar liefst 78 namen onder, wat overeenkomt met ongeveer driekwart van het door Witvoet in dit dorp verworven stemmenaantal. Dankzij dit gegeven kunnen we bijna precies nagaan, waar hij zijn stemmen vandaan heeft gehaald. Het blijkt dat Witvoet de steun heeft gekregen van een zeer gemêleerd gezelschap. Volgens mijn informanten waren er betrekkelijk veel mensen bij die niet als socialisten bekend stonden, een aantal mocht zelfs als 'kerkelijk georiënteerd' worden bestempeld. De juistheid van deze conclusie wordt bevestigd door de in het *Friesch Volksblad* van 31 juli 1909 over de verkiezing van Witvoet gemaakte opmerking dat hij per advertentie openlijk was aanbevolen door de 'kerkelijken'. Een verklaring voor deze gang van zaken, die in het licht van de eerder besproken gebeurtenis van 1906 zeker bevreemdend mag worden genoemd, zou kunnen zijn dat zij bij de herstemming liever

Kiezers in Ooststellingwerf!

Wilt Ge een krachtig verzet tegen bestaande slechte toestanden en verordeningen in de gemeente? — Wenscht Ge een vurig verdediger van Uw belangen en ijverig bevorderaar van tot stand te brengen goede toestanden enz. in de gemeente?

Stemt dan Maandag 19 Juli als één man op den kandidaat

J. WITVOET,

een man die durft te spreken en te handelen, waar dit noodig is.

Wij ondergeteekenden kunnen U met kennis bovengenoemden kandidaat aanbevelen.

Joh. S. v. Veen.
J. Flokstra.
A. Flokstra.
Joh. Kuiper.
J. Oosterloo.
S. Sloot.
H. Flokstra.
E. Oosterloo.
J. Nolles.
J. L. Veenstra.
G. Nijenhuis.
G. Duio.
B. Betten.

G. Baron.
J. J. Hof.
G. de Jong.
F. Post.
R. Betten.
H. G. Jonkman.
Th. Hofstra.
Joh. Baron.
H. Donker.
M. Post.
A. Kuiper.
J. Prst.
G. Dijkstra.

J. Thalen.
R. Trul.
R. de Vries.
H. W. Caronstra.
J. A. de Jong.
M. Betten.
J. T. Spoelstra.
L. Gorter.
H. Haanstra.
K. Oosterloo.
J. L. Spoelstra.
A. Posthuma.
T. H. Bouma.

Afb. 96. Advertentie van 39 particulieren voor steun aan J. Witvoet (1909). Onder de ondertekenaars bevinden zich vele van Witvoets burens te Oud-Appelscha. Bron: De Ooststellingwerfer, 17 juli 1909.

een kandidaat uit het eigen dorp, die ze kenden, steunden dan een 'vreemdeling', die politiek misschien wel even ver van hen afstond. Daarnaast staan onder de advertenties de namen van een groot aantal mensen, die door mijn informanten werden herkend als leden van de geheelonthoudersbeweging. Hierover hoeven we ons minder te verwonderen, omdat Jan Witvoet ook op dit terrein zeer actief is geweest. Tevens wordt hierdoor bevestigd wat ik eerder over het ontstaan van deze beweging zei. De drankbestrijding heeft in deze jaren grote belangstelling van al de socialisten gehad. Maar het meest opvallende feit is toch wel dat zich onder de ondertekenaars zowel vooraanstaande latere SDAP-ers als A. Hoekstra en B. Posma bevinden als betrekkelijk veel vrije socialisten. Tot laatstgenoemde richting behoorden in elk geval: R.J. de Jong, J.R. de Jong, W.J. Hoogeveen, J.G. Baron en G. Baron. Hiermee acht ik bewezen dat op het omstreden punt van de deelname aan verkiezingen de tegenstelling tussen parlementaire en vrije socialisten lang vaag is geweest. In Appelscha was het in 1909 - vijftien jaar na het ontstaan van de SDAP en twaalf jaar na Domela's overgang tot het anarchisme - nog steeds mogelijk alle socialisten in een samenwerkingsverband te verenigen. De grondslag hiervoor werd ongetwijfeld gevonden in de 'oude Volkspartij-gedachte'. Witvoet en Kleistra worden in een van de advertenties zelfs kandidaten van die partij, die op dat moment alleen nog in de gedachten van de mensen kon bestaan, genoemd. Er kan maar een man zijn, die

Afb. 97. Geert Lourens van der Zwaag (1858-1923). Foto: FLMD.

Kiezers. Ondergeteekenden, allen kiezers te Oud-Appelscha, bevelen met den meesten aandrang bij hunne medekiezers aan den kandidaat

J. WITVOET,

te Oud-Appelscha, een persoon, die weet op te treden, waar 't noodig is en in vergaderingen flink zijn meening DURFT en KAN zeggen.

Jan Brouwer.
H. Zeilstra.
K. S. Dongstra.
S. O. de Haan.
L. van Buiten.
M. de Vries.
P. Jns. Betten.

H. Tjassing.
J. Zandstra.
Klaas Haveman.
Maurits van Eppe.
Albert v. d. Weij.
A. K. Betten.

Afb. 98. Advertentie voor steun aan J. Witvoet van 13 andere inwoners van Oud-Appelscha (1909). Bron: De Ooststellingwerper, 17 juli 1909.

deze gedachte levendig heeft weten te houden: Geert van der Zwaag. Hij had zich van begin af aan opgeworpen als de bemiddelaar, die een verdere escalatie van de tegenstellingen wilde voorkomen. Volgens hem moest niet worden benadrukt wat de mensen scheidde, maar wat hen verbond. Iedereen die mee wilde doen het kapitalisme te bestrijden beschouwde hij in principe als een medestander. Het is deze opvatting van Van der Zwaag, die we bij de verkiezing van Jan Witvoet in de praktijk zien gebracht en die de verklaring vormt voor het ogenschijnlijk tweeslachtige optreden van veel zich anarchistisch noemende Appelschaaster socialisten.

Maar het was wel een van de laatste keren dat de groepen elkaar bij een verkiezing op deze noemer vonden. In de volgende jaren zou Van der Zwaags strategie steeds minder succes hebben. De onverzoenlijken gingen op den duur toch hun eigen weg. Daarmee was ook in dit deel van Nederland definitief het doek voor het 'oude' radicale socialisme gevallen.

HOOFDSTUK 5

De politieke verhoudingen ca. 1910-1940

Een verrassende ontknoping

De jaren rond 1910 zijn beslissend voor de verdere ontwikkeling van het socialisme in Ooststellingwerf geweest. De verschillende lijnen die ik in het vorige hoofdstuk hoop zichtbaar te hebben gemaakt gaan zich in deze tijd scherper aftekenen. Verrassenderwijs blijkt dan toch de hoofdlijn van de ontwikkeling die te zijn geweest die leidt naar de SDAP. De lijn van het anarchisme heeft alleen in Appelscha een vervolg gekregen. Achter de lijn van Van der Zwaag kan even verrassend spoedig na 1910 een punt worden gezet.

De doorbraak van de SDAP

Heel belangrijk voor de verdere ontwikkeling is geweest de stemming voor Provinciale Staten in de zomer van 1910. Daarbij werden in het district Schoterland, waar drie jaar tevoren het beste resultaat in de hele provincie was behaald, alle socialistische kandidaten door hun vrijzinnig-democratische opposenten verslagen.¹⁾ Voor het *Friesch Volksblad* was het evident dat het échec moest worden geweten aan het grote gebrek aan organisatie.²⁾ Bovendien, zo voegde de krant eraan toe, was Van der Zwaag ernstig te kort geschoten door in *De Klok* niets ten gunste van de SDAP-candidaten te schrijven.³⁾ Spoedig hierna wordt duidelijk dat de SDAP het moment gekomen achtte om de bakens definitief te verzetten. Twee mislukte verkiezingen achter elkaar was genoeg geweest. Eind augustus werd in het *Friesch Volksblad* een oproep aan de mensen gericht zich actiever op te stellen, want "blijkens de laatste verkiezingen gaat het zo niet goed".⁴⁾ In november 1910 nam de partij het besluit in het district Schoterland een actie te voeren voor algemeen kiesrecht - een onderdeel van de grote landelijke campagne ervoor - waarbij ook die plaatsen zouden worden bezocht waar nog geen afdeling van de partij bestond.⁵⁾ Als het directe uitvloeisel van deze actie beschouw ik de in maart 1911 door Hugenholtz opgerichte SDAP-afdelingen te Donkerbroek (12 leden), Oosterwolde (16 leden), Appelscha (13 leden) en Oldeberkoop (9 leden).⁶⁾ Wat alleen Appelscha betreft wil ik er bovendien op wijzen dat tot de vooraanstaande leden van de afdeling bijna al de eerder bij verkiezingen betrokken personen behoorden: K. Joustra (voorzitter), R. Eisenga (secretaris), Wietze van Vondel (penningmeester), A. Hoekstra (vice-voorzitter) en B. Posma (lid, in 1919 secretaris).⁷⁾

In wat breder perspectief gezien kan ook een verband worden gelegd met de grote sprong vooruit, die de partij in deze jaren overal in Nederland maakte. In Friesland steeg tussen 1909 en 1911 het aantal afdelingen van 48 naar 71, waaronder naar verhouding een zeer groot aantal in de Z.O.-hoek van de provincie.⁸⁾ Naast de vier plaatsen in Ooststellingwerf vond ik vermeld: Gorredijk, Knijpe, Lippenhuizen, Noordwolde, Peperga en Tijnje. Daarmee was in zeer korte tijd de witte vlek, die dit gebied zo lang op de kaart van Friesland had gevormd, verdwenen.

Voor de SDAP nam de ontwikkeling in de volgende jaren inderdaad de verwachte wending ten goede. Bij de Tweede Kamerverkiezing van 1913 haalde de partij 15 zetels, wat meer dan een verdubbeling betekende in vergelijking met 1909.⁹⁾ Positief was ook de uitslag in het district Weststellingwerf, waar Hugenholtz voor de vierde achtereenvolgende keer werd herkozen met zoals uit onderstaande cijfers blijkt een aanzienlijk groter stemmenaantal dan in 1909 (afb. 99). Het uitzonderlijke goede resultaat van 1905 kon echter alleen in

	Eerste Stemming			Tweede Stemming	
	Vrijz. Dem.	AR	Soc.	Vrijz. Dem.	Soc.
Oldeberkoop	90	3	106	90	121
Makkinga	71	14	79	75	86
Appelscha	79	72	126	94	139
Oosterwolde	120	28	183	163	196
Donkerbroek	79	79	98	92	111
Haulerwijk	41	88	49	71	56
	----	----	----	----	----
	480	284	641	585	709

Afb. 99. Uitslag van de verkiezing voor de Tweede Kamer in juni 1913. Bron: De Ooststellingwerfer, 21 en 28 juni 1913.

Appelscha worden overtroffen. Succes in Ooststellingwerf was er ook bij de Gemeenteraadsverkiezingen van 1911 en 1913. In het eerste jaar werden twee zetels gewonnen (J. Kleistra uit Oldeberkoop en S. Gräler uit Oosterwolde),¹⁰⁾ in 1913 kwamen daar nog eens drie bij (B. v.d. Iest uit Oosterwolde, W. Ritsema uit Haulerwijk en J. Stelling uit Donkerbroek).¹¹⁾ Bij die laatste verkiezing werden ook K. Joustra en H. Schurer herkozen, zodat samen met Jan Witvoet de socialisten nu acht zetels in de Raad bezetten. Op een totaal van vijftien raadsleden was dat de volstreckte meerderheid.

Waar ik echter in het bijzonder de aandacht op wil vestigen, is dat het succes van de SDAP in Appelscha nauwelijks minder groot was dan elders. Al in februari 1912 - dus nog geen jaar na de oprichting - was het ledental van de afdeling gestegen tot 36.¹²⁾ Volgens opgaven in de krant lagen de bezoekersaantallen van de vergaderingen in 1911 en 1912 tussen de 60 en 160 mensen, wat zeer goed mag heten.¹³⁾ Trots meldde het *Friesch Volksblad* dat tijdens de 1-mei-viering van 1911 "de werkzaamheden in de veenderij en heidemaatschappij evenals vorige jaren geheel stil stonden".¹⁴⁾ En wat de kiezersaanhang betreft wees ik er al op dat het stemmenaantal dat Hugenholtz bij de Tweede Kamerverkiezing van 1913 verwierf, eerder nooit zo hoog was geweest. In de eerste ronde had hij maar liefst zo'n 45% van de uitgebrachte stemmen op zich weten te verenigen. Tegen dit succes kon alleen worden ingebracht dat Appelscha daarmee nog wel achterbleef bij plaatsen als Oosterwolde (55%) en Oldeberkoop (53%). Maar op dat moment zal men waarschijnlijk - helaas heb ik hierover geen uitspraken van tijdgenoten kunnen vinden - nog goede hoop hebben gehad dat ook dit verschil te zijner tijd zou kunnen worden goedgemaakt.

Het enige waarover men toen in SDAP-kring al wel zekerheid kon hebben, was dat voor de definitieve overwinning nog een harde strijd gevoerd zou moeten worden. De doorbraak van de SDAP heeft er namelijk ook toegeleid dat uiteindelijk de scheiding der geesten tot stand kwam. Sociaal-democraten, anarchisten en aanhangers van Van der Zwaag zijn vanaf deze tijd steeds meer hun eigen weg gegaan. De plaats in Ooststellingwerf waar deze ontwikkeling het duidelijkst kan worden gevolgd, is Appelscha: na 1908 zijn hier ook door de andere groepen talrijke pogingen ondernomen om tot heroprichting van de socialistische organisaties te komen.

Zoals in het vorige hoofdstuk is gebleken, golden ook voor Appelscha de woorden, die *De Klok* van 3 januari 1913 over de tot dan toe heersende toestand schreef. Ik citeer. "In Z.O. Friesland was in 1898 bijna iedereen met Domela meegegaan, maar toch waren de meesten blijven stemmen. Men volgde op tweeslachtige wijze zowel Domela als Van der Zwaag." Waarschijnlijk is zoals vaker bij verhalen over de "goede oude tijd" het beeld enigszins geïdealiseerd. We constateerden eerder dat in Appelscha zeker niet altijd "de meesten" gingen stemmen. In werkelijkheid waren de verkiezingsresultaten sterk wisselend. Met name de SDAP-candidaten haalden in de regel veel minder stemmen dan Van der Zwaag of een van de andere 'volksmannen'. Dit kan bijna niet anders dan uit de grotere invloed van het anarchisme hier worden verklaard.

Volgens het *Friesch Volksblad* van 13 november 1909 waren er toen nog steeds streken in Friesland waar het anarchisme heerste. Als een voorbeeld daarvan noemt de krant de Z.O.-hoek. Een van de weinige hiervoor beschikbare bewijzen levert het bezoekersaantal van een enige jaren later, in 1912, door de IAMV in Oranjewoud georganiseerde meeting, die maar liefst 2000 mensen trok.¹⁵⁾ De IAMV, de Internationale Anti-Militaristische Vereniging, was een in 1904 door Domela opgerichte organisatie, die zich op het punt van het anti-militarisme fel afzette tegen het naar haar mening halfslachtige standpunt van de sociaal-democratie. Deze principiële kant van de zaak voorlopig daarlatende, dat de IAMV zoveel mensen voor haar anti-militaristische ideaal wist warm te krijgen, bewijst dat het anarchisme in dit deel van Friesland - om in SDAP-jargon te spreken - nog lang niet was 'overwonnen'. Bij deze conclusie dient mede te worden overwogen dat de IAMV-meeting viel in de tijd, toen de SDAP al vaste voet in dit gebied had gekregen. Kennelijk hebben de sociaal-democraten niet iedereen meegekregen; meer lijkt het erop dat door hun optreden tevens de polarisatie is bevorderd. Anders kan ik niet verklaren dat de anarchisten terzelfdertijd weer veel meer van zich laten horen.

Een van de eerste aanwijzingen voor de toenemende polarisatie komt uit Appelscha. Het al genoemde optreden van Domela in de zomer van 1908 valt in hetzelfde jaar dat met steun van de SDAP de 'volkskiesverenigingen' beter werden georganiseerd. Een eigen vereniging hebben de anarchisten toen echter nog niet gesticht. Een jaar later kon de anarchist Jan Witvoet nog met steun van diezelfde 'volkskiesverenigingen' tot gemeenteraadslid worden gekozen.

Een volgende aanwijzing levert de heropleving, die de 'oude' Landarbeid-

dersbond van het NAS tussen 1910 en 1913 in heel Z.O.-Friesland heeft doorgemaakt.¹⁶⁾ In Ooststellingwerf leidde dit al aan het eind van het eerstgenoemde jaar tot de oprichting van een afdeling in Oldeberkoop.¹⁷⁾ Het ledenaantal ervan schommelde in 1911 en 1912 tussen de 40 en 60,¹⁸⁾ wat zeker voor een dorp met maar ongeveer 1000 inwoners een behoorlijk aantal mag heten. In maart/april 1912 organiseerde de bond een staking onder de plaatselijke landarbeiders, die na vier weken met succes werd bekrond.¹⁹⁾ Het is een van de weinige grote stakingen in Ooststellingwerf, waarvan Appelscha niet het centrum was. De 'oude' socialistisch-anarchistische organisaties konden dus ook in andere plaatsen nog wel degelijk een vuist maken.

In hetzelfde jaar poogde de Landarbeidersbond ook in Appelscha weer een afdeling van de grond te krijgen.²⁰⁾ Er werd een meeting georganiseerd, waarop o.a. de bekende vrije socialist Wolter Postma uit Jubbega sprak, maar het doel werd niet bereikt. Dat zich echter een omslag in de mentaliteit aan het voltrekken was, blijkt uit de in het voorjaar van 1913 in de venen van Appelscha uitgebroken staking, die door de Landarbeidersbond werd overgenomen.²¹⁾ Namens de bond werd de genoemde Wolter Postma aangewezen als stakingsleider. De strijd ging om een loonsverhoging van f 1,-- per dagwerk voor het graven en van 25ct. per dagwerk voor het turfleggen. Qua tijdsduur mag deze staking tot de grotere worden gerekend; zij begon op 27 maart aan het begin van het graafseizoen en duurde tot begin mei. Ook door de harde opstelling van de partijen roept zij herinneringen op aan vroegere conflicten. Zo dreigden eind april de arbeiders de staking tot de landbouw uit te breiden. Bij veenbazen die niet wilden toegeven, zou later in het jaar ook worden geweigerd de aardappelen uit de grond te halen. Maar de veenbazen weken niet. Tenslotte verliep de staking omdat bij sommige arbeiders de nood te hoog was gestegen. Het werk werd hervat tegen een kleinere door de bazen geboden verhoging. Hoewel er ook nu weer stemmen opgingen om in Appelscha een afdeling van de bond te stichten is het daar toch niet van gekomen. Een reden kan zijn geweest dat de Landarbeidersbond nog hetzelfde jaar opnieuw in een crisis belandde. Dit keer bleef een verbetering uit en in 1914 kwam zijn definitieve einde.²²⁾ Als een teken van de toegenomen polarisatie kan ook worden beschouwd dat alleen in *De Klok* en *De Landman* - het orgaan van de Landarbeidersbond - verslag van het verloop van de staking werd gedaan. In het *Friesch Volksblad* is er geen woord over te vinden, wat zo goed als zeker met de afkeer in SDAP-kring van dit soort 'wilde' acties verband houdt.

Het meest overtuigende bewijs voor de toenemende polarisatie is toch wel de tanende invloed van Van der Zwaag. Tot het laatst toe heeft hij geprobeerd de samenwerkingsgedachte overeind te houden. Dat hij daarmee met name in Z.O.-Friesland zo lang succes heeft gehad, berustte voor het grootste deel op het persoonlijke vertrouwen dat hij door zijn jarenlange optreden bij de bevolking had opgebouwd. Niemand heeft hier voor de Eerste Wereldoorlog vaker op vergaderingen gesproken dan hij. Met zijn krant *De Klok* kon hij in veel plaatsen, waaronder Appelscha, een groot lezerspubliek bereiken. In 1905 moest het *Friesch Volksblad*, waarschijnlijk niet van ganser harte, constateren dat hij in dit district nog steeds "de man" was.²³⁾ In de strijd tussen anarchisten en sociaal-democraten is Van der Zwaag de laatste bindende factor geweest. "Hij blijft zoveel mogelijk vriend met SDAP en anarchisten," schreef het

Friesch Volksblad in hetzelfde artikel uit 1905. Maar - zo werd eraan toegevoegd - "toch staat hij meestal naast ons", een opmerking die meer betrekking had op hun gezamenlijk optreden tijdens de verkiezingen dan op overeenkomsten in de leer. Voor de SDAP bleef de samenwerking echter een bittere noodzaak, zolang zij in dit deel van Friesland geen eigen machtsbasis had. Hierdoor is heel lang tenminste een schijn van eendracht blijven bestaan.

Toch was er zo nu en dan ook frictie. De SDAP verweet Van der Zwaag dat hij zich nauwelijks bekommerde om een betere opbouw van de organisatie. Van der Zwaag van zijn kant wierp de SDAP al in 1902 voor de voeten dat men te veel heil verwachtte van de starre partijdiscipline en het stembiljet.²⁴⁾ "Het zijn toch alleen maar kleine dingen", die men in de Kamer en andere vertegenwoordigende lichamen voor de arbeiders kan doen. Op dit punt was een compromis onmogelijk, maar de SDAP heeft er waarschijnlijk ook vanuit haar oogpunt gezien goed aan gedaan de zaak voorlopig niet op de spits te drijven. Zolang de vrije socialisten in Z.O.-Friesland de overhand hadden, was alleen Van der Zwaag bij machte een groot deel van hen naar de stembus te krijgen.

Voor zover ik heb kunnen vaststellen - echt uitputtend is dit punt niet door mij onderzocht - is vanaf ongeveer 1907 de samenwerking stroever gaan verlopen. Een belangrijke reden was ongetwijfeld de aanvankelijke weigering van de SDAP om, ondanks het bij de verkiezing voor Provinciale Staten behaalde succes, steun te geven aan de candidatuur van Van der Zwaag voor het lidmaatschap van Gedeputeerde Staten van Friesland. Het *Friesch Volksblad* schreef openlijk: "Wij zijn niet blij met Van der Zwaag" en dat terwijl de SDAP haar overwinning in Z.O.-Friesland voor een groot deel aan hem te danken had.²⁵⁾ In het voorjaar van 1908 gaan de in het *Friesch Volksblad* opgenomen artikelen een nog scherper toon krijgen. Van der Zwaag werd verweten te weinig het belang in te zien van propaganda, waardoor het stemmenaantal daalde. Verder werd gepleit voor een versterking van de positie van het *Friesch Volksblad* ten koste van *De Klok* die te veel een "zwabber standpunt inneemt tussen sociaal-democratie en anarchisme".²⁶⁾ In de volgende maanden zou de krant regelmatig op deze thema's terugkomen,²⁷⁾ tot op 20 juni de diepere oorzaak van de verwijdering aan het licht treedt. Van der Zwaag was sinds het begin van het jaar samen met Wim Havers uit Den Haag bezig een nieuwe partij op te richten, 'De Nieuwe Socialistenbond'. De gekozen naam typeert Van der Zwaags gedachtenwereld: hij verlangde terug naar de partij die als laatste erin was geslaagd bijna alle socialisten in zich te verenigen. Maar voor het *Friesch Volksblad* was dit al lang een gepasseerd station. "We hebben geen behoefte aan een dergelijke partij", zeker niet als Havers erbij zit die veel meer anti-SDAP is dan Van der Zwaag. De krant liet zich met deze opmerking wel heel duidelijk in de kaart kijken - met het verwijt aan Van der Zwaag geen oog te hebben voor organisatie had men kennelijk slechts bedoeld dat hij onvoldoende steun wenste te geven aan de uitbouw van de SDAP.

De invloed van Van der Zwaags initiatief is ook tot Ooststellingwerf doorgedrongen. Volgens *De Ooststellingwerper* van 28 november 1908 had *Volksbelang* te Appelscha - waarschijnlijk de naam van de eerder dat jaar opgerichte 'volkskiesvereniging' - het voornemen opgevat op 3 december a.s. een vergadering te beleggen, waarop W. Havers zou spreken over "De socialistenbond in Nederland" (afb. 100).

APPELSCHA.
OPENBARE
VERGADERING

te Appelscha bij A. BRUINSMA Yz.,
op DONDERDAG 3 DEC. a.s., 's av. 7 uur.

Spreker:

W. HAVERS van 's Gravenhage.

Onderwerp:

De Socialistenbond in Nederland.

Entrée 10 cent.

DEBAT VRIJ.

**Allen, die de soc. beginselen zijn
toegedaan, komt deze belangrijke vergadering
bezoeken.**

Het bestuur van „Volksbelang”.

Afb. 100. Advertentie voor de vergadering over de oprichting van een afdeling te Appelscha van de 'Nieuwe Socialistenbond' (december 1908). Bron: De Ooststellingwerper, 28 november 1908.

Aansluitend bij het door Van der Zwaag uitgedragen ideaal eindigde de advertentie met de oproep: "Allen, die de socialistische beginselen zijn toegedaan komt deze belangrijke vergadering bezoeken". Uit het verslag ervan in de krant van 5 december blijkt dat ongeveer 50 mensen aan de oproep gevolg hadden gegeven, maar dat nog niet tot de oprichting van een afdeling was overgegaan.²⁸⁾ De reden daarvan is onbekend, maar misschien was ook hier niet iedereen even enthousiast over het idee. Op 9 januari 1909 weet *De Ooststellingwerper* echter te melden dat inmiddels zowel te Appelscha als Oldeberkoop een afdeling van 'De Nieuwe Socialistenbond' was opgericht.

Hoe lang de beide afdelingen hebben bestaan en hoeveel leden ze hebben gehad, heb ik niet kunnen achterhalen. Afgaande op het geringe aantal berichten in de krant is de activiteit niet groot geweest. In Ooststellingwerf zijn alleen in het laatst van 1909 drie openbare vergaderingen belegd te Appelscha, Oosterwolde en Oldeberkoop, waarop de bekende socialist I.I. Samson het woord voerde (afb. 101 en 102).²⁹⁾ Hij maakte van de gelegenheid gebruik om de voornaamste beginselen van de partij uiteen te zetten: het anti-militarisme, de afschaffing van het privaatbezit, de invoering van produktie- en verbruikscoöperaties en - in dit verband het meest interessant - de vrijheid van de leden

I. I. SAMSON
 treedt op met
LICHTBEELDEN:
 11 December te OLDEBERKOOP bij
 BROUWER;
 12 December te APPELSCHA bij A.
 BRUINSMA, — tekens 's avonds 7 uur;
 Zondag 12 December te OOSTERWOLDE
 bij K. J. LUITING, 's midd. 2 uur.
*Namens de afd. Zrijpe,
 Oldeberkoop en Appelscha v. d.
 Socialistenbond.*

Afb. 101. Advertentie van een aantal vergaderingen van 'De Nieuwe Socialistenbond' te Oldeberkoop, Appelscha en Oosterwolde in december 1909. Bron: De Ooststellingwerf, 11 december 1909.

om al of niet aan verkiezingen deel te nemen. Het laat zich indenken dat vooral dit 'oude' principe van de Socialistenbond bij de SDAP en waarschijnlijk ook een groot deel van de leden van de kiesverenigingen niet in goede aarde is gevallen.

Niettemin toonde Van der Zwaag zich in 1909 bereid de samenwerking met de SDAP voort te zetten. Wegens zijn benoeming tot Gedeputeerde had hij besloten het Kamerlidmaatschap op te geven. Met zijn steun kon daarop de SDAP in het district Schoterland A.H. Gerhardt als kandidaat naar voren schuiven.³⁰⁾ In het district Weststellingwerf bleef, zoals de lezer al weet, Hugenholtz de socialistische kandidaat. Maar waarschijnlijk als gevolg van de tegenvallende verkiezingsresultaten liepen nadien de spanningen verder op. In augustus 1910 vloemde uit de pen van de redacteur van het *Friesch Volksblad* de volgende 'fraaie' volzin over 'De Nieuwe Socialistenbond': "Het bondje van Havers heeft van den aanvang af een teringachtig gestel gehad en zal te eeniger tijd wel te ziele gaan".³¹⁾ En zijn verhaal voortzettende over de slechte verkiezingsresultaten in Schoterland krijgt Van der Zwaag te horen: "De Klok heeft ook niets ten gunste van de SDAP geschreven. De vrijzinnigen hadden de Van der Zwagianen opgeroepen de SDAP niet te steunen, want Van der Zwaag was bij de verkiezing voor Gedeputeerde Staten ook niet door de SDAP gesteund". Het eerste mag waar zijn, het tweede was natuurlijk een onzinnig verwijt. Net alsof Van der Zwaag er iets aan kon doen dat de vrijzinnig-democraten op deze manier in troebel water probeerden te vissen. Hoewel de samenwerking op deze manier meer en meer het karakter kreeg van een monsterverbond - noodzakelijk gemaakt door het heersende kiessysteem - heeft zij tot 1913 voortgeduurd. Nog in het *Friesch Volksblad* van 21 juni van dat jaar vond ik een advertentie voor de verkiezing van Provinciale Staten, die was ondertekend door het 'Comité Van der Zwaag en het Comité SDAP'. Op dat moment was echter al duidelijk dat Van der Zwaag de verliezer zou zijn. De SDAP was er in de voorafgaande jaren toe over gegaan overal in Z.O.-Friesland afdelingen te stichten. Begin 1913 moest

Oosterwolde, 18 Dec.

Zondagmiddag trad als spreker op in het logement „De Zon“ de heer I. I. Samson.

Spr.s rede was een uiteenzetting en aanbeveling van het beginselprogramma der Socialistebond en verder in hoofdzaak een veroordeeling van het Militarisme.

De Soc.bonders verschillen o.a. met de soc-dem., dat de eersten huldigen het „geen man en geen cent“, terwijl de laatsten ijveren voor hogere bezoldiging van onder-officieren of bij monde van ds. Van der Heide verklaren, dat de diefstweigersaars ook in hun maatschappij worden opgesloten, zegt spr.

De Bond noemt het Militarisme een der hechtste bolwerken der tegenwoordige maatschappij en bestrijdt het daarom krachtig.

Diende vroeger het leger voor den buitenlandschen vijand, het gaat, vervolgt spr. tegenwoordig niet meer aan, met onze kanonnetjes tegen Duitschland op te trekken. Thans dient het leger tegen den „binnenlandschen vijand“. Spr. begreep eerst niet recht wie dat was; hij had gedacht aan wilde beesten of kannibalenstammen, die zich in ons land schuil hielden. Er worden echter mee bedoeld arbeiders in staking. En hiervoor worden nu jaarlijks duizenden jonge menschen, wier ouders hun best hadden gedaan hen tot verantwoordelijke wezens op te voeden, afgericht tot werktuigen, tot eventueele moordenaars hunner broeders en zusters.

In ons land wordt 's jaars 50 miljoen gulden opgebracht voor leger en vloot. Is per persoon f 5. Ieder huisgezin betaalt, aldus spr., dus f 50 's jaars voor deze onzedelijke en barbaarsche instelling.

Verder wijst spr. op het privaat bezit als oorzaak van veel ellende.

De Bond sympathiseert met productie- en verbruikscoöperatie.

Voor verkiezingen wenst de Bond zelve niet te ageeren, maar laat hierin elk harer leden vrij.

Spr. maakte gebruik van lichtbeelden die deden zien het gruwelijke van den krijg, de verschillende wijzen van oorlogvoeren voorheen en thans enz.

De vergadering, die was belegd door afd. van den Socialistebond, werd slechts door een klein getal personen bezocht.

Mede sprak de heer Samson dezer dagen te Appelscha en Oldêrkoop.

Afb. 102. Verslag van de vergadering van de 'Nieuwe Socialistenbond' te Oosterwolde op 12 december 1909. Ik druk dit vrij uitvoerige verslag hier af om de lezer een indruk te geven van het radicale socialisme dat Van der Zwaag en zijn volgelingen predikten. Anti-militarisme en afschaffing van het privaatbezit waren er de voornaamste pijlers van. Bron: De Ooststellingwerper, 18-12-1909.

De Klok constateren dat "allen die wilden stemmen nu wel bij de SDAP zitten".³²⁾ Enige maanden later deelde dezelfde krant mee dat 'De Nieuwe Socialistenbond' was opgeheven.³³⁾ Even later viel ook het doek voor *De Klok*: op 6 juni 1913 kondigde Van der Zwaag aan dat de krant met ingang van 1 juli zou ophouden te bestaan.

De historische betekenis van Van der Zwaag heeft, zoals ik in de voorgaande bladzijden hoop te hebben aangetoond, vooral gelegen in zijn bemiddelende rol tussen de verschillende socialistische stromingen. Daarbij kon hij steunen op een grote persoonlijke populariteit; in de Z.O.-hoek van Friesland moest hij op dit punt alleen in Domela zijn meerdere erkennen.

Het is deze situatie waaruit de toentertijd in Appelscha bestaande politieke verhoudingen moeten worden verklaard. Sinds 1898 was hier de anarchistische richting de sterkste. Dat veel aanhangers daarvan in later jaren toch ter stembus bleven gaan, is te danken geweest aan de grote persoonlijke invloed van Van der Zwaag. Naar in een bericht in een van de laatste nummers van *De Klok* wordt gezegd, beschikte de krant hier tot het laatst toe over een trouwe lezerskring.³⁴⁾ Enigen van hen hadden zelfs geprobeerd Van der Zwaag van zijn voornemen om

de krant op te heffen af te houden. Het hier geschetste beeld wordt bevestigd door een verhaal van een van mijn informanten. Zij wist zich nog te herinneren dat bij haar thuis naast de anarchistische bladen ook altijd *De Klok* werd gelezen. Zelf hadden zij weliswaar geen abonnement, maar zoals vroeger gebruikelijk, werd de krant geruild met een buurtgenoot. Bij haar thuis had men altijd respect voor Van der Zwaag gehouden, zo vertelde zij verder. Het is dit gevoel dat velen ertoe zal hebben gebracht om voor Van der Zwaag de gang naar de stembus te maken. Zij volgden, zoals ik al eerder zei, zowel Van der Zwaag als Domela. En feitelijk waren zij misschien meer 'Socialistenbonders' dan anarchisten. De zwakke kant van Van der Zwaags positie was echter dat om de aanhangers van Domela mee te krijgen geen hechte organisatie kon worden opgebouwd. Daarvoor waren de tegenstellingen tussen de 'vrijen' en de 'parlementairen' inmiddels te groot geworden. Dit bracht Van der Zwaag eerst in botsing met de SDAP, die vond dat hij te weinig deed aan de verkiezingspropaganda. Doch op den duur waren ook de anarchisten niet meer bereid hem te volgen.

De definitieve scheiding heeft zich in Appelscha voltrokken in 1913. Op 30 augustus van dat jaar werd in *De Ooststellingwerver* een vergadering aangekondigd van de Vrije Groep (afb. 103).

Openluchtmeeting,
op ZONDAG 7 SEPTEMBER,
's namidd. 2 uur op een stuk
land bij A. BRUINSMA.

SPREKER:
C. Bonnet v. Leeuwarden.

ONDERWERP, voor de pauze:
De arbeiders en het Onafhankelijkheidsfeest.

Na de pauze:
Parlementaire of directe actie.

ENTREE 10 CENT.   DEBAT VRIJ.

Namens de Vrije Groep te
APPELSCHA.

Afb. 103. Eerste advertentie in De Ooststellingwerver voor een door de 'Vrije Groep' te Appelscha belegde vergadering (augustus/september 1913). Bron: De Ooststellingwerver, 30 augustus 1913.

En omdat ik geen eerder bericht heb kunnen vinden, neem ik aan dat de anarchisten pas toen tot de oprichting ervan waren overgegaan. Dat zij vanaf dat

moment een duidelijk te onderscheiden groep hebben gevormd, bewijzen de vele advertenties voor vergaderingen, meetings, demonstraties e.d., die nadien door hen in dezelfde krant werden geplaatst. Maar het doorslaggevende bewijs voor de niet meer tegen te houden polarisatie levert de advertentie die een van de meest vooraanstaande leden van de groep, Jan Witvoet, op 12 juni 1915 in *De Ooststellingwerf* liet opnemen (afb. 104).

Aan eventueel belanghebbende kiezers in Ooststellingwerf.

Ondergeteekende heeft hiermede de eer U, met 't oog op de a.s. verkiezing, mede te deelen, dat hij èn om gezondheidsredenen èn om principiële redenen,

geen lid van een Raadscollege meer kan en mag zijn.

Dankbaar en met beleefde groeten,

J. WITVOET.

Appelscha, 9 Juni 1915.

Afb. 104. Advertentie waarin J. Witvoet mededeelt om principiële reden af te zien van deelname aan de verkiezingen (1915). Bron: De Ooststellingwerf, 12 juni 1915.

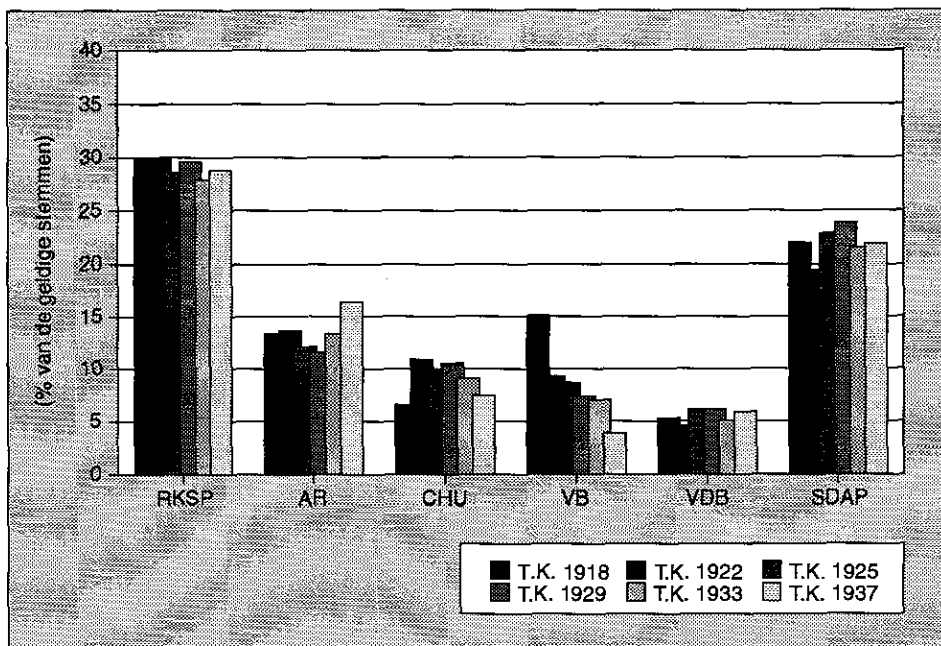
Met het oog op de aanstaande Gemeenteraadsverkiezingen deelt hij daarin aan "eventueel belanghebbende kiezers" mee "dat hij èn om gezondheidsredenen èn om principiële redenen geen lid van een Raadscollege meer kan en mag zijn". Beter dan met deze aan duidelijkheid niets te wensen overlatende woorden van Witvoet kan de veranderde situatie niet worden geïllustreerd. Eindelijk was het ook tot hem doorgedrongen - hij had er meer dan vijftien jaar over gedaan - dat deelname aan verkiezingen niet in overeenstemming was met de anarchistische principes. Dat die mening werd gedeeld door de meesten van zijn medestanders, zal verderop blijken. Hier wil ik er alleen nog op wijzen dat het overgrote deel van de socialisten in Ooststellingwerf inmiddels een andere weg had ingeslagen. Zoals de al genoemde verkiezingsuitslag van 1913 aantoonde, was rond deze tijd de SDAP in alle dorpen van Ooststellingwerf - dus ook in Appelscha - de grootste socialistische partij geworden. Zij die wilden stemmen, en hun aantal was zeker ook in Appelscha niet gering, hadden in de afgelopen jaren de overstap naar de SDAP gemaakt.

De politieke verhoudingen in Nederland tussen 1914 en 1940

Omstreeks de Eerste Wereldoorlog hebben de politieke verhoudingen in

Nederland zich gestabiliseerd. Er waren een zestal grote en middelgrote partijen ontstaan die - zoals achteraf kan worden vastgesteld - tot aan 1940 op een min of meer gelijkblijvende aanhang hebben kunnen rekenen (afb. 105).

Afb. 105. De aanhang van de grote partijen in Nederland (1918-1937). SDAP = Sociaal-democratische Arbeiderspartij, AR = Anti-Revolutionairen, CHU = Christelijk-Historische Unie, VDB = Vrijzinnig-democratische Bond (liberaal), VB = Vrijheidsbond (liberaal), RKSP = Rooms-katholieke Staatspartij.

Bron: A.G.N., deel 14, p. 209.

Daarnaast deden weliswaar meestal enkele tientallen kleinere partijen aan de verkiezingen mee, maar de meeste ervan haalden de kiesdrempel niet en die dat wel lukten, kwamen nooit boven de drie à vier zetels uit. De voornaamste reden voor deze onbeweeglijkheid was zonder twijfel de verzuiling. Met name de drie grote confessionele partijen en de SDAP waren hoe dan ook verzekerd van een vaste aanhang. Daarnaast hebben de veranderingen in het kiesstelsel een belangrijke rol gespeeld.³⁵⁾ De overgang van het districtenstelsel naar het stelsel van evenredige vertegenwoordiging en de invoering van het algemeen mannenkiesrecht in 1917, gevolgd in 1922 door het algemeen vrouwenkiesrecht, maakten aan de overheersende positie van de liberalen voorgoed een einde. De partijen die hun meeste aanhang onder de 'gewone mensen' hadden - de SDAP en de confessionelen - werden daardoor als vanzelf de grootste. Door de invoering van de opkomstplicht werd bovendien voorkomen dat deze grote partijen - zoals, naar we zagen, vroeger nog wel eens gebeurde - zich door het thuisblijven van veel kiezers voor onverwachte tegenvallers zagen geplaatst.

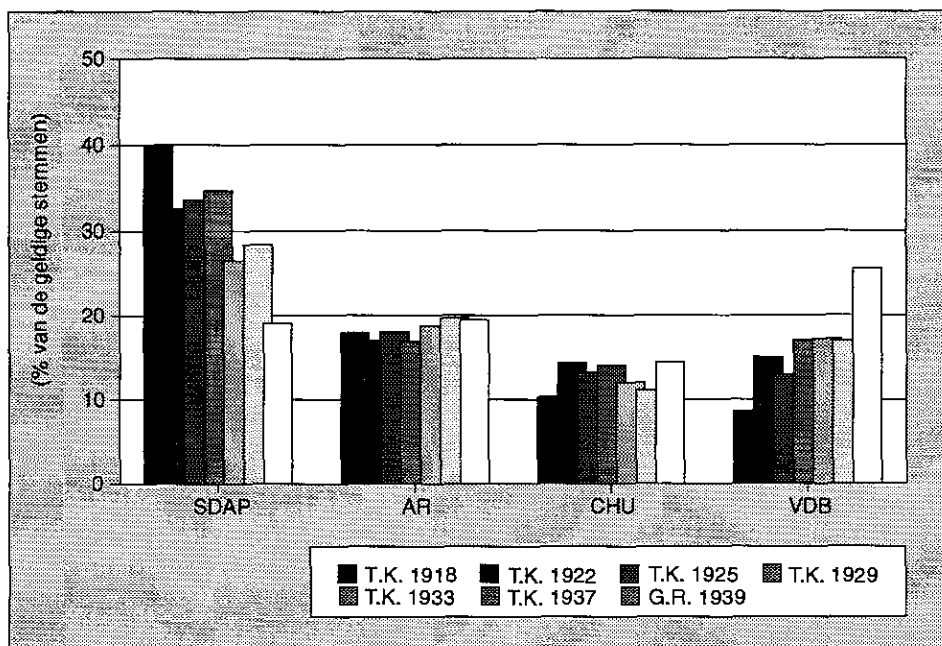
Hoewel de nauwelijks veranderende krachtsverhoudingen tussen de partijen waarschijnlijk het omgekeerde doen verwachten, heerste er in deze jaren echter

geenszins een gezapige rust aan het politieke front.³⁶⁾ Het feit alleen al dat de partijen destijds veel verder van elkaar afstonden dan tegenwoordig, waarborgde een felle onderlinge strijd. Daarbij gaapte de diepste kloof tussen de confessionelen en de socialisten. De eerstgenoemden hebben bijna in de hele tussenoorlogse periode de regeringscoalitie gevormd. De door de achtereenvolgende confessionele kabinetten gevoerde bezuinigingspolitiek die, zoals we zagen, vooral de armsten trof, moest hen wel in botsing brengen met de SDAP. Van haar kant zag de SDAP de confessionele partijvorming als de grootste hinderpaal voor de verwezenlijking van het socialisme. Haar propaganda was er vooral op gericht de talrijke arbeiders onder de confessionele kiezers naar zich toe te trekken. Om dit te voorkomen schilderden de confessionelen de SDAP af als een onbetrouwbare partij, die tegen de christelijke godsdienst was en de bestaande maatschappelijke orde omver wilde werpen. Het voornaamste 'bewijs' voor deze stelling leverde de mislukte revolutiepoging van Troelstra in 1918. Maar ook in het program van de SDAP, dat tot ver in de jaren dertig een sterk marxistisch getint karakter had, konden talrijke aanknopingspunten ervoor worden gevonden. Ik noem als de in de ogen van de confessionelen meest verwerpelijke punten de klassenstrijd, de socialisatie van de produktiemiddelen en de invoering van de socialistische maatschappij. De lezer mag hieraan echter niet de conclusie verbinden dat tussen de overige partijen geen conflicten bestonden. Zelfs de coalitie leed eronder. Met name het in protestantse kring sterk levende anti-papisme - uiteraard eveneens een gevolg van de verzuiling - riep soms grote spanningen op. In de jaren dertig groeide bovendien bij de katholieken de weerzin tegen de harde bezuinigingspolitiek van de anti-revolutionaire minister-president Colijn. Dit laatste zou uiteindelijk in 1939 leiden tot de breuk in de confessionele coalitie.

Zoals uit het voorgaande kan worden opgemaakt, vormde de in de loop van de jaren twintig en dertig toenemende sociale ellende het hoofdpunt van de politieke strijd. Het ging erop lijken dat de politici geen halt aan de economische achteruitgang konden toeroepen. In 1936, op het hoogtepunt van de crisis, waren er in Nederland ongeveer een half miljoen werklozen,³⁷⁾ wat betekende dat enkele miljoenen mensen op de rand van het bestaansminimum moesten leven. De SDAP was lang de enige grote partij, die iets aan hun lot wilde doen. Maar zij kon niets bereiken zolang de coalitie een gesloten front vormde. Het gevoel van machteloosheid dat daardoor bij de mensen ontstond, had tot gevolg dat enige radicale bewegingen de wind in de zeilen kregen. De groei van de CPN en de opkomst van de NSB in de jaren dertig moeten voor het grootste deel hierop worden teruggevoerd. Een niet minder ernstig gevolg was de toenemende sociale onrust, waarvan de munterij op 'De Zeven Provinciën' in 1933 en het Jordaanoproer in 1934 de trieste hoogtepunten vormden. In beide gevallen leidde het gewapende ingrijpen van leger en politie tot het dood schieten van mensen. Zulke gewelddadige acties versterkten op hun beurt de roep om een krachtiger handhaving van het overheidsgezag. Daaruit resulteerde in 1933 het verbod aan ambtenaren om lid te zijn van allerlei revolutionaire organisaties. Tot zover deze korte impressie van de algemene politieke situatie in het tussenoorlogse Nederland. Zij moet dienen als het raamwerk voor de volgende meer gedetailleerde beschrijving van de toestand in Ooststellingwerf en Appelscha.

De politieke verhoudingen in Ooststellingwerf tussen 1914 en 1940

Om een vergelijking met de landelijke ontwikkeling mogelijk te maken neem ik ook hier de verkiezingsuitslagen als uitgangspunt (afb. 106).

Afb. 106. De aanhang van de grote partijen in Ooststellingwerf (1918-1939).

In hoofdlijnen blijken zij nauwelijks van het algemene beeld af te wijken. Een klein aantal grote partijen - in dit geval slechts vier - vertegenwoordigde het merendeel van het kiezersvolk. Over de enigszins andere onderlinge verhoudingen hoef ik na het voorgaande weinig meer te zeggen. Zij sluiten aan bij de hier sinds het eind van de 19e eeuw gegroeide situatie. De enige verandering in deze eeuw bestond hierin dat na 1917 naast de Anti-Revolutionaire Partij de Christelijk-Historische Unie naar voren is gekomen. Ook wat betreft de vrij stabiele aanhang van de partijen kan in hoofdzaak van een bij het landelijk beeld aansluitende ontwikkeling worden gesproken. Eén partij is er echter die een uitzondering hierop vormt - de SDAP. Na aanvankelijk verreweg de grootste partij te zijn geweest, heeft zij eerst in de jaren twintig en daarna nog eens in de jaren dertig een sterke terugval doorgemaakt. Bij deze opvallende neergang moet in het kader van dit onderzoek wat langer worden stilgestaan.

De richting waarin de oorzaak van het afnemende stemmenaantal van de SDAP moet worden gezocht, laat zich na het voorgaande gemakkelijk raden. De SDAP is zo goed als zeker het slachtoffer geworden van de na het einde van de Eerste Wereldoorlog in Ooststellingwerf inzettende economische crisis. De daardoor ontstane grote armoede heeft betrekkelijk veel mensen hier ontvankelijk gemaakt voor radicale denkbeelden. De in de jaren dertig explosief groeiende electorale aanhang van de CPN bevestigt dit vermoeden (afb. 107).

	T.K. 1933	G.R. 1935	T.K. 1937	G.R. 1939
Oosterwolde	5,6	12,6	4,7	4,1
Makkinga	2,9	8,0	4,4	2,5
Nijeberkoop	10,2	14,3	10,1	6,0
Oldeberkoop	2,6	3,7	1,2	1,0
Elsloo	0,8	2,3	3,4	2,2
Langedijke	13,2	13,3	6,1	6,0
Appelscha	22,4	24,8	16,1	15,4
Fochteloo	6,3	6,0	2,5	2,4
Donkerbroek	3,6	7,4	5,2	3,4
Haule	12,1	13,2	9,3	9,2
Haulerwijk	7,8	9,5	7,2	8,6
Gemeente	8,8	11,9	7,3	6,6
Stemdistrict VIII	12,5	15,8	10,0	9,1
Stemdistrict IX	36,1	36,8	25,7	24,3

Afb. 107. De aanhang van de CPN in de dorpen van Ooststellingwerf (1933-1939). (% van de geldige stemmen). Voor Appelscha zijn eveneens vermeld de percentages van de beide stemdistricten, waarin het dorp uiteen viel. De in eerdere jaren door de CPN behaalde stemmenaantallen kunnen verwaarloosbaar klein worden genoemd. Bij de Provinciale Statenverkiezing van 1931 haalde zij in de hele gemeente 2,9% van de geldige stemmen. In stemdistrict VIII en IX bedroegen de percentages resp. 2,2 en 12,4.

Dat het juist deze partij was die veel arbeiders aansprak, kan uit de radicaal-socialistische traditie van de gemeente worden verklaard. Maar ook de NSB heeft van de toenemende onvrede kunnen profiteren (afb. 108).

	P.S. 1935	T.K. 1937	P.S. 1939
Oosterwolde	10,1	5,5	3,3
Makkinga	7,9	2,3	0,8
Nijeberkoop	6,3	2,0	1,0
Oldeberkoop	3,0	0,9	1,3
Elsloo	2,9	1,5	2,5
Langedijke	3,8	0,0	0,0
Appelscha	5,7	2,1	3,0
Fochteloo	8,3	2,5	2,8
Donkerbroek	3,2	1,2	0,8
Haule	9,2	6,9	1,8
Haulerwijk	4,2	3,1	3,9
Gemeente	6,0	2,9	2,5

Afb. 108. De aanhang van de NSB in de dorpen van Ooststellingwerf (1935-1939) (% van de geldige stemmen).

Vergeleken met het landelijk gemiddelde - 1937: 4,2%³⁸⁾ - lijkt Ooststellingwerf geen uitzonderlijke positie in te nemen. Binnen Friesland gezien was de score van de NSB hier na de stad Leeuwarden (3,2%)³⁹⁾ het hoogst. Bij de Provinciale Statenverkiezingen twee jaar eerder had zij in Ooststellingwerf zelfs 6% van de stemmen op zich weten te verenigen, bijna tweemaal zoveel als het Friese gemiddelde (3,2%). Op grond van deze gegevens mag Ooststellingwerf worden gekenschetst als een gebied, waar als gevolg van de uitzonderlijk slechte sociaal-economische toestand de radicale partijen een gunstige voedingsbodem vonden.

Dat onder deze ontwikkeling vooral de SDAP heeft geleden, lijkt op het eerste gezicht vreemd omdat die partij geen verantwoordelijkheid voor het falende sociaal-economische beleid droeg. De oorzaak lag dan ook grotendeels in factoren, die zij zelf nauwelijks in de hand had. Zo werd door de ellende vooral die maatschappelijke groep getroffen onder wie de SDAP veel aanhang had: de arbeiders in het landbouw- en veenbedrijf. De partijen met een sociaal meer gevarieerde achterban hadden bijgevolg minder last van het verschijnsel. Een andere belangrijke factor was ongetwijfeld het in de ogen van veel mensen tweeslachtige optreden van de partij. De SDAP mocht dan landelijk geen verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid dragen, op provinciaal en gemeentelijk niveau deed zij dat wel. Voor Ooststellingwerf is bewijsbaar dat de partij hierdoor meer dan zij wilde met het verwerpelijke bezuinigingsbeleid werd vereenzelvigd.

Om zich een beeld van de politieke machtsverhoudingen in de gemeente te kunnen vormen heb ik een overzicht gemaakt van de samenstelling van de Gemeenteraad en het College van B. en W. (afb. 109).

	SDAP	Vrijz. Dem.	AR	CHU	Overigen
1919	5	4	3	2	1 (Volkskiesvereniging)
1923	4	3	2	2	2 (Lijst Ter Borgh) 2 (Plattelandsbond)
1927	4	3	3	2	3 (Plattelandsbond)
1931	5	3	3	2	2 (Plattelandsbond)
1935	4	4	3	2	2 (CPN)
1939	3	4	3	2	1 (CPN) - 1 (TBN) 1 (Neutrale Partij)
1919-1923 : 1 SDAP-wethouder					
1931-1935 : 1 SDAP-wethouder					
1935-1939 : 1 SDAP-wethouder					
1939 : 1 SDAP-wethouder					

Afb. 109. De samenstelling van de Gemeenteraad en het College van B. en W. van Ooststellingwerf (1919-1940).

We zien daaruit dat de SDAP gedurende bijna de hele tussenoorlogse periode de grootste fractie in de Raad heeft gevormd en meestal eveneens vertegenwoor-

digd was in het dagelijks bestuur van de gemeente. Door deze positie praatte zij mee over het gemeentelijke sociale beleid en droeg er mede de verantwoordelijkheid voor. Dat de mogelijkheden van dat beleid grotendeels door de rijks-overheid werden bepaald, legde minder gewicht in de schaal. De partij laadde op z'n minst de schijn op zich erbij betrokken te zijn. Voor welke dilemma's de SDAP daardoor werd geplaatst, moge blijken uit de volgende voorbeelden.

In maart 1921 sprak het SDAP-gemeenteraadslid A. Kleistra B. en W. aan over de te lage lonen in de werkverschaffing in de Weperpolder.⁴⁰⁾ Volgens hem zou de gemeente het voortouw moeten nemen om tot een verbetering ervan te komen. De burgemeester weigerde en Kleistra's voorstel werd met twaalf tegen twee stemmen (hijzelf en zijn partijgenoot J. Kleistra) verworpen. De SDAP-fractie trok in dit conflict dus niet één lijn.

Nog hetzelfde jaar ontstond er een conflict tussen Kleistra en B. en W. over de hoogte van de gemeentelijke heffing op de vermogensbelasting.⁴¹⁾ B. en W. stelden 50 procenten voor, Kleistra wilde een verhoging tot de door de regering maximaal toegestane 100 procenten. Ook nu werd zijn voorstel met alleen hemzelf en zijn fractiegenoot A. Hoekstra uit Appelscha voor verworpen.

Een volgend conflict liet niet lang op zich wachten. In maart 1922 deelde de burgemeester de Raad mee dat het eerder genomen besluit om een toeslag te geven aan de arbeiders in de werkverschaffing door de Kroon was vernietigd.⁴²⁾ A. Kleistra had hier kennis van gehad, maar was desondanks doorgegaan met actie ervoor te voeren. Dat kwam hem te staan op een schrobbering van de burgemeester. Hij zou zich schuldig hebben gemaakt aan misleiding van de arbeiders, en dat terwijl in het algemeen gesproken de werkverschaffing hier goed geregeld was. Kleistra reageerde met zijn ontevredenheid uit te spreken over het beleid van de SDAP-wethouder, Ter Borgh, maar zijn fractiegenoot Hoekstra stelde zich op aan de kant van het College - "U is mis Kleistra, U hoort excuus aan de burgemeester te vragen".

Aan het eind van hetzelfde jaar kwam Kleistra nog eens op de zaak terug.⁴³⁾ Hij wilde dat de burgemeester tijdens een audiëntie bij de minister een nieuw pleidooi voor de regeling zou houden. Volgens de SDAP was het dringend noodzakelijk dat er een loonsverbetering in de werkverschaffing kwam en de uitsluiting van de vrijgezellen van de werkverschaffing ongedaan werd gemaakt. De burgemeester weigerde omdat hij een tweede poging zinloos achtte, waarna het voorstel met alleen de SDAP voor werd verworpen.

Hoe moeilijk de positie was waarin de SDAP zich bevond, trad nog duidelijker aan het licht tijdens de grote staking in de werkverschaffing in 1925. Op de gebeurtenis zelf kom ik in het volgende hoofdstuk uitvoerig terug, omdat Appelscha een van de brandpunten van de staking was. Om te kunnen begrijpen waar het hier over ging, moet de lezer echter alvast weten dat de stoot tot de staking vooral door de communisten en anarchisten was gegeven. Bij de zitting die de Gemeenteraad aan de staking wijdde, moest de SDAP-woordvoerder Kleistra allereerst vaststellen dat B. en W. zijn verzoek om een spoedvergadering te houden eenvoudigweg naast zich neer hadden gelegd.⁴⁴⁾ Met betrekking tot de staking zelf merkte hij op dat hij de grieven van de stakers kon billijken, maar het door hen gekozen actiemiddel afwees. Een weinig consequent standpunt - wat viel er voor de arbeiders in de werkverschaffing langs wettige weg te bereiken? - dat nog ongeloofwaardiger werd door zijn verwijt

aan de burgemeester, dat die door de afkondiging van de kleine staat van beleg had meegeholpen de staking te breken. De burgemeester, Falkena, had dan ook een gemakkelijke prooi aan de SDAP-woordvoerder. "De SDAP is met de zaak verlegen", "er is immers in de gemeente veel voor de arbeiders gedaan", zo hield hij Kleistra voor. De SDAP had zich eerder in de Gemeenteraad met de lonen akkoord verklaard, terwijl zij zich nu achter de veel hogere eisen van de stakers opstelde. En om Kleistra volledig monddood te maken wees hij op de houding van de SDAP-partijtop, die zich in niet mis te verstane woorden van de staking had gedistantieerd. Dus, zo concludeerde de burgemeester, "Stenhuis - op dat moment voorzitter van het NVV⁴⁵⁾ - zou precies hetzelfde hebben gedaan" als ik. Over de dwangpositie waarin de SDAP zich bevond, werd ook gesproken door een ander Gemeenteraadslid van die partij, G. Akkerman.⁴⁶⁾ Volgens hem mocht de burgemeester de SDAP niet verwijten de anarchie te bevorderen. "Wij doen juist alles om de anarchistische geest weg te krijgen" door te streven naar organisatie van de arbeiders. Maar met name onder de landarbeiders hebben we daarmee helaas weinig succes. Twee maanden later zou de SDAP bij de Tweede Kamerverkiezing de rekening voor haar tweeslachtige houding gepresenteerd krijgen. Terwijl landelijk een winst werd behaald van 3½% (van 19,4% in 1922 tot 22,9% in 1925) moest men in Ooststellingwerf genoeg nemen met een bescheiden 1% (van 32,6 naar 33,6%). Nog slechter verging het de partij in 1927 bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten en de Gemeenteraad, waarbij resp. 20,8% en 26,2% van de stemmen werd behaald.⁴⁷⁾ Het eerstgenoemde percentage betekende een tot dan toe absoluut laagterecord.

In de volgende jaren verslechterden de levensomstandigheden van de arbeiders verder zonder dat de SDAP bij machte was daar iets aan te doen. In het voorjaar van 1929 deed zij het voorstel in de Raad om f 5000,- extra uit te trekken voor steun aan de werklozen.⁴⁸⁾ Het voorstel kreeg echter van niet een van de andere partijen steun, sterker, men wees het als goedkope verkiezingspropaganda - begin juli zou er voor de Tweede Kamer moeten worden gestemd - van de hand.⁴⁹⁾ En omdat ook de SDAP kon weten dat een dergelijke maatregel door een ministerieel veto zou worden getroffen, had zij inderdaad de schijn tegen zich.

Omdat de verkiezingen voor de Gemeenteraad in 1931 gunstiger voor de SDAP waren uitgevallen - doorslaggevend was dat er nu samen met de vrijzinnig-democraten een 'linkse' meerderheid in de Raad was - aanvaardde de al meermalen genoemde A. Kleistra in dat jaar het wethouderschap. Naar eigen zeggen deed hij dat met tegenzin - "persoonlijk had ik liever in de oppositie gebleven" - maar wegens de "ernstige tijden" meende hij zich niet aan zijn verantwoordelijkheid te mogen onttrekken.⁵⁰⁾ Voorvoelde hij al hoe zwaar hij het nog zou krijgen? In januari 1932 braken in de naburige gemeente Schoterland onlusten uit in de werkverschaffing; 15 arbeiders werden gearresteerd, omdat zij hun bazen met schoppen en vorken hadden bedreigd. Bang dat de onrust naar Ooststellingwerf zou overslaan - met name in Appelscha heerste een geest van verzet - waren Kleistra en zijn partijgenoot H. Vondeling de werkverschaffingsprojecten afgegaan om de arbeiders van staken af te houden.⁵¹⁾ Daarin waren zij geslaagd, maar intussen had de burgemeester zonder Kleistra's medeweten wederom de kleine staat van beleg afgekondigd. Tijdens een eind

januari gehouden zitting van de Gemeenteraad kwam de SDAP met de eis dat die maatregel onmiddellijk werd ingetrokken. De burgemeester, daarin gesteund door de overige fracties, meende echter geen gevolg hieraan te kunnen geven zolang in de omringende gemeenten de rust niet was teruggekeerd. Bij deze gelegenheid gaf het Appelschaaster raadslid J. Zwart (Plattelandsbond) de volgende verklaring voor het naar zijn mening "zenuwachtige" handelen van Kleistra: "de SDAP heeft de arbeiders niet meer achter zich, want die zien dat het nu tijd is om te agiteren". En hoewel Kleistra het tegendeel beweerde, bewijzen de verkiezingsuitslagen van de volgende jaren dat Zwart niet helemaal ongelijk had.

Hiermee sluit ik de bewijsvoering af. Volgens mij mag het een vaststaand feit heten dat de SDAP hier in de twintiger en dertiger jaren grote moeite heeft gehad het vertrouwen van de arbeiders te behouden. Door mee te praten in de Raad en deel te nemen aan het bestuur van de gemeente wekte de partij de indruk zich aan het bestaande maatschappelijke en politieke systeem te willen conformeren. Die indruk werd nog versterkt door haar tweeslachtige houding tegenover de 'wilde acties' van 1925 en 1932. En had zij nu nog maar iets kunnen bereiken, doch de meerderheid van B. en W. en de andere partijen waren doorgaans niet bereid aan welk voorstel van de SDAP dan ook hun medewerking te verlenen. Er werd reeds al het mogelijke gedaan, extra-uitgaven zouden toch door de minister worden afgewezen, zo werd de SDAP voortdurend voorgehouden. Dat de partij desondanks steeds weer met voorstellen kwam, zal natuurlijk allereerst zijn ingegeven door een gevoel van medeleven met de arbeiders in de werkverschaffing, maar ongetwijfeld ook door de dreiging het initiatief volledig aan de radicalere partijen en groepen te verliezen. De relatief grote aanhang die met name uiterst 'linkse' groepen als anarchisten en communisten in Ooststellingwerf hadden, vormde voor de SDAP een voortdurende zorg. Dit was de nawerking van de scheiding in het socialistische kamp, die voor de landelijke politiek niet zoveel betekenis had, maar op regionaal en plaatselijk niveau hier en daar lang haar invloed heeft doen gevoelen. In feite heeft de SDAP in Ooststellingwerf de 'anarchistische geest' nooit helemaal kunnen 'overwinnen'.

De aanhang van het anarchisme en communisme

Om de invloed van de anarchisten en communisten te kunnen vaststellen moet ik nog enig aanvullend cijfermateriaal verstrekken. Voor de communisten is dat vrij eenvoudig te halen uit de verkiezingsuitslagen, die ik mede met het oog hierop per dorp heb uitgesplitst. Dan blijkt dat de CPN haar aanhang voornamelijk had in de typische 'arbeidersdorpen' van Ooststellingwerf - Appelscha en Haulerwijk. Het onderlinge verschil tussen beide dorpen was echter zo groot dat alleen Appelscha met recht als een bolwerk van het communisme kan worden betiteld. In 1933 werd de CPN in dit dorp de grootste partij. Van haar totale stemmenaantal in de gemeente kwam in dat jaar bijna de helft uit Appelscha (267 van de 572 stemmen, dat is 47%). Twee jaar later bij de Gemeenteraadsverkiezing zouden de cijfers zelfs nog sprekender zijn. De CPN kreeg toen in Appelscha 24,8% van de stemmen tegenover de SDAP slechts 22,6%. In het toen op de tweede plaats komende Oosterwolde lag het percentage communis-

tische stemmen op 12,6; in Haulerwijk op 9,5. Zoals al uit de cijfers van 1937 blijkt, heeft de CPN de kiezers niet langdurig aan zich kunnen binden; alleen in Appelscha bleef zij een grote partij. Bij de laatste voor de Tweede Wereldoorlog gehouden verkiezing, die voor de Gemeenteraad in juni 1939, haalde zij hier 15,4% van de stemmen, dat was ruim tweemaal zoveel als in de hele gemeente (6,6%). Als we bij de vergelijking van de stemmenpercentages ook de andere partijen in de beschouwing betrekken komt vast te staan dat de winst van de CPN in elk geval voor een deel ten koste is gegaan van de SDAP. De plaats die er ook in dit opzicht het meeste uitspringt, is Appelscha. Hier haalde de SDAP in 1933 nog maar 18,4% van de stemmen. Het is vooral dit cijfer dat bewijst dat Zwart gelijk had met zijn opmerking, dat de SDAP bezig was haar greep op de arbeiders te verliezen.

Zoals ook uit de bovengenoemde cijfers blijkt, was de toenemende invloed van het communisme een betrekkelijk late ontwikkeling. De beweging die aanvankelijk de meeste greep op de 'linkse' radicalen kreeg, was het anarchisme. De geschiedenis van deze beweging heb ik gevolgd tot het moment dat zij zich in 1913 opnieuw ging organiseren. Hoe het haar in de volgende jaren in kwantitatief opzicht is vergaan, zal ik nu beschrijven.

Voor het anarchisme laten zich veel moeilijker cijfers over de aanhang bijeenbrengen dan voor het communisme. Dit is het gevolg van het feit dat de groep als geheel - wat ieder lid afzonderlijk in het stemhokje heeft gedaan, weet natuurlijk niemand - zich in deze jaren keurig aan de leer van Domela heeft gehouden en niet heeft meegedaan aan verkiezingen. De terugtreding van Jan Witvoet uit de Gemeenteraad in 1915 mag worden beschouwd als het afscheid van het anarchisme van het 'gewone politieke bedrijf'. Derhalve staan ons voor het meten van zijn aanhang geen exacte cijfers ter beschikking. Met behulp van enige aanvullende gegevens over de verkiezingsuitslagen kunnen alleen schattingen daarvan worden gemaakt.

Een eerste aanwijzing leveren de bij de meeste verkiezingsuitslagen vermelde aantallen niet-uitgebrachte en ongeldige stemmen. Het zal echter duidelijk zijn dat die getallen niet zonder meer met de anarchistische aanhang gelijk mogen worden gesteld. Er waren ook mensen die om andere redenen niet aan verkiezingen wensten deel te nemen of die door ziekte e.d. niet konden verschijnen. Dankzij de beschikbaarheid van meer gegevens over de thuisblijvers kunnen echter van sommige verkiezingen de cijfers nader worden geanalyseerd. Doordat in de twintiger jaren in Ooststellingwerf een groot aantal mensen zich aan de opkomstplicht onttrok, heeft de gemeente na de verkiezingen van 1922, 1925 en 1929 lijsten laten aanleggen van 'nalatige kiezers'.⁵²⁾ Bedoeling ervan was tegen de daarop voorkomende personen een strafvervolgning in te stellen. Op het zich onttrekken aan de opkomstplicht stond een voor die tijd zeer hoge boete van f 3,--.⁵³⁾ De autoriteiten zijn echter alleen in 1925 en 1929 tot handelen overgegaan. De politie kreeg opdracht bij de op de lijst voorkomende mensen langs te gaan en te vragen naar de reden van hun handelwijze. Daarvan werd aantekening gemaakt, waarna justitie bepaalde of al of niet van een opzettelijke wetsovertreding sprake was. Door deze gegevens te kwantificeren kan men zich een beeld vormen van de omvang van het verschijnsel alsmede van de motieven die betrokkenen tot hun daad heeft gebracht.

Om te kunnen vaststellen of in Ooststellingwerf van een uitzonderlijke situatie

mag worden gesproken, moet ik eerst stilstaan bij vergelijkbare cijfers uit andere gebieden. Het was namelijk beslist niet zo dat de doorvoering van de opkomstplicht alleen in Ooststellingwerf op problemen stuitte. Uit een artikel in de *Leeuwarder Courant* van 6 juli 1918 kan men opmaken dat er van begin af aan grote weerstand tegen heeft bestaan. Sommige mensen, zo merkt de redacteur van de krant wat pathetisch op, zouden zelfs hebben geweeklaagd "over den drukkenden dwang van den stemplicht". Maar daar bleef het niet bij. Een toenemend aantal kiezers - ik zal zo meteen cijfers noemen - blijkt zich in de twintiger jaren aan de opkomstplicht te hebben onttrokken. In 1925 was de situatie zelfs zover uit de hand gelopen dat de regering het voorstel deed de strafrechtelijke sanctie erop af te schaffen.⁵⁴⁾ Het voorstel haalde het niet. In een commentaar schreef de *Leeuwarder Courant*: "Maar de zaak zal er niet veel door veranderen. Behalve misschien in de kleine gemeenten, zal blijken dat de wet niet te handhaven is". Omdat wegens de omvang van het verschijnsel in de grote steden daar een strafrechtelijke vervolging ondoenlijk was, kon dus van een ernstige vorm van rechtsongelijkheid worden gesproken.

Om hoeveel wetsovertreders ging het?⁵⁵⁾ In het hele land had in 1918 ongeveer 11½% van de kiezers niet gestemd. In 1922 en 1925 liep het percentage op tot 13½%. Sindsdien trad waarschijnlijk door het strengere vervolgingsbeleid een daling in. In 1929 was het percentage terug op 11½%. In de regel was het aantal thuisblijvers bij de verkiezingen voor de Gemeenteraad en Provinciale Staten aanzienlijk groter dan bij de Kamerverkiezingen. Bij de stemming voor Provinciale Staten in 1919 bleef in Friesland 16,7% van de kiezers weg, in 1923 18,2% en in 1927 16,5%.⁵⁶⁾ Dat was in deze provincie ongeveer tweemaal zoveel als bij de Kamerverkiezingen: 9,1% in 1922 en 8,1% in 1925. Telt men bij die laatstgenoemde cijfers het percentage ongeldig uitgebrachte stemmen op dan komt men uit op resp. 11,3% en 10,8%.⁵⁷⁾ Hieruit kunnen we concluderen dat in Friesland het aantal niet-stemmers in het algemeen onder het landelijke gemiddelde lag.

Zowel in het hele land als in Friesland kwamen echter grote verschillen van plaats tot plaats voor. De kroon spanden in de regel de grote steden van Holland. In 1918 had in Amsterdam 18% en in Rotterdam 25% van de kiezers niet of ongeldig gestemd.⁵⁸⁾ Men kan zich voorstellen dat bij een dergelijke omvang van het verschijnsel een strafrechtelijke vervolging uitgesloten was. Ook in een stad als Leeuwarden was in de regel het aantal thuisblijvers aanzienlijk. In 1919 kwam daar bij de Provinciale Statenverkiezing meer dan 15% van de kiezers niet op.⁵⁹⁾ Bij de Tweede Kamerverkiezing van 1922 was dit percentage echter veel lager: 9,4% van de kiezers meldde zich niet, 3% stemde ongeldig.⁶⁰⁾ Voor de Tweede Kamerverkiezingen van 1925 en 1929 bedroegen deze cijfers bij elkaar geteld resp. 11,4% en 11,6%.⁶¹⁾ De Provinciale Statenverkiezing van 1927 laat vervolgens weer een uitschieter zien tot 17%.⁶²⁾ Op het Friese platteland lagen de cijfers veelal lager. Bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1919 bracht in Hennaarderadeel 91,7% van de kiezers een geldige stem uit; in Baarderadeel bleef slechts 10,5% van de kiezers thuis, in Gaasterland 12,1%.⁶³⁾ Ik noem hier met opzet enige getallen van verkiezingen voor Provinciale Staten en Gemeenteraad, omdat de uitkomsten daarvan wegens het in de regel grotere aantal thuisblijvers als een soort bovengrens mogen worden beschouwd.

stem- bureau	Dorp	1922		1925		1929	
		Ongeldige stemmen	niet-uitgebrachte stemmen	Ongeldige stemmen	niet-uitgebrachte stemmen	Ongeldige stemmen	niet-uitgebrachte stemmen
I	Oosterwolde	-	11,5	3,3	5,7	-	-
II	Oosterwolde	-	10,9	3,2	8,1	4,3	5,1
III	Makkinga	-	12,6	3,4	10,6	4,0	8,2
IV	Nijeberkoop	-	11,5	5,4	9,7	6,3	9,5
V	Oldeberkoop	-	11,8	2,4	9,9	2,5	6,8
VI	Eisloo	-	12,2	2,1	8,9	3,6	6,9
VII	Langedijke	-	4,9	2,8	7,3	2,8	5,7
VIII	Appelscha	-	8,3	5,3	9,5	9,1	9,1
IX	Appelscha	-	14,1	8,7	19,2	13,8	10,5
X	Fociteloo	-	8,6	3,3	6,2	3,8	3,8
XI	Donkerbroek	-	9,5	3,0	10,0	3,2	7,8
XII	Haule	-	9,2	2,6	11,0	4,3	11,8
XIII	Haulerwijk	-	6,2	3,7	7,3	2,4	4,3
XIV	Haulerwijk	-	11,1	4,7	11,0	4,3	8,9

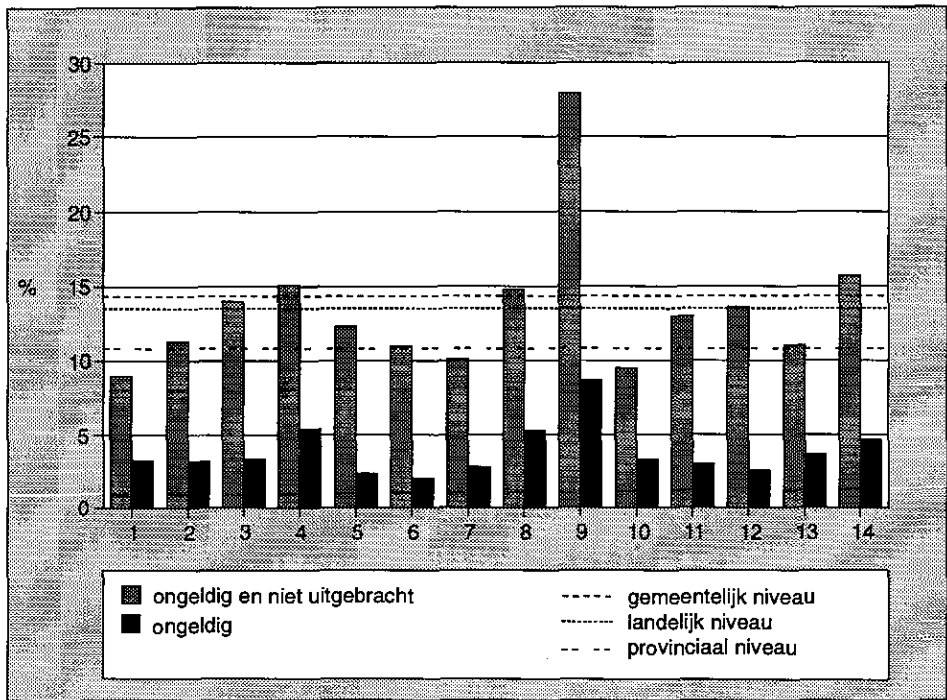
Afb. 110. Aantal ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen per stembureau in 1922, 1925 en 1929 (in % van het aantal stemgerechtigden). Bron: G.A., Inv. no. 544 (Lijsten van nalatige kiezers uit 1922, 1925 en 1929). De in deze lijsten opgegeven aantallen wijken om mij onbekende redenen iets af van de aantallen, die met behulp van de verkiezingsuitslagen (zie afb. 115) kunnen worden berekend.

Vergelijken we hiermee de cijfers van Ooststellingwerf dan blijkt deze gemeente hoog te scoren. Bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1918, 1922 en 1925 bedroeg het percentage ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen te zamen resp. 13,5 - 14,0 en 14,2, dus ruimschoots boven het 'Friese gemiddelde'.⁶⁴⁾ Bij de Provinciale Statenverkiezing van 1923 werden deze percentages zelfs nog verre overtroffen. Volgens een in het gemeentearchief bewaard gebleven brief van 17 april 1923 hadden 1057 mensen - dat is 17,3% van alle kiezers - zich aan de opkomstplicht onttrokken.⁶⁵⁾

Uit een in het begin van de twintiger jaren tussen de burgemeester en het kantongerecht te Heerenveen gevoerde briefwisseling kan worden opgemaakt dat hier tot 1925 geen vervolging van de overtreders heeft plaatsgevonden.⁶⁶⁾ Dat was gebeurd uit praktische overwegingen, want zoals de griffier van het kantongerecht letterlijk aan de burgemeester schreef "zo'n massa was niet te verwerken". Bij de Tweede Kamerverkiezing van 1925 is men echter van die lijn afgeweken. Op 7 juli van dat jaar werd door het Openbaar Ministerie aan de burgemeester aangekondigd dat er tot vervolging zou worden overgegaan.⁶⁷⁾ Het is toen dat in opdracht van de burgemeester een lijst van thuisgebleven kiezers is gemaakt, die niet alleen de namen vermeldt, maar ook de door de politie vastgestelde redenen van het verzuim. Over een soortgelijke lijst kunnen we beschikken voor de Kamerverkiezing van 1929. Uit eerder tijd is er dan nog een in 1922 opgestelde namenlijst, waarmee verder niets is gedaan omdat geen vervolging heeft plaatsgevonden.⁶⁸⁾ Aan de hand van deze gegevens kunnen voor Ooststellingwerf de omvang en de oorzaken van het verschijnsel vrij diepgaand worden onderzocht.

Als eerste heb ik uit de drie lijsten een overzicht samengesteld van de percentages ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen per stembureau (afb. 110). Voor 1922 ontbreken helaas de eerstgenoemde cijfers, voor 1929 zullen we het moeten doen zonder de cijfers van stembureau I in Oosterwolde. De belangrijkste conclusie die de lezer meteen zal opvallen, is dat er feitelijk in Ooststellingwerf maar één plaats is geweest - Appelscha - en in die plaats hoofdzakelijk één stembureau - nummer IX - waar het verschijnsel zich werkelijk op grote schaal heeft voorgedaan. Het verschil is zelfs zo markant dat ik meen te mogen spreken van een typisch 'Appelschaaster verschijnsel', waarvoor een specifiek voor deze plaats geldende oorzaak moet bestaan. En als de zaak zo ligt, lijkt mij dat maar een te kunnen zijn: de invloed van het anarchisme.

Dat dit de verklaring is wordt bevestigd door de spreiding van het verschijnsel: in 1925 kwam bijna 20% van de thuisblijvers uit het stembedict IX (afb. 111). Tot dit district behoorde het deel van het dorp benoorden de vaart, inclusief de buurtschap Ravenswoud. Hier, 'yn 'e wiken', zoals dit gedeelte van Appelscha toen nog werd genoemd, woonden verreweg de meeste veen- en landarbeiders alsmede kleine zelfstandige verveners en boertjes, die vroeger hetzelfde beroep hadden uitgeoefend. Onder hen had het anarchisme traditioneel zijn grootste aanhang. Een nadere bevestiging hiervan geven de verklaringen, die de betrokkenen voor hun handelwijze gaven. In 1925 lieten in Appelscha 32 ondervraagden - 6 in stembedict VIII en maar liefst 26 in stembedict IX - er geen misverstand over bestaan, hoe zij over het instituut 'verkiezingen' dachten. "Ze hadden er geen belang bij", "deden aan die zwendel niet mee" of "hadden gewetensbezwaren".

Afb. 111. Het percentage ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen in Ooststellingwerf in 1925 in vergelijking met het landelijk en provinciaal niveau. (Zie voor de bij de nummers behorende kiesdistricten afb. 110).

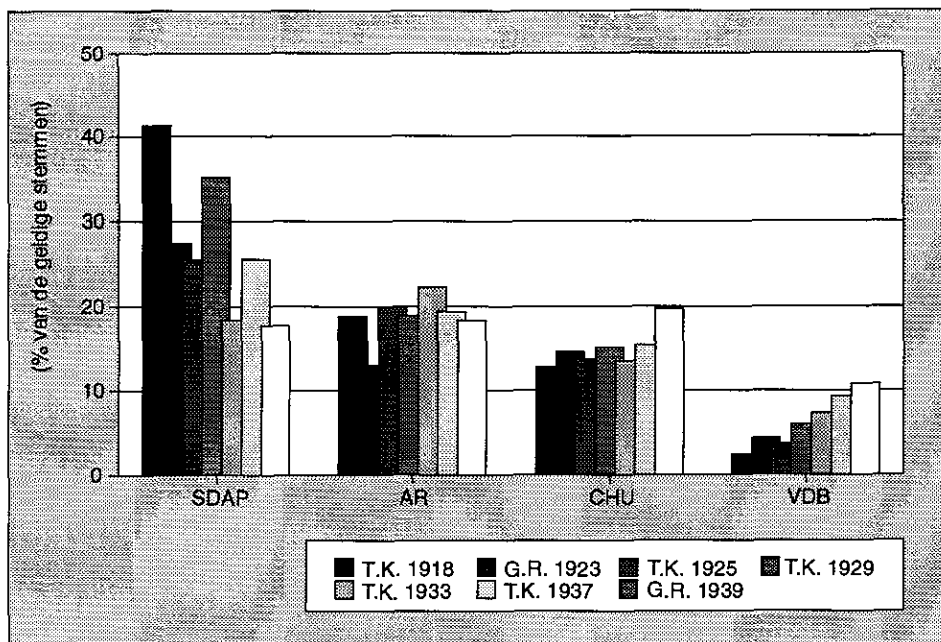
In de andere dorpen kwam een dergelijke principiële stellingname veel minder voor. In Donkerbroek gaven acht, in Oosterwolde vier en in Haulerwijk slechts twee mensen een soortgelijk antwoord aan de politie. De meeste thuisblijvers in Appelscha onder wie, zoals mijn informanten mij verzekerden, eveneens vele actieve anarchisten, verscholen zich echter achter een smoes. "Ik was ziek", "kon zover niet lopen", "had het te druk" of "kon niet bij de kinderen weg", probeerden zij de politie wijs te maken. Hiernaast noemden mijn informanten nog de namen van enige overtuigde anarchisten die niet op de lijst voorkomen. Waarschijnlijk, maar daar kan natuurlijk geen zekerheid over worden verkregen, hebben zij een bijdrage geleverd aan het in Appelscha eveneens zeer hoge aantal ongeldige stemmen. Dit laatste vormt zonder twijfel de verklaring voor de afname van het aantal niet-stemmers in later jaren. In 1929 liet niet een van de ondervraagden nog een duidelijk anarchistisch geluid horen. In dit opzicht lijkt van een succes van het gevoerde vervolgingsbeleid te mogen worden gesproken. De sterke stijging van het aantal ongeldige stemmen in dat jaar doet echter vermoeden dat de meesten niet echt tot inkeer waren gekomen.

Uit deze gegevens kan worden opgemaakt dat het anarchisme in de jaren twintig alleen nog in Appelscha een belangrijke politieke kracht is geweest. Een precieze berekening van zijn aanhang valt echter ook op grond van de bovengenoemde cijfers niet te maken, omdat we over de motieven van de niet-stem-

mers niet volledig zijn geïnformeerd. Om tenminste een verantwoorde schatting te kunnen geven ben ik uitgegaan van het verschil tussen het percentage ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen in Appelscha en in de overige dorpen van Ooststellingwerf. Voor de drie hier genoemde verkiezingsjaren komt men dan tot getallen tussen de 10% en 20%.

De politieke verhoudingen in Appelscha

Wat betreft de partijen die aan de verkiezingen deelnamen, kan ik verwijzen naar de onderstaande grafiek (afb. 112).

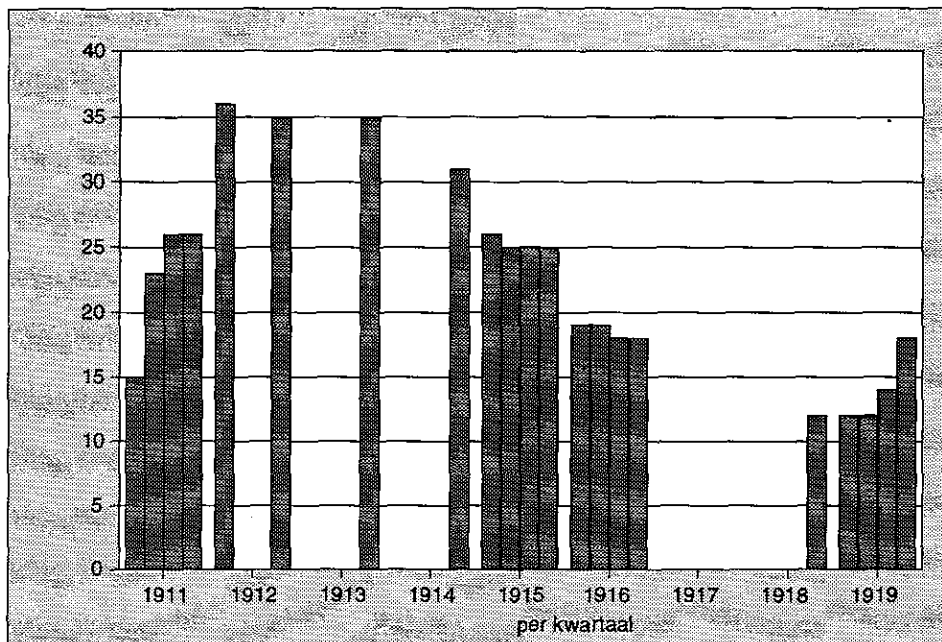

Afb. 112. De aanhang van de grote partijen in Appelscha (1918-1939) (% van de geldige stemmen).

Nu echter is vastgesteld dat de anarchisten als daarin niet genoemde groep wel degelijk een grote invloed hebben gehad, wil ik proberen hun omvang nog wat preciezer te bepalen.

Zoals mij door mijn informanten werd verteld, moeten onder de aanhangers van het anarchisme verschillende groepen worden onderscheiden. Naast een min of meer vaste kern van trouwe volgelingen waren er mensen, die slechts af en toe een vergadering bijwoonden, die wel eens hebben meegedaan of die hoogstens met de beweging sympathiseerden. Iets om zich over te verwonderen is dat niet. Men kan dit verschijnsel vergelijken met de fluctuerende kiezersaanhang van de 'gewone' politieke partijen. Het is uit het bestaan van dergelijke randgroepen dat de winst- en verliesrekening van de verschillende socialistische stromingen in deze tijd moet worden verklaard. Daarbij aannemende dat mijn

methode om de aanhang van het anarchisme af te meten aan het aantal niet-stemmers betrouwbaar is, meen ik te kunnen vaststellen dat de anarchistische beweging in de twintiger jaren een behoorlijke groei heeft doorgemaakt. Naar we in het volgende hoofdstuk zullen zien, stemt dit onderzoeksresultaat overeen met de gegevens over de in deze tijd door haar ontplooide activiteit. Gezien het tussen 1918 en 1925 sterk dalende aantal SDAP-stemmers is de winst van de anarchisten zeker voor een deel van die partij afkomstig geweest. Daarop wijst ook het zeer moeilijke bestaan van de lokale SDAP-afdeling, waarvan ik de lotgevallen in onderstaande grafiek heb samengevat (afb. 113 en 114).

Afb. 113. Leden van de afdeling Appelscha van de SDAP (1911-1919). Bron: Archief van de SDAP, no. 659, 661, 662a, 662b en 881.

Blijkens een onder afb. 114 afgedrukte brief van 21 oktober 1920 werd de afdeling aan het eind van dat jaar opgeheven. Ze leed op dat moment al enige jaren een kormervol bestaan. Uit een brief van 15 oktober 1919 blijkt dat sinds juni 1916 geen enkele betaling van contributie meer bij de secretaris van de gewestelijke federatie was binnengekomen. Uit een andere brief van 19 oktober 1921 blijkt dat de afdeling in september 1921 werd heropgericht. Een lang leven was haar echter ook toen niet beschoren. In 1923 is zij opnieuw ten onder gegaan. Kan voor de periode voor 1920 nog worden gezegd dat de neergang van de partijafdeling enigszins werd 'gecompenseerd' door het bloeiende bestaan van de afdeling van de landarbeidersbond van het NVV - zie voor meer informatie hierover het volgende hoofdstuk - in 1923 ging ook de sociaal-democratische vakbeweging in Appelscha ter ziele. Van 1923 tot eind 1926 heeft er niet een sociaal-democratische organisatie in Appelscha bestaan.

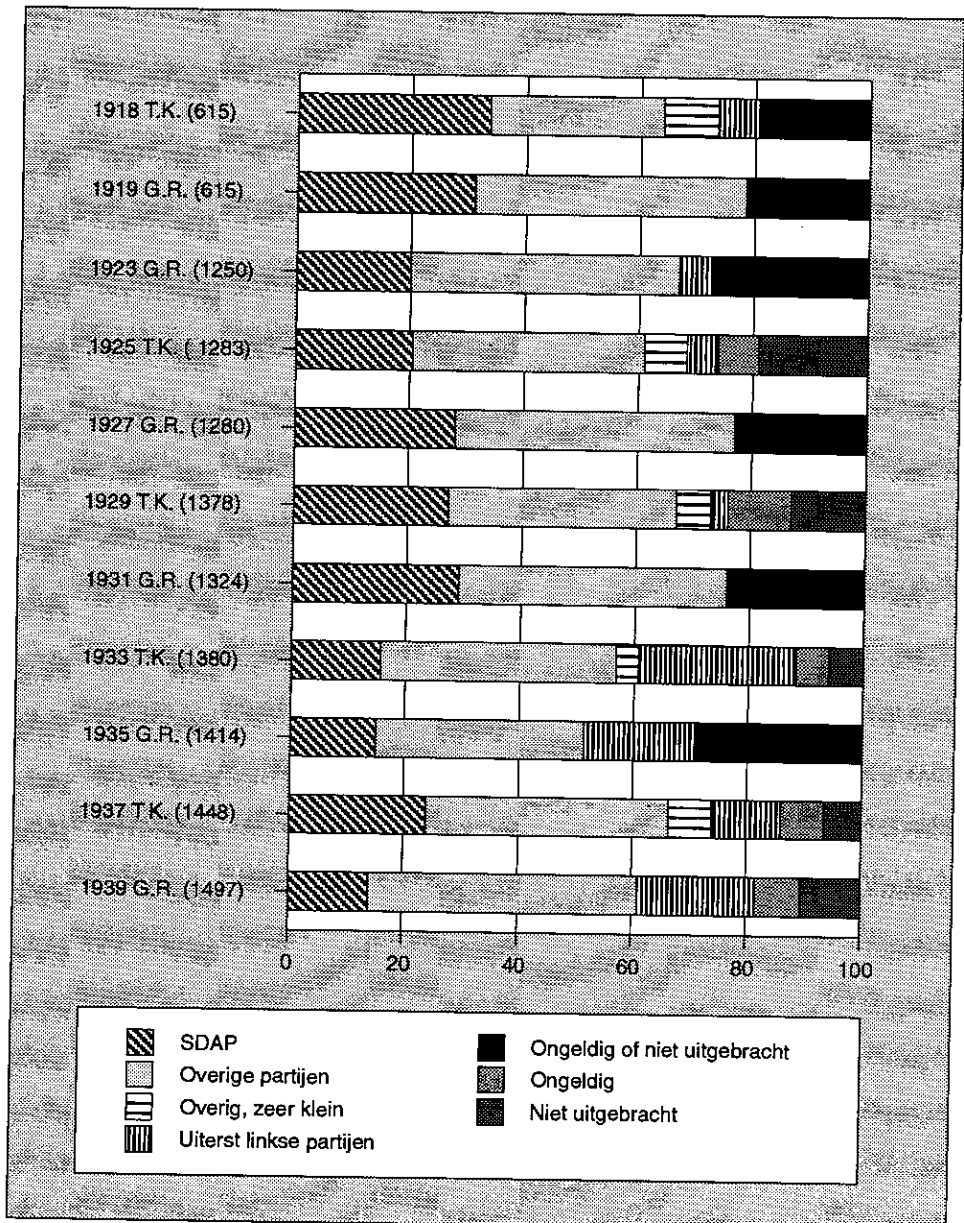

Afb. 114. Gedeelte van de brief van 21 oktober 1920, waarin de opheffing van de afdeling Appelscha van de SDAP wordt aangekondigd. Bron: Archief van de SDAP, no. 682e. Uit een brief van 15 oktober 1919 blijkt wat de oorzaak van de opheffing is geweest. Al sinds juni 1916 was er geen enkele betaling van contributie meer bij de gewestelijke federatie van de partij binnengekomen.

Deze redenering doortrekkende heeft de anarchistische beweging op haar beurt na 1925 eerst weer verloren aan de SDAP en vervolgens na 1930 aan de CPN. De teruggang in deze jaren van het aantal niet-uitgebrachte en ongeldige stemmen en de gelijktijdige sterke stijging van het stemmenaantal van de CPN kunnen volgens mij alleen zo worden verklaard. Als een aanwijzing voor deze stemmuitwisseling meen ik ook te mogen beschouwen dat het communisme en het anarchisme hun aanhang beide grotendeels hadden in het 'links'-radicale stembedict IX. Bovendien was de overgang naar andere socialistische partijen niet zonder precedent. En dit brengt mij voor de laatste maal bij de figuur van Van der Zwaag. Denkelijk hebben zich onder zijn aanhangers in 1918 en 1922 en die van zijn geestverwant Kolthek in 1925 eveneens veel 'potentiële' anarchisten en sociaal-democraten bevonden. Wat de anarchisten betreft is dit te meer aannemelijk, daar Van der Zwaag in deze jaren nog verschillende keren voor de 'vrije groep' is opgetreden.⁶⁹⁾ In elk geval vertegenwoordigden hij en Kolthek een zeer nauw met de anarchisten verwante groepering.

In het licht van deze overwegingen lijkt het noemen van preciezere cijfers een zeer hachelijke onderneming. Het enige dat wel met redelijke zekerheid kan worden vastgesteld, is een soort boven- en ondergrens. De eerste ontleen ik aan de verkiezingsuitslagen (afb. 115).

Afb. 115. Politieke verhoudingen in Appelscha (1918-1939)(in percentages van het totaal aantal kiesgerechtigden).

Overige partijen: 1918: AR, CHU en VDB; 1919: AR, CHU, VDB en een 'volkskiesvereniging'; 1923: AR, CHU, VDB, een afsplitsing van de SDAP en een afsplitsing van de AR; 1925: AR, CHU, VDB en Plattelandsbond; 1927: AR, CHU, VDB, Plattelandsbond en een afscheiding van de SDAP; 1929: AR, CHU, VDB en Plattelandsbond; 1931: AR, CHU, VDB en Plattelandsbond; 1933: AR, CHU, VDB en Plattelandsbond; 1935: AR, CHU, VDB en een afscheiding van de AR; 1937: AR, CHU en VDB; 1939: AR, CHU, VDB en de Neutrale Partij.

Uiterst linkse partijen: 1918: G.L. v.d. Zwaag; 1923: Plaatselijke lijst van H. Steg uit Appelscha; 1925: Kolthek; 1929: Sneevliet en Wijnkoop; 1933: CPN en CDU van Van Houten; 1935: CPN; 1937: CPN en CDU van Van Houten; 1939: CPN en TBN van Paul Kiès.

N.B. Behalve voor 1939 zijn de bij de grafieken genoemde aantallen kiesgerechtigden schattingen.

De vier grote partijen en een aantal 'niet-linkse' splintergroepen wisten in Appelscha meestal zo'n 60 à 70% van de stemgerechtigden achter zich te krijgen. Van de overigen bleef in de jaren twintig het grootste deel - zo'n 20 à 25% - thuis of stemde ongeldig. Een kleiner aantal van hen - ongeveer 7 à 10% van de uitgebrachte stemmen - konden Van der Zwaag en Kolthek voor zich winnen. In de jaren dertig slaagden de CPN en enige andere kleine 'linkse' partijen er waarschijnlijk dankzij dezelfde kiezersgroep in zo'n 20 à 25% van de stemmen te halen. Het aantal stemgerechtigden dat niet op kwam dagen of ongeldig stemde, lag toen in de regel rond de 10 à 15%. Slechts een enkele keer bereikte hun aantal nog de 20%, als er minder 'alternatieve partijen' aan de verkiezingen deelnamen. De stroming van Van der Zwaag en Kolthek speelde in deze tijd geen rol meer. Naar mijn mening kunnen deze gegevens in zoverre met elkaar moet worden gecombineerd dat er in de Appelschaaster politieke verhoudingen plaats worden ingeruimd voor een vijfde politieke hoofdstroming, die ik in het algemeen zou willen typeren als 'links'-revolutionair en waartoe ongeveer een vierde tot een derde deel van de bevolking behoorde. In de twintiger jaren vormden onder hen de anarchisten de grootste groep, in de dertiger jaren namen de communisten die positie over. Bij elkaar genomen beschikte deze stroming afgezien van de jaren rond de Eerste Wereldoorlog over een minstens even grote aanhang als de SDAP. Na 1922 kon zij geholpen door de snel verslechterende economische omstandigheden de SDAP zo nu en dan zelfs overvleugelen. Teruggaande in de tijd voor 1914 meen ik deze groep te mogen beschouwen als de opvolgers van de 'oude' anarchistisch-socialistische stroming, waarvan Domela en Van der Zwaag de grote voormannen waren geweest. Van hen hadden kennelijk velen de overstap naar de SDAP niet gemaakt of waren daar later weer op teruggekomen.

Teneinde ook een soort ondergrens van de anarchistische aanhang te kunnen vaststellen heb ik samen met mijn informanten een namenoverzicht gemaakt van de mensen, die ik hiervoor bestempelde als de trouwe volgelingen van de beweging (bijlage 3). Als zodanig kunnen met zekerheid worden beschouwd de echt actieve leden van de groep, dus zij die betrokken waren bij het organiseren van acties, vergaderingen e.d. en de leden van een van de in deze jaren in het dorp bestaande anarchistische organisaties als de IAMV, de ANGOB en de zang- en toneelvereniging. Bij elkaar komt men dan uit op ruim 100 mensen - kinderen niet mee gerekend - een getal dat redelijk overeenkomt met de eerder op grond van het aantal niet-stemmers berekende minimumgrens.

In het namenoverzicht heb ik een aantal bijzonderheden over de samenstelling van de groep vermeld. Op volledigheid kan ik waarschijnlijk niet bogen, omdat ik afhankelijk was van wat mijn informanten zich wisten te herinneren. Een enkele conclusie die er uit kan worden getrokken, wil ik hier nog even naar voren halen. Zo meen ik op grond van de in het overzicht genoemde beroepen te

mogen vaststellen dat het overgrote deel van de leden heeft behoord tot de arbeidersklasse. Meer dan de helft van de actieve leden was arbeider, een minderheid had het gebracht tot kleine boer, vervener of middenstander, slechts enkelen hadden een hogere sport op de maatschappelijke ladder weten te bereiken. Dit bevestigt de gezien zijn geschiedenis uiteraard voor de hand liggende veronderstelling dat het anarchisme een typische arbeidersbeweging is geweest.

In het vorenstaande moet ook de diepere oorzaak van het weinig duurzame succes van de SDAP in Appelscha worden gezocht. Onder de enige mensen in Appelscha waar deze partij haar stemmen moest halen, de arbeiders - in andere gebieden stemden ook nog wel eens mensen uit andere sociale groepen op deze partij - had van oudsher ook het anarchisme een vrij grote aanhang. In de 'goede' jaren van de SDAP na 1910 heeft zij waarschijnlijk velen van hen tijdelijk naar zich toe kunnen trekken.⁷⁰⁾ Toen echter na 1920 vooral de arbeiders het slachtoffer werden van de economische crisis, hebben de meesten de SDAP weer de rug toegekeerd en zich aangesloten bij de anarchisten. Dat zij zo handelden, valt na bovenstaande uiteenzettingen goed te begrijpen. Deze arbeiders hadden van de bestaande samenleving niets te verwachten. Ook de SDAP kon, naar zij meenden, niets voor hen doen. Daardoor kreeg de van oudsher bij hen bestaande revolutionaire mentaliteit weer de overhand. Men ging over tot directe acties, met name in de werkverschaffing, ook al werd men daar eerder minder van dan beter. Maar het handelen van deze mensen moet niet alleen naar rationele maatstaven worden gemeten. Wat had iemand die al jaren lang moest leven van de lage lonen in de werkverschaffing nog te verliezen? Deze arbeiders redeneerden nog net zo als hun lotgenoten in de tachtiger en negentiger jaren van de vorige eeuw. Tot deze uitspraak kom ik mede op grond van het volgende.

Een andere conclusie namelijk die uit het materiaal naar voren komt, betreft de nauwe familierelaties tussen veel leden van de groep. De vaste kern van de beweging blijkt in de twintiger en dertiger jaren te zijn gevormd door vijftien tot twintig families, die veelal door huwelijken met elkaar verbonden waren. Enig verder onderzoek leert dat zij bijna allemaal afkomstig waren uit een van oudsher buitenkerkelijk milieu. Hiermee komt vast te staan dat zij in het algemeen tot de trouwe volgelingen van Domela Nieuwenhuis mogen worden gerekend. De verklaring van de grote aanhang van het anarchisme in de jaren twintig ligt dus niet alleen in de verslechterende sociaal-economische situatie, maar ook in een langdurige historische ontwikkeling en al lang bestaande familietradities. Door deze kenmerken krijgt het anarchisme in Appelscha de trekken van een 'zuil'. De invloed ervan reikte hier veel verder dan louter het politieke leven; ook familiebanden werden er mede door bepaald. Door zijn grote invloed op andere terreinen van het maatschappelijk leven wordt deze typering verder versterkt. Het anarchisme beschikte over eigen kranten en periodieken. In Appelscha bestond, zoals we nog zullen horen, een bloeiend verenigingsleven. Vergeleken met de grote landelijke 'zuilen' waren er echter ook verschillen. Het anarchisme had na de Eerste Wereldoorlog nog slechts een betrekkelijk kleine aanhang, die bovendien geconcentreerd was in maar enkele plaatsen. In Friesland was dat het geval in een aantal dorpen in de Z.O.-hoek en Het Bildt als Knijpe, Jubbega, Beets, Tijnje, St. Anna Parochie en St. Jacobi Parochie. In Drente vormde Emmer-Compasuum het enige vergelijkbare

anarchistische bolwerk. In Groningen mogen de hoofdstad en enige plaatsen in het oosten van de provincie - Hoogezand-Sappemeer, Wildervank en Zuidbroek bijvoorbeeld - als centra worden aangemerkt. Buiten het Noorden waren de anarchisten relatief sterk vertegenwoordigd in Twente, de Kop van Noord-Holland en de grote steden van het westen. Er waren echter ook veel gebieden in Nederland waar de beweging in het geheel geen aanhang had. Het belangrijkste verschil was echter ongetwijfeld het ontbreken van een hechte centrale organisatie. De anarchistische 'zuil' kende geen overkoepelende kerk of partij waarvan iedereen lid was. Alleen op een aantal deelgebieden als het anti-militarisme en de drankbestrijding werd in groter verband met elkaar samengewerkt. De samenbindende rol van de anarchistische vakbeweging was na het begin van de jaren twintig voorgoed uitgespeeld. In Appelscha stonden de anarchistische arbeiders bekend als 'ongeorganiseerden'. Verder was ook op lokaal niveau nauwelijks sprake van vaste organisatorische verbanden. Door middel van het vormen van actiegroepen en het houden van vergaderingen, meetings e.d. probeerden de actieve leden de aanhangers aan de beweging te binden, maar anders dan de meeste 'zuilen' konden zij daarbij niet terugvallen op gevestigde instituties. Het anarchisme moest het vooral hebben van de mentaliteit van het bovenbeschreven 'type' arbeider. Ook wat dat betreft was er weinig veranderd met vroeger: evenals van het 'oude' socialisme was de grondslag van het anarchisme meer het gevoel dan het verstand.

Dit laatste typeert het anarchisme als een actiebeweging. Het wilde geen geïnstitutionaliseerde macht vormen, maar door directe acties, demonstraties, propaganda e.d. de mensen overtuigen. M.i. ligt hierin de belangrijkste verklaring dat de beweging er niet in is geslaagd vele aanhangers blijvend voor zich te winnen. Blijkens mijn eerdere uiteenzetting hadden ook al voor de Eerste Wereldoorlog de perioden van op- en neergang elkaar regelmatig afgewisseld. Zoals zich achteraf laat vaststellen, kunnen de jaren twintig als de laatste bloeiperiode worden gezien, de jaren dertig als een tijd van achteruitgang. Dergelijke fluctuaties in de aanhang troffen het anarchisme harder dan de andere 'zuilen', omdat een sterke samenbindende organisatie ontbrak. Men kon van zijn 'volgelingen' niet verwachten dat iedereen altijd even actief was. En twijfelaars onder de aanhangers zullen zonder druk van bovenaf soms grote moeite hebben gehad 'het geloof' vast te houden. Naar de feiten uitwijzen hebben dan ook veel 'potentiële' anarchisten het af en toe wel eens 'met de SDAP en de CPN willen proberen'. Hoe de keuze uitviel, hing af van de economische omstandigheden - het anarchisme heeft in perioden van economische teruggang meer aantrekkingskracht uitgeoefend dan de SDAP - en de mate van succes. Zo zijn de eerste tekenen van achteruitgang al na de verloren staking van 1925 waarneembaar. Ook in dit verband dringt zich de parallel op met de terugval van de 'oude' socialistische beweging na 1890 en van de anarchistische vakbeweging na 1902. Hieruit had men lering moeten trekken, maar omdat de anarchisten niets zagen in partijvorming en partijdiscipline bleven zij op de 'oude weg' voortgaan. Met, naar uit de hierboven genoemde cijfers blijkt, na de betrekkelijk 'goede' jaren twintig steeds verder afnemend succes.

HOOFDSTUK 6

De geschiedenis van het anarchisme ca. 1914-1940

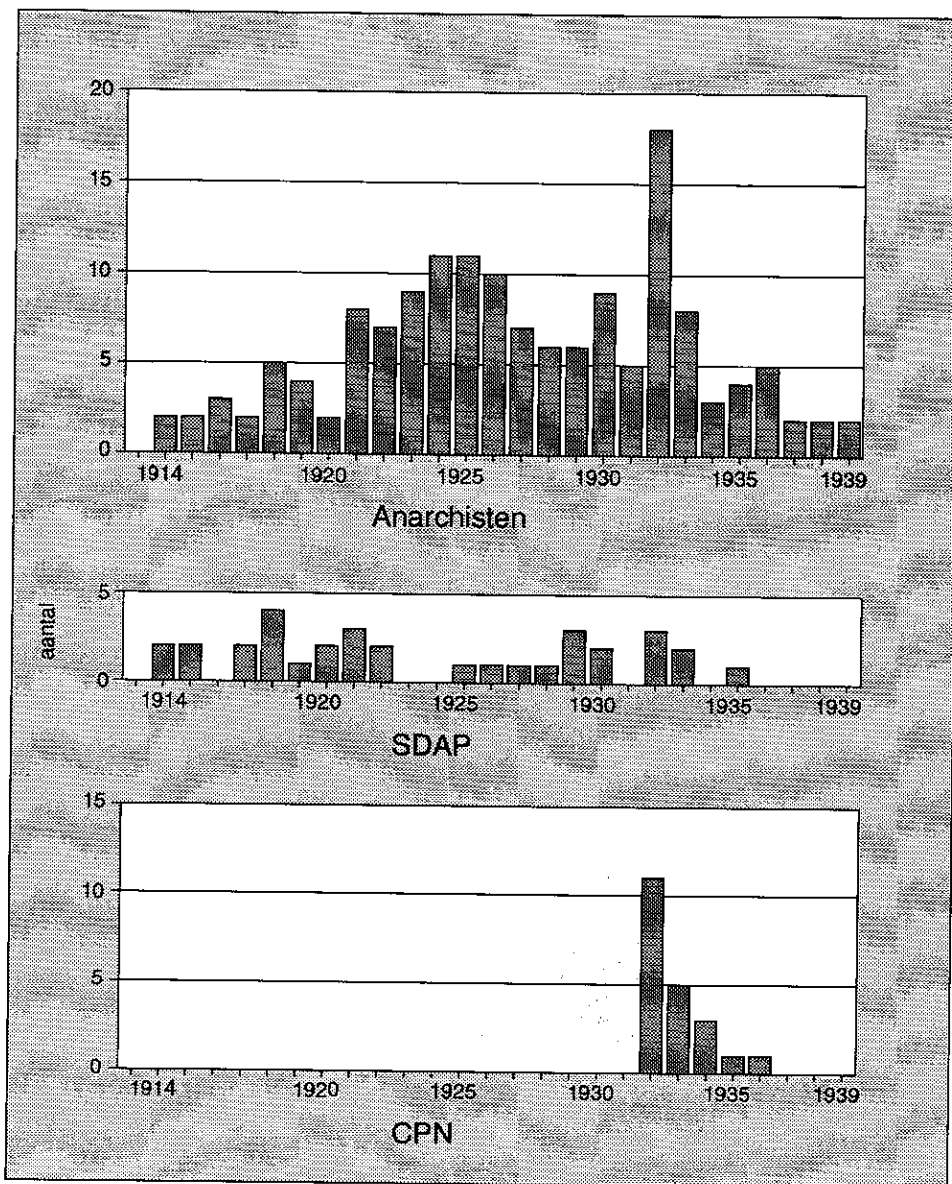
De anarchistische paradox

Het latere anarchisme vormt binnen de Nederlandse socialistische beweging - het lijkt een tegenstrijdigheid - zowel de meest besproken als de minst bekende richting. Het eerste heeft het te danken aan de vele stakingen en acties, die door tot zijn gelederen behorende personen en groepen werden georganiseerd. Aansluitend bij de 'oude' socialistische traditie bleven de anarchisten de staking zien als het voornaamste middel om verbetering van de arbeidsomstandigheden af te dwingen en het revolutionaire élan levendig te houden. Evenzo gingen zij voort om door middel van acties te protesteren tegen allerlei in hun ogen maatschappelijke en politieke misstanden. De methoden die hierbij werden gebruikt, gingen soms bijzonder ver. Demonstraties met geweld, vernieling en plundering kwamen voor. Een enkele keer werd de zaak op een ludieke wijze aangepakt. Maar voor welke methode ook werd gekozen, men haalde er meestal de publiciteit mee.

Dit alles heeft echter niet kunnen bewerkstelligen dat er veel aandacht kwam voor de anarchistische leer. Ook in de geschiedenisboeken wordt bijgevolg in de regel weinig plaats voor het anarchisme ingeruimd. Een andere oorzaak is ongetwijfeld de na 1900 sterk teruglopende aanhang van de beweging. De historici zijn het er vrij algemeen over eens dat de door Domela Nieuwenhuis aangewezen weg een doodlopende is gebleken, die niet veel verder dan tot het begin van deze eeuw - de Spoorwegstaking van 1903 wordt meestal als de ommekeer beschouwd - hoeft te worden vervolgd. Vanaf dat moment kan men beter zijn aandacht richten op de meer 'succesvolle' aanpak van de SDAP.

Hoewel tegen deze voorstelling van zaken niet veel valt in te brengen - de SDAP heeft in later tijd ongetwijfeld het meest aan het emancipatieproces van de arbeiders bijgedragen - wordt door de geringe belangstelling voor andere bewegingen - de communisten treft meestal hetzelfde lot als de anarchisten - de geschiedenis toch geweld aangedaan. De beide laatstgenoemde groepen hebben in Nederland mede het gezicht van de arbeidersbeweging bepaald. In sommige plaatsen als Appelscha is hun invloed zelfs lange tijd groter geweest dan die van de SDAP.

Daarbij heeft in een bolwerk als Appelscha het anarchisme zich nog van een heel andere kant laten zien dan de hierboven genoemde. Het behoorde eveneens tot de tradities van het 'oude' socialisme dat men zich krachtig inzette voor de geestelijke verheffing van de arbeidersklasse. Met dat doel werden bijeenkomsten georganiseerd over literatuur, muziek en andere vormen van kunst; werden toneel- en zangavonden gehouden en plaatselijke bibliotheekjes gesticht om de mensen aan het lezen te krijgen. Verder ging natuurlijk van de vele vergaderingen over zeer uiteenlopende onderwerpen als het anti-militarisme, de

Afb. 116. Overzicht van de door de anarchisten, de SDAP en de CPN in Ap-pelscha belegde vergaderingen (1914-1939). Bron: De Ooststellingwerver.

anarchistische samenlevingsvormen, de bestrijding van het Christendom en de geheelonthouding eveneens een sterk vormende werking uit. Helaas wordt aan deze activiteiten van het anarchisme in de regel veel minder aandacht besteed dan aan de meer spectaculaire stakingen en acties.

De politieke propaganda

De zaak waarvoor de anarchisten zich natuurlijk allereerst inzetten, was de politieke strijd. Wat Appelscha betreft komt dat het duidelijkst tot uiting in de talloze vergaderingen en andere bijeenkomsten, die hier na 1913 door zijn aanhangers zijn georganiseerd (afb. 116). Gerekend over de hele periode tot 1940 kan geen andere politieke beweging worden aangewezen, die op dit terrein zo actief is geweest als de anarchistische. Zoals uit een vergelijkend overzicht blijkt, bleven de SDAP en de CPN hier ver bij achter. Bovendien heeft men zich ook in de meeste andere plaatsen van Ooststellingwerf, waar het anarchisme slechts een geringe aanhang had, nog regelmatig aan het publiek gepresenteerd. Voor mij is dit een bewijs voor de grote kracht, die in deze jaren van de beweging is uitgegaan. In Appelscha was een actieve groep van enige tientallen mensen, die er alles aan heeft gedaan om de ideeën van het anarchisme uit te dragen. Naar mij uit de gesprekken met een aantal van hen bleek, hebben zij zich bijna dag en nacht hiervoor ingezet. Er waren weken waarin meer dan tien keer werd vergaderd, men elke avond op stap was om propaganda voor een bepaalde doelstelling te maken of om voorlichting aan jongeren te geven, die dienstweigeraar wilden worden.

Afb. 117. Jo de Haas (1897-1945). Foto: Archief N.G.v.V.S.

Bij deze propagandistische activiteit werd men gesteund door de vele en vaak uitstekende sprekers, die de anarchistische beweging destijds nog op de been kon brengen (afb. 118, 119 en 120). Ik noem hier slechts enkelen, die de oudere lezers zich waarschijnlijk nog zullen herinneren: Anton Constandse, wetenschapper, journalist en commentator; Bart de Ligt, internationaal bekend pacifist; Geert van Oorschot, schrijver en uitgever, en ds. Schermerhorn, een ook

Groote Openb. Vergaderingen met JO DE HAAS als spreker.

Te Appelscha op Zondagmiddag 2 uur bij P. Bruinsma.

Onderwerp: God en de Watersnood.

Te Oosterwoide op Maandag 8 Maart, 's avonds
half acht, bij J. Eisenga.

Onderwerp: De Werkloosheid en het gekonkel der politieke partijen.

Te Haulerwijk op Dinsdag 9 Maart, 's avonds half
acht bij Kok.

Te Makkinga op Woensdag 10 Maart bij Dokter.

Te Nijeberkoop op Donderdag 11 Maart bij Gord.

Onderwerpen: Watersnood en Werkloosheid.

Te Oldeberkoop op Vrijdag 12 Maart, 's avonds
half acht, bij IJben (met lichtbeelden).

Onderwerp: Hoe moeten wij ontwapenen.

Overal vrij debat gewenscht.

Entree 15 cent.

ZEGT HET VOORT.

Afb. 118. Advertentie voor een van de eerste tournees die Jo de Haas door de gemeente maakte (1926). Bron: De Ooststellingwerfer, 5 maart 1926.

buiten de eigen kring geacht strijder tegen het militarisme. Steun en toeverlaat van de Appelschaaster beweging was echter vooral de Amsterdamse anarchist en anti-militarist Jo de Haas (1897-1945).¹⁾ Vanaf 1924 kwam hij praktisch jaarlijks enkele keren naar Appelscha om hier en in de andere dorpen van Ooststellingwerf te spreken. Gedurende een dergelijk verblijf werd hem onderdak geboden door een van de leden van de groep, in dit geval meestal door

Openbare Vergadering

op
Dinsdag 21 Febr. a.s. 's avonds 7 uur
bij de Wed. A. Bruinsma te Appelscha

Spreker:

Ds N. J. C. Schermerhorn van N. Niedorp.

Onderwerp: „Gij zijt gewaarschuwd.”

Entree 25 cent. Buffet gesloten.

De Heeren Ds. Tonsbeek en Ds. Schaafsma worden uitgenoodigd
voor debat.

I. A. M. V. Afd. Appelscha.

Afb. 119. Advertentie voor een spreekbeurt van ds. Schermerhorn in Appelscha (1922). Bron: De Ooststellingwerfer, 10 februari 1922.

INBEZONDEN STUKKEN.

Verwijzende naar een advertentie in dit blad willen wij Uw aandacht vestigen op een zeer belangrijke openbare vergadering op Woensdag 5 Maart a.s. (zie advertentie) waar de bekeerde schrijver en spreker B. de Ligt uit Onex (Genève) zal spreken over: „Hoe wij een oorlog moeten bestrijden“.

Lezers, nog berinneren ons boeken als „Van het Westelijk Front geen nieuws“ aan de ooglosgellende van 1914 tot 1918. Nog zijn overal de oaweeën van den oorlog te bespeuren. En toch werkt men nog steeds met koortsachtigen ijver in de fabriek en de laboratoria door aan de bereiding van nieuw oorlogstuig, hereidt men, ondanks alle vredesgepraat in Volkerenbond en Parlement, een nieuwen oorlog voor. Lezers, wilt gedis niet dat een bloedbad endan nog veel wreeder dan dat van 1914, zich kan herhalen, dan heit ge stelling te nemeo tegen oorlog en oorlogsvoortereiding. En willen wij U opwekken deze belangrijke vergadering te bezoeken.

Dankend voor plaatsruimte.
Prop. Club Appelscha.

Afb. 120. Bericht waarin aandacht wordt gevraagd voor een "belangrijke openbare vergadering", "waar de bekende schrijver en spreker" Bart de Ligt het woord zal voeren (1930). Bron: De Ooststellingwerper, 28 februari 1930.

de fam. J. Mulder. Nu dit ter sprake komt, mag ik erop wijzen dat ook de andere sprekers in de regel op dezelfde wijze werden opgevangen. Vele jaren later vertelde Constandse aan een journalist van de *Leeuwarder Courant* dat hij vaak had gelogeed in de grote boerderij van de gebr. Witvoet.²⁾ Uit de informatie die ik van de vroegere leden van de groep over Jo de Haas kreeg, leid ik af dat men hem beschouwde als de voornaamste leidsman. Dat geldt met name op het terrein van de anti-militaristische strijd. Jo de Haas was een overtuigd pacifist, die elke aanwending van geweld afwees, een standpunt dat door de meeste leden van de Appelschaaster groep werd gedeeld. Des te tragischer is het dat hij in een van de laatste oorlogsdagen zelf op gewelddadige wijze door de Duitsers werd omgebracht. Een klein monument voor al de in die tijd gevallen kameraden op het terrein van de anarchisten in Appelscha is vooral aan zijn nagedachtenis gewijd.

Maar de grote, niet aflatende activiteit van de beweging moet natuurlijk allereerst worden verklaard uit de instelling van de betrokken mensen in

Appelscha zelf. Met name zij die tot de vaste kern van de groep hebben behoord, werden gedreven door een waarlijk idealisme. Zo heb ik de weinigen van hen die nog in leven zijn, ook leren kennen: tot op hoge leeftijd zetten zij zich in voor de naar hun mening noodzakelijke verbetering van de wereld, te beginnen - zoals de grote leidsman van weleer Domela Nieuwenhuis hun eens had voorgehouden - bij henzelf. Iemand die werkelijk door het socialisme gegrepen was, diende daar naar buiten toe blijk van te geven. Van hem mocht verwacht worden dat hij niet dronk, geen soldaat werd en niet uit was op eigen voordeel. Zelfs het meedoen aan een op zichzelf onschuldig vermaak als dansen - een in de jaren twintig en dertig zeer populaire bezigheid - kon beter worden vermeden, of de organisatie ervan moest in handen zijn van de eigen groep, zodat er tenminste geen alcohol bij werd geschonken. Door de strikte handhaving van deze principes kreeg de groep de trekken van een sekte, waaraan men zich met hart en ziel diende te geven. Als collectief ontleende men hieraan de kracht om door te gaan. De individuele leden putten er de moed uit om een zware opdracht als de dienstweigering te volbrengen. Maar tevens lag hierin de grote zwakte van de beweging. Het was niet voor iedereen weggelegd een 'goed anarchist' te zijn. Veel mensen zullen dat niet of slechts voor korte tijd hebben kunnen opbrengen; anderen raakten teleurgesteld over het nauwelijks zichtbare effect dat van hun daad uitging. Maar nog erger was dat het uitgangspunt leidde tot ruzies als iemand in de ogen van de anderen de 'normen' had overschreden. Er zijn mensen geweest die om deze reden van deelname aan de beweging zijn uitgesloten. Door deze opstelling had de groep bovendien zich er zelf toe veroordeeld een kleine 'elite' te blijven. Een realiteit die haaks stond op het hoofddoel waarvoor men zoveel moeite deed om het te bereiken: de massa te bewegen de strijd tegen het kapitalisme aan te vatten. Naar een verklaring hiervoor gevraagd zei een van mijn informanten dat zij hadden gehoopt "door aan de wereld een spiegel voor te houden de mensen mee te krijgen". Mogelijk dat dit "geloof" vooral door "jeugdige overmoed" was ingegeven, maar een andere weg om tot verbetering te komen was er volgens hem niet.

Dat het desondanks aan de anarchisten is gelukt om soms grote groepen mensen achter zich te verenigen heb ik eerder al in verband gebracht met de slechte levensomstandigheden, waarin velen nog steeds verkeerden. Met name voor hen die in de werkverschaffing zaten of werkloos waren, was de situatie uitzichtsloos. Van het door de overheid gevoerde sociale beleid hadden zij niets te verwachten, door de voortdurende bezuinigingen daarop werden zij alleen maar verder de grond in getrapt. De door de SDAP bepleite hervormingen, hoewel ongetwijfeld goed bedoeld, boden evenmin veel perspectief, zo lang die partij consequent buiten de landsregering werd gehouden. Dit verklaart zeker voor een groot deel waarom een op de omverwerping van de bestaande maatschappelijke orde gerichte beweging als het anarchisme in de tussenoorlogse periode de wind in de zeilen kreeg. Een van mijn informanten zei mij: "Ik heb toen echt gedacht dat de ware socialistische geest over de mensen vaardig was geworden; bijna overal trokken we in die tijd volle zalen; bij velen leefde de hoop dat het kapitalisme deze crisis niet weer te boven zou komen."

Dat grote groepen mensen een dergelijke verwachting koesterden, zullen veel lezers die die tijd niet hebben meegemaakt zich waarschijnlijk moeilijk kunnen voorstellen. Men moet echter niet vergeten dat rond de Eerste Wereldoorlog een

golf van revoluties over Europa was gegaan. In Rusland hadden in 1917 de communisten de macht gegrepen. In Duitsland was hun poging een jaar later op het nippertje mislukt. Zelfs in Nederland had in november 1918 Troelstra - de man die vijftienvintig jaar eerder al van het tegendeel overtuigd leek - gemeend dat de tijd rijp was voor een revolutiepoging. Hij bleek zich te hebben vergist, maar alleen al de poging ertoe bewijst dat ook onder de sociaal-democraten alle hoop op de revolutie nog niet was verdwenen. Daar komt bij dat ook in de twintiger en dertiger jaren nog heel wat regiems door een staatsgreep het veld hebben moeten ruimen. Het hebben van revolutionaire verwachtingen leek dus in die tijd minder van elk gevoel voor realiteit gespeend dan tegenwoordig.

De toenemende aanhang van het anarchisme in de jaren rond de Eerste Wereldoorlog kan echter niet alleen uit economische factoren worden verklaard. Wat Appelscha aangaat moet eveneens grote invloed worden toegekend aan de historische traditie. Het feit dat dezelfde ontwikkeling zich in de andere dorpen van Ooststellingwerf nauwelijks voordeed, bewijst dat de anarchistische idealen hier gemakkelijker ingang hebben gevonden dan elders. In het licht van de eerder geschetste historische ontwikkeling kan dat geen verbazing wekken. Een politieke groepering die zei zich te baseren op de ideeën van Domela Nieuwenhuis zal bijna op voorhand de sympathie van veel mensen in Appelscha hebben gehad. Om dezelfde reden zullen ook velen weinig moeite hebben gehad met de door het anarchisme gepropageerde strijdwijzes. De deelname aan verkiezingen behoorde nu voorgoed tot het verleden, sommigen moesten daar misschien even aan wennen, maar hun heil hadden de meesten nooit van het stembiljet verwacht. De anarchisten vormden een actiegroep, die zich toeleed op het organiseren van demonstraties, protestbijeenkomsten en stakingen. Een dergelijke aanpak scheen menige Appelschaaster juist in het bloed te zitten. Zij hadden hun les uit de geschiedenis geleerd: wie langs legale weg iets wilde bereiken, zou lang kunnen wachten. Het wettige gezag had in de afgelopen jaren al vaak genoeg laten zien aan welke kant het stond. Het door de toenmalige regeringen gevoerde sociaal-economische beleid zal dit gevoel nog verder hebben versterkt. Dit verklaart de opstandige geest, die zich in de twintiger en dertiger jaren van veel mensen hier meester maakte. Een betere voedingsbodem kon het anarchisme niet vinden.

Een andere verklarende factor waarover ik het tot nu toe niet heb gehad, is de principiële stellingname van het anarchisme tegen de oorlog. Van oudsher was het anti-militarisme een belangrijk socialistisch strijdpunt geweest. De oorlog diende slechts de belangen van de kapitalisten. Zij konden op deze wijze nieuwe afzetgebieden veroveren en extra oorlogswinsten behalen. De arbeidende bevolking moest daarvoor het zinloze offer van haar leven brengen. Onder invloed van de verschrikkingen van de Eerste Wereldoorlog laaide de discussie over dit principe fel op. Een bijkomende reden was dat de SDAP in 1914 had gemeend voor de oorlogscredieten te moeten stemmen. Hugenholtz, die in november van dat jaar naar Oosterwolde kwam om tegenover zijn kiezers verantwoording hiervoor af te leggen, verdedigde deze daad als volgt: "De oude leuze - geen man en geen cent voor de oorlog - was onder de heersende omstandigheden niet uitvoerbaar geweest; dat kan pas als de sociaal-democratie sterk genoeg is".³⁾ Ongetwijfeld doelde Hugenholtz hier op het feit dat de sociaal-democratie nergens bij machte was geweest om het oorlogsgevaar af te wenden.

In Duitsland en Frankrijk - de twee aartsvijanden die in de oorlog tegenover elkaar stonden - hadden de grote sociaal-democratische partijen hetzelfde gedaan als de SDAP. De internationale solidariteit tussen de arbeiders - "Proletariërs aller landen verenigt U" - was daardoor niet meer te handhaven, zodat de SDAP noodgedwongen de voorrang had gegeven aan de bescherming van de nationale veiligheid. De anarchisten, toen nog geleid door Domela Nieuwenhuis, stelden zich veel principiëler tegen de oorlog op. Ik ga hier voorbij aan de verschillen in standpunten tussen sommige leden en groepen van de beweging, voor mij is het belangrijkste dat de groeiende afkeer van het militarisme het élan van de anarchisten heeft versterkt. Als een bewijs ervoor noem ik de grote toename tussen 1914 en 1918 van het aantal dienstweigeraars: ongeveer 100 jongemannen verdwenen in die jaren in Nederland in de gevangenis, omdat dienstweigering bij wet verboden was.⁴⁾

Ook in Ooststellingwerf liet de invloed van deze ontwikkeling zich gevoelen. Al in de zomer van 1915 organiseerde de 'vrije groep' uit Appelscha een grote bijeenkomst in Oosterwolde tegen het militarisme (afb. 121 en 122).⁵⁾

Openluchtmeeting

**tegen het Militarisme en de Algemeene Oefenplicht,
te Oosterwolde op Zondag 25 Juli,
op een stuk land achter het hotel „Het Wapen van
Ooststellingwerf”.**

Spreekers: H.E. Kaspers v. Midlaren en G. Reinders v. Amsterdam.

ONDERWERPEN:
„Wij laten ons niet gewillig slachten door een klein aantal kapitalisten”.
„De algemeene Oefenplicht en onze houding daartegen!”

Aanvang 's middags 2 uur.   Entree 10 cent.   Debat vrij.
Namens de Vrije Groep Appelscha.

Afb. 121. Advertentie voor de eerste door de 'Vrije Groep' georganiseerde vergadering tegen het militarisme (1915). Bron: De Ooststellingwerf, 17 juli 1915.

In 1916 werd in Appelscha een afdeling opgericht van de Internationale Anti-Militaristische Vereniging, kortweg de IAMV. Deze vereniging - anders dan haar naam suggereert, grotendeels een Nederlandse aangelegenheid - was al in 1904 mede op initiatief van Domela ontstaan.⁶⁾ Zij propageerde de individuele dienstweigering, maar stelde zich niet op het standpunt van de volledige geweldloosheid. Zover zou het pas later komen. In deze tijd meenden de meeste anarchisten nog dat bij de strijd van het proletariaat tegen de kapitalistische

— De meeting tegen het militarisme en de algemeene oefenplicht vanwege de Vrije Groep Appelscha, kon hier Zondag, tengevolge van het regenachtige weder, niet plaats hebben in de openlucht, maar werd gehouden op de zaal van café J.K.Luiting. Voor een goed bezette zaal trad als spreker op de heer H. E. Kaspers te Midlaren. Van de gelegenheid tot debat werd geen gebruik gemaakt. De heer J. Witvoet te Appelscha opende en sloot deze bijeenkomst met een kort woord.

Afb. 122. Verslag van de meeting tegen het militarisme (25 juli 1915). Uit het feit dat de verslaggever meende te kunnen spreken van "een goed bezette zaal" mag de conclusie worden getrokken dat de anti-militaristische ideeën van het anarchisme in die tijd een redelijk groot publiek hebben aangesproken. Bron: De Ooststellingwerper, 31 juli 1915.

onderdrukking het gebruik van geweld onvermijdelijk zou zijn. Dat de IAMV eerst op dit moment - meer dan tien jaar na haar oprichting - vaste voet kreeg in een bolwerk van het anarchisme als Appelscha mag volgens mij worden uitgelegd als een teken van de heropleving, die de beweging hier na 1910 doormaakte. Daardoor heeft zij zich gelijktijdig ook veel duidelijker kunnen profileren. De anti-militaristische vereniging zou in de volgende jaren uitgroeien tot een belangrijke organisatie. Naar mijn informanten mij vertelden had zij ongeveer 50 leden. In 1921 kwamen uit haar gelederen de eerste dienstweigeraars voort.

Maar misschien nog wel tekenender voor de wervende kracht die in deze jaren van het door het anarchisme geïnspireerde anti-militarisme uitging, is dat ook buiten Appelscha soortgelijke verenigingen van de grond kwamen. In 1917 werd in Oosterwolde een afdeling van de IAMV opgericht.⁷⁾ In 1918 ontstond in Donkerbroek een anti-militaristische vereniging, die zich na enige tijd eveneens bij de IAMV aansloot.⁸⁾ Van laatstgenoemde vereniging weten we dat ze bij haar oprichting 43 leden telde, wat vrij veel mag heten. Maar anders dan in Appelscha was de belangstelling hier slechts van voorbijgaande aard. Van de vereniging in Oosterwolde horen we al na 1919 niets meer, die in Donkerbroek heeft het tot 1925 uitgehouden.⁹⁾ Het anarchisme was en bleef grotendeels een Appelschaaster aangelegenheid.

De jaren van grote activiteit na de Eerste Wereldoorlog

Hoewel de anarchisten een minderheidsgroepering vormden, zijn zij erin geslaagd tot in de dertiger jaren een belangrijk stempel op de geschiedenis van

Ooststellingwerf te drukken. Soms kwam dat doordat van een gebeurtenis in Appelscha, waarin zij de hand hadden, de gevolgen zich in de gehele gemeente deden gevoelen. Een andere keer doordat de anarchisten bij hun actie steun kregen van andersdenkenden.

Dit laatste was bijvoorbeeld het geval in 1918 bij de acties tegen de honger. Op woensdag 10 april waren volgens *De Ooststellingwerfer* 40 vrouwen van arbeiders uit Appelscha in optocht naar het Gemeentehuis in Oosterwolde getrokken om verhoging van de voedselrantsoenen te eisen.¹⁰⁾ Hoewel niet wordt gezegd van wie de actie was uitgegaan, kan er gezien de betrokkenheid van de veenarbeiders en hun vrouwen nauwelijks aan worden getwijfeld dat de anarchisten er op z'n minst bij betrokken waren. In de laatste jaren van de oorlog was op meer plaatsen in Nederland verzet tegen de toenemende voedselschaarste gerezen. Zo had in de zomer van 1917 in Amsterdam het z.g. 'Aardappeloproer' plaats, dat als gevolg van het ingrijpen van leger en politie eindigde in een bloedbad: een tiental mensen moest zijn deelname eraan met de dood bekopen.¹¹⁾ Een opvallende rol in al de oproeren speelden de vrouwen.¹²⁾ In Amsterdam hadden zij goederentreinen geplunderd en gevochten met de politie. De bovengenoemde gebeurtenis in Oosterwolde lijkt volgens hetzelfde scenario te zijn opgezet.

Al in *De Ooststellingwerfer* van 22 maart 1918 vond ik een advertentie, waarin een protestvergadering te Appelscha werd aangekondigd tegen de slechte levensmiddelenvoorziening (afb. 123).

Protest - vergadering
tegen de
slechte levensmiddelenvoorziening
te Appelscha
op Zondag 24 Maart a.s., bij
A. BRUINSMA.
Spreker :
C. BONNET van Leeuwarden.
Aanvang 's middags 2 uur.
Entree 10 cent.
Arbeiders berust niet langer.
Laat de zaal te klein zijn.

Afb. 123. Advertentie voor de protestvergadering tegen de slechte levensmiddelenvoorziening (24 maart 1918). Bron: De Ooststellingwerfer, 22 maart 1918. Hoewel de advertentie niet is ondertekend, kan er gezien het feit dat de anarchist Bonnet als spreker wordt genoemd, geen twijfel over zijn dat het initiatief tot de protestvergadering was uitgegaan van de 'Vrije Groep'.

Spreker zou zijn de bekende Friese anarchist C. Bonnet uit Leeuwarden. Wat hij

heeft gezegd, heb ik niet kunnen achterhalen. Uit de latere loop van de gebeurtenissen kan men echter wel opmaken dat Bonnet een thema had aangevoerd, dat ook hier de gemoederen bezighield. Toen begin april het gemeentebestuur het besluit nam de broodrantsoenen verder in te krimpen - de dagelijkse portie zou tot 200 gram worden teruggebracht¹³⁾ - brak in Appelscha onrust uit onder de bevolkingsgroep, van wie - naar we mogen aannemen - velen naar de toespraak van Bonnet hadden geluisterd. Zoals gezegd, namen ook hier de vrouwen het initiatief. In optocht gingen zij naar het Gemeentehuis in Oosterwolde en eisten een gesprek met de burgemeester. Die bleek echter niet aanwezig te zijn, waarop de vrouwen besloten de volgende dag terug te komen. Burgemeester Falkena heeft toen een deputatie van de vrouwen ontvangen en te woord gestaan.

Uit een ingezonden brief in dezelfde krant van de afdeling Oosterwolde van de Bond van Land-, Tuinbouw- en Zuivelarbeiders, die was aangesloten bij het NVV, blijkt dat de actie in bredere kring sympathie ondervond.¹⁴⁾ De schrijver achtte de geëiste verhoging van de rantsoenen redelijk, te meer daar er kennelijk wel voldoende meel was om banket te bakken. In de krant van 19 april kan men vervolgens lezen dat een week later - op donderdag 18 april - door een grotere schare mannen en vrouwen bij het Gemeentehuis was gedemonstreerd. Er waren nu ook mensen bij uit andere dorpen van de gemeente, hoewel de meesten weer uit Appelscha kwamen. Een zevental personen werd tot de burgemeester toegelaten, die tegenover hen het gevoerde distributiebeleid verdedigde. Vaststaat dat men zich zo niet heeft laten afschepen. De betogers gingen naar huis onder het roepen van het dreigement dat als ze niet meer te eten kregen, zij opnieuw en dan in nog groter getale zouden terugkomen. Wat er verder is gebeurd, heb ik slechts ten dele kunnen achterhalen. Volgens *De Ooststellingwerper* had de laatste betoging een rustig verloop. Dat kan waar zijn, maar een van mijn informanten herinnerde zich dat het bij een van de acties - welke kon zij natuurlijk na zoveel jaren niet meer zeggen - tot plundering was gekomen. De vrouwen hadden de bakkerswinkels leeggehaald en de gestolen broden in hun schorten meegenomen. Thuis had men de buit verdeeld: ook mijn informante kreeg een brood in de handen gestopt, met daarbij de uitdrukkelijke opdracht er zo gauw mogelijk mee naar moeder te gaan. Voor het overige schijnt het gemeentebestuur de volgende weken zijn best te hebben gedaan om de druk op de ketel enigszins te verminderen. In *De Ooststellingwerper* van 19 april werd aan de veenarbeiders een groter rantsoen spek beloofd. Op 24 mei kende men aan de maaiers en hooiers een extra rantsoen boekweitmeel toe.

De vele in de eerste helft van de twintiger jaren gevoerde acties tegen het sociale beleid van de regering vormen een bewijs voor de toenemende kracht van het anarchisme. In 1920 was in heel Nederland sprake van verzet tegen de manier waarop de regering de nieuwe Ouderdoms- en Invaliditeitswet wilde bekostigen. Op wat er in den lande precies is gebeurd, kan ik hier niet ingaan. Onvermeld mag echter niet blijven dat in Ooststellingwerf het felste verzet kwam van een groep arbeiders uit Appelscha en Fochteloo. Op een vergadering besloten 44 van hen om de kaart, waarop de door henzelf te betalen 'rentezegels' moesten worden geplakt, terug te zenden en een vereniging op te richten om actie tegen de wetten te voeren.¹⁵⁾ Welke politieke stroming mede achter de actie zat, blijkt uit het feit dat een van de voormannen ervan Jan Witvoet was.

Het jaar daarop wordt in *De Ooststellingwerver* voor het eerst melding gemaakt van enige gevallen van dienstweigering. Op 11 februari 1921 berichtte de krant dat in de gemeente zes dienstplichtigen hadden geweigerd aangifte te doen (afb. 124).

- Het aantal ingeschrevenen
dezer gemeente voor de militie,
lichting 1922, bedraagt 145, waar-
onder zes, die geweigerd hebben
de aangifte te doen.

Afb. 124. Bericht over de weigering van zes dienstplichtigen om te voldoen aan de aangifteplicht (1921). Bron: De Ooststellingwerver, 11 februari 1921.

Natuurlijk staan hun namen er niet bij, maar dankzij de in dezelfde krant van 9 september afgedrukte uitslag van de loting en de inlichtingen van mijn informanten kan ik zeggen dat het waarschijnlijk is gegaan om Folkert Hooegeveen, Jurjen Hooegeveen, Roel Hooegeveen, Johannes Mulder, Alle van der Veen en Joost de Vries, alle afkomstig uit Appelscha en lid van de IAMV. Van hen lootten Jurjen Hooegeveen en Joost de Vries vrij. Van de vier overigen wisten mijn informanten zich alleen te herinneren dat Alle v.d. Veen en Johannes Mulder tien maanden in de gevangenis van Scheveningen - het latere 'Oranje-hotel' - hadden gezeten.

Helaas heeft *De Ooststellingwerver* in later jaren niet regelmatig aandacht aan de uitslag van de loting besteed. Een uitzondering vormt 1922,¹⁶⁾ toen voor zover valt na te gaan vier mensen - Jan Baron, Johannes van Buiten, Freerk Leertouwer en Sietze Mulder, eveneens alle leden van de afdeling Appelscha van de IAMV - zich aan de dienstplicht hebben onttrokken. Met een van hen, Sietze Mulder, heb ik nog kunnen spreken. Hij had 50 dagen moeten zitten wegens zijn weigering mee te doen aan de keuring en de loting. Maar omdat hij of beter gezegd de burgemeester voor hem een vrij nummer trok, had hij niet de veel zwaardere straf voor dienstweigering hoeven te ondergaan. Hetzelfde gold voor Johannes van Buiten en waarschijnlijk eveneens voor de andere twee. Voor de latere jaren kan ik alleen beschikken over enig archiefmateriaal en de inlichtingen van mijn informanten. Daaruit wordt duidelijk dat dienstweigering bijna uitsluitend in Appelscha is voorgekomen en dat in een kleine twintig jaar enkele tientallen mensen die stap hebben gezet. Op het totaal aantal dienstplichtigen uit het dorp dat men kan schatten op enkele honderden, lijkt dat niet veel. De lezer moet echter wel bedenken dat het vrijwel alleen de overtuigde antimilitaristen en anarchisten waren, die deze vergaande stap durfden te zetten.

In 1922 brak de eerste van een reeks stakingen uit in de werkverschaffing. Reden was een door de regering doorgevoerde loonsverlaging, die door de arbeiders in Veenhuizen niet werd geaccepteerd.¹⁷⁾ Uit het in januari in de Gemeenteraad van Ooststellingwerf hierover gevoerde debat kan worden opgemaakt dat er ook arbeiders uit deze gemeente bij betrokken waren. Het uit Appelscha afkomstige SDAP-raadslid A. Hoekstra vestigde in het bijzonder de aandacht op twee arbeiders uit dit dorp die, omdat ze openlijk over het loon

hadden geklaagd, op staande voet waren ontslagen. Dit voorbeeld illustreert de positie van rechteloosheid, waarin de arbeiders in de werkverschaffing verkeerden.

Een paar weken later - op woensdag 1 februari - hielden 150 arbeiders een demonstratie voor het Gemeentehuis.¹⁸⁾ Zij eisten de onmiddellijke invoering van de algemene steunmaatregel voor werklozen die door de minister was beloofd, alsmede een toeslag op de uitkering die door de werklozenkassen van de bonden werd uitbetaald. De eerste regeling was vooral bedoeld voor niet-georganiseerden; de tweede kwam uiteraard alleen de georganiseerde arbeiders ten goede. Een aantal vertegenwoordigers van de demonstranten werd toegelaten tot de burgemeester, die zich echter terughoudend opstelde. Hij hield hun voor dat de winter bijna voorbij was en er dus spoedig meer werk zou komen. Aan de ongeorganiseerden gaf hij bovendien te verstaan dat zij onverstandig hadden gehandeld door niet lid te worden van een vakbond met een werklozenkas. Niettemin zegde de burgemeester een onderzoek toe. Zoals uit het verslag van de enige weken later gehouden Gemeenteraadsvergadering blijkt, heeft hij bij de minister moeite gedaan een verbetering voor de arbeiders te bereiken.¹⁹⁾ Die laatste had echter al zijn voorstellen afgewezen. Het is in deze vergadering geweest dat de burgemeester het aan de stok kreeg met de SDAP-afgevaardigde Kleistra, die toch met de actie was doorgedaan, hoewel hij al lang wist dat B. en W. na de beslissing van de minister machteloos stonden.

Zoals uit het bovenstaande blijkt, mag deze actie niet uitsluitend op het conto van de anarchisten worden geschreven. De SDAP-raadsfractie gaf er haar steun aan - de beide raadsleden A. Hoekstra en A. Kleistra hadden eerder zelf aan de demonstratie deelgenomen - evenals de Bond van landarbeiders van het NVV, die er in de afgelopen jaren in was geslaagd een aantal afdelingen, o.a. in Appelscha en Oosterwolde, van de grond te krijgen.²⁰⁾ De anarchisten waren er echter wel bij betrokken, zoals blijkt uit een brief die ter ondersteuning van de actie door de afdeling Appelscha van de z.g. Onafhankelijke of Neutrale Bond voor Land- en veenarbeiders aan de Raad werd geschreven.²¹⁾ Deze bond mag men zien als een voortzetting van de voormalige Landarbeidersbond van het NAS, die onder de naam Nederlandsche Federatie van Land-, Tuin- en Veenarbeiders nog eens uit zijn as was herrezen.²²⁾ Of de afdeling in Appelscha erg lang heeft bestaan, valt echter te betwijfelen. Van enige activiteit blijkt alleen in 1921 en 1922.²³⁾

Of de anarchisten hun actie ook nog op een andere wijze kracht hebben bijgezet, staat niet helemaal vast. Mijn voornaamste informatiebron, *De Ooststellingwerper*, zegt dat na de demonstratie de arbeiders rustig naar huis waren gegaan. Maar toch valt niet uit te sluiten dat de waarschijnlijk overwegend anarchistisch gezinde arbeiders uit Appelscha ook nog op een heel andere wijze de aandacht op hun problemen hebben gevestigd. Volgens mijn informanten moet het ongeveer in deze tijd zijn geweest dat een groep uit Oosterwolde terugkerende demonstranten de ramen had ingegooid van de boerderij van A.A. Vondeling (thans Vaart NZ no. 15). Helaas konden zij zich niet meer het precieze jaar herinneren en heb ik elders geen bevestiging van het verhaal kunnen vinden. Maar het voorval moet zeker in deze jaren worden geplaatst. Ik meende het niet onvermeld te mogen laten, omdat het een bewijs vormt voor de groeiende sociale onrust in de eerste helft van de jaren twintig.

Ongeveer een jaar later, in februari 1923, vond tijdens een vergadering van de Gemeenteraad over de lonen in de werkverschaffing nog eens een dergelijke demonstratie voor het Gemeentehuis plaats.²⁴⁾ Ingrijpende gevolgen die een uitvoerige behandeling rechtvaardigen heeft deze actie niet gehad. Ik moet er echter op wijzen omdat de in deze tijd bijna jaarlijks gehouden demonstraties aantonen, dat door de voortdurende bezuinigingen op de lonen in de werkverschaffing en de alsmar groter wordende werkloosheid de ontevredenheid bij de arbeiders sterk is toegenomen, en dat zeker niet alleen onder de anarchistisch gezinde arbeiders uit Appelscha. In het laatstgenoemde geval was het initiatief tot de demonstratie uitgegaan van de Ooststellingwerfsche Bestuurdersbond, een gemeentelijk samenwerkingsverband van al de bij het NVV aangesloten vakbonden. Daartegenover staat echter wel dat de toenemende ontevredenheid zeker in Appelscha het meest in het voordeel van de anarchisten heeft gewerkt. De sociaal-democraten hebben hier juist in deze tijd een flinke veer moeten laten. Slechts enige jaren eerder, in 1917, was in Appelscha een afdeling opgericht van de moderne landarbeidersbond van het NVV, die aanvankelijk een doorslaand succes leek te worden. Begin 1918 had de afdeling al meer dan 100 leden. In hetzelfde jaar wist zij een belangrijke loonsverbetering in het veenbedrijf tot stand te brengen.²⁵⁾ Tot 1922 heeft het bestuur regelmatig via de krant van zijn activiteiten laten horen; daarna is het plotseling afgelopen.²⁶⁾ Eind 1921 blijkt er in Appelscha een afdeling te bestaan van de eerder genoemde Neutrale Bond van Landarbeiders.²⁷⁾ Volgens mij kan het bijna niet anders dan dat het een met het ander in verband staat. In die mening word ik gesterkt door wat er in 1923 is gebeurd met de plaatselijke SDAP-afdeling. Door een ruzie over de kandidaatstelling voor de dat jaar te houden Gemeenteraadsverkiezingen trad een groot aantal vooraanstaande leden, onder wie in Appelscha K. Joustra en A. Hoekstra, uit de partij.²⁸⁾ Het gevolg was dat in dit dorp de hele afdeling te gronde ging. Deze gegevens illustreren hoe moeilijk de sociaal-democratie het in de twintiger jaren speciaal in Appelscha heeft gehad.

Terzelfdertijd waren echter de anarchisten actiever dan ooit. Het aantal door hen in Appelscha belegde vergaderingen bereikte tussen 1923 en 1926 een hoogtepunt. Op een van die vergaderingen wil ik in het bijzonder de aandacht vestigen: de op zondag 22 juni 1924 in de 'Duinen' - de precieze plaats was de 'Koele' - gehouden Pinkstermobilisatie tegen het militarisme, die was georganiseerd door de Noordelijke groepen van het anarchistische Vrije Jeugd Verbond (VJV) (afb. 125). De lezers die iets over het huidige Appelscha weten, hebben natuurlijk al begrepen waarom ik hier deze bijeenkomst speciaal memoreer. Er werd de grondslag mee gelegd voor de Pinksterlanddagen, die nog steeds elk jaar gedurende het Pinksterweekend worden gehouden en honderden jongeren uit heel Nederland naar Appelscha doen trekken om net als in 1924 te protesteren tegen het militarisme. Dat deze traditie al zo lang bestaat, mag uniek worden genoemd omdat samenkomsten van deze aard - die in de twintiger en dertiger jaren geregeld door politieke partijen werden georganiseerd - tegenwoordig nauwelijks meer voorkomen. Om het ontstaan van de Pinksterlanddagen te kunnen begrijpen moet ik er nog op wijzen dat de anti-militaristische ideeën in de twintiger jaren vooral onder de generatie, die volwassen was geworden tijdens de Eerste Wereldoorlog, een grote aanhang hadden.²⁹⁾ Naast de anarchistische waren er andere jongerenorganisaties die zich tegen het militaris-

me te weer stelden. Ook een aantal politieke partijen ondervond van deze beweging de weerslag. In 1921 nam de SDAP als eerste Nederlandse politieke partij het beginsel van de eenzijdige nationale ontwapening in haar programma op.

Groote Openluchtmeeting
op Zondag 22 Juni in de Duinen te
Appelscha.

Sprekers: JO DE HAAS van Amsterdam.
Onderwerp: „Geen Oorlog, geen Vrede, maar Revolutie”.

KLAAS BLAUW van Hilversum.
Onderwerp: „Onze Oorlog”.

Namiddags 2 uur optocht. Vertrek Wed. Bruinsma.

Aanvang 3 uur. Entree naar verkiezing.

Noordelijke groepen van het Vrije Jeugd Verbond.

Afb. 125. Advertentie voor de eerste in Appelscha gehouden Pinkstermobilisatie (1924). Bron: De Ooststellingwerper, 13 juni 1924.

Niet lang erna volgde de links-liberale Vrijzinnig-Democratische Bond dit voorbeeld.³⁰⁾ Zelfs de dienstweigering werd in deze tijd in breder kring dan alleen de anarchistische gepropageerd. Wel bestond er echter op dit punt een belangrijk verschil tussen de anarchisten en de andersdenkenden. Voor de anarchistische jongeren maakte de dienstweigering en de afwijzing van het militarisme deel uit van de totale strijd tegen het kapitalisme en zijn onderdrukingsorganen, waarvan de staat de voornaamste was. Derhalve ontzegden zij aan de overheid het recht gezag over hen uit te oefenen. Zoals al bleek bij de beschrijving van de eerste gevallen van dienstweigering in Appelscha, legden de anarchisten de oproep voor de keuring en de loting naast zich neer. Om dezelfde reden deden zij in tegenstelling tot de meeste andere weigeraars in principe geen beroep op de in 1923 ingevoerde Dienstweigeringswet, die een erkenning van gewetensbezwaarden mogelijk maakte. De anarchistische jongeren die dit standpunt onderschreven, verenigden zich in 1924 in het Vrije Jeugd Verbond, dat ook in Appelscha korte tijd een afdeling heeft gehad. Van hen ging het initiatief uit tot het houden van de Pinkstermobilisaties, die tussen 1924 en 1928 op meerdere plaatsen in ons land werden georganiseerd.³¹⁾ Maar alleen in Appelscha groeide dit gebeuren uit tot een jaarlijkse manifestatie. Volgens mijn informanten, van wie sommigen mede aan de wieg van de eerste bijeenkomst hadden gestaan, alleen hier wegens het grote belang dat door de Appelschaaster anarchisten aan de anti-militaristische strijd werd gehecht. Dienstweigering was onder de tot hun kring behorende leeftijdgenoten bijna algemeen geweest. Bij een van zijn bezoeken - mijn informant vertelde het met trots - had Bart de Ligt Appelscha zelfs "het dorp van de 24 dienstweigeraars" genoemd. Voor de meesten met wie ik sprak, had het anti-militarisme een van

de belangrijkste redenen gevormd om zich bij de anarchistische beweging aan te sluiten. Mij dunkt dat voor een dergelijke principiële opstelling een woord van bewondering past. Wie in die tijd dienst weigerde, haalde zich grote persoonlijke moeilijkheden op de hals, waartoe met name de tien maanden gevangenisstraf behoorde die, zoals verderop nog zal blijken, voor menigeen een hel is geweest. Niettemin hebben tientallen jongeren in Appelscha dit offer voor hun principe over gehad.

In het volgende jaar, 1925, kwam de groeiende ontevredenheid onder de arbeiders in de werkverschaffing tot een uitbarsting. Er brak een staking uit, waarvan in Ooststellingwerf Appelscha het middelpunt was. De actie werd halfweg maart opgezet in de buurgemeente Opsterland,³²⁾ maar omdat besloten werd de actie tot alle werkverschaffingsprojecten van de ontginningsmaatschappij *De Drie Provinciën* uit te breiden raakte ook Ooststellingwerf erbij betrokken. Op zaterdag 14 maart waren afgevaardigden uit deze gemeente aanwezig op een vergadering in Gorredijk, waar de gemeenschappelijke eisen werden geformuleerd.³³⁾ De voornaamste daarvan was een verhoging van het uurloon tot 35 ct. (Uit het verslag van de Gemeenteraadsvergadering van begin maart blijkt dat toen in Ooststellingwerf in de regel 24 ct. per uur werd uitbetaald.³⁴⁾). Op dat moment werd er echter nog niet gestaakt. Zover kwam het pas nadat een week later de gemeenten, die aandeelhouders van *De Drie Provinciën* waren, de eisen van de hand hadden gegeven.³⁵⁾ In Appelscha werd de staking uitgeroepen op woensdag 25 maart, de volgende dag besloten de arbeiders in de venen zich solidair ermee te verklaren.³⁶⁾

De staking had een massaal karakter. Eind maart telde men in heel Z.O.-Friesland 20 à 25.000 stakers. Voor Appelscha heb ik geen afzonderlijke opgave kunnen vinden. Een van de mensen die erbij betrokken was en met wie ik een gesprek had, noemde een aantal van enige honderden. Volgens dezelfde zeggeman was het tijdens de staking in Ooststellingwerf afgezien van enige demonstraties, o.a. voor het Gemeentehuis, rustig gebleven. Zijn activiteit en die van enkele kameraden had er voornamelijk in bestaan om de mensen die in Drente in de werkverschaffing werkten tot deelname aan de staking te bewegen. Daarvoor waren zij een aantal keren op de fiets naar Assen, Westerbork en zelfs Emmercompasuum geweest. Deze visie staat haaks op die, waarmee de burgemeester zijn beleid achteraf tegenover de Raad verdedigde.³⁷⁾ Hij zou gedwongen zijn geweest krachtige maatregelen te nemen - waarover zo meteen meer - omdat groepen stakers de gemeente waren rond gegaan om arbeiders bij particuliere boeren en bedrijven tot staken aan te zetten. Daarbij was bedreigd met geweld en een enkele keer zelfs dwang gebruikt. In het verslag van de Raadsvergadering worden als voorbeelden hiervan genoemd de zuivelfabrieken - de arbeiders daarvan hadden uit angst een adhesieverklaring naar de minister gestuurd - en de veevoerfabriek van Twijnstra in Akkrum, waar stakers hadden geprobeerd de aflevering van produkten te verhinderen. De reden die de stakers voor deze acties hadden, was natuurlijk dat als de staking tot de werkverschaffing beperkt bleef, zij weinig kans van slagen zou hebben.

De leiding van de staking was in handen van de communisten en anarchisten. In Appelscha traden de anarchistische propagandisten Jo de Haas, Anton Constandse en de nog niet genoemde Joop van den Einde op de voorgrond. Verschillende keren hebben zij de stakers op vergaderingen toegesproken.³⁸⁾

Maar ook buiten de anarchistische kring ondervond de staking bijval. De SDAP-fractie in de Gemeenteraad stelde zich achter de voornaamste eis van de stakers dat de lonen omhoog moesten. Wel had zij moeite met de staking als middel om dit doel te bereiken. De sociaal-democraten zagen er een typisch anarchistische strijdwijze in, die men afwees maar in dit geval wel kon billijken. Wat bij deze standpuntsbepaling ongetwijfeld een grote rol heeft gespeeld, is dat ook veel leden van het NVV en zelfs van de 'christelijke' bond zich bij de staking hadden aangesloten. Achteraf verklaarde Kleistra in de Raad dat er in de gemeente over het algemeen sympathie voor de staking had bestaan.³⁹⁾

In schrill contrast daarmee stond echter de houding van de autoriteiten. Op 3 april werd door de burgemeester van Ooststellingwerf - zijn collega's in de andere gemeenten handelden dienovereenkomstig - een advertentie in de krant geplaatst, waarin de kleine staat van beleg in de gemeente werd afgekondigd (afb. 126).

DE BURGEMEESTER DER GEMEENTE OOSTSTELLINGWERF;

Overwegende, dat de buitengewone omstandigheden bedoeld in de artikelen 184—187 der Gemeentewet aanwezig moeten worden geacht;

Gelet op de Gemeentewet en op art. 443 van het Wetboek van Strafrecht;

Stelt vast de volgende verordening:

Artikel 1.

Het is verboden zich met, op, of in een rijwiel of motorrijtuig op de openbare wegen of bermen daarvan voort te bewegen of te bevinden op een afstand van tweehonderd meter uit de kruispunten en samentreffingen of uit bruggen, sluisen, overwegen of andere daarin liggende werken.

Artikel 2.

Door of vanwege den Burgemeester kan van dit verbod dispensatie worden verleend.

Artikel 3.

Het is verboden op of aan den openbaren weg of op de aan den weg gelegen erven samenscholingen of vergaderingen van meer dan 5 personen te organiseeren of daaraan deel te nemen.

Artikel 4.

Deze verordening zal onverwijld worden afgekondigd en op de gebruikelijke plaatsen worden aangeplakt.

Oosterwolde, 3 April 1925.

De Burgemeester voornoemd,
FALKENA.

Afb. 126. Advertentie waarin door de burgemeester de kleine staat van beleg in Ooststellingwerf wordt afgekondigd (3 april 1925). Bron: De Ooststellingwerf, 3 april 1925.

Tot nader order waren samenscholingen op de openbare weg van meer dan vijf personen alsmede het gebruik van fietsen en motorrijtuigen anders dan voor het werk verboden. Het doel van de maatregel was duidelijk: door het onderlinge contact tussen de stakers onmogelijk te maken hoopte men dat de acties zouden verlopen.⁴⁰⁾ Voorts deelde de burgemeester een week later in de krant mee dat tijdens de naderende Paasdagen geen vergunningen voor het organiseren van feestelijkheden in de gemeente zouden worden gegeven (afb. 127).⁴¹⁾

— Wegens de bijzondere omstandigheden worden met de Paasdagen in deze gemeente geen vergunningen voor feestelijkheden gegeven.

Afb. 127. Bericht over het verbod om met de Paasdagen enige festiviteiten in de gemeente te organiseren (1925). Bron: De Ooststellingwerf, 10 april 1925.

Bovenstaande maatregelen roepen herinneringen op aan de dagen van de grote stakingen in het laatst van de vorige eeuw. Evenals toen werden op grote schaal politie en marechaussee ingezet om de verboden te controleren.

Hier en daar hebben de stakers verzetsdaden tegen de bovengenoemde maatregelen gepleegd. Maar voor zover ik weet, is dat in Ooststellingwerf slechts zeer sporadisch voorgekomen. In Donkerbroek heeft iemand uit protest een schuur in brand gestoken. Met de dader, wiens naam ik niet zal noemen, heb ik nog gesproken. Hij zei: "Ik handelde uit diepe verontwaardiging, omdat men aan vooraanstaande burgers had toegestaan burgerwachten tegen eventuele sabotagedaden te vormen. Men had dus wel oog voor de belangen van de rijken, niet voor die van de armen. Toen heb ik bij een rijke boer brand gesticht". In Appelscha bleef het bij kleine incidenten. Na afloop van een vergadering werd Sietze Mulder, een van de plaatselijke leiders, die zich met een groepje stakers op de openbare weg had begeven door de marechaussee in elkaar geslagen en meegenomen voor verhoor. Verder was hem een aantal keren zijn fiets afgenomen en had de politie bijna dag en nacht zijn huis in de gaten gehouden. Van de eerder genoemde leiders werd op een van de laatste dagen van de staking Jo de Haas in Appelscha opgepakt en weggevoerd naar Leeuwarden. De autoriteiten bereikten hun doel: op 17 april meldde *De Ooststellingwerf* dat na Haulerwijk ook in Appelscha was besloten het werk te hervatten. Alleen in de venen werd nog gestaakt, omdat men het niet eens kon worden over de lonen. Dat de staking moest worden opgegeven, was echter niet alleen te danken aan de politiematregelen. Zoals het ook vroeger vaak was gegaan, had men tenslotte moeten toegeven omdat veel mensen absoluut geen geld meer hadden.

Het militante optreden van de stakers werd later door de burgemeester en de politieke partijen die hem hierin steunden aangegrepen om het harde politie-ingrijpen te rechtvaardigen. Mij lijkt dit echter een omdraaiing van de feiten. Ook al mag hier en daar pressie op werkwilligen zijn uitgeoefend - iets dergelijks is inherent aan elke staking - en zal door sommige stakingsleiders en arbeiders wel eens revolutionaire taal zijn uitgeslagen, een overheidsingrijpen

van deze omvang moet als grof machtsmisbruik worden bestempeld. De autoriteiten deden het voorkomen alsof de revolutie voor de deur stond. Aan de stakers werd het onmogelijk gemaakt hun actie voort te zetten. De leiders van de staking werden bij het minste geringste gearresteerd of afgeranseld. Bovendien schijnen de berichten over de gepleegde terreurdaden flink te zijn opgeklopt: noch uit Appelscha noch uit de andere dorpen van Ooststellingwerf kunnen er veel voorbeelden van worden genoemd, zoals tijdens de raadsvergadering ook door de afgevaardigden van de SDAP werd gezegd.⁴²⁾ De enkele wandaden die werden begaan, zullen vooral zijn ingegeven door een gevoel van machteloosheid. En ook al zijn ze daarmee misschien nog niet goed te praten, men kan er wel begrip voor opbrengen, als de overheid zelf niet meer de grenzen van de macht in acht neemt. Het optreden van de autoriteiten lijkt vooral te zijn bepaald door de in die tijd in Nederland nog wijd verbreide afkeer van mensen, groepen en partijen die zich socialistisch of - nog erger - anarchistisch noemden. Door de burgemeester en sommige Gemeenteraadsleden werden de arbeiders afgeschilderd als avonturiers, revolutionairen, anarchisten, ideologen en raddraaiers. Kennelijk werden al deze woorden als synoniemen beschouwd. Voor de werkelijke noden van de arbeiders had men geen oog: de lonen waren hoog genoeg, in het particuliere bedrijfsleven werd nauwelijks meer verdiend dan in de werkverschaffing en op de organisatie van de werkverschaffing in de gemeente viel weinig aan te merken, zo luiden de conclusies van de meerderheid van de Raad.

Er is nog een ander argument dat de hierboven gegeven visie ondersteunt. Alle maatregelen zijn door de autoriteiten, inzonderheid de burgemeester gesteund door de Commissaris der Koningin en de regering, genomen zonder raadpleging van de democratisch gekozen bestuursorganen. Een verzoek van de SDAP-fractie in de Gemeenteraad om een spoedvergadering uit te schrijven over de afkondiging van de staat van beleg werd door de burgemeester genegeerd. Pas op 21 april, toen de staking al een week was afgelopen, werd over de genomen maatregelen in de Raad gedebateerd. Of de burgemeester bang is geweest niet voldoende politieke steun voor zijn beleid te krijgen, weet ik niet. Mocht dat zo zijn dan heeft hij zich ten onrechte ongerust gemaakt. Met slechts vier stemmen tegen - alleen de SDAP-fractie - werd zijn beleid goedgekeurd. Zelfs een motie van de SDAP, waarin bij de minister op de doorvoering van een loonsverbetering in de werkverschaffing werd aangedrongen, haalde het in de Raad van Ooststellingwerf niet.⁴³⁾ Ik weet niet of de burgemeester en de leden van de Gemeenteraad die zich tegen de laatstgenoemde motie verklaarden dat zelf in de gaten hebben gehad, maar de uitslag van deze stemming toont aan dat er voor de arbeiders in de werkverschaffing langs de door al de partijen in de Raad gepropageerde legale weg weinig te bereiken viel.

De achteruitgang na 1925

De staking van 1925 blijkt achteraf gezien als een keerpunt in de geschiedenis van Appelscha en van het anarchisme te kunnen worden aangemerkt. Zij was de laatste in de reeks grote stakingen die sinds 1888 in Appelscha had plaatsgevonden. De anarchisten hadden er een vooraanstaande rol in gespeeld. Ook uit andere gegevens - de verkiezingsuitslagen en het aantal belegde vergaderingen -

kan men opmaken dat de beweging in deze tijd op het toppunt van haar macht heeft gestaan. In de jaren hierna komen er steeds meer aanwijzingen dat haar invloed aan het teruglopen was. Zo heeft blijkens de verkiezingsuitslagen, de SDAP na 1925 iets van het verloren gegane terrein kunnen herwinnen. In 1926 kreeg de partij ook organisatorisch hier weer voet aan de grond.⁴⁴⁾ Voor een deel is dit herstel ongetwijfeld ten koste gegaan van de anarchisten. De grote terugval begon echter na 1932: in slechts enkele jaren tijds heeft de beweging toen het grootste deel van haar aanhang aan de communisten verspeeld.

Als bewijs voor deze ontwikkeling beschouw ik wat in 1932, op een moment dat in Appelscha de sociale spanningen weer eens hoog waren opgelopen, over de plaatselijke politieke verhoudingen werd opgemerkt. De dreigende situatie heette te zijn ontstaan, omdat hier meer dan elders "communistische ideeën naar voren waren gekomen".⁴⁵⁾ De lezer zal zich herinneren dat in 1925 de boosdoeners nog vooral onder de anarchisten werden gezocht. Dat de achteruitgang toen bijzonder snel is gegaan, kan worden afgeleid uit de grote stemmenwinst van de CPN tussen 1933 en 1935. In dezelfde jaren begon het aantal door de anarchisten belegde vergaderingen snel terug te lopen. In de volgende bladzijden zal ik aan de hand van de voornaamste gebeurtenissen uit de tijd na 1925 dieper op de oorzaken van het hier gesignaleerde verschijnsel ingaan.

In de tweede helft van de twintiger jaren is het niet meer tot grote acties in Appelscha gekomen. Alleen in 1928 dreigde de situatie nog een keer uit de hand te lopen in de werkverschaffing. Op verschillende plaatsen in Z.O.-Friesland werden door de arbeiders Comités van Actie opgericht.⁴⁶⁾ De enige plaats in Ooststellingwerf waar dit gebeurde, was Appelscha. Uit de door de actievoerders geformuleerde hoofdeis - een verhoging van het loon tot 35 ct. per uur - blijkt dat zij een poging hebben willen doen om de nederlaag van drie jaar eerder uit te wissen. In april werden twee demonstratieve vergaderingen in de gemeente belegd - een in Oosterwolde en een in Appelscha - waarop o.a. de vrije socialist Simon Brinksma uit Jubbega het woord voerde.⁴⁷⁾ Het bleef echter rustig.

In hetzelfde jaar rees in Appelscha verzet tegen het besluit van het gemeentebestuur alleen nog georganiseerde werklozen tot de werkverschaffing toe te laten.⁴⁸⁾ Bedoeling van de maatregel was dat meer arbeiders een deel van het jaar steun uit de werklozenkassen van de bonden ontvingen, waardoor de druk op de werkverschaffing zou verminderen. In september organiseerde de 'Plaatselijke Arbeidersvereniging Appelscha' - waarschijnlijk een ad hoc vereniging, er wordt naderhand nooit meer iets van vernomen - een protestvergadering.⁴⁹⁾ In oktober richtte zij zich in een adres tot de Gemeenteraad.⁵⁰⁾ Uit de verslagen van de Raadsvergaderingen van oktober en november 1928 blijkt dat B. en W. op de ingeslagen weg wilden voortgaan, al beloofde men wel enige soepelheid te zullen betrachten. Een blijvend gevolg van de gemeentelijke maatregel is geweest dat in hetzelfde jaar in Appelscha weer een afdeling van de landarbeidersbond van het NVV werd opgericht.⁵¹⁾ Zoals ik eerder de opheffing van de afdelingen van de bond en de SDAP verklaarde als tekenen van de malaise die het democratisch socialisme in het begin van de twintiger jaren doormaakte, meen ik omgekeerd de heroprichting van de partijafdeling in het laatst van 1926 en de afdeling van de landarbeidersbond in de zomer van 1928 als bewijzen voor een zeker herstel te mogen uitleggen. Deze zienswijze wordt bevestigd

door het in Appelscha bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1927 en de Tweede Kamerverkiezing van 1929 groeiende stemmenaantal van de SDAP (1925: 264, 1927: 353 en 1929: 369). Dat de partij hard voor dit succes heeft gewerkt, kan men opmaken uit het feit dat zij in deze jaren een aantal vooraanstaande sprekers naar Appelscha afvaardigde. In 1927 kwam Cees Werkhoven, de secretaris van de partij, hier op bezoek,⁵²⁾ in 1928 Sannes, vooraanstaand kamerlid en lijsttrekker,⁵³⁾ en in 1929, een verkiezingsjaar, nogmaals Sannes en tweemaal Koos Vorrink, de leider van de AJC (de Arbeiders Jeugdcentrale).⁵⁴⁾

Tijdens deze bijeenkomsten kwam het meer dan eens tot een confrontatie met de anarchisten, doordat deze laatsten iemand stuurden om te debateren en de SDAP-spreker en later de afdeling de toegeworpen handschoen opnamen. Waarschijnlijk dachten beide partijen dat zij zich zo beter konden profileren. Als voorbeeld hiervan noem ik het debat tussen Cees Bosma, een in die dagen bekend anarchistisch spreker uit Heerenveen, en Cees Werkhoven (bijlage 4).⁵⁵⁾ Daarbij kon de laatstgenoemde niet nalaten erop te wijzen dat de anarchisten en in het bijzonder de dienstweigeraars onder hen landelijk gezien een onbetekende groep vormden. Letterlijk sprak hij over "anderhalve man en een paar-dekop". Ongetwijfeld was dit een handige zet van Werkhoven. Het feit dat de anarchisten landelijk nauwelijks een vuist konden maken, is zeker een factor geweest die tot hun achteruitgang heeft bijgedragen. Dat de SDAP daar in deze jaren van heeft geprofiteerd, blijkt ook uit de verkiezingsresultaten. De verkiezingen van 1927 en 1929 hadden in Ooststellingwerf en in Appelscha een vrij gunstig verloop voor de SDAP. Toen echter in de volgende jaren de economische situatie snel verder verslechterde, keerde ook het politieke tij zich weer tegen haar. Bij de na 1931 gehouden verkiezingen zat de SDAP meestal in de hoek waar de slagen vielen. Met de vele acties die in deze jaren zijn gevoerd, heeft de partij zich zelden kunnen en waarschijnlijk ook niet willen bemoeien. Maar in tegenstelling tot de jaren twintig waren het nu niet de anarchisten, die het meest van zich deden spreken. Andere partijen en groepen hebben zich veel heftiger geroerd.

Begin 1931 horen we voor het eerst sinds lange tijd weer van onrust in de werkverschaffing. Er werden vergaderingen gehouden in Jubbega en Appelscha, maar gevolgen hadden die vooralsnog niet.⁵⁶⁾ Het lijkt echter geen twijfel dat door de fors gestegen werkloosheid de spanningen waren toegenomen. In augustus van hetzelfde jaar werd in de Gemeenteraad over de opnemng van grote groepen werklozen in de werkverschaffing gezegd dat "wegens de anarchistische geest die onder de arbeiders komt, het beter is niet te veel op één complex te plaatsen".⁵⁷⁾

De crisis raakte in deze jaren niet alleen de arbeiders, ook veel kleine boeren en middenstanders werden er evenzeer het slachtoffer van. Dit leidde eind 1931 tot een initiatief, waaraan in dit verband bijzondere aandacht moet worden besteed. Op 27 november werd door *De Ooststellingwerper* melding gemaakt van de oprichting in de gemeente van een afdeling van de 'Landelijke Crisis Unie', die wilde proberen "tot radicale verbetering van de bestaansvoorwaarden van boeren en arbeiders" te komen. Tot de initiatiefnemers behoorden mensen van verschillende politieke overtuiging als de communist Jan Herder en de latere nationaal-socialist Jan van Weperen. Omdat al de hier genoemde personen woonachtig waren in de buurtschap Weper onder Oosterwolde werd korthheids-

halve ook wel gesproken over 'de beweging van Weper'. Begin december organiseerde zij een groot aantal vergaderingen in bijna al de dorpen van de gemeente (afb. 128).⁵⁸⁾

Landelijke Crisis Unie.

Groote Openbare Bijeenkomsten

zullen worden gehouden te :

Haulerwijk, Dinsdag 1 Dec., 's av. 7 uur, bij Kok.

Appelscha, Donderdag 3 Dec., 's av. 7 uur, bij de Vries.

Oosterwolde Fochteloo en Langedijke, Vrijdag 4 Dec.,
's av. 7 uur, bij Brûlisma.

Donkerbroek en Hânle, Woensdag 2 Dec., 's av. 7 uur,
bij van Dijk.

Makkinga, Zaterdag 5 Dec., 's nam. 1 uur, bij Bouma.

Elsloo, Mâandag 7 Dec., 's av. 7 uur, bij R. Veen.

Olde- en Nijeberkoop, Dinsdag 8 Dec., 's av. 7 uur, bij Tjalma.

Om te komen tot radicale verbetering van de bestaans-
voorwaarden van boeren en arbeiders.

J. HERDER, Nw.-Weper.

J. VAN WEPEREN Az., De Poel.

TJ. J. DIJKSTRA, Nw.-Weper.

Afb. 128. Advertentie waarin voor het eerst de Crisis-Unie van zich laat horen (november 1931). Bron: De Ooststellingwerper, 27 november 1931. Zoals het zo vaak gaat met dit soort goed bedoelde activiteiten liep na een aanvankelijk zeer voortvarende start het enthousiasme spoedig terug. In de krant worden na 1932 geen activiteiten van de Unie meer genoemd. Het enige langer doorwerkende gevolg van haar optreden is geweest de aanhang die de beide door Hendrik van Houten geleide organisaties - de Bond van Landpachters en de CDU - in Ooststellingwerf wisten te verwerven.

Het succes was groot: in Oosterwolde trok de vergadering van de Unie, waarop het woord werd gevoerd door de voorzitter van de Bond van Landpachters, Hendrik van Houten, 600 bezoekers. Na afloop van de vergadering lieten 150 van hen zich als lid van de genoemde bond inschrijven.⁵⁹⁾ Uit dit voorbeeld wordt ook duidelijk met welk oogmerk de Unie was opgericht. In dezelfde tijd werd door het parlement het ontwerp behandeld voor een nieuwe pachtwet, die meer bescherming aan de pachters moest bieden.⁶⁰⁾ Op deze manier hoopte men vooral de bestaanszekerheid van veel kleine boeren te kunnen verbeteren. De Bond van Landpachters was politiek een neutrale organisatie, die zich al sinds 1922 voor een verbetering van de pachtwetgeving inzette.⁶¹⁾ Oprichter en voorzitter ervan was de al genoemde Hendrik van Houten, die in het begin van de jaren dertig ook de leider werd van de CDU, een nieuwe politieke partij, die zich vooruitstrevend-protestants noemde en principieel tegen de bewapening was.⁶²⁾ Op grond van deze gegevens kan het initiatief tot oprichting van de Unie worden gekenschetst als een poging een samenwerking tot stand te brengen tussen alle partijen, groepen en personen, die een radicale verandering van de samenleving nastreefden. Zoals een aantal van mijn informanten mij meedeelde,

heeft deze gedachte ook veel anarchisten aangesproken. Al meteen in december 1931 werd in Appelscha een afdeling van de Unie opgericht (afb. 129). Ze had 23 leden, in het bestuur zat o.a. de anarchist A. van der Veen jr.⁶³⁾

<p>Crisis-Unie - Afd. Appelscha.</p> <p>Openbare Vergadering,</p> <p>op Maandag 21 Dec., in Comp. Hotel DE VRIES te Appelscha.</p> <p>Bespreking: Hoe moeten we uit deze wanhopige toestanden komen, en welke wegen wil de Crisis-Unie bewandelen, om van een beter bestaan verzekerd te zijn voor ieder die daar recht op heeft.</p> <p>Namens 't v.l. Bestuur, A. v. d. VEEN Jr.</p>

Afb. 129. Advertentie van de afdeling Appelscha van de Crisis-Unie ondertekend door de anarchist A. v.d. Veen jr. (december 1931). Bron: De Ooststellingwerf, 18 december 1931.

Naar de bedoelde informanten, J. van Zanden en T. Veenstra, vertelden, hadden ook zij meegeholpen propaganda voor de nieuwe beweging te maken. De Unie mag echter beslist niet als een anarchistisch gezinde organisatie worden afgeschilderd. Toen de genoemde T. Veenstra tijdens een vergadering eens wat al te nadrukkelijk van zijn anarchistische overtuiging blij gaf, werd hem door de voorzitter - Jan Herder - het woord ontnomen. Zoals ook in de advertentie in de krant was meegedeeld, moest de Unie open staan voor alle mensen die wilden strijden voor een betere samenleving. Dit bewijst echter ook dat de anarchisten - anders dan in de jaren twintig - niet meer de enigen waren, die zich voor een radicale hervorming van de maatschappij inzetten. Bijgevolg zal het voor hen moeilijker zijn geworden zich duidelijk als aparte groep te profileren. Er waren nu veel meer partijen en groepen, die ongeveer hetzelfde wilden en die een deel van de anarchistische aanhang naar zich toe trokken.

Dit verschijnsel treedt terzelfdertijd aan de dag bij de onlusten, die zich in januari 1932 voordeden in de werkverschaffing. Op een werkverschaffingsproject te Hoornsterzwaag in de gemeente Schoterland hadden 15 arbeiders enige voormannen van de Heidemaatschappij ernstig mishandeld. De daders werden gearresteerd en gevangen gezet in Leeuwarden. Omdat het conflict dreigde te escaleren - de arbeiders hadden in Gorredijk vergaderd waarbij ook vertegenwoordigers uit Ooststellingwerf, met name uit Appelscha, aanwezig waren - kondigde de burgemeester op 15 januari opnieuw de kleine staat van beleg af (afb. 130). Samenscholingen van meer dan drie personen werden verboden, men mocht tussen 10 uur 's avonds en 5 uur 's morgens niet op straat zijn en in het openbaar geen wapens of knuppels bij zich dragen. Door toedoen van de SDAP-raadsleden A. Kleistra en H. Vondeling - de eerste handelde hierbij in opdracht

Algemeene Voorschriften van Politie.

De BURGEMEESTER van OOSTSTELLINGWERF:

I. Brengt ter openbare kennis, dat hij heden heeft uitgevaardigd de volgende algemeene voorschriften van politie voor de gemeente Ooststellingwerf.

Artikel 1.

Het is verboden op of aan den openbaren weg of op de daaraan gelegen erven samentreffingen of bijeenkomsten van meer dan drie personen te organiseeren of daaraan deel te nemen, tenzij met vergunning door of vanwege den burgemeester gegeven.

Artikel 2.

Het is verboden tusschen des avonds 10 uur en des morgens 5 uur, behoudens wettige noodzakelijkheid, op den openbaren weg te zijn.

Artikel 3.

Onverminderd het bij de Wapenwet bepaalde is het verboden zich zonder vergunning van of vanwege den Burgemeester op of aan den openbaren weg te bevinden:

- a. met knuppels of andere aanvals- of verdedigingsmiddelen, geen wapenen in den zin der wapenwet zijnde;
- b. anders dan langs den kortsten weg gaande naar of terugkeerende van den arbeid met gereedschappen of werktuigen.

Artikel 4.

Ieder, die zich bevindt op gedeelten van openbare wegen, gelegen binnen 200 Meter afstand uit het midden van in den weg liggende kruisingen of samentreffingen en bruggen, sluisen, overwegen of andere werken, is verplicht te gehoorzamen aan de hem door de politie opzichtsens het verkeer op die weggedeelten gegeven bevelen, daaronder begrepen

die bevelen, welke strekken tot het in een daarbij aan te geven richting verlaten daarvan.

Artikel 5.

Op gedeelten van openbare wegen, gelegen binnen een afstand van 200 Meter uit het midden van in den weg liggende door of vanwege den Burgemeester in het belang der openbare orde daartoe aangewezen kruisingen of samentreffingen en bruggen, overwegen of andere werken is gedurende den bij de aanwijzing bepaalden tijd alle verkeer anders dan krachtens door of vanwege den Burgemeester verleende vergunning, verboden.

Artikel 6.

Het is verboden zich zonder schriftelijke vergunning van den eigenaar of gebruiker te bevinden op erven en landerijen aan anderen in eigendom of gebruik toebehoorende.

Artikel 7.

Onder weg wordt in deze verordening mede verstaan de berm van den weg.

II. Te bepalen, dat deze voorschriften onverwijld zullen worden afgekondigd en gelijktijdig in werking treden.

III. Herinnert aan art. 443 van het Wetboek van Strafrecht, luidende:

Hij, die een algemeen voorschrift van politie, krachtens de Gemeentewet in buitengewone omstandigheden door den Burgemeester of den Commissaris des Konings in de provincie uitgevaardigd en afgekondigd, overtreedt, wordt gestraft met hechtenis van ten hoogste zes dagen of geldboete van ten hoogste vijf en twintig gulden.

Oosterwoide, den 12 Jan. '32.
De Burgemeester voornoemd,
E. v. DOUWEN.

Afb. 130. Advertentie waarin door de burgemeester de kleine staat van beleg in Ooststellingwerf wordt afgekondigd (12 januari 1932). Bron: De Ooststellingwerf, 15 januari 1932.

van de burgemeester - werd echter voorkomen dat de onrust naar Ooststellingwerf oversloeg. Uit het verslag van de Raadsvergadering van eind januari blijkt dat evenals in 1925 het besluit tot de uitvaardiging van de politievoorschriften op eigen houtje door de burgemeester was genomen. Met name A. Kleistra die tevens wethouder was, toonde zich hierover zeer verbolgen. Volgens hem was in Ooststellingwerf niets gebeurd dat het nemen van een dergelijke maatregel kon rechtvaardigen. Maar - en ook in dit opzicht is de situatie vergelijkbaar met die in 1925 - de SDAP stond met deze opvatting geheel alleen in de Raad.

Uit de namen van de bij de actie betrokken mensen en organisaties blijkt dat evenals bij de Crisis-Unie het initiatief nu niet alleen van de anarchisten was uitgegaan. Als een van de leiders in Schoterland, die ook in Appelscha en Oosterwolde het woord heeft gevoerd, wordt genoemd Simon Brinksma uit Jubbega.⁶⁵⁾ Naar mij werd verteld was hij een vrije socialist, maar met duidelijke communistische sympathieën. Als dat nog had gekund, zo voegde een van mijn informanten eraan toe, zou hij waarschijnlijk een aanhanger van Van der Zwaag zijn geweest. In Appelscha hadden de anarchisten steun aan de actie gegeven. Een aantal van hen had in Leeuwarden meegedaan aan de protestopocht naar de gevangenis, die door de politie uit elkaar was geslagen. Maar er waren meer die meededen. In december 1931 was in Appelscha een afdeling opgericht van de Internationale Rode Hulp (IRH), een communistische mantelorganisatie.⁶⁶⁾ Het is bekend dat de communisten zich van dit soort op het oog niet met de CPN verbonden organisaties bedienden om weifelaars en andersdenkenden over de streep te trekken.⁶⁷⁾ Deze vereniging schreef begin februari een vergadering uit, waarop mr. S. de Jong uit Drachten, die de verdediging van de vijftien op zich had genomen, zou spreken. En hoewel De Jong wegens verhindering moest afzeggen, werd de vergadering een groot succes: de IRH kon die avond maar liefst 34 nieuwe leden in Appelscha noteren.⁶⁸⁾ Het verzet kwam dus ook bij deze actie van verschillende groepen.

Waarschijnlijk door het succes van de laatstgenoemde vergadering aangeemoedigd startte de CPN kort daarop een intensieve propagandacampagne. Op 3 maart 1932 sprak G. Roorda, de leider van de Friese communisten, in Appelscha.⁶⁹⁾ Veertien dagen later was hij hier al weer; nu om te debateren met de anarchist W. v.d. Heuvel (afb. 131).⁷⁰⁾ Begin april berichtte *De Ooststellingwerfer* dat in Appelscha een afdeling van de CPN was opgericht.⁷¹⁾ Hiermee was onder invloed van de veranderde sociaal-economische verhoudingen een hergroepering van de radicaal-politieke krachten tot stand gekomen, waarin zich in de volgende jaren geen wezenlijke veranderingen meer zouden voordoen. Na 1934 voegde alleen ter uiterste rechterzijde de NSB zich hier nog bij, maar die kreeg in Appelscha niet echt veel aanhang. Al de hierboven genoemde groepen ontwikkelden aanvankelijk bijzonder veel activiteit. Zo lijkt het alsof de anarchisten en communisten elkaar in 1932 wat betreft het aantal vergaderingen naar de kroon hebben willen steken. In april 1932 liet ook de Crisis-Unie weer eens nadrukkelijk van zich horen: in een adres aan de Raad werd een bedrag van maar liefst f 50.000,-- gevraagd voor steun aan kleine boeren en middenstanders, alsmede om een verhoging van de lonen in de werkverschaffing (afb. 132).⁷²⁾ Als een voorbeeld van een gecoördineerde actie waar vermoedelijk dezelfde groepen achter hebben gezeten, kan ik noemen de op dinsdag 31 mei 1932 voor het Gemeentehuis gehouden demonstratie van de arbeiders

Openbare Debatvergadering

op Donderdag 17 Maart in het
Compagnonshotel te Appelscha

tusschen

G. ROORDA en W. v. d. HEUVEL

over: COMMUNISME of ANARCHISME.

Aanvang 7 uur.

Entree-15 cent

Afb. 131. Advertentie van de debatvergadering tussen de communist G. Roorda en de anarchist W. v.d. Heuvel (1932). Bron: De Ooststellingwerper, 11 maart 1932. Dat als plaats van handeling Appelscha werd gekozen kan nauwelijks toevallig zijn. Van beide bewegingen vormde dit dorp het belangrijkste bolwerk in Ooststellingwerf.

tegen de stopzetting van de werkverschaffing.⁷³⁾ Gelijktijdig met hen stond ook een commissie van neringdoenden bij B. en W. op de stoep, die dezelfde wens naar voren bracht.

Toch is er een groep die in deze jaren als de leider van het verzet mag worden beschouwd - de CPN. Na 1932 worden de andere groeperingen volledig door haar in de schaduw gesteld. Zo stelde de CPN zich in oktober 1932 achter de zaak van 21 arbeiders uit Appelscha die van de werkverschaffing waren uitgesloten, omdat zij een dag vrij hadden genomen om te protesteren tegen het 'bezuinigingsplan Welter'.⁷⁴⁾ Officieel trad de CPN hier op namens 'alle Werklozen Strijdcomités' (WSC's), maar dit waren eveneens communistische mantelorganisaties. Bij het debat over de zaak in de Gemeenteraad toonden bijna alle leden zich hevig verontwaardigd. Wat 'de eenentwintig' het meest werd verweten, was dat zij op het werk hadden gepost om andere arbeiders te bewegen mee te doen. Het kon toch niet zijn dat slechts enkele mensen de hele werkverschaffing konden plat leggen, werd in de Raad gezegd. Om weer tot het werk te kunnen worden toegelaten, zouden de betrokkenen op z'n minst excuus moeten vragen, zo luidde het meerderheidsstandpunt van de Raad. De AR-afgevaardigde M. de Boer wees de CPN aan als de veroorzaker van de onrust. De SDAP, die probeerde enige verzachtende omstandigheden te vinden, zei in andere woorden hetzelfde: de eigenlijke schuldige is Gerrit Roorda, die de mensen tot deze daad heeft aangezet.

Dat de CPN bezig was de leiding van het verzet naar zich toe te trekken wordt in de volgende jaren steeds duidelijker. Op 6 januari 1933 maakte *De Ooststellingwerper* melding van een adres aan de Raad van het WSC te Appelscha, waarin op de verstrekking van extra kleding en dekking aan kinderen werd aangedrongen. Op diezelfde dag was er volgens de krant door 30 werkloze

**Werkverschaffing,
Steunverleening, enz.**

B. en W. adviseerden:

„Het Bestuur der Federatie Ooststellingwerf der Landelijke Crisis-Unie heeft zich tot Uwe Vergadering gewend met het verzoek om:

1e. een bedrag van f 50.000 beschikbaar te stellen en eenzelfde bedrag bij het Rijk aan te vragen teneinde daarmede de noodlijdende landbouwers en middenstanders te steunen, voornamelijk voor het aanschaffen van kunstmeststoffen en het verstrekken van toelagen;

2e. die arbeiders aan de werkverschaffing te onttrekken, die zelf een bedrijf hebben en in normale omstandigheden daarop werkzaam zijn met behoud van de uitkeering;

3e. de loonen in de werkverschaffing en de daarmede gelijk te stellen werkobjecten te verhoogten;

4e. de gelegenheid te openen om de arbeiders in de werkverschaffing werkzaam te stellen bij den landbouw voor buitengewone werkzaamheden als egaliseeren, ontwatering, diepspitten, verbeteren van landwegen, enz.

In een memorie van toelichting, welke bij de stukken ter inzage is gelegd, heeft adressante haar verzoek nader toegelicht.

Ten aanzien van het ander te genoemde merken wij op, dat wanneer er aan de landbouwers en middenstanders steun moet worden verleend, het nu den weg der Laadsregering ligt steunregelingen in te voeren, opdat deze voor het geheele land gelijkelijk zullen werken. De gemeenten individueel zijn daartoe niet geroepen.

Het onttrekken van de kleine boeren aan de werkverschaffing met behoud van de uitkeering is evenmin mogelijk; dit zou in wezen overeen-

komen met een steunregeling die, het is reeds meermalen gezegd, de gemeente niet mag invoeren.

Verhooging van de loonen op de werkverschaffingsobjecten heeft de gemeente niet in hare hand. Deze worden door den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw vastgesteld. In verband met de schier overal ingevoerde loonsverlagingen in het vrije bedrijf, zal van verhooging van de arbeidsloonen op de werkverschaffingsobjecten wel geen sprake zijn.

Ten aanzien van het vierde punt merken wij op, dat krachtens raadsbesluit van den 2 Maart j.l. den Minister van Binnenlandsche Zaken en Landbouw is verzoekt een algemeene toeslag op de loonen van landarbeiders, werkzaam in het landbouwers- en veehoudersbedrijf in overweging te willen nemen. Om nu nogmaals op een dergelijke regeling aan te dringen achten wij overbodig.

Op grond van het bovenstaande stellen wij U voor op de verzoeken van adressante afwijzend te beschikken."

Aldus bij acclamatie besloten.

Afb. 132. Fragment uit het verslag van de Gemeenteraadsvergadering van maart 1932 betreffende de behandeling van een adres van de Crisis-Unie inzake extra steunverleening aan noodlijdende boeren, middenstanders en arbeiders in de werkverschaffing. Bron: De Ooststellingwerf, 1 april 1932.

jongeren uit Appelscha gedemonstreerd voor het Gemeentehuis. Een maand later ontving de Raad een adres van 'jongeren uit Ooststellingwerf', waarin om

steun of werk voor jonge werklozen werd gevraagd.⁷⁵⁾ De initiatiefnemer van beide laatstgenoemde acties was de in september 1932 in Appelscha opgerichte Communistische Jeugdbond (CJB).⁷⁶⁾

In april 1934 lag er weer een brief bij de Raad van het WSC te Appelscha, waarin voor de opnemning van oudere arbeiders in de werkverschaffing werd gepleit.⁷⁷⁾ In de zomer van hetzelfde jaar kwam het op veel plaatsen in Nederland tot verzet tegen de door de regering doorgevoerde loonsverlagingen in de werkverschaffing. In de Amsterdamse Jordaan ging het verzet over in een oproer, waaraan door de autoriteiten met geweld een einde werd gemaakt. Opnieuw waren er doden te betreuren - dit keer zeven.⁷⁸⁾ In Ooststellingwerf vormde Appelscha een haard van verzet. Op 22 juni hielden ongeveer 100 arbeiders uit dit dorp een demonstratie voor het Gemeentehuis.⁷⁹⁾ Een paar weken later volgde een tweede soortgelijke actie alsmede een schoolstaking.⁸⁰⁾ Veel ouders in Appelscha stuurden hun kinderen een aantal dagen niet naar school. "Vooral aan de school aan de Derde Wijk ontbraken veel kinderen", meldde *De Ooststellingwerfer* (afb. 113).

— Als protestuiting tegen de steunverlaging van de werklozen hebben vele ouders alh. hun kinderen eenige dagen van de scholen teruggehouden. Vooral aan de school aan de derde wijk ontbraken veel kinderen.

Naar we vernemen is deze schoolstaking thans weer opgeheven.

Afb. 133. Bericht betreffende de wegens de in de werkverschaffing doorgevoerde loonsverlagingen gehouden schoolstaking (1934). Bron: De Ooststellingwerfer, 20 juli 1934.

In mei 1935 stuurde de in Appelscha woonachtige communist Anne Kromhout een tweetal brieven aan het Gemeentebestuur over de in het dorp heersende sociale misstanden.⁸¹⁾ In de eerste stelde hij vooral de erbarmelijke woontoe-standen aan de kaak, waarvan door veel huiseigenaren misbruik werd gemaakt. In de tweede drukte hij zijn bezorgdheid uit over de op handen zijnde verdere inperking van het aantal arbeiders in de werkverschaffing. Waren B. en W. ook niet van mening dat hier sprake was van een onaanvaardbare aanslag op het toch al "veel te lage levenspeil", zo luidde zijn voornaamste vraag waarop hij een antwoord wilde hebben. Een maand later haalde de CPN bij de Gemeenteraadsverkiezingen twee zetels. Namens haar deden Jan Herder uit Oosterwolde en Anne Kromhout hun intrede in de Raad.⁸²⁾ Eén zetel had de CPN bijna geheel te danken aan haar Appelschaaster achterban. Van de in totaal 751 communistische stemmen waren er maar liefst 270 afkomstig uit dit ene dorp. Aan het eind

van hetzelfde jaar, in oktober, schreef een groep arbeiders uit Appelscha een brief aan de Gemeenteraad over de te lage lonen in de werkverschaffing.⁸³⁾ Bij de bespreking ervan stelde Kromhout zich onvoorwaardelijk achter hen op: een loonsverhoging alleen was volgens hem nog niet eens voldoende, er zouden ook meer werkverschaffingsprojecten moeten komen.

In februari 1936 namen Kromhout en 62 ouders van kinderen op de school aan de Derde Wijk het initiatief tot het schrijven van een brief aan de Gemeenteraad over de verstrekking van meer schoolvoeding aan de kinderen.⁸⁴⁾ Thuis kon men hun onmogelijk meer geven dan aardappelen, rijst en water. In maart kwam er een adres bij de Gemeenteraad binnen van 'communistische arbeiders' uit Appelscha over de verslechtering van de situatie in de werkverschaffing.⁸⁵⁾ Behalve de CPN weigerden alle partijen het adres te behandelen, daar het ging om een schrijven van ongeorganiseerden die geen recht van spreken hadden. Weer een maand later, in april, brak er in Appelscha een staking uit in de venen, omdat de verveners de lonen wilden verlagen.⁸⁶⁾ De betrokken arbeiders werden onmiddellijk uitgesloten van de werkverschaffing en de steun. In de Raad uitte Kromhout hierover zijn verontwaardiging: "de veenbazen waren op deze manier in een bevoorrechte positie gekomen".⁸⁷⁾ B. en W. stelden zich echter op het standpunt dat de arbeiders volgens de wet het werk hadden te aanvaarden dat hun werd aangeboden. Bovendien zou door anders te handelen juist steun aan de stakers worden gegeven. Op grond van deze overweging weigerden B. en W. de uitsluiting ongedaan te maken. De arbeiders moesten zich maar organiseren, zo luidde hun advies. Kort hierna moest door de stakers het hoofd in de schoot worden gelegd: de lonen gingen terug van f 17,- naar f 15,- per week.⁸⁸⁾ In november 1936 lieten de anarchisten weer eens van zich horen. Door middel van een brief in *De Ooststellingwerver* en een protestvergadering waarop Anton Constandse het woord voerde, keerden zij zich tegen de doorgevoerde devaluatie van de gulden.⁸⁹⁾ Door deze aanpak werden volgens hen de gevolgen van de crisis opnieuw eenzijdig op de zwaksten in de samenleving afgewenteld. De waardevermindering van het geld zou leiden tot een stijging van de prijzen en de winsten van de ondernemers, terwijl de lonen gelijk bleven. Helemaal aan het eind van het jaar tenslotte verscheen in *De Ooststellingwerver* een uitvoerig schrijven over de uitsluiting van maar liefst 57 arbeiders in de werkverschaffing.⁹⁰⁾ De opstellers waren de communist Anne Kromhout en de anarchist Jan Veenstra, beide woonachtig in Appelscha (afb. 134). Zij riepen de inwoners van de gemeente op hun handtekening te zetten onder een brief, waarin een uiteenzetting over de onrechtvaardige behandeling van de arbeiders werd gegeven.

In maart 1937 bereikte de Gemeenteraad het zoveelste adres van arbeiders uit Appelscha, waarin op een verhoging van de lonen en de steunuitkeringen werd aangedrongen, nu in verband met de door de devaluatie sterk gestegen prijzen.⁹¹⁾ Men hoopte dat de Raad het verzoek samen met een adhesieverklaring wilde doorsturen naar de minister. De grote meerderheid van de raadsleden voelde echter, ondanks het betoog van Kromhout dat de prijzen veel meer gestegen waren dan de minister had gezegd, niets voor een dergelijk initiatief. Kromhout werd de mond gesnoerd met het dooddoenertje dat de Raad machteloos stond, omdat het hier hoofdzakelijk ongeorganiseerde arbeiders betrof. Op 18 juni van hetzelfde jaar verscheen in *De Ooststellingwerver* een brief van Jan Herder over de laatste door de minister doorgevoerde verslechtering in de werkverschaffing.

Ingezonden stukken.

M. de Red.!

Wilt u zo goed zijn onderstaand als ingezonden in uw blad te plaatsen? Bij voorbaat mijn dank!

Met gemengde gevoelens zal mijn advertentie in dit blad gelezen zijn of worden. Ik ben werkloos geworden, wat op zichzelf niets zegt. Dagelijks worden er arbeiders werkloos. Maar — en dit is de reden van dit schrijven — nu dwingt de gemeente mij van f 7.50 per week te leven en de volgende maand van f 6.50. Ik mag n.l. bij deze steun die ik ontvang niets bij verdienen. Ik vraag nu aan ieder die een normaal verstand heeft, kan een gezin van drie personen hiervan leven?

Op mijn herhaald aandringen om mij meer steun uit te keren of op welke manier dan ook, te zorgen dat wij behoorlijk kunnen leven, kreeg ik ten antwoord: „wij kunnen niets meer voor je doen. Je ontvangt het uiterste“. Dit betekent in onze taal zoveel als: „verrek maar!“

De oorzaak van mijn werkloosheid is dit verouderd en onpraktisch produktie en distributie stelsel, waarvan de burgemeester vertegenwoordiger is. Bij hem moet ik dus wezen om het deel dat de aarde voor ons voortbracht — want de

aarde geeft niet voor die en die alleen, de aarde geeft voor iedereen — op te eisen. Er is van alles genoeg. Bij planmatige productie en distributie moet dus ook ieder voldoende kunnen krijgen. Indien dit niet het geval is, dan worden diegenen, welke te weinig ontvangen, bestolen. Met deze theorie echter houden wij f 7.50 per week, d.w.z. blijven wij kreperen. Wat te doen?

Wat zou een ezel doen als hij met een lege maag een hooischuur zag? Vragen of hij van Pietersen of Jansen is? Neen hij zou nemen. Welnu laat ik niet stommer zijn dan een ezel. Ik zal zijn voorbeeld navolgen. En nu weet ik dat de politie op zijn post zal zijn en de gevangenis met open deuren wacht. Maar liever in de gevangenis, dan vrij rond te lopen bij overvolle winkels en opslagplaatsen en tevens gebrek te lijden. Ik ben geen dief, steel niet diefachtig, maar neem nood gedwongen zoveel als mij toekomt.

J. A. VEENSTRA.

Ondergeteekende verklaart hierbij — met verwijzen naar het ingezonden stuk — dat hij **genoodzaakt is het neemrecht toe te passen** bij alle goed gesitueerden in zijn omgeving.

Appelscha.

J. A. VEENSTRA.

Afb. 134. Advertentie en bericht, waarin de anarchist J.A. Veenstra aankondigt het neemrecht toe te passen (1937). Bron: De Ooststellingwerper, 12 maart 1937. Het eet- en neemrecht mag worden beschouwd als een typisch anarchistisch beginsel. Dit is het enige voorbeeld ervan dat ik voor Appelscha heb kunnen vinden. Ik neem het bericht hier op, omdat op deze plaats over de betrokkene wordt gesproken.

Hij riep op tot een krachtig protest. Van zijn kant zou hij zich met vragen over de kwestie tot B. en W. wenden.

Begin januari 1938 drukte *De Ooststellingwerver* een brief af van een zekere A.W. uit Appelscha - misschien de anarchist Andries Witvoet, zoon van de inmiddels overleden Jan Witvoet - waarin fel van leer werd getrokken tegen de werking van het z.g. Crisiscomité,⁹²⁾ een onder leiding van de burgemeester staande organisatie die o.a. door middel van collectes geld probeerde in te zamelen voor extra steun aan de werklozen.⁹³⁾ Voor zover valt na te gaan waren de opbrengsten ervan in het algemeen laag. In 1933 kon in Appelscha maar goed f 40,-- worden binnengehaald, wat neer kwam op iets meer dan 1 ct. per hoofd van de bevolking.⁹⁴⁾ In 1937 leverde de collecte in de hele gemeente slechts f 221,74 op.⁹⁵⁾ Daarvan werd aan de werklozen een bon voor kleding en schoei-sel verstrekt van f 2,50, een uiterst schamel bedrag. "Wat moeten de armen daarmee doen?", vroeg de briefschrijver zich verontwaardigd af. Sommige arbeiders in Appelscha waren zo verbolgen geweest over deze fooi dat zij uit protest de bon weer bij het Crisiscomité hadden ingeleverd. Van welke zijde de kritiek afkomstig was, wordt duidelijk uit de tweede helft van de brief, waarin de bemoeienis van de overheid met de werkverschaffing belachelijk werd gemaakt. Onlangs was er wel geld geweest voor de doorvoering van een z.g. verbetering van de loonadministratie in de werkverschaffing. "Zeg benoem ook nog een paar controleurs om na te gaan of er nog niet wat af kan bij de arbeiders", zo besloot de schrijver op smalende toon zijn brief.

De laatste protestactie waarvan in *De Ooststellingwerver* bericht werd gedaan, richtte zich tegen de in 1939 als gevolg van de oorlogsdreiging sterk stijgende prijzen.⁹⁶⁾ In dit geval ging het om een gecoördineerde actie waarbij - zoals het werd geformuleerd - "verschillende comité's" met elkaar samenwerkten. Op een op 25 november in Oosterwolde gehouden vergadering stelden de arbeiders als eis "25% loonsverhoging voor steuntrekkenden, arbeiders in de werkverschaffing, armlastigen en gezinnen van gemobiliseerden".⁹⁷⁾ Om grotere steun voor de actie te verwerven zouden in de volgende weken in meer dorpen protestvergaderingen worden georganiseerd. Wat daarvan is terecht gekomen, kan ik niet zeggen omdat na 1 januari 1940 *De Ooststellingwerver* niet meer als bron kan worden geraadpleegd.

Dit overzicht van de gebeurtenissen bevestigt de indruk die eerder ook uit andere gegevens naar voren kwam, dat in de dertiger jaren het communisme de belangrijkste radicaal-socialistische stroming is geworden. Met name op het terrein van de sociale strijd hebben zij grotendeels de vroeger door de anarchistten gespeelde rol overgenomen. Nog slechts een enkele keer is aantoonbaar dat de laatstgenoemden een actie hebben ontketend of erbij betrokken zijn geweest, veel vaker is het initiatief echter alleen van de communisten uitgegaan. Het aspect hiervan dat ongetwijfeld de meeste verbazing wekt, is dat ook onder de veen- en landarbeiders die altijd sterk door de 'anarchistische geest' waren beïnvloed, het communisme in zo'n korte tijd de politieke hoofdstroming was geworden. Bij de tijdgenoot die de uitkomst van de ontwikkeling niet kon voorzien, was die verbazing zo mogelijk nog groter, naar blijkt uit een ingezonden brief in *De Ooststellingwerver* van 3 mei 1935. De schrijver ervan, iemand van anarchistische huize, richtte zich tegen de in 'Het Volksblad', een spreekbuis van de SDAP, gemaakte opmerking dat het anarchisme zijn tijd in Appelscha had gehad. Genoemde krant meende uit de uitslag van de in april van dat jaar gehouden verkiezing voor Provinciale Staten te mogen concluderen dat de

economische crisis meer in het voordeel werkte van de CPN en de NSB dan van het anarchisme. De anonieme briefschrijver achtte deze stelling echter te onge- nuanceerd. Uit andere feiten bleek volgens hem dat het anarchisme nog lang niet had afgedaan. Zo hadden ruim 100 arbeiders hun stembiljet blanco in de bus gegooid en 43 anderen het bewust ongeldig gemaakt. Mijn informanten vertelden mij dat dit laatste vaak gebeurde door er een ezeltje op te tekenen - een illustratie van de anarchistische slogan 'Alleen een ezel kiest zijn eigen meester niet' - of er een spottende tekst op te schrijven. Uit dit aantal ongeldige stemmen te concluderen dat het anarchisme geen betekenis meer had, ging volgens de briefschrijver veel te ver. Dat wil ik graag toegeven, maar vergeleken met de jaren twintig had zich ongetwijfeld een grote terugval voorgedaan. Het aantal niet-stemmers was in Appelscha tot ongeveer 10 à 20% van de kiesgerechtigden teruggelopen en zoals ik eerder heb aangetoond waren dat waarschijnlijk nog niet eens allemaal anarchisten. Evenmin viel te ontkennen dat de CPN de grote winnaar was: zij haalde bij deze verkiezing in Appelscha bijna 20% van de stemmen, even veel als de SDAP. Bij de Gemeenteraadsverkiezing twee maanden later zou haar percentage zelfs tot bijna 25 oplopen. Minder overtuigend vind ik het andere argument van 'Het Volksblad' dat ook de NSB tot de winnaars in Appelscha mocht worden gerekend. In heel Ooststellingwerf had deze partij 6% van de stemmen gehaald, weliswaar duidelijk boven het Friese gemiddelde van 3,2%, maar ver onder het landelijke van 8%. In Appelscha lag het percentage ongeveer op dat gemeentelijke gemiddelde. De grote uitschieter naar boven was echter Oosterwolde, waar de nationaal-socialisten meer dan 10% van de stemmen kregen. Voor Appelscha, het dorp in de gemeente dat het zwaarst onder de crisis te lijden had, meen ik het oordeel van 'Het Volksblad' dan ook als tendentius te mogen kwalificeren. Veeleer moet het grote verschil tussen Oosterwolde en Appelscha worden toegeschreven aan de traditioneel radicaal-socialistische gezindheid van de arbeidersbevolking. Dit maakte hen gevoelig voor de ideeën van het communisme, maar vormde een schild tegen de propaganda van het nationaal-socialisme. Voor deze zienswijze pleit ook, maar dat kon de krant natuurlijk nog niet weten, de uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van 1937. In heel Ooststellingwerf haalde de NSB toen nog maar 3% van de stemmen. In Appelscha kwam zij zelfs niet verder dan 2%. In dit dorp was dus het merendeel van de NSB-stemmers heel snel de schellen van de ogen gevallen.

Bijzondere aandacht verdient in dit verband het slot van de brief, waaruit blijkt dat de schrijver niet kon geloven dat de dagen van het anarchisme in Appelscha geteld waren. Hij troostte zich met de gedachte dat het niet alleen ging om de getalsmatige aanhang, maar ook om de verbreiding van de anarchistische ideeën. En wat dat betreft waren de vooruitzichten zelfs beter dan ooit, want de beweging "doet haar invloed gelden in vele partijen". Dat de eigen aanhang terugliep, wilde hij bij nader inzien dus wel toegeven. Letterlijk schreef hij hierover in zijn brief: "Al stemmen onze mensen (nu) op de een of andere politieke partij, we zullen hen dit niet kwalijk nemen, al konden ze dit beter toch niet doen, want men kiest z'n eigen meester niet". Naar het mij voorkomt, kan dit moeilijk als een bewijs voor toenemende invloed worden uitgelegd. Vele jaren lang hadden de anarchisten met de leus 'Alleen een ezel kiest z'n eigen meester niet' propaganda gemaakt tegen de 'stemdwang'. Kleine

briefjes met deze tekst werden door hen geplakt over de officiële verkiezingsafiches, een illegale daad waarvoor een boete kon worden opgelegd. Vooral in Appelscha hadden zij hiermee jarenlang veel succes gehad. In 1925 had hier maar liefst zo'n kwart van de stemgerechtigden niet aan de verkiezing deelgenomen. Vergeleken daarmee vallen de cijfers uit de dertiger jaren in het niet. Eigenlijk kan de schrijver niet een argument noemen om zijn mening te staven. De neergang van het anarchisme was een niet te weerleggen feit - de brief uit 1935 toont alleen aan dat die realiteit nog niet tot iedereen was doorgedrongen.

Dezelfde neiging om de feiten te bagatelliseren trof ik aan bij mijn informanten. Zij waren dan nog wel bereid te erkennen dat de beweging in de dertiger jaren veel invloed had verloren, maar de aanhangers die het hadden laten afweten waren vooral de "wankelmoedigen, die het eens met de communisten of een van de andere alternatieve groepen wilden proberen". Daarbij zagen zij volledig over het hoofd dat, hoe jammer misschien ook, het succes van een politieke beweging altijd voor een groot deel van dit soort mensen afhankelijk is. Een andere reden die volgens hen de achteruitgang verklaarde, was de grote mate van overeenkomst tussen het communisme, het anarchisme en de andere protestbewegingen, in het bijzonder wat betreft de sociale politiek. Daarom hadden zij bij stakingen en protestacties ook vaak met elkaar samengewerkt. Met dit argument zijn we weer terug bij de opmerking van de hiervoor geciteerde brieveschrijver dat de invloed van het anarchisme groter was dan uit de cijfers valt af te leiden. Een, zoals ik al zei, misschien troostrijke gedachte die echter in feite een miskennis van de ernst van de situatie inhoudt. Naar mijn mening kunnen voor het verschijnsel wel degelijk ook oorzaken van meer structurele aard worden aangewezen.

De eerste daarvan is in het bovenstaande al enkele keren aangeduid: de veranderde maatschappelijke opbouw. Appelscha was niet meer uitsluitend een dorp van "anarchistisch gezinde" veen- en landarbeiders. Kleine boeren, middenstanders en neringdoenden beschikten over eigen organisaties als de Crisis-Unie, de Bond van Landpachters, de CDU en de NSB, die zich voor hun belangen inzetten. Op sociaal terrein mochten de ideeën van deze organisaties soms niet zover van het anarchisme afstaan, dat het anarchisme er invloed op had, is een volledig uit de lucht gegrepen bewering. Er waren ook anarchisten bij betrokken, meer niet.

Als een andere belangrijke verklaring zie ik het geringe resultaat dat het anarchisme tot dan toe had kunnen boeken. Landelijk was de beweging ineengeschrompeld tot een splintergroepering, waarvan - daarin had Cees Werkhoven gelijk - geen kracht meer uitging. Ongetwijfeld leek op dit punt met name de CPN een beter alternatief. De communisten konden zich laten voorstaan op het succes dat in Rusland was behaald en dat in andere landen, gezien de aldaar verworven machtspositie, eraan scheen te komen. Er is een aanwijzing dat de Ooststellingwerfse communisten hebben getracht uit deze situatie voordeel te halen. In een artikel in *De Ooststellingwerfer* van 5 juli 1935 werd door Jan Herder nadrukkelijk gewezen op de vele verbeteringen, o.a. in de landbouw, die in de afgelopen jaren in Rusland waren ingevoerd. In 1937 maakte Jan Herder - hij gold inmiddels in zijn partij als een deskundige op landbouwgebied - een reis naar de Sowjet-Unie om met eigen ogen de vooruitgang te kunnen aanschouwen. Hij bezocht er ook een aantal staatsboerderijen.⁹⁸⁾ Er kan bijna geen

twijfel aan zijn dat Herder hiervan aan de boeren en arbeiders in Ooststellingwerf verslag heeft gedaan.

Een derde belangrijke factor lijkt mij de veel concretere inhoud van de communistische leer. Daarin ging het niet zozeer om de opvoeding van de mensen tot 'goede socialisten' - daar kon later wel voor gezorgd worden - alswel om de verovering van de macht. Derhalve hechtten de communisten grote waarde aan de opbouw van een krachtige partijorganisatie en het behalen van een zo goed mogelijk verkiezingsresultaat. Met nadruk wil ik erop wijzen dat deze opvatting diepe wortels in de oude socialistische traditie had. Waren de SDB en tot op zekere hoogte ook Van der Zwaag vroeger niet dezelfde mening toegedaan geweest? Volgens Van der Zwaag was wegens het propagandistische effect ervan de deelname aan verkiezingen gerechtvaardigd. Dat daarbij het uiteindelijke doel, de revolutie, niet uit het oog mocht worden verloren, vormde voor voormalige 'Zwagianen', toenmalige anarchisten en latere communisten geen strijdpunt. De grote stemmenwinst van de CPN in de jaren dertig toont aan dat in Appelscha uiteindelijk maar weinigen principieel tegen het meedoen aan verkiezingen zijn geweest. Van veel meer belang was voor de meesten of er aan de verkiezing een partij, een groep of een persoon meedeed in wie men vertrouwen kon stellen. Was dat het geval dan werd, zoals men dat vroeger ook voor Van der Zwaag had gedaan, de gang naar het stembureau gemaakt. Naar ik meen, mag er een lijn worden getrokken tussen de voormalige invloed van Van der Zwaag en de latere opkomst van het communisme.

Op grond van deze overwegingen - maar ten dele heb ik natuurlijk gemakkelijker praten omdat inmiddels de uitkomst van de ontwikkeling vaststaat - meen ik de achteruitgang van het anarchisme in de dertiger jaren te mogen zien als het begin van het einde. De beweging heeft het verloren gegane terrein niet weer kunnen heroveren. Op den duur bleef alleen een kleine groep van actieve leden over, maar het grootste deel van de aanhang had in de CPN een nieuw politiek tehuis gevonden. Toch zou ik de Appelschaaster anarchisten onrecht doen als ik het bij deze constatering zou laten. Van de overgeblevenen hebben velen zich nog lange tijd met hart en ziel voor hun idealen ingezet. Afgaande op het aantal berichten lijkt er zelfs een terrein te zijn, waarop vergeleken met de twintiger jaren van een toeneming van de activiteit kan worden gesproken. Ik heb het oog op de strijd tegen het na 1930 sterk in kracht toenemende militarisme. Een reden om de bovengetrokken conclusie te herzien kan hierin evenwel niet worden gevonden. De anti-militaristische strijd vormde een van de laatst overgebleven programmapunten, waardoor de anarchisten zich tegenover andere groepen als de CPN konden profileren. Het staat echter vast dat men er de massa nooit mee heeft kunnen bereiken. Bovendien was, naar zal blijken, ook aan deze activiteit al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog grotendeels een einde gekomen.

Om dit punt in wat breder perspectief te kunnen plaatsen moet ik eerst iets meer zeggen over de in de loop van de jaren dertig tanende invloed van het anti-militarisme. Het anarchisme werd in deze tijd een van de weinige politieke stromingen, die zich bleef inzetten voor ontwapening en dienstweigering. De beide grote politieke partijen, de SDAP en de Vrijzinnig-democraten, die vroeger voor eenzijdige ontwapening van Nederland hadden gepleit, lieten omstreeks 1935 onder invloed van de toenemende internationale dreiging deze

eis vallen.⁹⁹⁾ Het standpunt van de CPN ten aanzien van de aanwending van geweld en het militarisme kan niet met dat van de anarchisten worden vergeleken. De communisten achtten het geoorloofd het kapitalisme met de wapens te bestrijden. In deze tijd probeerden zij de sociaal-democraten ertoe te bewegen gezamenlijk de strijd aan te vatten tegen het fascisme, dat werd gezien als de meest verwerpelijke uiting van het kapitalisme (de z.g. Volksfrontgedachte).¹⁰⁰⁾ Naast de anarchisten waren er nog slechts één kleine politieke partij - de CDU - en enige kleine niet politiek gebonden groepen als de Jongeren Vredesactie (JVA) en Kerk en Vrede - beide van protestants-christelijke origine - die propaganda voor eenzijdige ontwapening en dienstweigerings bleven maken.¹⁰¹⁾ Voor de werkkraft die deze groepen aan de dag hebben gelegd, kan men bewondering hebben. Het stond echter bij voorbaat vast dat zij voor deze doelstelling nooit de meerderheid van de bevolking achter zich zouden krijgen.

Dit is ook het beeld dat uit de gegevens over de activiteiten van de Appelschaaster groep oprijst: een krachtige en doorgaande propaganda die hoofdzakelijk de trouwe aanhangers in beweging bracht, maar niet leidde tot een werkelijk massaal verzet. De eerste keer dat de Appelschaaster anarchisten via de krant meer ruchtbaarheid aan de anti-militaristische strijd gaven, was in *De Ooststellingwerver* van 18 december 1931. In een ingezonden brief deed de dienstweigeraar Wobbe Witvoet - een oomzegger van de al meer malen genoemde Jan Witvoet - een boekje open over de behandeling die hem en een aantal mededienstweigeraars, onder wie uit Appelscha ook Jan Baron, ten deel was gevallen in de strafgevangenis van Scheveningen. Wegens onbehoorlijk gedrag waren op 31 mei van dat jaar 14/15 dienstweigeraars uit hun cellen gehaald en hardhandig afgeranseld. Het meest stuitende van de gebeurtenis vond Witvoet echter dat de straoefening was goedgekeurd door ds. Van der Heide, regent van de gevangenis en Kamerlid van de SDAP. Door deze aantijging kreeg de brief een duidelijk propagandistische strekking. Witvoet wilde de in zijn ogen tweeslachtige houding van de SDAP tegenover de anti-militaristische strijd aan de kaak stellen. De SDAP in Ooststellingwerf liet het er dan ook niet bij zitten. Twee weken later schreef H. Vondeling uit Oosterwolde in dezelfde krant dat hij van ds. Van der Heide had gehoord, dat de betrokkenen door geweldpleging en wangedrag de afranseling zelf hadden uitgelokt. De briefwisseling die hierop volgde, onttaarde in een scheldpartij. Zo stelden Witvoet en een aantal medestanders die zich in de discussie mengden, dat ds. Van der Heide een voorbeeld vormde van de "verwerpelijke baantjesjagerij", waaraan vele SDAP-ers zich schuldig maakten.

Dit was de eerste brief die een lange reeks van berichten over het anti-militarisme inluidde. Goed anderhalf jaar later was de SDAP weer het doelwit van een propagandistische actie. Op 21 juli 1933 keerde een zekere H. te O. - waarschijnlijk de anarchist en dienstweigeraar W. Hielkema uit Oosterwolde - zich in *De Ooststellingwerver* tegen de door de SDAP en het NVV aanbevolen boycotactie van Duitse waren. Maar eigenlijk had zijn brief weinig met dit onderwerp te maken. Na de actie te hebben afgedaan als typerend voor de slappe houding van de sociaal-democratie tegenover het opkomend Duitse militarisme en fascisme stapte H. over op de bespreking van wat hij noemde de werkelijke anti-militaristische strijd, die alleen door de anarchisten werd gevoerd. Volgens hem stond er maar een weg open om het militarisme werkelijk de wereld uit te

krijgen - de massale dienstweigering. Een opvallende uitspraak van hem hierbij is dat de communisten wat deze kwestie betreft op een lijn met de sociaal-democraten kunnen worden gesteld.

De frequentie van de acties nam in de volgende jaren sterk toe, wat ongetwijfeld met de snel oplopende internationale spanning verband houdt. Op 2 april 1934, dat was op Paasmaandag, werd door de samenwerkende anarchistische groepen in Noord-Nederland een 'Groot dienstweigeraarscongres' belegd in Oosterwolde (afb. 135 en bijlage 5).¹⁰²⁾

GROOT
Dienstweigeringscongres
op Paaschmaandag 2 April te
Oosterwolde, in Hotel „De Zon”.

SPREKERS:
ALBERT DE JONG van Haarlem.
COR HUISMAN van Gouda.
LIE HEIJNEN van Groningen.
JO DE HAAS van Amsterdam.
Mr. S. K. DE WAARD van Groningen.

Met medewerking van Spreekkoor en Muziekvereniging.

Aanvang 10 uur v.m. Dagkaart 25 ct.

Friesch Prop. Comité I.A.M.V.
Noord. Prop. Comité.

Afb. 135. Advertentie van het in 1934 in Oosterwolde georganiseerde dienstweigeringscongres. Bron: De Ooststellingwerper, 30 maart 1934.

Vermeldenswaard zijn vooral de thema's die aan de orde kwamen: de strijd tegen het opkomend fascisme en nationalisme en de afbrokkelende steun voor het anti-militarisme bij de 'burgerlijke partijen', waarvan de SDAP met name werd genoemd. Jo de Haas, een van de sprekers, stelde hier als een van de weinige "lichtpuntjes" tegenover "dat onze beweging nog springlevend is". Gelijktijdig moest hij echter toegeven dat de anarchisten met hun standpunt "geen passieve duizenden grijpen, maar slechts radicale tientallen", of te wel precies zoals ik al zei, voor een radicale aanpak van het anti-militaristische vraagstuk was geen brede steun bij de massa te verwerven.

Ongeveer een jaar later, op tweede Paasdag 1935, werd nog eens een soortgelijk congres in Oosterwolde georganiseerd.¹⁰³⁾ Als het centrale thema van de bijeenkomst werd nu gekozen: het militarisme krijgt geen kans als "het volk de oorlog niet wenst". Om de juistheid van die stelling te bewijzen werd in een groot artikel in *De Ooststellingwerper* een opsomming gegeven van een aantal gebeurtenissen uit de wereldgeschiedenis die, doordat het volk het gebruik van geweld afwees, een andere wending hadden genomen dan de machthebbers wensten. Zo hoopte men de mensen ervan te overtuigen dat hun macht groter

Geachte Redaktie.

Gaarne zagen wij onderstaande in verband met een advertentie elders in dit blad, in uw veelgelezen blad geplaatst. Bij voorbaat onze vriendelijke dank.

De bescherming tegen lucht-aanvallen is bezig een wet te worden. Dit betekent dat de militaristische parade en oorlogsstemmingmakerij dan verplicht door het gehele volk gesteund zal moeten worden. Stond het aan nu toe een ieder vrij aan deze lugubere grap, welke zich manifesteert door een lichtendoverij, papieren bommen en denkbeeldige gewonden, al of niet mee te doen, voortaan zal een ieder op straffe van gevangenis verplicht zijn aan deze misdadige poppenkasterij mee te doen.

Misdadig, want ettelijke militair deskundigen, chemici en psychologen, hebben verklaard en aangetoond dat: „bescherming van de burgerbevolking tegen luchtaanvallen onmogelijk is!”

En de middelen zelf, welke de luchtbeschermingsdienst aangeeft, zijn een bewijs voor de onmogelijkheid van bescherming tegen aanvallen uit de lucht. Wij willen ter illustratie enkele grepen doen uit: een zo juist verschenen handleiding bij luchtaanvallen, samen gesteld door het hoofd der luchtbeschermingsdienst te Ubbergen, de heer J. M. Tesser. Wij citeren:

H. „Hangen... uit het venster, hetgeen u niet moet doen, want het is zeer gevaarlijk! Indien gij u er aan gewend altijd en op elk moment veilig te handelen, kunt gij de gevolgen van een bombardement ontgaan”.

Ons voorstellingsvermogen schiet hierbij tekort. Zou het nog geven als men zijn hoofd binnenshuis houdt, hij een bommenregen van bryzante bommen, welke door zes verdiepingen heenslaan, volgens de deskundigen zelf?

G. „Op reis... In de trein indien hij stopt (sic!) uitstapen en in het veld, een eind van de spoorbaan gaan liggen. Indien de trein doorrijdt, onder de banken gaan liggen.” Zeker om er later ongedeerd onder vandaan te worden gehaald,

ais de trein aan scherven ligt. En hoeveel zouden er dan onder de hanken kunnen liggen? Wat naïf!

En om u gerust te stellen voor de hommenregens, komt men u vertellen dat de trekkanen van de hommen zo gering is, dat men er zich best tegen beveiligen kan. Van de 100 bommen, welke op het Staatsspoor zouden worden geworpen, zouden hoogstens drie hun doel treffen, dus het Staatsspoor. Onze vriend vergat echter dat de overige 97 bommen toch op de stad neerkomen en hun vernielend werk zullen doen. En dan is de „Zeven Provinciën” er nog om te bewijzen dat de trekkanen wel groot is.

Daarnaast hebben wij nog de brand te Amsterdam als een demonstratief bewijs, dat wij gelijk hebben, als wij zeggen, dat luchtbescherming formidabele onzin is. Als het in vredetijd niet mogelijk blijkt, om met een uiterst perfecte brandweer 8 menschen bij een binnenbrandje van de vuurdood te redden, hoe zal men dan in oorlogstijd wanneer alles zoveel moeilijker is, een gehele stad beschermen, welke op 100 en meer plaatsen tegelijk in brand is geslingerd?

En nog om andere redenen dan om de onmogelijkheid van luchtbescherming zijn wij felle tegenstanders van deze parade, maar dat zult u haren, met nog veel overtuigender bewijzen op onze openbare vergadering te Appelscha en Oosterwolde op 5 en 6 Maart (zie advertentie).

Oud en jong, socialist en gezeten burger, gij, u, wij, ja iedereen worde bedreigt met bryzante bommen, gifgassen, pest en chimera-bacillen. Gij vrouwen, die zo ijverig handtekening verzamelden tegen de oorlog en gij onderteekenaars, verwachten wij in het bijzonder. Toont, dat het u ernst is met uw handtekening en getuigt door een overtuigende opkomst mede dat de enige bescherming tegen al de vernielende elementen, als bovengenoemd, de strijd voor de vrede is.

De besturen van de
Dageraad en Vrije Groep,
afd. Appelscha.

Afb. 136. Ingezonden brief tegen de door de gemeente georganiseerde luchtbeschermingsoefeningen (1936). Bron: De Ooststellingwerper, 28-2-1936.

was dan zij waarschijnlijk zelf dachten. Ook de traditiegetrouw in dat jaar weer in Appelscha te houden Pinksterlanddagen zouden volgens een latere brief in *De Ooststellingwerper* deze keer nog meer dan anders in het teken staan van de

anti-militaristische strijd.¹⁰⁴) Gelijkgestemde groepen als JVA en de Studenten Vredesactie hadden toegezegd te zullen komen. Er zou vooral worden gesproken over onderwerpen als de "oorlogsbestrijding" en de "kracht van het anti-militarisme".

In het volgende jaar leidde een door de Appelschaaster anarchisten opgezette actie tegen de wet op de luchtbescherming tot een incident dat door de autoriteiten hoog werd opgenomen. De regering had besloten dat wegens de toenemende oorlogsdreiging maatregelen moesten worden genomen om de burgerbevolking te beschermen tegen luchtaanvallen. Er kwam een wet die de mensen verplichtte bij een dergelijke dreiging de huizen te verduisteren en de lichten binnen en buiten te doven. En opdat iedereen zou weten wat precies moest worden gedaan, kregen de gemeenten opdracht luchtbeschermingsoefeningen te organiseren. In een ingezonden brief in *De Ooststellingwerver* van 28 februari 1936 tekenden de anarchisten echter bezwaren tegen de wet aan (afb. 136). Volgens hen zou de regering de ware bedoeling ervan verbloemen. De overheid wilde op deze wijze het hele volk in de oorlogsvoorbereiding betrekken. Dat mocht misdadig heten, omdat de mensen ten onrechte een gevoel van veiligheid werd gegeven, daar in de praktijk geen effectieve bescherming tegen een bombardement mogelijk was. Naar uit een advertentie in dezelfde krant blijkt, richtte de brief zich in het bijzonder tegen een op 12 maart in Oosterwolde - in de andere dorpen moest nog een organisatie ervoor worden opgebouwd - te houden luchtbeschermingsoefening. Het gemeentebestuur riep iedereen op eraan mee te werken dat op de avond van die dag - over het aanvangstijdstip zou via de radio-centrale nadere mededeling worden gedaan - in het hele dorp de lichten uit en de huizen verduisterd zouden zijn. Naar uit een advertentie van de burgemeester in *De Ooststellingwerver* van drie weken later kan worden opgemaakt, was de oefening echter door sabotage mislukt (afb. 137). Wat er was gebeurd, wordt in de tekst van de advertentie precies omschreven. De burgemeester loofde een beloning van f 100,- uit voor degene die weet wie tijdens de luchtbeschermingsoefening een stromijt in brand heeft gestoken, een kabel van de radio-centrale alsmede telefoondraden heeft doorgesneden, en een straatlantaarn heeft vernield. Gezien de brief van 28 februari mocht het voor de hand liggend heten de daders in anarchistische kring te zoeken. Dat ook de autoriteiten die mening waren toegedaan, werd door mijn informanten bevestigd; in de krant valt verder niets meer over het voorval te lezen. De politie heeft echter wel degelijk geprobeerd de daders te vinden. Twee leden van de Appelschaaster groep werden wegens vermeende betrokkenheid bij de zaak opgepakt om op het politiebureau te worden verhoord. Maar omdat de verdachten alles ontkenden en er geen bewijzen waren, had men hen weer moeten laten gaan. Naar nu werd toegegeven, had de politie echter wel degelijk 'de goeden' te pakken; zij had alleen niet geweten dat er nog een derde persoon bij betrokken was geweest. De namen van de drie daders kan ik hier niet vermelden, omdat twee van hen nog in leven zijn.

De gebeurtenissen zouden elkaar in de volgende maanden snel opvolgen: de jaren 1936 en 1937 vormen duidelijk het hoogtepunt in de anti-militaristische strijd. Op 1 mei 1936 verscheen in *De Ooststellingwerver* opnieuw een ingezonden brief van de al eerder genoemde W. Hielkema over de slechte behandeling van de dienstweigeraars, met name in de Rijkswerkinrichting te Veenhuizen.

BEKENDMAKING.

De BURGEMEESTER van OOSTSTELLINGWERF maakt bekend, dat door den Minister van Justitie

een belooning van f 100.-

wordt uitgelooft aan dengene of degenen, die aan de Politie zoodanige inlichtingen verschafft of verschaffen, dat de dader of daders van het in brand steken van een stroo-mijt, het doorknippen van een kabel van de radio-centrale en van telefoondraden en het vernielen van straatlantaarns in deze gemeente tijdens de luchtbeschermingsoefening op Don-derdag 12 Maart 1936, worden gestraft.

Indien meer dan een per-son aanspraak kan maken op de premie, dan zal deze wor-den verdeeld.

Oosterwolde, den 19 Mrt '36.

De Burgemeester van
Ooststellingwerf,
E. VAN DOUWEN.

Afb. 137. Advertentie ten behoeve van de opsporing van degenen, die de luchtbeschermingsoefening van maart 1936 hadden gesaboteerd. Bron: De Ooststellingwerfer, 20 maart 1936.

Dit keer betrof de klacht het eten dat onvoldoende en van zeer slechte kwaliteit was. Er zou zelfs kamfer aan worden toegevoegd om de sexuele behoeften van de gedetineerden af te remmen. Met deze brief kondigde Hielkema eigenlijk de grote protestactie aan, waarover voor het eerst in het najaar van 1936 werd gesproken en die in januari 1937 heeft plaatsgevonden.¹⁰⁵⁾ In de krant van 15 januari van het laatstgenoemde jaar deed de anarchist Jan Veenstra uit Appelscha hierover verslag.¹⁰⁶⁾ Naar zijn zeggen was de situatie in de inrichting te Veenhuizen nog verder verslechterd. Er waren zelfs enige dienstweigeraars opgesloten in hokken omdat zij werk hadden geweigerd. Toen de laatstgenoemden uit protest hiertegen in hongerstaking waren gegaan, had de overheid opdracht gegeven hen kunstmatig te voeden. Een dergelijke behandeling kon volgens de schrijver worden vergeleken met die in de concentratiekampen in Duitsland. Dan komt Veenstra op de protestactie die de anarchisten hadden georganiseerd. In Amsterdam was begin januari een groep mensen begonnen aan een mars naar Veenhuizen teneinde de aandacht op de wantoestanden in de

inrichting te vestigen. Volgens het gehanteerde tijdschema konden de deelnemers op dinsdag 19 januari in Appelscha zijn, alwaar Henk Eikeboom - de belangrijkste initiatiefnemer van de mars - een rede in het Compagnonshotel zou houden. Tevens zou bij die gelegenheid een feestelijk welkom worden bereid aan de pas uit Veenhuizen vrijgelaten Appelschaaster dienstweigeraar Fokke Veenstra,¹⁰⁷⁾ een broer van genoemde Jan. Volgens mijn informanten is de dag inderdaad op de hier beschreven wijze verlopen en waren een dag later ook een aantal leden van de Appelschaaster groep aanwezig geweest bij de slotdemonstratie voor de poort van de inrichting te Veenhuizen.

PROTEST.

Wij ondergeteekenden, kennis genomen hebbende van de reeds gehouden, alsmede in verband met de nog te houden zoogenaamde luchtbeschermingsoefeningen, in 't bijzonder gelet op de schandelijke „schooloefening”;

van oordeel zijnde, dat deze oefeningen niet moeten worden gezien als „beschermings”-maatregelen, maar integendeel als noodzakelijk onderdeel van de algemeene oorlogsvoorbereiding;

beseffende, dat deze oorlogsvoorbereiding de menscheid voert naar een heillooze afgrond, dat oorlog beteekent de georganiseerde verdelging van alle leven van mensch, dier en plant, de absolute vernietiging van de laalste resten van beschaving en menscheiljkheid;

bovendien wetende, hierbij steunende op de uitspraak van verschillende vooraanstaande militaire deskundigen, dat bescherming hiertegen ten eenenmale onmogelijk is;

wenschen ten sterkste te protesteeren tegen deze oefeningen, dewelke ons inziens beier **volks-misleidings-oefeningen** genoemd konden worden;

wekken ieder weldenkend mensch op dit protest te steunen.

T. Veenstra	D. Pool	Tj. Tjassing
Kl. de Groot	Aaltje Pool—Baron	G. Posthumus
C. Terpstra	S. Koster	H. Sloterwijk
F. Terpstra	J. A. Veenstra	Hend. Louwes
P. Buist	A. Veenstra—	G. Louwes—Pool
H. Schipper	v. Riezen	A. Kromhout
J. P. Dijkstra	J. E. Veenstra	A. J. Veenstra
J. Dijkstra	R. Veenstra—	J. Veenstra—Jansma
Alle de Haan	Leemberg	L. de Jong
A. Pool	J. v. Vondel	F. Veenstra
Sijke de Vries	J. Steg	R. Veenstra
W. de Haan	J. de Haan	K. Helfferich
A. v. d. Veen Jr.	A. de Haan—	H. G. de Jong
J. v. d. Veen—	Wieldraaijer	G. H. de Jong
de Haan	W. Kiewiet	K. de Jong—
Wed. J. Meinsma	L. Kiewiet—	Spaelstra
Koosje Hankel	Posthumus	S de Jong—Leonardt
Vrouwkje Graafstra	A. v. Riezen	J. Sloterwijk
Hendrikje Veenstra	L. Drok	Tj. Brinksma
Jan de Haan	K. de Vries	W. Hielkema
Th. v. d. Veen	L. v. Riezen	L. de Leeuw

Afb. 138. Advertentie waarin geprotesteerd wordt tegen de luchtbeschermingsoefeningen (1937). De ondertekenaars zijn voor het grootste deel Appelschaaster anarchisten (vergelijk het namenoverzicht in de bijlage bij dit boek). Bron: De Ooststellingwerfer, 23 april 1937.

Weer korte tijd later, in april 1937, zetten de anarchisten nog eens een actie op touw tegen de luchtbeschermingsoefeningen.¹⁰⁸⁾ "Meedoen betekent meedoen aan de oorlogsvoorbereiding", zo hielden zij in een brief in *De Ooststellingwer* de lezers van de krant voor (afb. 138). Onder de brief stonden de namen van 57 mensen, de meesten actieve leden van de anarchistische beweging in Appelscha. Zij spraken tevens de hoop uit dat ook vele lezers hun handtekening onder het stuk zouden zetten, maar of dat is gebeurd, weet ik niet. Omdat we er naderhand niets meer van horen, neem ik aan dat het resultaat van de actie vrij gering is geweest.

Na deze actie wordt het eensklaps stil rond de anti-militaristische strijd. In de beide laatste jaren voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog heeft de groep geen initiatief meer op dit terrein ontplooid. Ook de sterke daling van het aantal vergaderingen in 1938 en 1939 wijst op een teruggang van de activiteit. Wat betreft de anti-militaristische acties moet de oorzaak hiervan waarschijnlijk grotendeels worden gezocht in de binnen de beweging ontstane meningsverschillen over de deelname van de anarchisten aan de Spaanse Burgeroorlog.¹⁰⁹⁾ Een aantal voormannen van de IAMV onder wie Anton Constandse en Albert de Jong, meende dat in dit geval niet aan het principe van de volledige geweldloosheid kon worden vastgehouden en steun aan de Spaanse kameraden moest worden gegeven. De meerderheid van de leden van de IAMV, onder wie ook de groep in Appelscha en de man die ik eerder als de 'geestelijke leider' ervan aanmerkte, Jo de Haas, verzette zich echter hiertegen. De breuk die hiervan het gevolg was, maakte de IAMV in de laatste jaren voor de oorlog tot een machteloze organisatie. Volgens mij kan het geen toeval zijn dat op het moment van die breuk - voorjaar/zomer 1937 - ook een einde komt aan bijna alle activiteit van de Appelschaaster anarchisten. Het aantal vergaderingen daalde tot een absoluut dieptepunt. In 1939 werden zelfs geen Pinksterlanddagen meer georganiseerd. Het lijkt alsof met het échec van de anti-militaristische strijd de anarchisten het laatste actiewapen uit handen was geslagen.

Ook op wat langere termijn gezien hebben de jaren dertig een keerpunt in de geschiedenis van het anarchisme in Appelscha gevormd. Weliswaar is de groep na de Tweede Wereldoorlog gewoon verder doorgegaan, de vroegere aanhang in het dorp kon echter niet weer worden teruggewonnen. Kort gezegd, komt de verdere geschiedenis hier op neer dat het anarchisme in Appelscha met de mensen die er in de twintiger en dertiger jaren vorm aan hebben gegeven en van wie nu nog slechts enkelen in leven zijn, is uitgestorven. De enige herinnering aan de grote dagen van weleer die is overgebleven, wordt gevormd door de Pinksterlanddagen. De meeste bezoekers daaraan komen echter niet uit Appelscha.

Het anarchistische verenigingsleven

Door de hierboven geschetste oorzaken is ook al voor het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog grotendeels een einde gekomen aan de activiteit, waaraan ik als laatste aandacht wil schenken - het eens zo rijke anarchistische verenigingsleven. Hoewel, zoals al meermalen is opgemerkt, het anarchisme geen centraal geleide politieke beweging was en een afkeer had van vaste organisatorische verbanden, hebben er niettemin vele landelijke en plaatselijke vereni-

gingen bestaan. De enige daarvan die ik tot nu toe heb genoemd zijn de anarchistische landarbeidersbond, die in het begin van de twintiger jaren nog eens werd heropgericht (afb. 139), het VJV dat in die tijd eveneens een kortstondig bestaan heeft gehad, en de IAMV, de enige organisatie die het de hele tussenoorlogse periode heeft volgehouden.

Groote Openluchtmeeting
in de Duinen te Appelscha, op Zondag
23 Juli 1922.

SPREKERS:
ALBERT DE JONG van Amsterdam.
Onderwerp: De stuiprekkingen van Europa.
B. LANSINK Jr. van Amsterdam.
Onderwerp: De strijd tegen de wereldreactie.

Entree 20 cent. Aanvang 2 uur.

Namens I.A.M.V. en Onafh. Vakveren.
Afd. Appelscha.

Afb. 139. Advertentie die het bestaan van de afdeling van de 'Onafhankelijke Vakvereniging' in Appelscha bewijst (1922). Bron: De Ooststellingwerper, 14 juli 1922.

Hiernaast zijn er een groot aantal verenigingen geweest, die minder een politiek karakter hadden, maar meer op algemeen maatschappelijk en cultureel terrein werkzaam waren. Ook voor de meeste van deze verenigingen geldt dat zij een nogal wisselend bestaan hebben gehad. De enige hiervan die op een continue geschiedenis kan bogen, is de in 1920 in Appelscha opgerichte afdeling van de Algemene Nederlandse Geheelonthouders Bond (ANGOB), die vooral onder de anarchisten aanhang had (afb. 140).¹¹⁰⁾ Zij is zelfs de enige anarchistische vereniging, die heden ten dage nog een kleine afdeling (ong. 14 leden) in Appelscha heeft. De vlak na de Eerste Wereldoorlog opgerichte toneelvereniging *Excelsior* ging echter, na een periode van grote activiteit in de jaren twintig, rond 1934 ten onder (afb. 141).¹¹¹⁾ De anarchistische zangvereniging *Naar het Licht* heeft slechts gedurende enkele jaren tussen 1927 en 1937 regelmatig van zich laten horen.¹¹²⁾ Al even moeilijk was het de interesse levendig te houden voor de door de leden van de IAMV gestichte bibliotheek. Van haar openstelling wordt alleen tussen 1924 en 1928 en in 1932 in de krant melding gemaakt (afb. 143).¹¹³⁾ De bibliotheek bezat ongeveer 3/400 boeken, maar zoals mijn informanten mij vertelden, werd er de meeste tijd weinig van haar diensten gebruik gemaakt. Als laatste blijkt er begin 1932 in Appelscha een Vrijdenkersvereniging *De Dageraad* te zijn opgericht, die in het genoemde jaar 24 leden telde.¹¹⁴⁾ Hoewel natuurlijk in principe voor iedereen openstaand had ook deze vereniging vooral aanhang onder de anarchisten. Volgens mijn informanten

heeft *De Dageraad* tot de Tweede Wereldoorlog bestaan, het aantal vergaderingen vertoonde echter al na 1934 een sterke daling.¹¹⁵⁾

Openbare
Tooneeluitvoering

door den
Alg. Ned. Geheelonth.bond,
op Zaterdag 23 Febr. voor geh.
en Zondag 24 Febr. voor ongeh.
in 't café Wed. BRUINSMA te
APPELSCHA.

Op te voeren stukken:

- 1. Feest in de vergulde Posthoorn,**
tooneelspel in twee bedrijven.
- 2. In Studintegrap,**
blijspel van ien uitkomst mei in
toarspil.
- 3. Het Blauwe rijdje.**
Aanvang iederen avond 7 uur.
Entree eersten avond 50 cent
per paar, bel. inbegrepen.
Entree tweeden avond 35 cent
per persoon, bel. inbegr.

NA AFLOOP VRIJ BAL.

Generale repetitie voor school-
kinderen op Donderdag 21 Febr.,
's avonds 6½ uur. Entree vrij.
Het Bestuur.

Afb. 140. Advertentie van de afdeling Appelscha van de ANGOB (1924). Bron: De Ooststellingwerper, 15 februari 1924. De uitvoerders van de hier genoemde toneelstukken zullen waarschijnlijk grotendeels dezelfde zijn geweest, die ook in de toneelvereniging 'Excelsior' actief waren.

Allereerst bevestigen deze gegevens over het verenigingsleven nog eens mijn conclusies over de ontwikkeling van de anarchistische beweging in het alge-

meen. Het hoogtepunt van de activiteit valt ook op dit terrein in de jaren twintig. Er bestonden in Appelscha toen gelijktijdig maar liefst een stuk of zes/zeven verschillende anarchistische verenigingen. In de jaren dertig trad een kentering in, die resulteerde in een afname van zowel het aantal verenigingen als bijeenkomsten. De oorzaken hiervan zijn al voldoende belicht, ik wil het hier verder vooral hebben over de betekenis die deze verenigingen voor de betrokken mensen hebben gehad.

Behoudens goedkeuring
TOONEELVOORSTELLING
te APPELSCHA, op DONDERDAG 13
FEBR. (gehuwden) en op ZATERDAG
15 FEBR. (ongehuwden) bij de Wed.
A. BRUINSMA,
door het Tooneelgezelschap „Excelsior“.
Op te voeren stukken:
1. LEED EN STRIJD,
tooneelspel in vier bedrijven.
2. De Pianostemmer,
blijspel in een bedrijf.
Entree 40 en 50 ct. Aanvang 7 uur.
Na afdloop bal.

Afb. 141. De eerste door mij gevonden advertentie van de toneelvereniging 'Excelsior' (1919). Bron: De Ooststellingwerver, 7 februari 1919.

De lezer zal zich kunnen voorstellen dat het bestaan van zo'n groot aantal verenigingen, ook al hebben vele het niet langer dan enige jaren uitgehouden, het leven van de mensen die zich ervoor inzetten sterk heeft beïnvloed. Enige van mijn informanten die altijd heel actief waren geweest, hebben mij daar het een en ander over verteld. Het drukst hadden zij het gehad met de IAMV en de ANGOB. Door deze verenigingen werd bijna elke maand een huishoudelijke vergadering belegd, waarop over de verdeling van de werkzaamheden werd gesproken. Daarbij was bijna altijd het overgrote deel van de leden vertegenwoordigd. Alleen in de zomermaanden als er meer werk op het land was, had een aantal wel eens verstek moeten laten gaan. Als een steeds terugkerend agendapunt op deze vergaderingen werd genoemd de colportage. Het behoorde tot de taak van de leden om elke maand het blad van de IAMV - *De Wapens Neder* - en van de ANGOB - *De Geheelonthouder* - te verspreiden. Daarvoor moest men dan op avond of op zondag de deuren langs, omdat de meeste leden verder geen tijd hadden en de mensen die men wilde bereiken op andere tijdstippen niet thuis waren. Ook de andere verenigingen vroegen echter nog de nodige tijd. Als *Excelsior* een uitvoering gaf - meestal rond de Kerstdagen - hadden de

Afb. 142. Toneelvereniging 'Excelsior' in 1926. Achteraan van links naar rechts: Jan Witvoet, Roel Venema, Jan v.d. Veen, Sietze Mulder, Jan Baron, Kees de Haan, Johannes Mulder. Daarvoor van links naar rechts: Hendrikje Leemberg, Anna de Haan, Wybrigje de Haan, Jeltje van Buiten, Jantje Smit. Vooraan van links naar rechts: Jan Herder, Rinse van Buiten, Geert Mulder, Roel de Jong, Gelte Hoogeveen. Foto: Bezit Gj. de Haan.

leden er al maanden werk op zitten. Zij hadden eerst thuis hun rollen moeten leren en waren een aantal avonden bij elkaar geweest om te repeteren. Veel werk gaf ook de organisatie van de grote vergaderingen en acties. Het overleg daarover vond meestal bij een van de leden thuis plaats. Ook over andere zaken die zich aandienen, werd vaak op dezelfde wijze tussentijds overleg gepleegd. Hoe druk de betrokkenen het hebben gehad, wordt echter pas volledig duidelijk als men weet dat de meeste leden van deze verenigingen dezelfde personen waren. Het grootste deel van het werk is gedaan door slechts enige tientallen mensen, de werkelijke actieven die zich hiervoor met hart en ziel hebben ingezet. Zij moesten dit werk doen naast hun gewone dagtaak, wat zal hebben betekend dat bijna al de schaarse vrije tijd hieraan is opgegaan. Een 'goed' anarchist te zijn was geen sinecure, het was een levensvulling.

Maar zij kregen hiervoor ook iets terug. Velen beleefden plezier aan het toneelspelen of zingen. Enigen leerden zelfs een muziekinstrument bespelen of hielden zich bezig met het schrijven van voordrachtteksten en toneelstukken, waarin de socialistische en anarchistische idealen werden gepropageerd.¹¹⁶⁾ Ook degenen die geen kunstzinnige aanleg bezaten, kregen de kans zich te ontwikkelen. Zij konden boeken lezen, bestuurswerk verrichten e.d. Enkelen die op dit terrein actief waren, leerden zelfs om in het openbaar een redevoering te houden. Zo werd de inspanning van bijna iedereen beloond met een belangrijke

geestelijke verrijking. Het is hoogst opmerkelijk dat 'gewone mensen' met meestal niet meer dan een lagere schoolopleiding zich dit allemaal eigen hebben gemaakt. De anarchistische beweging verwachtte dit ook min of meer van haar leden, omdat er geen beroepsbestuurders waren. Alle initiatieven moesten dus in principe uit de groep zelf voortkomen.

**De afd. der
I. A. M. V. te Appelscha
denkt Vrijdag 24 October
weer hare
Bibliotheek
te openen. De Bibliotheek
is open elken Vrijdag van
6 tot 8 uur ten huize
van A. de Haan. De boe-
kenvoorraad is flink aan-
gevuld.**

Afb. 143. Advertentie betreffende de opening van de bibliotheek van de IAMV (1924). Bron: De Ooststellingwerper, 17 oktober 1924.

De lezer zal begrijpen dat er ook wel eens momenten waren, waarop de energie voor al deze activiteiten niet kon worden opgebracht. Naar zeggen van mijn informanten was de verdwijning van sommige verenigingen niet alleen te wijten aan een achteruitgang van de beweging. Er waren ook niet altijd voldoende mensen voor te krijgen. Als de diepere oorzaak daarvan noemden zij de grote uittocht, vooral van jongeren, waaronder Appelscha en ook de beweging in dit hele tijdvak had geleden. Sommige activiteiten moesten bijgevolg geheel worden beëindigd, andere sterk verminderd. De overgeblevenen zetten het werk zo goed en zo kwaad als het ging voort, maar er kwam dan natuurlijk minder van naar buiten toe. Dit laatste was gebeurd met de anti-militaristische vereniging, die het meest van het grote vertrekoverschot onder de jongere generatie te lijden had. Een aantal oudere leden was echter op ander terrein doorgegaan en had zich o.a. beziggehouden met de opvang van voor het Hitler-regiem gevluchte Duitse dienstweigeraars. Een werk dat niet ongevaarlijk was en niet aan de grote klok kon worden gehangen, omdat de Nederlandse regering Duitsland als een bevriende mogendheid beschouwde. Hieruit blijkt nog eens hoe groot het idealisme van sommigen was.

Natuurlijk kunnen al de hier genoemde activiteiten niet los worden gezien van de inhoud van het politieke ideaal waarvoor het anarchisme streed. Het houden van politieke vergaderingen en meetings, het beleggen van toneelavonden, het waren allemaal middelen om het uiteindelijke doel, de opvoeding van de arbeiders tot 'denkende mensen', dichterbij te brengen. Volgens de anarchistische leer was het niet voldoende dat de arbeiders zich passief achter een bepaald politiek program stelden, zij moesten daar zelf vorm aan geven. En dat kon alleen als zij zich geestelijk ontwikkelden en innerlijk veranderden. Dit verklaart dat het anarchisme zich niet alleen inzette voor materiële verbeteringen, maar meer dan de andere socialistische stromingen de nadruk legde op de geestelijke verheffing van de arbeiders. Wilde de maatschappij diepgaand veranderen dan moest dat van de mensen zelf uitgaan. De anarchisten verwachtten niets van een van bovenaf opgelegde verandering. De mensen zouden zichzelf moeten ontwikkelen om materieel vooruit te komen, zouden zelf de strijd tegen het verwerpelijke kapitalisme en militarisme moeten voeren. Zo had Domela het al gezegd: ik kan niets voor de mensen doen, het moet uit henzelf voortkomen.¹¹⁷⁾ Het anarchistische verenigingsleven had in deze ideeën zijn basis.

Geleid door dit uitgangspunt heeft de anarchistische beweging ongetwijfeld een belangrijke bijdrage geleverd aan de geestelijke verheffing van talrijke arbeiders in Appelscha. Op de toneelavonden van *Excelsior* werd naast het onvermijdelijke blijspel ook altijd een stuk met een boodschap gespeeld. Tijdens de Pinksterlanddagen vormden naast politieke ook kunstzinnige onderwerpen een onderdeel van het program (afb. 144). Afgaande op de berichten in de krant hebben de anarchisten hiermee ook zeker mensen buiten de eigen kring weten te bereiken; met name de uitvoeringen van *Excelsior* trokken altijd veel publiek.¹¹⁸⁾ Het is vooral op grond van deze gegevens dat ik Appelscha meen te mogen bestempelen als een anarchistisch bolwerk. Er bestond in het dorp niet een andere politieke beweging, die zich wat betreft de omvang van het verenigingsleven met de anarchisten kon meten. De activiteiten van de SDAP en de met haar verwante organisaties beperkten zich in Appelscha tot het terrein van de politiek en het vakbondswerk. Van de laatstgenoemde partij vormde Oosterwolde het belangrijkste bolwerk. Daar werden de meeste grote vergaderingen van de SDAP gehouden, bestonden afdelingen van sociaal-democratische verenigingen als *De Stem des Volks*¹¹⁹⁾ en de VARA¹²⁰⁾ en was een winkel van de Coöperatie.¹²¹⁾ Ook de communisten zijn in Appelscha buiten de al genoemde politieke organisaties nauwelijks actief geweest. De enige groepen die gerekend naar de omvang van het verenigingsleven de anarchisten enigszins naar de kroon konden steken, waren de Nederlands-Hervormden en de Gereformeerden. Zij vormden echter niet in de eerste plaats een politieke beweging.

Het belangrijkste feit op dit terrein heb ik voor het laatst bewaard. De anarchisten waren naast de genoemde kerkelijke groepen ook de enigen, die voor hun activiteiten konden beschikken over een eigen accommodatie. In 1933 kochten zij aan de rand van de voormalige 'Duinen' een lap grond met het doel om daar hun bijeenkomsten te houden. Er kon een grote tent worden gebouwd om te vergaderen. En de vele mensen van elders die de Pinksterlanddagen bezochten, zouden hier in eigen tentjes kunnen overnachten. Het stuk land kreeg de naam *Terrein tot Vrijheidsbezinning*, of kortweg, *Het Terrein*. De stichting

houdt echter ook verband met nog een ander, eerder genoemd aspect van het anarchisme.

Denktomdelanddagen op 20 en 21 Aug. te Appelscha.

ZATERDAGAVOND:

Kunstavond, Muziek, Zang,
Declamatie.

ZONDAGMORGEN:

Rede van Jo de Haas over:
Geestelijke en Zedelijke bevrijding.

ZONDAGMIDDAG:

Groote Openluchtmeeting.
Sprekers:

1. J. Bijlstra van Groningen.

Onderwerp: ?

2. Cr. Bosman van Amsterdam.

Onderwerp: De jeugd in den
strijd voor een nieuwe maat-
schappij.

Aanvang 2 uur (n.t.).

Entree naar verkiezing.

Bergplaats voor fietsen op het
terrein.

ALLEN HIERHEEN!

Afb. 144. Advertentie met het programma van de Landdagen (1927). Bron: De Ooststellingwerver, 12 augustus 1927. De eerste Landdagen werden kennelijk nog niet altijd met Pinksteren gehouden. Het feit, waar ik echter hier in 't bijzonder op wil wijzen is het programma van de zaterdagavond, dat een kunstzinnig karakter had.

Zoals al gezegd werden in Appelscha vanaf 1924 bijna jaarlijks de Pinksterlanddagen gehouden op een terrein - de 'Koele' - dat hiervoor van Staatsbosbeheer werd gehuurd. Ook andere groepen hielden op deze plaats vaak hun bijeenkomsten. In 1933 - drie dagen voor Pinksteren - werd echter door Staatsbosbeheer de toegang aan de anarchisten ontzegd. Reden was ongetwijfeld, al werd dat niet gezegd, de in deze jaren in ons land sterk groeiende antipathie tegen allerlei links-radicalen stromingen. Ik kom daar zo meteen op terug. De anarchisten hadden echter de bui zien aankomen. Op initiatief van enkele leden van de groep, onder wie Tinus Veenstra die mij het verhaal vertelde, kochten zij in het voorjaar van 1933 van Andries Baas, een klein boertje, een stuk grond bij het bos met de bedoeling dat als vergaderterrein in te richten (afb. 145). De

ACTE VAN STICHTING
VAN
"TOT VRIJHEIDSBEZINNING"
GEVESTIGD TE APPELSCHA

2

c. het sluiten van zoodanige overeenkomsten en het verrichten van zoodanige handelingen als ter bevordering van de vrijheidslevende socialistische beweging in den ruimsten zin dienstig zal worden geacht;

zuidk onder de volgende bepalingen:

Art. 1.

VERMOGEN.

Het vermogen der stichting wordt vermeerderd door:

- contributie's van natuurlijke of rechtspersonen, contribuanten genaamd (zie artikel 4),
- bijdragen van begunstigers (zie artikel 6),
- schenkingen, erfstellingen of legaten,
- verwerving van eigendom of inkomsten op andere wijze dan onder a b en c is genoemd.

Het vermogen wordt beheerd en gebruikt uitsluitend ter bevordering van het doel der stichting, op de wijze door de vergadering van contribuanten te bepalen.

In geval de stichting wordt opgeheven, worden uit alle dan aanwezige bezittingen in de eerste plaats de schulden der stichting betaald. Hetgeen daarna mocht overblijven wordt overgedragen aan die natuurlijke of rechtspersonen, welke de vergadering van contribuanten daarvoor mocht aanwijzen, voor zover deze personen bereid zijn die overdracht te aanvaarden.

STATUTEN

De ondergeteekenden:
Aldries de Vries, sigarenmaker, wonende te Leeuwarden,
Cathrinus Mulder, koopman, wonende te Diurswoude,
Gerliardus de Jong, electriciën, wonende te Appelscha,
Binus Rooks, arbeider, wonende te Appelscha,
Tinus Veenstra, timmerman, wonende te Oud-Appelscha,

verklaren bij onderteekening dezes af te zonderen ieder een bedrag van vijf en twintig centen en daarmede, eveneens op het tijdstip dier onderteekening, een stichting te vormen, genaamd "Tot Vrijheidsbezinning", gevestigd te Appelscha en domicilie hebbende ten huize van den secretaris, welke stichting zich ten doel stelt:

- het geven van gelegenheid tot kampeeren en het houden van bijeenkomsten, een en ander ten dienste en tot bevordering van de vrijheidslevende socialistische beweging in den ruimsten zin,
- het tot onder a genoemd doel aankopen, door ruiling verkrijgen of ten gesctenke aan-nemen van terreinen,

TOT VRIJHEIDSBEZINNING

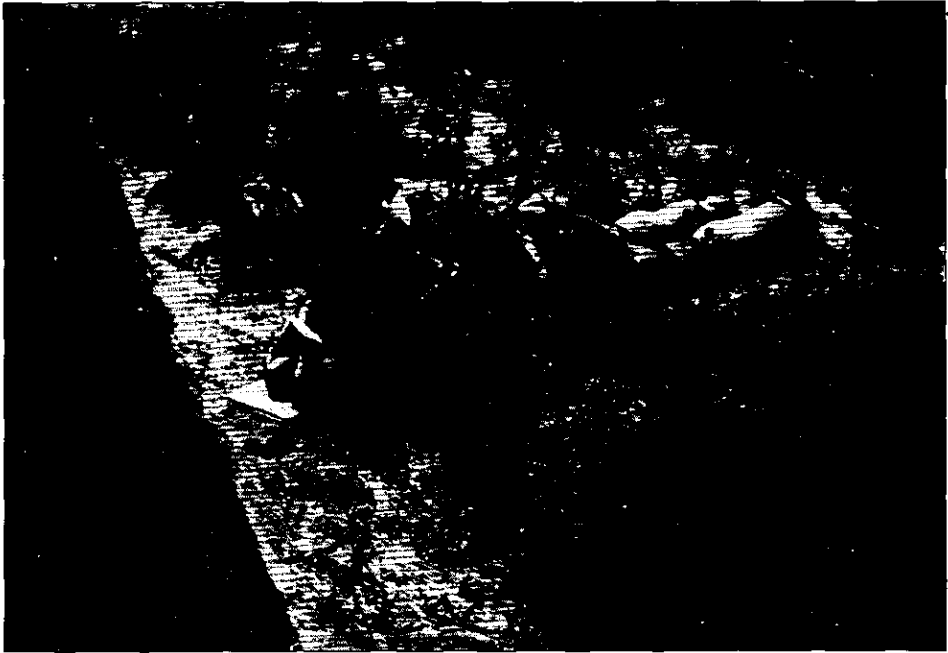
VAN DE
STICHTING

GEVESTIGD TE
APPELSCHA

Afb. 145. Statuten van de Stichting 'Tot Vrijheidsbezinning' (fragment). Uit het slot van de acte blijkt dat die op 20 november 1933 te Appelscha is vastgesteld.

manier waarop de koop tot stand kwam, is tekenend voor de destijds in Nederland heersende stemming. Andries Baas durfde de grond niet direct aan iemand van de beweging te verkopen, omdat hij ook werknemer bij Staatsbosbeheer was. Hij was bang dat hierin een reden kon worden gevonden hem te ontslaan of geen werk weer te geven. Daarom werd een onbekende tussenpersoon naar voren geschoven - Binne Rooks, een oomzegger van Baas - die de grond voor f 500,- kocht. Een aantal rijkere leden van de beweging - niet-Appelschaasters - betaalden vervolgens het geld aan Binne Rooks terug, waarna een stichting werd gevormd, die officieel de eigendom overnam. Hiermee was men bezig toen vlak voor Pinksteren de afzegging van Staatsbosbeheer binnenkwam. Het nieuw verworven terrein - een stuk bouwland - op zo'n korte termijn als vergaderplaats in te richten was onmogelijk. Via een toevallige relatie wisten enkele leden van de groep het echter voor elkaar te krijgen dat men mocht uitwijken naar een heideveldje ten zuiden van het huidige Zwembad. Zo werd 1934 het eerste jaar dat de Pinksterlanddagen op *Het Terrein* werden gehouden. In de volgende jaren groeide *Het Terrein* snel uit tot een thuishaven van de beweging. Men organiseerde er de grote meetings en in de zomermaanden werd aan leden van buiten Appelscha gelegenheid gegeven hier te kamperen. Na de oorlog bouwde men er een stenen onderkomen, dat als vergaderruimte en administratief centrum kon dienen. Daarin houdt elke eerste zondag van de maand het nog bestaande Noordelijk Gewest van Vrije Socialisten zijn bijeenkomst en komen met Pinksteren honderden mensen uit Nederland en zelfs uit het buitenland samen voor de landdagen. Nu het anarchisme in Appelscha zelf zo goed als ten onder is gegaan, zijn deze activiteiten op *Het Terrein* nog de enige die de herinnering aan het verleden levendig houden. Appelscha veranderde hierdoor wat betreft zijn betekenis voor het anarchisme van een bolwerk in een 'bedevaartsoord'.

Overgaande tot de beredenering van mijn eindconclusie stel ik vast dat het vooral het rijke verenigingsleven is geweest, waaraan het anarchisme zijn historische betekenis voor Appelscha ontleent. Zoals de vorenstaande feiten aantonen, heeft de beweging daardoor een belangrijke bijdrage gegeven aan de geestelijke verheffing van de arbeiders. Derhalve is het bijzonder jammer dat deze kant van haar activiteit meestal weinig aandacht krijgt. Het anarchisme is in de ogen van velen voornamelijk een beweging van revolutionaire oproerkraaiers. Helemaal onjuist is dit beeld natuurlijk niet: ook de groep in Appelscha heeft enige acties ondernomen die nauwelijks door de beugel kunnen. Ik vind echter dat dit wel in de juiste historische context moet worden geplaatst. De sociale verhoudingen in het vooroorlogse Nederland waren dermate scheef dat kritiek daarop bij voorbaat gerechtvaardigd is. Maar welke veranderingen de anarchisten en andere groeperingen - we zagen dat zelfs de SDAP over deze zaak niet anders dacht - ook voorstelden, er werd niet naar hen geluisterd. Onder zulke omstandigheden kan men verwachten dat een beweging radicaliseert en grijpt naar ondemocratische middelen. Bovendien was in de jaren twintig en dertig het geestelijke klimaat in Nederland zo intolerant dat de overheid geen enkel begrip voor een radicale beweging als het anarchisme kon opbrengen. In dit opzicht was er in vergelijking met de situatie aan het einde van de vorige eeuw weinig veranderd. Ongetwijfeld vormen wat dit betreft de jaren dertig het dieptepunt. In maart 1933 - een maand na de rebellie op 'De Zeven Provinciën' - vaardigde de overheid een verbod uit voor ambtenaren om

Afb. 146. Marechaussee, gewapend met aantekenboekje, achter sprekerstent tijdens de Pinksterlanddagen van 1936. Foto: Archief N.G.v.V.S. (kopie, origineel is verloren gegaan).

lid te zijn of te sympathiseren met revolutionaire partijen of verenigingen. Tot de in een lijst genoemde verdachte organisaties behoorde o.a. De Dageraad. Er ontstond een heksenjacht. Ook al werd er officieel het zwijgen toegedaan, het is zo goed als zeker dat Staatsbosbeheer om deze reden de huurovereenkomst met de anarchisten betreffende de 'Koele' annuleerde. Toen dit echter niet het gewenste gevolg had, verscheen op de dagen zelf de burgemeester om de zaak vanaf de weg met een verrekijker in de gaten te houden. Daarnaast was er tijdens de Pinksterlanddagen altijd een agent gewapend met een aantekenboekje aanwezig, die zich 'verdekt' opstelde achter de tent waar de sprekers het woord voerden. Maar ook bij andere openbare vergaderingen van de groep was meestal het gezag vertegenwoordigd. 'Muurbloempjes' werden de agenten genoemd die, omdat ze geen stoel kregen aangeboden, steun zochten tegen de muur. In hetzelfde beleidskader past natuurlijk het harde overheidsingrijpen in 1925 en 1932. Op grond van deze feiten meen ik te mogen zeggen dat het vooral de overheid is geweest, die veel tot de negatieve beeldvorming over het anarchisme heeft bijgedragen. Met het voorgaande hoop ik dit ongetwijfeld eenzijdige beeld enigszins te hebben gecorrigeerd. De anarchisten - en zeker die in Appelscha - waren in wezen goedwillende mensen die afkerig waren van elke vorm van geweld. Wat zij hoofdzakelijk wilden was met woorden overtuigen. Die boodschap hoop ik in dit boek alsnog te hebben overgebracht.

Geheim.   Apeldoorn 23 Maart 88.

Steldt Uen!

Gedeker avond ontving ik een schrijven van
 het overtuikt alhier, berattende eiseken
 tegenover de veroverend alhier. Een of
 Schryft daarvan vind u in bygevoegde be-
 calaxe. Afgeleiden van de finantieel kanten,
 waarvoor u niet zal kunnen oordeelen, zal
 het u wel duidelyk zyn dat de veroverend
 de geschelde eiseken niet kunnen invullen,
 immers de wettigen ^{zoj} in dat geval niet
 geheel meester maken van de zaak der
 veroverend, die niet bleven dan de uit-
 vinding van de beoely der werkgevers.
 Menoe ook de finantieel ^{kanter} ~~het~~, vrees ik,
 niet wadey toegeven; althans ik heb
 nu eerst ^{van} verstandigen veroverend gehoord
 die in het bepaald mogelijk. En inder-
 stand de veroverend kunnen hand geen
 hooger werkloon beloven zonder zichzelf
 wegstreken. Een zeker kuller dus in
 de of heder avond te han den wegevoering
 van veroverend, de eiseken van het weck,
 ook worden afgevoerd, in elk geval

was het grootste deel. En dan staat
een marktshaking voor de deur, een markt-
shaking met al zijn nuwlettige gevolgen.
En waltu vallen die tijd.

Winstdag was het volk reeds een op-
reuzing en is reeds gereeds gebesigd.

Zij is te heeft een opbouw ^{van 1000. 350 mtr.} floots getes,
op schoon in goet orde, om aan hune
eischen krechts betoon byhanden.

Meden Circulant een stuk te ontdekken,
kening by het marktvalt, maar by de
hete verhanden, by afwijking kunnen
eischen, niet te werken en om reeds
maat aan de wegwerket het werken
necbodeit. ^{12 uur} Op morgen is een een
bezoekkomst van al het marktvalt
beleg. En wat ~~het~~ ^{het} dan, by afwijking
de eischen, wat te werken is, het goet
tijd. Een algemene opbouw moet
in het plan begeren tijd. Loort dan,
even als getes, geen sterke drink ge-
beucht, dan kan het tijd dat geen gereeds
gebruikt wordt, maar komt er sterke
drink in het spel, dan tijd de geolgen
niet te overzien. Algemene beucht het

de vrees, dat dan het vrees geweld en
zijn afschriklijkste vormen het loobestrij-
c. De meest vrees bij sommigen het plan
bestaan, heeft en goet van het lot over-
-belaten, om althans het leven te ^{verre-}
lijven. Ik heb dus begrepen, dat de
spanning hier groot en diep is, en
ik meende niet te durven u met de kaart
op de hoogte te brengen. Staapt u mij,
want te daren. Dan zou mijn antwoord
zijn, dat het mij onverschillig over-
komt, met de sterke macht thans
leiden te komen, vrees het te laat is.
Stam het lid van den raad heeft was
opgedragen u met de kaart in kennis
te stellen, maar deze moet het nagelaten
hebben niet vrees over vrees. En
meefabrum niet. Tondur vrees. Ik
dehief ook van de vrees hierboon, geheim,
en ik verzocht u dan ook dit geheim
als een strikt geheim te beschouwen
en aan niemand door woord of daad
mededeelen, wie u de loobestrijd bekeken.
Ik heb gezegd, vandaar ook mijn

Sticht - schrift, maar ik verzoek u
dat ik de zaak naar waarheid en
honderd overtuiging heb voorgesteld.

Met hoogachtung
uwb. du die

J. P. H. Huis

P. S. Met uitspreken van Socialistische
geschieden, dat hier in de laatste tijd
op goede school geschiedde, zal ik hier
en goede invloed op de zaak uitbrengen.

2 1/2 uren
Verhaangen *elke dag* half drie
de Oorlogswet - Gen. Huis *om*
J. P. H. Huis
Rang

den heer Burgemeester
van Dordrecht.

Bijlage II

Afschrift van het Laweijcontract van 15 januari 1842

Afschrift

Wier Wilms Sadema Secretaris en het tweede
Arondissement van de Provincie Zuidland zoudt welk
hetzelve is Oesterwilde in de tegenwoordigheid van de
twee vastenemen getuigen zijn verwezen:

Alle Huijzen van der Stree, wantaus uicoudi
te Appelscha en Adam Pordelint want aan
thanz neg te Nijngelorp uicoudi

Derwilte verstaunden in diane betrekking als en
geintleeden van de Lawei te Appelscha van ing
sitarius in bewaring telgeven een eenderhandse
oedl bevalende de eenen hinst van eicessens en
reuevenen van surgeuenen te Appelscha en op een
comparie wijp zecwel met betrekking te de Lawei
als ten opzichte van de weckleeden hinnen eenen te
doen vergraven brand en ander uelien te uueen in
vedder de reuevening te reeden zudang de regtin
en pligten daarlij in uiffleuen actiebelen zijn be
schreuen entinghen de Contractanten verstaunde
gemaakt

Deer ondersteuning van Wilms Hendrik de Stree
van Geeris Siter, Jan Wilms van der Stree, Alth
Wijbes van der Stree, Jans Debes Landweier
Pier Jans van der Stree, Henarid Jans Pordelint
Jans Geeris Siter, Jans Geeris Siter, Jans
Hendricks Duark, Hendrik Jans Duark, Jan
Jelkes van der Stree, Willem Andrus van Pieren
Jans Pieters van der Stree, Henarid Henarid de Stree
Jelle Jans Steegenen en Alth Geerens de Jonge
te Appelscha op de zeventiensten van jehadmes
Eugent van der Meulen, Jans Jans Jans Jans
in Stillebarnie, Henarid, Hartmet te Jansen en
te Jansen te op den zeventiensten van
Jelbrand Jans Pieren, Jan Henarid, Jans
d.

de Mees en Francis Affariens te Appelscha, in Suid-
del. op den dertienentwintigsten, van: Johan de Staat
in Guercy, Jans Westeraar te Geertrijke, van Wisse
Altes van der Sluis te Slipgeterp, van Alte, van
van der Sluis te Stemuits, op den dertienentwintigsten, en
van Alte, Antus de Oost, en Priender, van Priender
te Stadlenrijck, op den vijftientwintigsten, van de sijnend
Maark achtienhonderd tweeënveertig.

Het aangeboden aedel is gescreven op twee in sijn
der genadeide Deeds, sijnde formaat Regels, eeder een
vijfenveertig Lints, de eerste twee bladen aan sijn en
derrijde vel, en het derde blad op de negte zijde leent
aanland vijf regels schrift, daeronder de handteekening
en aan de vierde en vijfde een postille. Geveestheid
twee en een half blad landteekening te Geertrijke den
vijftiensten Jany achtienhonderd tweeënveertig, deel
Huisentwintig, sijn drieënveertig reise vate Erid en
volgende. Ontvangere twee guldenvierde Lints een
vijfde dertienhonderd met achtendeestig opent, drie
guldens eenendeestig, en een halve cent. De Onsean
qua (gegruend) van Bladboeke. Ders welke Lint
vangete del gescreven bladen sijn gekantelend en nu
waarmest.

Stent aedel is aandede tegen verdige) en sijn hegl, een
eeder de minstend van mij, Stetaris te Bladboeke.

Uaant aedel, gedaun en verleden, sijn handred
van mij Stetaris te Coesterwold, op den eenenveertiensten
Maark achtienhonderd vijfeveertig en te eenenveertig
heid van Julius Lubbes Smid, staatsclijck Onsean
saljan Blarmens Bijndelt Statter van Coesterwold
te Coesterwold, als beveigde ontving
en hebben del kompanant en geteijgen allen aan mij
Stetaris bekend, de veertienentwintigste en eenendeestig
veertienentwintig, reise van mij Stetaris en dertienentwintig.

(geteijgen) Alte Stetaris, A Verdtheng, Stetaris, Stetaris
Stetaris, Stetaris, Stetaris, Stetaris.

Uaant aedel te Coesterwold op den veertienentwintigsten, Maark
sijn vijfeveertig een blad een veertig, deel vier, sijn
vijf reise vate Stetaris Onsean een guldens sijn een een
halve.

Verkoop van voortgevoerde goederen. De Overname, getuigd
J. Slagter.

Contract.

Verregeling van de Deensche
te Appelscha.

Wij ondergetekende Eigenaars en Verkoopers verklaren
bij dezen een overeenkomst getroffen te hebben, betrekke
lijk tot vergraving te Appelscha, gemeente Elstoppinge
in de Biekenij, Ooststellingwerf, en ons diensvolgens tot
verstand tot naleving van het Contract, vervat in de na
volgende Condition, volgens welke de overnemen hijsse
elken op een evenparig wijde Zinnel met betrekking
tot de Landij, als scheprijge van de werkluden, en ander
dine sullen, meesd vergraven.

Art. 1.

De verlaten muren zorge, dat hijsse Conten in doe
werkelden des anorgens Onmiddelijke na Zens tygarty
met het eerste een aanvang sullen maken, en de overnemen
tot het opspalen des hrijfs, des na middags en twee eide
mids van hout een dusjehent, en sijnent zij, tot een eide
berinnende met het opspalen des hrijfs, en eindigende
sind sullen ende van dertelfe, bij eenen van die eerder
lantische guldene, door de overnemen sullen sijn te see,
beinnend. Echter sal het een ieder vrystaen, om sijn hrijf
sijn sijn sullen, en weder met het eerste aantevangen.

Art. 2.

De Verlaten sullen niet meer mogen geven tot dag
hijsse aantalte graven dan negentien Cent, en niet minder
dan Dertien Cent, veerts aantalte luisen, en eiders niet
meer dan vijfenvijftig Cent, en niet minder dan Dertien
Cent, sullen de overnemen de naders regeling hijsse aan
de acommiteerden, verbliven sijn den sullen de verlaten
sijn niet meer mogen betalen dan over de Stenderet Les
ellen.

Art. 7. Elk zal een veenbaas vrijstaan, zonder ten eenigzins boete te
vervallen, om een geheele ploeg werkslieden, zoowel graavers,
waledijkers, of baggelamers, en welkz enkeld' werkers, dat hoofte
van hinnen tegenstrevigheid, om aan dit Contract te voldoen,
mensen te laten gaan, en al welkz weg gevonden locat' liek,
dat door geen anderen veenbaas, werke zal mogen worden
geceerd, dan na verloop van een jaer, op peene van
tweintig guldens, te betalen.

Art. 7.

De werkslieden moeten zorgen, dat het miid elken dag
te twaalf uur wordt niet gemaakt, en zij zullen geen miid
op het veld mogen laten, op peene van t'wintig guldens, te betalen
van het veld.

Art. 8.

De vrentbaars zullen elken anders arbeiders, of anders
baars niet mogen ondersieren, nog op eenigzhande manier
de aanvrees van d'zelve werke geven, dan na' verlooping
van een schriftelike kennis van den baas, bij wien zoodanig
arbeider of andersbaas, in het volgend jaer gediend heeft
of nog weeren d'zelve, en waarvan blijkt, dat zoodanig
arbeider vroeger heeft en licht bij een ander te worden
bestellen, onder voorwaarde tevens dat de nieuwe baas
bij de aanvreesing van een anders arbeider, de schuld van
denzelfden bij den afgaanden baas zal moeten aanreiken,
op peene van t'wintig guldens.

Art. 9.

De in functie zijnde gecommitteerden, zullen het regt
hebben om elken vroegjaer, vier of vijf met het aanvreesen
van het graaven nieuw gecommitteerden, in hünne plaatsen
te benoemen, met de belang subbende veenbaars, de welke
op bevestiging na verloop van acht dagen, over hen
mieden optreden, en daarna verloop van een jaer, hetzelfde
regt zullen hebben, en tenen d'zelve verpligting zullen

Sign
J

4
Zijn, waer sullen de afziedende gecomiteerden rekening
en verantwoording doorstaand isvolgers metten de
van hun gehouden Administratie. _____

Art. 10.

De gecomiteerden sullen jaarlijks bij den aanvang
van de gemeentevergadering, beider en de daer hiertoe
te regelen op voordructige wijze, dat dezelve bijzicheren den
rekening in den aenschietend, met op het volle daerom zijn
inder de verplichting tevens, en in den stand die
daerom, en dezelven aan de belangen der kinderen te
deur te komen, op geen van die schulden die de ge-
comiteerden te verbeuren. _____

Art. 11

De gecomiteerden zijn almede belast, jaarlijks, onder
hün opzigt de noodige brandverzekten aan te stellen
welke verplicht zijn van tijd tot tijd het een vande te
loopen, en het eener dat zij vonden uitmaken te doen, op
indere banken, onder verzekering zijnde te worden
getuige te zittingen ten bevoegden hunne berichten te
instructie der gecomiteerden. Dat worden tevens de
inacties, verdelde sullen dat uoch tevens verplicht zijn, een
zij eener en egeren te doen, binnen waer tevens te
zijn en aan de gecomiteerden kennis te geven, bij welke
plig, en op wiens vete zij, hetzelfde te hebben. Zouden
op geen van die plig, en te, door de gecomiteerden teken
mule te verbeuren. _____

Art. 12

De gecomiteerden sullen bevoegden het opzigt mee-
ten vanden overde sullen en draaien, welke de Contract
sanct en Appel schalmoeten, onder beider, en in de volle
deur vutke op aanwijging niet deen, sullen de gecomiteerden
het recht hebben, en dezelve op besten van den
eigenaar, of eigenaars te laten, en de bevoegden welke
besten. _____

13
Wettens, die in gebruik gebleven en bevestigd weeten (daggen)
aan de gecomiteerden, ter hand te weeten te stellen en bij
weeging zullen dezelv het recht hebben, om dat in gisteren
ten omleren eigenaard, insingert te vervolgen en half 400.
claniged malenige, alle kosten daarin voortvloeyend te
beeren het verachtelidigde moeten betalen, en buiten dat,
in een brief vervallent van tien gilderen.

Art. 13.

De gecomiteerden zijn insgelijcs belast met des
ziek der onderhoerige Laveij, opdat zij des morgens voor
twee ten twee uren, en des namiddages ten twee uren
werde opgetrokken, en des avonds ten half elf ure
warda, ingelaten.

Art. 14.

De gecomiteerden zullen ingelijcs verplicht zijnd om
bij en overnemen brand zich op te houden, dan van
cladelijke van de wedige manschappen te weeten ten
ende den brand te blischen, en zoo mogelijk geheel te
tenaken bij weeging van gecomiteerden, zullen zij in
een brief vervallent van twintig gilderen tekenen.

Art. 15.

De gecomiteerden zullen het recht hebben, om de
wedige kosten zoo van Compagnien van de Laveij
en het op en neerlaten derzelf, als van de brandweeren,
en het blischen van overnemen brand en te slaan op
de daarweeren, te betalen naar de meting der
Heren Compagnien, of die daartoe belast zijn.

Al ondergetekenden verklaren wijders, dat dit Con-
sult ons ten volke tot genoegen is, belevende en aanve-
mende ons stiptelijc weeten kennis, hetwelc te gedra-
gen tenijc een onder zich pligtig verlijnt, om bij een
betding van eenig artikel, van hetwelc de boeten bij

7
 Inredanige artikelen vastgesteld. te betalen aan de gevee
 nistverden enkel alleen op haren aansprijging zoudes
 hienigen eenige acten of satisfacties te zullen eischen
 opmaxen, uit welken hervordan' acte, alles onder een
 band als naam de wet en worden de gevee mit teorden
 bij deren' door ene endergeteorden. Gewagted. en de
 land en' det Contract zult inget' staant bij eenen' notaris
 te de penen en' pende' lers en' onder dezer' is manieren
 te worden' bevaard, en van' het' uilge di' needige' d' g'
 schriften' aan' dit belang' heb' benden' h' t' t' r' i' e' n' .

Alles gedaan en' verzeekd te Appelscha den
 zeventienden Maand, achtsen' honderd twee en' veertig
 1747. H. Pans, Hendrick de Vries, J. H. Zwart
 J. van' C. Leko, H. A. Zwart, J. A. v. d. Sluis,
 J. v. d. Sliep, A. W. v. d. Sluis, J. A. v. d. Boven,
 W. J. Landman, J. P. v. d. Vliet, P. J. v.
 d. Sluis, J. C. de Vries, Hendrick v. Rindler
 W. J. Steenbrink, J. C. Steenbrink, A. J. de Jong
 H. C. Steenbrink.

te Drachten en' Drentebroek den 22 Maand
 1800 Twee en' veertig
 1747 J. E. v. d. Sluis, H. W. Steenbrink, J.
 A. Zwart

te Appelscha en' Smilt den 23 Maand 1800
 Twee en' veertig
 1747 J. v. d. Sluis, H. W. Steenbrink, J.
 A. Zwart, H. C. Steenbrink.

te Appelscha den 24 Maand 1800 Twee en' veertig
 1747 J. de Sluis, J. J. Steenbrink

In Drenthe op denzelfden dag
 1747 J. v. d. Sluis

In Steenbrink op denzelfden dag
 1747 J. v. d. Sluis

en' te Appelscha den 25 Maand 1800 Twee en' veertig
 1747

1747 H. W. Steenbrink, J. J. Steenbrink
 te Appelscha den 26 Maand 1800 Twee en' veertig
 1747 H. W. Steenbrink, J. J. Steenbrink

Verkeert, deel dertwintig folio driehonderdij, twee en de
elven, en volgendes. Ontwaasent twee eilanden veertig fants een
vigt, in twaasent dertig achters dertig op eenent, driehonderd
aanvullende en een half cent.

De Ontwaasent (getrokken) van Gladbeck.

Overgevoert over waardelike en
Lindend Afzichte.

1712, De Dardemat, Orens.

Bijlage III

Namenoverzicht van de actieve leden in de anarchistische beweging in Appelscha (na 1913-1940)

Jan Geerts Baron (1854-1930) arbeider geen godsdienst getr.: Aaltje R. Iedema (geb. 1849)	Geert Baron (1876-1929) arbeider geen godsdienst getr.: Geesje v.d. Weij (geb. 1879)	Jan Baron (geb. 1902) dienstweigeraar
	Roelof Baron (1878-1928) arbeider geen godsdienst	
	Abele Baron (geb. 1881) kleine boer geen godsdienst	zie fam. Pool
	Euwe Baron (geb. 1886) arbeider geen godsdienst getr.: Durkje Graafstra (geb. 1889)	Jan Baron (geb. 1911) arbeider dienstweigeraar Anne Baron (geb. 1915) dienstweigeraar (?)
		Pieter Buist (geb. 1904) arbeider geen godsdienst getr.: Harmpje Schipper (geb. 1909) (sympathisanten)
		Johannes v. Buiten arbeider geen godsdienst dienstweigeraar
Rinse Jans v. Buiten (geb. 1838 - 1902 naar Emmen) arbeider geen godsdienst getr.: Hinkje v.d. Duin (geb. 1838)	Dirk v. Buiten (geb. 1877 - overl. voor 1920) arbeider geen godsdienst getr.: Roclofke Smit (geb. 1877)	Rinse v. Buiten (geb. 1907) arbeider geen godsdienst getr.: Froukje Hoogeveen (geb. 1909)
	zie fam. Louwes	Wiemer v. Buiten dienstweigeraar (?) getr.: Janke Mulder
		Louw Drok (geb. 1886) arbeider; later kleine boer geen godsdienst getr. Janke de Vries (geb. 1887) (sympathisanten)

Jan Pieter Dijkstra
kleine boer
(actief lid)

Vrouwkje Graafstra-v.d. Veen
(lid van de IAMV;
haar man niet)

Klaas de Groot (geb. 1890)
arbeider
geen godsdienst
getr. : Margaretha Honigers
(geb. 1902)
(actieve leden)

Arend de Haan (geb. 1863)
arbeider; later kleine vervener
geen godsdienst
getr.: Lolkje Oldersma (geb. 1866)

Jan de Haan (1890-1928)
beheerder bibliotheek

Jan Roels de Haan (1833 - 1915)
arbeider; later kleine boer
geen godsdienst
getr.: Sijke Krom (geb. 1834)

Gjalt de Haan (geb. 1869)
arbeider; later kleine veehouder en
vervener
geen godsdienst
getr.: Sjoerdje Stuiver (geb. 1869)

Kees de Haan (geb. 1900)
arbeider; later kleine boer
geen godsdienst
getr.: Jantje Smit

Jan de Haan (geb. 1909)
dienstweigeraar

zie fam. Meinsma
Mulder
Van der Veen
Venema
Van Zanden

Albertus de Haan (geb. 1876)
arbeider; later veehouder
geen godsdienst
getr. Bondina Dijkstra (geb. 1878)

Jan de Haan
dienstweigeraar

Wiebe de Haan (geb. 1880)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Lammigje v.d. Veen
(1883-1926)

Alle de Haan
dienstweigeraar (?)

Johannes Hankel (geb. 1915)
arbeider
geen godsdienst
dienstweigeraar

Koosje Hankel

Wiebe K. Herder (1847 - 1925) arbeider; later kleine boer geen godsdienst getr.: Sjouwkje de Vos (geb. 1848) godsdienst: Ned. Herv.	Sierd Herder (1871 - 1938) arbeider geen godsdienst getr.: Grietje Jonkers (geb. 1874)	Wiebe Herder (geb. 1898) opperman geen godsdienst Jan Herder (geb. 1900 - overl. voor 1930)
	Jan Hoogeveen (1870 - 1908) arbeider godsdienst: Ned.-Herv. getr.: Magteltje de Jong (geb. 1869) geen godsdienst	Roel Hoogeveen (geb. 1902) geen godsdienst dienstweigeraar
	Wietse Hoogeveen (geb. 1868) kleine vervener en boer geen godsdienst getr.: Iebeltje Lap (geb. 1874)	Jurjen Hoogeveen (geb. 1902) dienstweigeraar Gelte Hoogeveen (geb. 1906) zie fam. Van Buiten
	Willem Hoogeveen (geb. 1870) arbeider geen godsdienst getr.: Joukjen Pool (geb. 1871)	Folkert Hoogeveen (geb. 1902) arbeider geen godsdienst dienstweigeraar getr.: Willemke Lap (geb. 1911)
Roel Jacobs de Jong (geb. 1844) koopman geen godsdienst	Jacob Roels de Jong (geb. 1866) kleine vervener en boer geen godsdienst getr.: Baukje Pool (geb. 1870)	Roel de Jong (geb. 1905) elektriciën Gerhardus de Jong oprichter "Stichting tot Vrijheidsbezinning"
	Wiebe de Jong (geb. 1859 - overl. voor 1920) arbeider geen godsdienst getr.: Aafke de Jong (geb. 1866)	Leffert de Jong (geb. 1890) arbeider; later kleine boer geen godsdienst getr.: Johanna de Jong (geb. 1898) (sympathisanten)
		Willem Kiewiet (geb. 1895) arbeider geen godsdienst getr.: Lammigje Posthumus (geb. 1898) (sympathisanten)

Auke Kootstra (1823 - 1894)
arbeider
geen godsdienst
getr. Rinske Harder
(1837 - 1896)

Willem Kootstra (geb. 1876)
arbeider; later kleine vervener
geen godsdienst
getr.: Antje de Vries (geb. 1878)

Oebele Kootstra (geb. 1901)
veehouder
geen godsdienst
getr.: Sara de Jong (geb. 1902)

Harmen Louwes (geb. 1866)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Aafje v. Buiten (geb. 1869)

Hendrik Louwes (geb. 1900)
rijwielhandelaar
geen godsdienst
getr.: Geesje Pool (geb. 1902)

Auke Hendriks Meinsma
(1855 - 1926)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Hendrikje Hagedoorn
(geb. 1857)

Jan Meinsma (geb. 1890)
getr. Neeltje de Haan (geb. 1895)

Wiebe Meinsma (geb. 1892)
getr.: Sijke de Haan (geb. 1894
- overl. voor 1920)

Jan Mulder (geb. 1874)
arbeider
geen godsdienst
getr. Sietske de Vos (geb. 1875)

Johannes Mulder (geb. 1902)
dienstweigeraar
getr. Wybrigje de Haan (geb.
1905)

Sietze Mulder (geb. 1903)
fotograaf
geen godsdienst
dienstweigeraar
getr.: Hendrikje Leemberg
(geb. 1908)

Geert Mulder (geb. 1906)
dienstweigeraar

Alle Mulder (1915)
dienstweigeraar

zie fam. Van Buiten

Alle Pool (geb. 1895)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Sijke de Vries (geb. 1904)
(sympathisanten)

Diemer Pool (geb. 1904)
arbeider; later rijwielhandelaar
geen godsdienst
getr.: Aaltje Baron (geb. 1905)
(sympathisanten)

Jochem Posthumus (geb. 1869) arbeider; later kleine vervener
geen godsdienst
getr. Grietje Duursma (geb. 1879)

Geert Posthumus (geb. 1904) arbeider
geen godsdienst
getr. Hendrikje Sloterwijk
(geb. 1906)
(sympathisanten)

zie fam. Kiewiet

Lieuwe van Riezen (geb. 1904) arbeider en kleine boer; later timmerman
geen godsdienst
getr.: Tjitske Tjassing (geb. 1907)
(actieve leden)

zie fam. Auke J. Veenstra

Binne Rooks (geb. 1912) kleine boer
oprichter "Stichting tot Vrijheidsbezinning"

Klaas Schipper (geb. 1900) arbeider
geen godsdienst
getr.: Trijntje de Jong (geb. 1899)
(sympathisanten)

Cees Terpstra
(sympathisant)

Freerk Terpstra
(sympathisant)

Alle v.d. Veen (geb. 1877) arbeider; later kleine boer
geen godsdienst
getr.: Jantje Graafstra (geb. 1877)

Alle v.d. Veen (geb. 1902) arbeider; later brandstofhandelaar
geen godsdienst
getr.: Jantina de Haan (geb. 1902)

Thijs v.d. Veen (geb. 1906) arbeider; later winkelier
geen godsdienst
getr.: Antje de Haan (geb. 1906)

zie Vrouwkje Graafstra

Auke J. Veenstra (geb. 1888)
kleine boer
geen godsdienst
getr.: Jantje Jansma (geb. 1890)
(sympathisanten)

Jan Veenstra (geb. 1914)
dienstweigeraar
getr.: Antje van Riezen

Fokke Veenstra
dienstweigeraar

Bjintze Veenstra (geb. 1890)
arbeider; later kleine boer
geen godsdienst
getr.: Antje de Jong (geb. 1898)

Tinus Veenstra (geb. 1896)
timmerman
geen godsdienst
oprichter "Stichteng tot
Vrijheidsbezinning"
getr.: Sibbeltje Schipper
(geb. 1906)

Louwe R. Leemberg (geb. 1865)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Hendrikje Meinsma
(geb. 1866)

Jan E. Veenstra (geb. 1894)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Roeltje Leemberg (geb.
1899)
(sympathisanten)

Jan Gosses Venema (1864 - 1925)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Willemke Wieling (geb. 1861)

Roelof Venema (geb. (1891)
arbeider; later wegwerker
geen godsdienst
getr.: Trijntje de Haan (geb.
1897)

Renze Venema (geb. 1897)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Hendrikje Bos (geb. 1901)

Joost van Vondel (geb. 1902)
arbeider
geen godsdienst
getr.: Joukje Steg (geb. 1900)
(sympathisanten)

Berend de Vries (1859 - 1925) arbeider geen godsdienst	Joost de Vries (geb. 1902) dienstweigeraar later communist getr.: Trijntje van Vondel zie L.Drok
Joost van Vondel (1826 - 1884) arbeider getr.: Janke Binnema (geb. 1826) Voorzitster Vrouwenvereniging SDB (1890)	(geb. 1859)

Oebele de Vries (1836 - 1906) arbeider geen godsdienst getr.: Geesje Terwisga (geb. 1843)	Klaas de Vries (geb. 1875) kleine boer geen godsdienst getr.: Wietske Veenstra (geb. 1874)
--	---

zie fam. Kootstra

Hendrik Witvoet (geb. 1865) boer geen godsdienst getr.: Hendrikje Baas (geb. 1886)	Fokke Witvoet (geb. 1907) Wobbe Witvoet dienstweigeraar
Jan Witvoet (1869 - 1937) kleine boer; later grote boer en fouragehandelaar geen godsdienst getr.: Wijtske Ruiters (geb. 1885)	Andries Witvoet (geb. 1908) Annigje Witvoet (geb. 1907)

Jan van Zanden (geb. 1900) boer geen godsdienst getr.: Jantje de Haan (geb. 1903)
--

Bijlage IV

Ingezonden stukken in *De Ooststellingwerf* betreffende een ruzie tussen de SDAP in Ooststellingwerf en de IAMV afd. Appelscha (maart 1927)

Ingezonden stukken.

Aan de S.D.A.P. in Ooststellingwerf.

Mijnheer de Redacteur.

Beleefd vragen wij bij dezen om plaatsing in uw blad van onderstaande stukje, waarvoor bij

voorbaat onzen dank.

Naar aanleiding van de gehouden vergadering in Appelscha met Werkhoven als spreker, waar van onzen kant gedebatteerd is, willen wij gaarne iets onder de aandacht van het publiek brengen.

Door den spreker is er haaldelijk op gewezen, dat het hem bedroefde, dat er zooveel verdeeldheid onder de arbeiders was en hij beschuldigde ons, dat wij er speciaal op uit waren, om op de vergaderingen der S.D.A.P. te komen te debatteeren en dat wij aldus stelselmatig bezig waren, om onder arbeiders, die hetzelfde doel hadden als wij, die verdeeldheid te zaaien.

Verder zei Werkhoven, „wij weigeren om ons beschikbaar te stellen als kanonnenvleesch”, — dat het van de wil van de menschen zelve afhing, om de oorlog te voeren of af te breken — het individu moet de wil in zich hebben, om de wapens over de knie te breken, enz. enz. In aansluiting daarmee zei W. dat ook hij gaarne zou zien, dat de arbeiders zouden weigeren om te gaan dienen en ook om oorlogstuig te fabricceeren, maar dat het zoover nog niet was en dat daarom de arbeiders in Anti-Militaristische richting moesten worden opgevoed. En verder: dat er moesten komen, menschen met karakter en dat de kapitalistische tendenzen uit de menschen moesten verdwijnen en dat ze in dien geest moesten worden opgevoed.

Welnu, wij beweren, dat wij ten allen tijde met die opvoeding bezig zijn en dat de leiders der S.D.A.P. (die dan toch in de eerste plaats die opvoeders moeten zijn) juist in algemeenen zin blijken geven van karakterloos te zijn en dat bij hen die „kapitalistische tendenzen” in de aller-eerste plaats zijn waar te nemen.

Terwijl juist zij het zijn, die het kleine groepje menschen, die met de daad in dezen de massa voorgaan, het meest tegenwerken en bespottelijk maken, zooals ook Werkhoven deed, door te spreken van „jullie met je anderhalve man en een paardekop”. Dat wordt gezegd door den man, die ook mee het volk wil opvoeden tot datgene, wat die „anderhalve man en een paardekop” tegen alle verdrukking in alreeds in praktijk trachten te brengen. En dat is nu één van de vooraanstaanden van de partij, die hier in Oosterwolde weigerden, om een debatavond te houden over „het militaristisch karakter der S.D.A.P.” toen van onzen kant geen genoeg werd genomen met hun voorwaarde, dat voor ons Ds. Schermerhorn moest optreden, waarvoor ze als argument aanvoerden, dat we een „hoogstaande” debatavond zouden krijgen. De waarde van dit argument kan men uit het bovenstaande leeren kennen.

Maar . . . er zijn ook nog anderen en er staan ook nog velen buiten de S.D.A.P., die niet als gehoorzame schaapjes van onze vergaderingen wegblijven. En bij hen zullen we trachten die „verdeeldheid” te brengen, omdat de S.D.A.P.sche eenheid beteekent, dat de arbeidersklasse steeds meer en steeds vaster aan de kapitalisten worden overgeleverd.

Toe Werkhoven c.s. aanvaardt nu den strijd, deze week is er volop gelegenheid. En verder wachten wij op jullie voorstellen. Wij zijn ten allen tijde bereid.

I. A. M. V. Ooststellingwerf.

Ingezonden stuk in De Ooststellingwerf met de aanval van de afd. Appelscha van de IAMV op Cees Werkhoven, secretaris van de SDAP. Bron: De Ooststellingwerf, 4 maart 1927.

De geschiedenis van „anderhalve man en een paardekop”.

M. de R.!

Naar aanleiding van het ingezonden artikel van de I.A.M.V., verzoeken we U eenige ruimte ter beantwoording daarvan tot onze beschikking te willen stellen, waarvoor wij U dank zeggen.

Kent ge het geval met Barbertje uit den aanvang van den Max Havelaar lezer? Lothario moet voor den rechter verschijnen, omdat hij ervan beschuldigd wordt Barbertje te hebben vermoord, vermoord niet alleen, hij heeft haar zelfs in kleine stukjes gesneden en ingezouten. De rechter beslist: „Hij moet hangen”. Maar Lothario ontkent, beweert zelfs dat hij Barbertje heeft gevoed en gekleed en dat er getuigen zijn, die verklaren, dat hij een goed mensch is. Maar weer

luit het vonnis: De beklagde moet hangen, hij verzwaart z'n misdaad nog door eigenwaan. Dan komt een nieuwe getuige en het is . . . . Barbertje zelf, die bevestigt dat Lothario haar veel goeds heeft gedaan. Lothario wordt nu vrijgesproken, denkt ge? Neen, lezers. Wel heeft hij Barbertje niet vermoord, ook heeft hij haar niet ingezouten en in stukjes gesneden, maar toch beslist de rechter: Het derde punt van de aanklacht blijft bestaan, de beklagde is schuldig aan eigenwaan, hij moet hangen.

Deze geschiedenis kwam ons onwillekeurig in de gedachte bij de ingezonden stukken aan het adres van Werkhoven. Eerst heeft men van rechts geprobeerd hem de das om te doen, en toen dat mislukte, heeft de I.A.M.V. zich bereidwillig aangeboden om dit karweitje over te nemen. Jammer alleen, dat de uitvoering van het vonnis niet bij hen berust, maar dat het gezond verstand van de lezers uitspraak zal moeten doen.

Wat is n.l. het geval? Op de vergadering waar Werkhoven sprak, werd door den antimilitarist Bosma gedebateerd. W. had in het eerste deel van zijn rede gezegd, dat hij eerbied had voor den moed van de werkelijk principiële dienstweigeraars, ook al stelt de S.D.A.P. zich niet op het standpunt van de individuele dienstweigering. De debater beschuldigde W. er nu van, dat hij dit slechts had gezegd om bij de aanwezigen in het geveel te komen, om ze te „smeren” zooals B. het uitdrukte. Deze verdachtmaking vond blijkbaar instemming bij de aanwezige anti-

militairisten en W. wees er in z'n repliek dan ook op, dat een leider, die aan de opvoeding van de persoonlijkheid zoo'n groote waarde toekent, die opvoeding schaadt, door bij z'n tegenstander steeds kwade trouw te veronderstellen.

Toen W. later opmerkte, dat van de I.A.M.V. met de „anderhalve man en een paardekop”, die ze achter zich heeft, slechts weinig invloed uitgaat, kwamen er heftige protesten van de antimilitaristen, die de verdachtmaking van hun eigen debater kalm hadden laten passeeren. W. heeft toen onmiddellijk gezegd, dat het niet z'n bedoeling was iets krenkends te zeggen en de uitdrukking teruggenomen. Dit is door Bosma niet gebeurd. Aan welke zijde is nu de meeste reden voor verontwaardiging? Is het nu niet klein om deze uitdrukking, waarvoor openlijk verontschuldiging is aangeboden, nogmaals in een ingezonden stuk tegen W. uit te spelen? Maar de inzenders hebben blijkbaar gedacht: „Wie een hond wil slaan, moet toch een stok hebben, het kost wat 't kost”. We gunnen hun dit twijfelachtig genoeg, betreuren het alleen dat de auteur van genoemde uitdrukking, Tijn Uilenspiegel, hun ingezonden niet meer lezen kan. Wat zou 'ie gegnuifd hebben, als 'ie gehoord had, hoe zijn grap bij de I.A.M.V.'ers ingeslagen was.

Wat betreft Uw verzoek tot het houden van een debatavond het volgende: Gij hebt ons uitgenoodigd om te debateren over „het militaristische karakter van de S.D.A.P.”, m.a.w. over een absolute onwaarheid! We gelooven niet, dat één sociaal-democraat een dergelijk vriendelijk aanbod zou willen aanvaarden. We hebben niettemin gezegd dat we zouden trachten een spreker te vinden, wanneer ds. Schermerhorn door U werd uitgenoodigd. Ge hebt toch zeker niet het alleenrecht om voorwaarden te stellen. Schrijft gij ons het onderwerp voor de vergadering voor, waarom zouden wij U niet een spreker voorschrijven. Voor enkele jaren hebben we ds. Schermerhorn — een van de nobelste figuren uit de vredesbeweging — als een schitterend redenaar leeren kennen. Wanneer ds. Sch. komt, dan zijn we overtuigd van één hoogstaand debat. Wilt gij uw conclusies hieruit trekken, ga uw gang.

De bewering, dat we onze mensen van jullie vergaderingen pogen weg te houden ge-

tuigt van weinig menschenkennis. Heeft niet de Potemkin-film in de eerste plaats zijn succes in verschillende plaatsen aan het verbod van opvoering te danken? Kent ge de eeuwenoude waarheid niet van „de verboden vrucht”? Neen vrienden, de waarheid is, dat de ambitie ervoor bij onze mensen ontbreekt. We

kennen het relletje zoo zachtjes aan van buiten: De S.D.A.P. is zuiver militaristisch — de sociaal-democraten zijn de steunpilaren van het kapitaal — hun leiders zijn karakterlooze baantjesjagers — de leden gelooven aan de S.D.A.P. als aan hun God — de politie in Amsterdam . . . , maar genoeg, ieder kan het voor zich verder aanvullen. Deze en dergelijke variaties op het zelfde thema beginnen gauw te vervelen. Houdt het ons ten goede.

Voor één opmerking zijn we de inzenders dankbaar, n.l. dat de kapitalistische tendenzen in de eerste plaats bij de S.D.A.P. zijn waar te nemen. We zijn dus „plus royaliste que le roi”, nog kapitalistischer dan Colijn zelf. Na de beschuldiging van ophitsing tot moord uit het rechtsche kamp, doet dit ons weldadig aan. Colijn en de S.D.A.P. arm in arm, thans weer gezworen kameraden.

„Het militaristisch karakter van de S.D.A.P.”. Dus . . . het ontwapeningsvoorstel is een schijnvertooning. De eerste stormloop van sociaal- en vrijzinnig-democraten tegen de militaire machten . . . . een paradevoorstelling. De I.A.M.V. zegt het, vrienden.

Oh, Tjil, ge dacht dat ge met uw dollé grappen nooit getroffen zoudt worden. Helaas, we moeten U deze illusie ontnemen. Gij hebt uw meesters gevonden.

Het bestuur v. d. gemeentel. fed. der S.D.A.P. in Ooststellingwerf.

Ingezonden stuk in De Ooststellingwerfer, waarin de SDAP zich verdedigt tegen de aanval van de IAMV. Bron: De Ooststellingwerfer, 11 maart 1927. Beide stukken vormen een goede illustratie van de diepe kloof die er tussen het anarchisme en de sociaal-democratie gaapte. Middelen als leugens, verdachtmakingen en scheldkanonnades werden daarbij niet geschuwd.

Dienstweigerings- congres te Oosterwolde.

Leven, zonneschijn, warmte, zóó was de sfeer op het congres, dat idealisten van verschillende nvertuiging hadden belegd op Paaschmaandag, om te getuigen van hun onwrikbare vredeswil.

Ongeveer half elf opent de voorzitter de vergadering. Het stemt hem blij hier deze ruim 400 menschen bijeen te zien. In deze tijd van fascisme en moedeloosheid is daadwerkelijk anti-militaristische gezindheid méér dan noodig.

Indien dit congres, aldus de voorzitter, eenigszins eenzijdig is georiënteerd, dan is de schuld niet aan ons, doch aan de wel uitgenoodigde, doch afwezig zijnde vertegenwoordigers van het burgerlike pacifisme. Onze basis tot deelname was zoo groot mogelijk. Ieder van welke wereldbeschouwing ook, kan hier getuigen van z'n besef van menschenwaarde.

Secretaris Tillema leest dan de ingekomen stukken voor. Gelukwenschen van het Landelijk Com. der I.A.M.V. en een brief van de 6 de vorige week gearresteerde dienstweigerers.

Hierna is het woord aan de eerste spreker, Jo de Haas van Amsterdam. „In dit congres zit zoowel iets diep tragisch als iets verblijdends, aldus de Haas. Dit voelden we bij de voorlezing van de brief van onze dienstweigerers uit Assen. Ook het feit dat de arbeidersklasse zich nog niet

heeft kunnen opwerken tot hen die het militarisme principieel en met de daad bestrijden. 20 jaar na de wereldoorlog, die hen klaarblijkelijk niets geleerd

heeft, verzinkt ze in het walgelijkst nationalisme. Het is misschien in dit licht paradoxaal te zeggen, dat er ook iets verblijdends is. Dit verblijdends ligt in het kerngezond zijn van „onze“ anti-militaristische beweging. Wij bogen niet naar de velen. Wij grijpen geen passieve duizenden, doch radicale tientallen. Onze taak is het juist nu een kern te vormen, die duidelijk haar wil en daad kracht kan demonstreeren. Juist in deze tijd, nu de massa zich verslingert aan vaderlandisme, fraze en holle tirade. Na afloop van de Pelikaanvlucht ongetwijfeld een knappe technische prestatie, zag het volk ze allemaal vliegen!! In deze tijd zijn nationale gebeurtenissen voorbereidende oorlogsgebeurtenissen. Oorlog wordt voorafgegaan door een groot psychologies moment. Wanneer wij niet beschikken over een kern die pal staat, zal dat psychologisch moment worden misbruikt door de militairisten.

De massa is zoo naïef fascisme als een na-oorlogs verschijnsel te beschouwen. Fascisme is in wezen ingezet in Augustus 1914, toen door de arbeidersklasse de klassenstrijd werd opgeheven en opgegeven. Toen begon de staatsalmacht over de willooze massa te komen. De Staten kregen toen de zeggenschap over de levende

mensch.

Indien men ernstig de oorlog wil bestrijden, dan doet men dat niet door een tegenoorlog. Neen, men moet de wil te boven komen, waaruit oorlog en geweld is gegroeid. Oorlog en fascisme zijn één. Het is een kinderlike waan, om, zooals prof. Einstein wilde het Duitsche fascisme met het „democratieve” geweld van België, Frankrijk en Engeland te verdelgen. Alsnf dat democraties geweld in wezen minder fascisties is! Men meene niet dat het fascisme alléén zit in Duitschland en Italië. Het democraties fascisme van Colijn is verschillend van het huitenlandsche, naar de vorm, doch het is in wezen gelijk. Zie de maatregelen ten opzichte van het recht van vereenigingen en vergadering. De regeering schrijft voor welke courant men wel, en welke men niet mag lezen. Een arbeidersmassa die het fascisme door een oorlog wil bestrijden, spant het paard achter de wagen. Fascisme wordt slechts gestuit door anti-fascisme. Geen staats doch eigen menselijke beschikking over lichaam en geest. Hieruit volgt dus, dat de dienstweigering het kristallisatiepunt is van anti-oorlogs en anti-fascistische actie. Geest en geweten blijven soeverein. Hoe bang men is voor de dienstweigering, bleek uit een

qualificatie van den Min. v. Justitie mr. v. Schaik, die zeide: „Dienstweigering is erger dan diefstal”. Dit is ook volkomen juist. Dienstweigering is dnrbraak eener waarlik nieuwe cultuur. Politie, Justitie, kapitalisme, militarisme, alles vecht tegen de dienstweigering. De *grondslag van de dienstweigering is het opzeggen der cadaver-discipline.*

Laat ons dit voorjaar het symbool zijn tot nieuwe bezieling. Laat deze dag worden tot een dag van geestelijke wapenschouw. Dat groeie onze geest van verantwoordelijke opstandigheid. Wat ook moge komen, wij blijven staan. Op voor de oorlogsarbeids- en mil. dienstweigering. Voor de geest van Internationale solidariteit, aldus eindigde de Haas z'n gloedvol betoog.

Hierna werden we vergast op eenige nummertjes van het muziekkorps uit Emmer Compasuum.

Na een korte pauze is het woord vervolgens aan Mr. S. K. de Waard uit Groningen.

Nu meer dan ooit zegt spreker is het noodig dat allen die de persoonlijke vrijheid liefhebben zich aaneensluiten. Omtrent de persoonlijke vrijheid zijn er twee geheel aan elkaar tegenover gestelde opvattingen. Fascisme en communisme beide zijn zij van meening dat de staat het leven moet regelen van de menschen. In de aard van het Nederlandsche volk ligt de tweede, onze opvatting. Wij zijn het, die de menselijke vrijheid hoogschatten en handhaven. Fascisme en communisme zijn import-artikelen, die optreden in tijden van geestelijke verslapping. Wij zijn de vertegenwoordigers van de Hollandsche volksgeest. Wij zijn aan deze geest méér trouw dan dan hen, die bli voortduring het Wilhelmus schallen.

De mil. dienstplicht in Nederland is een erfenis van Napoleon. Wij aanvaarden de erfenis niet. Het Hollandsche fascisme is de navolging van het Duitsche fascisme. Spreker schetste dan de heteekenis van het dienstweigerings-manifest, voor het eerst verschenen in

Sept. 1915. Op grondslag van deze verklaring verzetten socialisten, christenen zoowel als christen-socialisten zich tegen iedere oorlog en oorlogsvoorbereiding. Spreker eindigt met de opwekking om het onrecht om menschen te dwingen andere menschen te dooden te doen verdwijnen, ieder naar eigen krachten.

Hierna wordt een uur gepauzeerd. Dan neemt Cor Huisman uit Gouda namens de Jongeren Vredes-Actie (J.V.A.) het woord. „Aan U o vnk, de zegepraal” zijn woorden die wij vaak zongen. De werkelijke zegepraal der arbeidersklasse in geestelijk-zedelijk opzicht is nog verre. Chaos overal. Overal ontmoediging en ontreddering. Het is een gemeenplaats geworden zegt dr. Banning om te zeggen dat het een voortjagende tijd is. Veel meer is het kenmerk dezer tijd het angstige zwijgen alom. Men zwijgt bij de behandeling der Indoneziërs, bij concentratiekampen. Er is geen moment dat de massa in beweging knmt. In beweging met als inzet het eigen leven. Elke dag leven we in angstige afwachting van wat zal morgen gebeuren. De wereld is een zwart vlak geworden waar ons jonge leven op te pletter loopt. Zeer terecht zegt Ernst Fischer in zijn boekje: „het is de geestelijke crisis der jeugd bovenal waaronder deze gebukt gaat”. Zij, die tegenwoordig het meest beloven, worden geloofd. Bij hoogtijvieren van het nationalisme verdwijnt het gevoel van eigeo waarde. Resultaat ieder voor zich.

Kenmerkend voor de geest der hedendaagse opvoeding van de Deutsche schooljeugd is dat het onderwijs in krijgskunde op de lagere school verplichtend is gesteld. De boekjes

van prof. Banse, hoogleeraar te Brunswijk: „Raum und Weltkrieg” en „Wehrwissenschaft”, behoeven geen nadere uitleg. Het fascisme is hier in Holland zelfs doorgedrongen tot de radio. Verbod van uitzending Internationale en de geheele straffe radio censuur. Cor Huisman vertelt dan onder ademlooze stilte, het oneindig dapper gedragen lijden der Vlaamse dienstweigeraars. Hoe strijdbare idealisten als Maurits v. d. Broek en Lode van Deyck eerst veroordeeld werden tot 2 maanden gevangenisstraf, hoe zij na 9 dagen thuis geweest te zijn, weer werden veroordeeld tot 11 maanden gevangenisstraf. En als of de wreedheid nog niet venijnig genoeg was, daarna voor de derde maal tot . . . . 24 maanden gevangenisstraf. Hoe Willem de Baere met een ernstige nierziekte en verlamd als gevolg van de koude cementen cel naar huis wordt gebracht. Het lijden en sterven van Berten Fermont. Deze kameraad moest een verklaring teekenen dat hij de regeering onthief van de aansprakelijkheid voor zijn ziekte in de cel opgedaan, die hem weldra ten grave zou doen dalen. Lijden, lijden, oneindig lijdeo. Laten wij ons nooit en te nimmer offeren voor de nationale winsthonger. Oorlog, steunt op onze oorlogsbereidheid. Hun macht is onze onmacht. Dat wij strijden en het met Henriëtte Roland-Holst zeggen: „De zachte krachten winnen aan het eind”. Laten wij zijn kustwachters op eenzame posten.

De geest van het congres vindt dan een uitnemende vertolking in de voordracht van eenige stukken door een spreekkoor uit Groningen. Helder en vast klonken de stemmen van de kwieke jongens en

meisjes door de zaal.

Lie. Heynen van Groningen getuigt hierna in een ontroerend betoog van wat er kan en moet leven in moeders. Hoe is 't mogelijk dat moeders die het kind in z'n jeugd zoo vertroetelen en liefhebben, het kind als het ouder wordt, ziet ontrukken aan het wreede militarisme. Uren en nachten stonden ze bij hun ziekbed en nu, nu het er vnor de jonge mensch op aan komt staan ze machteloos. Hoeveel vrouwen zitten er zoet nog steeds en alleen hij de breiknus, het waschvaatje en de veger.

De actie van Mevr. Smit—Schukink Kool vond géén weerklank bij de vrouwen. Waar is de vrouw als draagster van nieuw leven? Als men onze kinderen np de school bederft, dan *geven we als moeders onze kinderen thuis een anti mil opvoeding. Eenheid vrouwen, help onze zonen.*"

Tot sint sprak Albert de Jong van Haarlem, redacteur van de „Syndicalist". In een magistrale rede bond hij de aanwezigen np het hart dat mil. dienstweigering alleen niet voldoende is. Juist nu in een tijd dat het industriele achterland zoo belangrijk geworden is als voedster van de troepen aan het front, dient hier onze aandacht op gevestigd. Ook de weigering van meisjes, mannen en vrouwen om te weigeren gasmaskers, wefelsels, voedsel, dekking te maken voor de troepen, dat zijn de krachten die van een geweldige beteekenis zijn vnor daadwerkelijk anti-militarisme. Naast de mil. dienstweigering dus de industriele en arbeidsdienstweigering aan elke oorlogsindustrie nf bedrijf. De dienstweigering in het algemeen moet uitgroeien tot een

massabeweging. Op dit moment nu de groote S.D.A.P. op haar Paaschcongres alle anti-militaristische bruggen achter zich heeft verbrand, dienen wij ons met geheel ons vermogen in de strijd voor een werkelijke samenleving te werpen. Welk een bezieling er uitgaat van solidariteitsstakingen, toont de Jong met een schat van voorbeelden aan. Wat heeft anti-militarisme voor zin als men 's morgens aan de Hembrug granaten draait voor broedermoord en tusschen het sbaft vlug even een hokje rood maakt en voor ontwapening stemt!! Kameraden wij hebben te vormen een industrieel ondersteuningsfonds vnor allen wier sociaal verantwoordelijkheidsgevoel hun verbiedt te werken in de gevangenissen van de massa-

mnord. Wat zegt ons niet het geval van die Oostenrijkse dorpsstimmerlieden, die weigerden een galg te bnuwen vnor een der leiders van de npstandige beweging. Men dwong tenslotte de gevaggenen het werk te doen. Wat zegt ons niet de Spaansche bakkersgezellenbeweging die spontaan weigerden met vervalscht meel te werken. Ze wunden hun medearbeiders niet hedriegen. Weest strijdbereid en behnuut die twee dingen die geen ander mensch U geven kan, Uw gezond verstand en Uw zuivere gezindheid.

Na een kort slotwoord en een opwekking om met Pinksteren weer te zamen te komen, sloot de Voorzitter ongeveer kwart na vijf de vergadering.

Verslag van het dienstweigeringscongres te Oosterwolde in 1934. Bron: *De Ooststellingwerper*, 6 april 1934. Ik neem dit uitvoerige verslag van het dienstweigeringscongres van 1934 hier volledig over, omdat van geen enkele andere bijeenkomst van de anarchisten een dergelijk uitvoerig bericht is overgeleverd. Bovendien vormde het thema van het congres een van de hoofdbeginselen van het anarchisme.

Noten

Hoofdstuk 1

1. Verslag van de Enquête gehouden door de Staatscommissie benoemd krachtens de wet van 19 januari 1890. Gevolgtrekkingen uit de arbeidsenquête in het Noordoostelijk deel des lands, Haarlem, 1893, p. 411.
2. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 412.
3. G.A. Wumkes, Stads- en dorpskroniek, Leeuwarden, 1930-1939, p. 395 (Bericht van 20 mei 1874)
4. Gemeente Archief, Archief-Inventaris over de jaren 1816-1930, no. 1075 (Register van Verlofhouders 1849-1851). (Verder te citeren als G.A., Inv.)
5. G.A., Inv. no. 449 (Ingekomen geheime missives).
6. G.A., Inv. no. 535 (Gemeenteverslag 1887).
7. J. Frieswijk, Om een beter leven. Strijd en organisatie van de land-, veen- en zuivelarbeiders in het noorden van Nederland (1850-1914), Leeuwarden, 1989, p. 131. De zending van de militairen zou een eigen initiatief van de Commissaris des Konings zijn geweest.
8. G.A., Inv. no. 449. Brief van de Commissaris des Konings van 24 maart 1888.
9. W.H. Vliegen, De Dageraad der volksbevrijding. Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland, twee delen, Amsterdam, 1922, deel 2, p. 36.
10. Familieboek Van der Sluis, z.pl., z.j., p. 175.
11. J. Frieswijk e.a., Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friesc arbeiders, Drachten/Leeuwarden, 1988, p. 131-149 (J. Frieswijk, Welke schouders droegen Domela Nieuwenhuis naar de Kamer?).
12. P. v. Horssen, D. Rietveld, De Sociaal-democratische Bond. Een onderzoek naar het ontstaan van haar afdelingen en haar sociale structuur, in: Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis 1975, p. 5-71 en 1977, p. 3-54. Zij noemen als het gemiddelde ledental per afdeling getallen tussen 25 en 40.
13. Frieswijk e.a., Domela Nieuwenhuis, p. 162-170 (Domela Nieuwenhuis spreekt in Appelscha.).
14. T. v.d. Wal, Op zoek naar een nieuwe vrijheid. Een kwart eeuw arbeidersbeweging in Friesland (1870-1895), Leiden, 1972, p. 228-232.
15. Sociale strijd in Appelscha. Lezingen gehouden op 8 november 1991 over anarchisme en socialisme rond 1890, Oosterwolde, 1992, p. 47-55 (T. Steenmeijer-Wielenga, Door den nood van den tijd gedreven. Het hongerproces van Appelscha in 1893).
16. Frieswijk e.a., Domela Nieuwenhuis, p. 150-161 (Y. Kuiper, "Gij moet uw eigen verlosser zijn". Aantekeningen bij een rede van Ferdinand Domela Nieuwenhuis), aldaar p. 156.
17. J. Frieswijk, Socialisme in Friesland 1880-1900, Amsterdam, 1977, p. 45.
18. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13, Haarlem, 1978, p. 431-478 (J.T. Minderaa, De politieke ontwikkelingen in Nederland 1887-1914), aldaar p. 456-461.
19. Van der Wal, a.w., p. 301.
20. De Klok, 19 januari 1895.
21. Frieswijk e.a., Domela Nieuwenhuis, p. 11-28 (R. de Jong, Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Een schets van zijn leven.), aldaar p. 18.
22. A. de Jong, Van christen tot anarchist en ander werk van F. Domela Nieuwenhuis, Utrecht/Antwerpen, 1971, passim. Het hier gegeven overzicht van Domela's ideeën is ontleend aan zijn autobiografie 'Van Christen tot anarchist'.
23. A. de Jong, Domela Nieuwenhuis en vrije organisatie. Mededelingenblad, no. 33, december 1967, p. 3-8, aldaar p. 5.
24. A. de Jong, Domela Nieuwenhuis, p. 5-6.
25. H. v. Hulst, A. Pleyzier, A. Scheffer, Het Roode Vaandel volgen wij. Geschiedenis van de Sociaal Democratische Arbeiderspartij van 1880 tot 1940, 's-Gravenhage, 1969, p. 11 en 20-22.
26. De Klok, 1 april 1898.
27. Frieswijk, Om een beter leven, p. 298.
28. De Klok, 11 februari 1898.
29. De Ooststellingwerper, 1 en 15 juni 1901.
30. De Ooststellingwerper, 6 en 20 juli 1901.
31. De Ooststellingwerper, 26 juni en 17 juli 1909.
32. R. de Jong, a.w., p. 21.

33. Friesch Volksblad, 11 en 18 maart 1911.
  34. De Klok, 3 januari 1913.
  35. De Ooststellingwerfer, 30 augustus 1913.
  36. De Ooststellingwerfer, 15 juli 1921. Zie ook: G.A., Inv. no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 28 november 1921.
  37. De Ooststellingwerfer, 13 juni en 15 augustus 1924.
  38. De Ooststellingwerfer, 25 maart 1916 en 18 mei 1917.
- De door deze verenigingen ontplooide activiteit alsmede hun ondergang komen in latere hoofdstukken uitvoeriger aan de orde. Derhalve laat ik hier de bronvermeldingen dienaangaande weg.

Hoofdstuk 2

1. T.H. Oosterwijk, Notities uit de geschiedenis van de Ooststellingwerfse dorpen, Oosterwolde, 1977, p. 18.
2. G.P. Mulder, Appelsche. Bijdrage tot de geschiedenis van een oude Stellingwerfse boerengemeenschap, in: It Beaken 1977, p. 93-170, aldaar p. 108, 137-143 en 165-166.
3. Oosterwijk, Notities, p. 21.
4. Oosterwijk, Notities, p. 22.
5. J. Visser, Inventaris van het archief der Opsterlandse veencompagnie, Leeuwarden, 1957, p. 4-6.
6. Mulder, Appelsche, p. 109, 111 en 113.
7. G.P. Mulder, De voorgeschiedenis van de verveningen in Appelscha door de Gezamenlijke Compagnons der Opsterlandsche en Ooststellingwerfse Veenen en Vaarten, Oosterwolde, 1981, p. 47.
8. Mulder, De voorgeschiedenis, p. 22, 35 en 43.
9. A.J. Andreae e.a., Friesland en de Friezen, foto-mechanische herdruk van de originele uitgave uit 1877, Leeuwarden, z.j., p. 279.
10. Oosterwijk, Notities, p. 26.
11. S.J. v.d. Molen, Turf uit de Wouden. Bijdrage tot de geschiedenis van de hoogveengravering in oostelijk Friesland tot 1900, Leeuwarden, 1978, p. 225-226.
12. Visser, a.w., p. 7.
13. Andreae, Friesland, p. 279.
14. Van der Molen, a.w., p. 306.
15. De Ooststellingwerfer, 29 december 1922, 1 mei 1923, 9 januari, 20 maart, 30 oktober en 31 december 1925, 8 januari en 5 november 1926, 28 november 1927, 20 december 1930 en 20 november 1931.
16. G.A., Inv. no. 1147 (Register der eerste aangifte van voorgenomen te ontginnen woeste gronden), Reg. no. 3 (1870/71). Na het afsluiten van de tekst werd ik er door de heer O. de Vcnt uit Fochteloo op attent gemaakt dat er een beschrijving van de bebouwing van Appelscha bestaat uit 1844 (Provinciale Friesche Courant, 24 oktober, 7 en 21 november en 5 december 1844). Het verhaal bevat weinig nieuwe feiten, zodat ik geen reden zag mijn tekst te herschrijven. Eén feit betreffende de bebouwing van de gronden van de Heren Compagnons verdient hier echter vermelding. Het blijkt dat de Heren Compagnons voorwaarden stelden aan de huizenbouw op hun gronden. Er mochten geen hutten worden geplaatst. Te bouwen huisjes moesten tenminste f 300,— waard zijn en bestaan uit een voorgevel van steen. Dit gegeven bevestigt mijn voorstelling van zaken dat de huisjes van de veenarbeiders in het algemeen van redelijke kwaliteit waren en de hutten alleen op de veraf gelegen heidegronden werden gevonden.
17. Andreae, Friesland, p. 277 en 281.
18. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
19. Van der Molen, a.w., p. 304.
20. Van der Molen, a.w., p. 301.
21. Van der Molen, a.w., p. 305.
22. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
23. De Ooststellingwerfer, 8 november 1913.
24. De Ooststellingwerfer, 2 november 1912.
25. De Ooststellingwerfer, 19 november 1937.
26. Oosterwijk, Notities, p. 44-49.
27. De Ooststellingwerfer, 23 augustus en 27 december 1935.
28. De Ooststellingwerfer, 3 mei 1935.

29. De Ooststellingwerver, 11 juni 1926.
30. Oosterwijk, Notities, p. 22, 33, 34, 36 en 48.
31. Visser, a.w., no. 370 (Aktes van verkoop) en no. 372 (Aktes van verkoop en verpachting).
32. Andreae, Friesland, p. 280.
33. G.A., Inv. no. 1147 (Register voorgenomen te ontginnen woeste gronden), Reg. no. 224 (1885).
34. De Ooststellingwerver, 19 oktober 1895.
35. G.A., Inv. no. 534 en 535 (Gemeenteverslagen 1885-1895).
36. G.A., Inv. no. 1238 (Stukken betreffende de Reservekas Appelscha 1828-1921).
37. T.H. Oosterwijk, De hulp- of reservekas te Appelscha, een merkwaardige instelling in het Drents-Friese veengebied, in: Nieuwe Drentse Volksalmanak, 1959, p. 138-145.
38. Andreae, Friesland, p. 281. Zie ook: De Ooststellingwerver, 16 januari 1915.
39. De Ooststellingwerver, 2 oktober 1897.
40. Andreae, Friesland, p. 281.
41. De Ooststellingwerver, 15 september 1906.
42. De Ooststellingwerver, 11 februari 1911.
43. Oosterwolde en omstreken, uitgeg. door de VVV Oosterwolde en omstreken 1912 (aanwezig in G.A.).
44. De Ooststellingwerver, 26 maart 1926.
45. De Ooststellingwerver, 2 maart 1917.
46. De Ooststellingwerver, 20 juni 1919.
47. De Ooststellingwerver, 30 augustus 1929.
48. Andreae, Friesland, p. 281.
49. De Klok, 12 november 1892.
50. Andreae, Friesland, p. 280.
51. De Ooststellingwerver, 18 maart 1911 en 23 november 1912.
52. De Ooststellingwerver, 8 augustus 1903.
53. De Ooststellingwerver, 26 oktober 1907.
54. De Ooststellingwerver, 9 oktober 1925.
55. De Ooststellingwerver, 23 november 1907.
56. De Ooststellingwerver, 2 maart 1912.
57. De Ooststellingwerver, 1 november 1913, 16 mei, 31 oktober en 21 november 1914.
58. De Ooststellingwerver, 16 januari 1915.
59. De Ooststellingwerver, 28 maart, 23 mei en 27 juni 1924.
60. De Ooststellingwerver, 6 februari 1925.
61. G.A., Inv. no. 41 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 29 juni 1893.
62. De Ooststellingwerver, 26 juni 1915.
63. De Ooststellingwerver, 14 augustus 1915.
64. G.A., Inv. no. 41 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 29 oktober 1888.
65. De Ooststellingwerver, 9 augustus 1918.
66. De Ooststellingwerver, 21 mei en 8 oktober 1926.
67. De Ooststellingwerver, 9 december 1932.
68. De Ooststellingwerver, 24 oktober 1896 en 24 februari 1906.
69. De Ooststellingwerver, 25 november 1932.
70. De Ooststellingwerver, 1 augustus 1914.

Hoofdstuk 3

1. Andreae, Friesland, p. 279.
2. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1867 en 1868).
3. G.A., Inv. no. 579 (Volkstelling Ooststellingwerf 1849, p. 186-234: Appelscha).
4. G.A., Inv. no. 1221 (Begrotingen van de inkomsten en uitgaven van de Burgerlijke Armadministraties 1850-1920. Appelscha: Begroting 1901).
5. J.J. Kalma e.a., Geschiedenis van Friesland, p. 493-514 (J.J. Spahr v.d. Hoek, De weg naar welvaart), Drachten, 1968, aldaar p. 494-499.
6. G.A., Inv. no. 1041 (Kohier van de Hoofdelijke Omslag 1911).
7. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen vereniging Laweijs-Contract); vergadering van 5 oktober 1906.
8. G.A., Inv. no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 14 december 1919.
9. De Ooststellingwerver, 27 januari 1928.

10. ETIF, Welvaartsproblemen van de gemeente Ooststellingwerf, Leeuwarden, 1950, bijlage 9.
11. G.A., Inv. no. 534 (Gemeenteverslag 1881).
12. Spahr v.d. Hoek, a.w., p. 503.
13. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen Laweij's-Contract); vergadering van 11 september 1906.
14. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen Laweij's-Contract); vergadering van 5 oktober 1906.
15. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen Laweij's-Contract); vergadering van 18 maart 1924.
16. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 12, p. 131-165 (Th. v. Tijn, Het sociale leven in Nederland 1844-1875), Haarlem, 1977, aldaar p. 134. De genoemde cijfers hebben betrekking op de stedelijke bevolking.
17. Oosterwijk, De hulp- of reservakas.
18. De Ooststellingwerf, 19 maart 1926.
19. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402.
20. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402 en 406. De Klok, 13 december 1890.
21. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1855 en 1863).
22. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslag 1859).
23. G.A., Inv. no. 534 (Gemeenteverslag 1877).
24. Frieswijk e.a., Ferdinand Domela Nieuwenhuis, p. 171-180 (K. Huisman, "Welke dan gewoonlijk de oproerlingen zijn...").
25. Van Tijn, Het sociale leven 1844-1875, p. 145, 151 en 152.
26. Andreae, Friesland, p. 280.
27. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslag 1860).
28. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402-403. Genoemde lonen: wijkgraven-65 à 80 ct. per dag; kruien-60 ct. per dag; laden-50 à 70 ct. per dag.
29. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslag 1867). Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409
30. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402.
31. G.A., Inv. no. 533 en 534 (Gemeenteverslagen over de genoemde jaren).
32. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1853 en 1854).
33. Van der Molen, a.w., p. 305.
34. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 414.
35. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 408.
36. Leeuwarder Courant, 2 april 1888. Veertig arbeiders uit Appelscha waren tevergeefs naar Helenaveen in De Peel geweest.
37. Van der Molen, a.w., p. 305.
38. Van der Molen, a.w., p. 305.
39. Van der Molen, a.w., p. 302.
40. De Klok, 21 februari 1890.
41. De Klok, 26 november 1892.
42. De Klok, 28 januari en 6 mei 1893.
43. De Klok, 19 december 1893.
44. De Klok, 2 en 9 februari 1895.
45. De Klok, 2 maart 1895.
46. De Klok, 9 maart 1895.
47. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401 e.v.
48. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
49. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
50. Van der Molen, a.w., p. 302.
51. Van der Molen, a.w., p. 303.
52. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 408.
53. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 410.
54. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
55. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
56. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
57. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 401.
58. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 414.
59. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402.
60. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 414.
61. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402.

62. Geschiedenis van Friesland, p. 515-540 (H.G.W. v.d. Wielen, Op weg naar welzijn), aldaar p. 528.
63. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 402-403.
64. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 413-414.
65. De Klok, 2 januari 1892.
66. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 413.
67. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 403.
68. De Klok, 14 februari 1890.
69. Van der Wal, a.w., p. 54-55.
70. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 407.
71. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
72. Visser, a.w., no. 370 en 372.
73. De Klok, 6 mei 1893.
74. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 408.
75. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
76. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 410.
77. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 408.
78. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 413.
79. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13, p. 250-284 (J.A. de Jonge, Het economisch leven in Nederland 1895-1914), aldaar p. 270.
80. De Ooststellingwerver, 5 januari 1917.
81. De Ooststellingwerver, 22 oktober 1920.
82. G.A., Inv. no. 536 (Gemeenteverslag 1921).
83. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen Laweijs-contract); vergadering van 18 maart 1924.
84. Van der Wielen, a.w., p. 527.
85. De Ooststellingwerver, 4 april 1914 en 26 februari 1916.
86. De Ooststellingwerver, 25 september 1915.
87. Oosterwijk, Notities, p. 41.
88. De Ooststellingwerver, 11 en 25 februari, 25 maart en 1 april 1899.
89. De Ooststellingwerver, 8 augustus en 26 december 1908.
90. De Ooststellingwerver, 20 februari en 10 april 1897.
91. De Ooststellingwerver, 19 november 1898.
92. De Ooststellingwerver, 29 februari 1908.
93. De Ooststellingwerver, 7 maart 1914.
94. De Ooststellingwerver, 10 en 24 januari 1903.
95. De Ooststellingwerver, 11 februari en 29 april 1911.
96. De Ooststellingwerver, 8 maart 1913, 1 maart 1918 16 maart 1934 en 17 maart 1939.
97. De Ooststellingwerver, 9 juni en 28 juli 1906.
98. De Ooststellingwerver, 21 juli 1906.
99. De Ooststellingwerver, 29 september 1906.
100. De Ooststellingwerver, 27 juli 1907.
101. De Ooststellingwerver, 19 juni 1915.
102. De Ooststellingwerver, 15 juli 1921 en 17 augustus 1923.
103. De Ooststellingwerver, 11 maart 1921.
104. De Ooststellingwerver, 9 augustus 1929.
105. De Ooststellingwerver, 15 januari 1932.
106. ETIF, Welvaartsproblemen, bijlage 38. Het genoemde getal heeft betrekking op het aantal personen dat overnachtte in Appelscha en Oosterwolde te zamen.
107. De Ooststellingwerver, 30 juni 1933.
108. De Ooststellingwerver, 9 februari 1934.
109. G.A., Inv. no. 535 (Gemeenteverslagen 1895-1901).
110. R. Efdéc, De P. W. Janssen's Friesche stichting, Oranjewoud, 1988, p. 74-80, 83, 90, 93, 94, 153 en 162.
111. Efdée, a.w., p. 93.
112. De Ooststellingwerver, 20 juli 1912.
113. De Ooststellingwerver, 15 juni 1912.
114. De Ooststellingwerver, 8 oktober 1910 en 22 maart 1913.
115. Van der Wielen, a.w., p. 527.

116. G.A., Inv. no. 1221 (Begrotingen Burgerlijke Armadministraties. Appelscha: begroting 1901).
117. De Ooststellingwerver, 10 juli 1897, 6 juni en 18 juli 1908.
118. De Ooststellingwerver, 14 april 1900 en 1 augustus 1908.
119. De Ooststellingwerver, 22 september 1900 en 12 mei 1906.
120. De Ooststellingwerver, 20 juni 1908.
121. De Ooststellingwerver, 25 mei 1901.
122. G.A., Inv. no. 544 (Stukken betreffende nalatige kiezers).
123. De Ooststellingwerver, 26 februari 1916.
124. G.A., Inv. no. 536 (Gemeenteverslagen 1919 en 1920).
125. G.A., Inv. no. 536 (Gemeenteverslagen 1915 en 1916).
126. De Ooststellingwerver, 16 februari 1917.
127. De Ooststellingwerver, 12 april 1918.
128. De Ooststellingwerver, 20 september en 18 oktober 1918.
129. De Ooststellingwerver, 11 juli 1919.
130. G.A., Inv. no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 14 december 1919.
131. G.A., Inv. no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 6 oktober 1920. De Ooststellingwerver, 19 en 26 mei 1922.
132. G.A., Inv. no. 536 (Gemeenteverslag 1929).
133. De Ooststellingwerver, 8 april 1921.
134. De Ooststellingwerver, 7 september 1923.
135. De Ooststellingwerver, 5 december 1924.
136. De Ooststellingwerver, 22 oktober 1924.
137. De Ooststellingwerver, 31 december 1926.
138. De Ooststellingwerver, 6 februari 1931.
139. De Ooststellingwerver, 12 juni 1931.
140. De Ooststellingwerver, 22 april 1932.
141. De Ooststellingwerver, 28 april 1933.
142. De Ooststellingwerver, 24 maart 1933.
143. De Ooststellingwerver, 5 en 26 oktober, 16 november en 21 december 1928.
144. De Ooststellingwerver, 21 december 1928.
145. De Ooststellingwerver, 12 september 1930.
146. De Ooststellingwerver, 6 september 1929.
147. De Ooststellingwerver, 12 maart 1937.
148. De Ooststellingwerver, 12 december 1930.
149. G.A., Inv. no. 44 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 26 maart 1931.
150. De Ooststellingwerver, 29 april 1932.
151. De Ooststellingwerver, 18 februari 1938.
152. De Ooststellingwerver, 10 maart 1939.
153. G.A., Inv. no. 44 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 13 september 1929.
154. De Ooststellingwerver, 23 juli 1920.
155. G.A., Inv. no. 44 (Notulen geheime Raadsvergadering); vergadering van 11 november 1929.
156. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 14, Haarlem, 1979, p. 102-145 (J. de Vries, Het economisch leven in Nederland 1918-1940), aldaar p. 138.
157. De Ooststellingwerver, 2 december 1932.
158. De Ooststellingwerver, 17 juni en 22 juli 1932.
159. De Ooststellingwerver, 3 maart en 13 oktober 1933.
160. De Ooststellingwerver, 23 maart en 8 juni 1934.
161. De Ooststellingwerver, 11 mei 1934.
162. De Ooststellingwerver, 25 mei 1934.
163. De Ooststellingwerver, 15 november 1935.
164. De Ooststellingwerver, 14 september 1934.
165. De Ooststellingwerver, 18 mei 1934.
166. De Ooststellingwerver, 4 november 1938.
167. De Ooststellingwerver, 8 oktober 1937.
168. De Ooststellingwerver, 17 februari 1939.
169. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 14, p. 200-254 (J. Bosmans, Het maatschappelijk-politieke leven in Nederland 1918-1940), aldaar p. 211.
170. G.A., Inv. no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 20 juni 1922.

171. De Ooststellingwerver, 9 juni 1922.
172. De Ooststellingwerver, 25 april 1924.
173. De Ooststellingwerver, 1 augustus 1924 en 9 september 1927.
174. De Ooststellingwerver, 7 november 1924.
175. De Ooststellingwerver, 7 maart 1930.
176. De Ooststellingwerver, 24 november 1933, 8 maart 1935 en 2 juli 1937.
177. De Ooststellingwerver, 8 maart 1935.
178. G.A., no. 43 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 27 juli 1921.
179. De Ooststellingwerver, 28 november 1924.
180. De Ooststellingwerver, 15 november 1929.
181. De Ooststellingwerver, 17 juli 1931.
182. De Ooststellingwerver, 4 maart 1932.
183. De Ooststellingwerver, 10 februari 1933.
184. De Ooststellingwerver, 1 november 1935.
185. De Ooststellingwerver, 2 juli 1937.
186. De Ooststellingwerver, 26 maart 1920.
187. De Ooststellingwerver, 8 januari 1937.
188. De Ooststellingwerver, 18 december 1936.
189. De Ooststellingwerver, 4 en 11 maart 1921.
190. De Ooststellingwerver, 13 januari en 29 december 1922.
191. De Ooststellingwerver, 6 april 1923.
192. De Ooststellingwerver, 23 mei 1924.
193. De Ooststellingwerver, 13 april 1928.
194. De Ooststellingwerver, 4 en 11 maart 1932.
195. De Ooststellingwerver, 25 augustus 1933.
196. De Ooststellingwerver, 18 maart 1932.
197. De Ooststellingwerver, 21 juni 1935.
198. De Ooststellingwerver, 3 maart en 28 april 1933.
199. De Ooststellingwerver, 4 en 18 maart 1932 en 9 februari 1934.
200. De Ooststellingwerver, 3 augustus 1934.
201. De Ooststellingwerver, 4 juni 1937.
202. De Ooststellingwerver, 18 juni 1937.
203. De Ooststellingwerver, 9 juli 1937.
204. De Ooststellingwerver, 14 december 1934 en 17 april 1936.
205. De Ooststellingwerver, 14 oktober 1932 en 9 november 1934.
206. De Ooststellingwerver, 19 april 1935.
207. De Ooststellingwerver, 22 februari 1929, 6 januari 1933, 28 september 1934, 24 mei 1935, 7 januari 1938 en 24 november 1939.
208. G.A., Inv. no. 1038, 1039, 1040 en 1041 (Kohieren van de Hoofdelijke Omslag 1856-1926).
209. De Klok, 2 januari 1892.
210. De Klok, 6 februari 1892.
211. De Klok, 30 april 1892.
212. De Ooststellingwerver, 25 april 1896.
213. De Ooststellingwerver, 5 september 1903.
214. De Ooststellingwerver, 4 december 1909.
215. De Ooststellingwerver, 18 november 1916.
216. De Ooststellingwerver, 14 april 1922.
217. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1851-1864).
218. G.A., Inv. no. 1221 (Begrotingen Burgerlijke Armadministraties 1850-1920. Appelscha).
219. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1858 en 1861).
220. G.A., Inv. no. 1223 (Begroting van de inkomsten en uitgaven van de Burgerlijke Armadministraties 1920-1924).
221. G.A., Nieuw Archief, Inv. no. 174 (Correspondentie K. Joustra); brief van 15 oktober 1927.
222. G.A., Nieuw Archief, Inv. no. 184 (Verslag armmeeester over het jaar 1935).
223. De Klok, 6 december 1890.
224. De Klok, 6 december 1890.
225. De Klok, 13 december 1890.
226. De Klok, 6 december 1890.

227. De Klok, 20 december 1890.
228. De Ooststellingwerver, 8 mei 1897.
229. De Ooststellingwerver, 23 oktober 1897.
230. De Ooststellingwerver, 28 januari 1899.
231. De Ooststellingwerver, 28 november 1914. In Ooststellingwerf bedroeg de uitkering f 2,82 per inwoner, in Opsterland f 4,80 per inwoner.
232. De Ooststellingwerver, 23 november 1912, 6 maart 1915, 13 januari 1922, 23 september 1927, 5 september 1930 en 30 augustus 1935.
233. G.A., Nieuw Archief, Inv. no. 174 (Correspondentie K. Joustra); brieven van 5 en 24 november 1927, 2 juli 1928, 4 april 1929, 22 augustus 1929, 23 september 1929, 30 november 1929 en 6 januari 1931.
234. Y. Kuiper e.a., Religie en socialisme. Friesland in de negentiende eeuw, Leeuwarden, 1982, p. 72-112 (J. Frieswijk, Waarom in bepaalde streken in Friesland het socialisme opkwam en in andere niet).
235. M. Staverman, Buitenkerkelijkheid in Friesland, Assen, 1954, p. 192.
236. Archief Ned.-herv.gemeente Appelscha, Inv. no. A4 (Notulenboek 1880-1903). Als data van afkondiging worden genoemd 24 en 31 juli en 7 augustus 1881.
237. Archief Ned.-herv. gemeente Appelscha, Inv. no. A6 (Handelingen van de Kerkeraad 1839-1898); vergadering van 16 februari 1887.
238. Archief Ned.-herv. gemeente Appelscha, Inv. no. A4 (Notulenboek 1880-1903); brief van 1 maart 1891.
239. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
240. G.A., Inv. no. 533 (Gemeenteverslagen 1855 en 1860): vestiging en vertrek van dr. D.W. Braak. Idem (Gemeenteverslag 1861): vestiging van dr. J. Wouters. Volgens het Bevolkingsregister van 1860-1880 is laatstgenoemde in 1875 definitief vertrokken.
241. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 410.
242. De Ooststellingwerver, 3 april en 8 mei 1925.
243. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 410.
244. De Ooststellingwerver, 15 maart en 19 april 1902, 7 februari en 17 oktober 1903.
245. De Ooststellingwerver, 26 juni 1925.
246. Van der Molen, a.w., p. 305.
247. Archief van de SDAP, no. 881 (Appelscha); brief van 21 maart 1911.
248. De Klok, 13 december 1890.
249. A. van Dalftsen, Inventaris van het Huisarchief Lycklamahuis, Leeuwarden, 1984, no. 107. Brief van 10 november 1877 in Rijksarchief van Friesland. Ik werd op het bestaan van deze brief attent gemaakt door de heer E. Huisman te Beetsterzwaag.
250. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 409.
251. G.A., Inv. no. 1074 (Nota van het gemeentebestuur betreffende eene herziening der drankwet, 1884)

Hoofdstuk 4

1. Oosterwijk, Notities, p. 32.
2. Frieswijk, Welke schouders droegen Domela Nieuwenhuis naar de Kamer?, p. 133.
3. Frieswijk, Om een beter leven, p. 131.
4. Frieswijk, Om een beter leven, p. 131.
5. Recht voor Allen, 2 april 1888.
6. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 415.
7. G.A., Inv. no. 1238 (Stukken reservekas); boekjaar 1888/89. Zie ook: Van der Wal, a.w., p. 228.
8. G.A., Inv. no. 1238 (Stukken reservekas); boekjaar 1889/90. Zie ook: Van der Wal, a.w., p. 228-229.
9. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 414.
10. Sociale strijd in Appelscha, p. 39-45 (J. Frieswijk, De staking van de vrouwen in Appelscha in 1890). Van der Wal, a.w., p. 231.
11. De Klok, 24 mei 1890.
12. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 414-415.
13. De Klok, 24 mei 1890.
14. Van der Wal, a.w., p. 230.

15. De Klok, 24 mei 1890.
16. Kuiper, "Gij moet uw eigen verlosser zijn", p. 157.
17. Frieswijk, Om een beter leven, p. 147.
18. Kuiper, "Gij moet uw eigen verlosser zijn", p. 156.
19. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 412.
20. Nieuw Advertentieblad, 31 mei 1890.
21. Van der Wal, a. w., p. 231.
22. Frieswijk, De staking van de vrouwen in Appelscha in 1890, p. 41.
23. Van Horssen en Rietveld, a. w.
24. Frieswijk, De staking van de vrouwen in Appelscha in 1890, p. 42.
De Klok, 14 juni 1890.
25. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 415.
26. G.A., Inv. no. 41 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 5 december 1889.
27. De Klok, 26 november 1892.
28. Kuiper, "Gij moet uw eigen verlosser zijn", 157.
29. Steenmeijer-Wielenga, a. w.
30. De Klok, 6 februari 1892.
31. De Klok, 26 november 1892.
32. G.A., Inv. no. 41 (Notulen geheime Raadsvergaderingen); vergadering van 14 juli 1892.
33. De Klok, 26 september 1896.
34. De Klok, 28 januari 1893.
35. Nieuw Advertentieblad, 25 januari 1893.
36. Steenmeijer-Wielenga, a. w., p. 50.
37. De Klok, 24 december 1892, 14 en 21 januari 1893.
38. J.J. Kalma en G. Nijssen, Socialisten in soorten. Een brochure van mr. P.J. Troelstra uit 1893, p. 50-62 (Een hongerproces voor de Rechtbank te Heerenveen).
39. Verslag Enquête Staatscommissie, p. 415.
40. J.M.W. Binneveld, Geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging in de 19e eeuw, Den Haag, 1978, p. 85-117 (D.J. Wansink, De Tactiekkwestie).
41. De Klok, 28 januari en 4 maart 1893.
42. Van der Wal, a. w., p. 301.
43. De Klok, 27 februari 1892.
44. J. Engbers, Pompe of forsûpe. Moeilijke beginjaren voor de SDAP in Friesland (1894-1905), doctoraal scriptie R.U. Groningen 1982, niet uitgegeven, aanwezig in Prov. Bibl. Friesland, p. 21.
45. Van der Wal, a. w., p. 306.
46. De Klok, 19 januari 1895.
47. Van Horssen en Rietveld, a. w., 1975, p. 58.
48. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13, p. 314-326 (Th. van Tijn, De sociale bewegingen van ca. 1895 tot 1914), aldaar p. 319.
49. G.A., Inv. no. 613-615 (Bevolkingsregisters 1880-1901).
50. Archief der Ned.-herv. gemeente van Appelscha, Inv. no. A4 (Notulenboek 1880-1903); brief van 1 maart 1891.
51. Archief der Ned.-herv. gemeente van Appelscha, Inv. no. A6 (Handelingen van de Kerkeraad 1839-1898); vergadering van 8 oktober 1882.
52. De Klok, 21 maart 1891.
53. Algemene Geschiedenis der Nederlanden, deel 13, p. 90-100 (Th. van Tijn, De sociale bewegingen van 1876 tot 1887), aldaar p. 93.
54. De Klok, 19 november 1892.
55. De Klok, 12 november 1892.
56. Wumkes, a. w., p. 593.
57. De Ooststellingwerper, 19 december 1904.
58. Archief der Ned.-herv. gemeente van Appelscha, Inv. no. A2 (Handelingen van de Kerkeraad 1898-1922); vergaderingen 19 en 27 december 1906.
59. De Klok, 11 februari en 1 april 1898.
60. De Klok, 13 januari 1899.
61. R. de Jong, a. w., p. 18.
62. De Klok, 29 april 1898.
63. Minderaa, a. w., p. 458.

64. De Klok, 1 juni 1900.
65. De Klok, 4 mei 1900.
66. De Klok, 15 juni 1900.
67. De Klok, 8 juni 1900.
68. De Klok, 22 juni 1900.
69. Frieswijk, Om een beter leven, p. 298.
70. Frieswijk, Om een beter leven, p. 170.
71. De Ooststellingwerper, 18 mei 1901.
Leeuwarder Courant, 15, 16 en 18 mei 1901.
72. De Ooststellingwerper, 29 maart 1902.
73. De Ooststellingwerper, 5 april 1902.
74. Frieswijk, Om een beter leven, p. 176-177.
75. Frieswijk, Om een beter leven, p. 176.
76. Frieswijk, Om een beter leven, p. 177.
77. De Klok, 26 januari, 2, 9 en 16 februari en 27 april 1900.
78. De Ooststellingwerper, 3 mei 1902.
79. Van Tijn, De sociale bewegingen van ca. 1895 tot 1914, p. 319.
80. De Klok, 27 april 1900.
81. A.J.C. Rüter, De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland, Leiden, 1935, p. 550.
82. Rüter, a.w., p. 550 en 565.
83. Bijdragen tot de Statistiek van Nederland. Nieuwe volgrees, no. 57, 's-Gravenhage, 1905, p. 220. De Bond had bij haar oprichting, 26 november 1903, tien leden, in 1904 liep het ledental op tot zo'n 37. Zie ook: De Ooststellingwerper, 31 december 1903.
84. De Klok, 4 mei 1906 en 31 mei 1907.
85. De Klok, 4 maart en 8 april 1904.
86. De Klok, 22 januari en 1 april 1904.
87. De Klok, 2 februari 1906.
88. De Klok, 18 juli 1891 en 1 juli 1893.
89. G.A., Inv. no. 535 (Gemeenteverslag 1896).
90. Friesch Volksblad, 23 januari 1909.
91. G.A., Inv. no. 535 (Gemeenteverslag 1897).
92. G.A., Inv. no. 535 (Gemeenteverslag 1903) en 536 (Gemeenteverslagen 1908, 1913, 1917 en 1918).
93. Geschiedenis van Friesland, p. 427-492 (Y.N. Ypma, De weg naar democratie), aldaar p. 473.
94. De Ooststellingwerper, 12 juni 1897.
95. De Ooststellingwerper, 26 juni 1897.
96. De Ooststellingwerper, 3 juni 1899.
97. Friesch Volksblad, 1 januari 1898.
98. De Ooststellingwerper, 1 en 15 juni 1901.
99. De Klok, 19 februari 1904.
100. De Ooststellingwerper, 3 januari 1903.
101. P. v.d. Berg en R. Idema, Jan Herder (1889-1978). Een Friese boer in de CPN, Leeuwarden, 1982, p. 5.
102. De Ooststellingwerper, 22 juni 1901.
103. De Ooststellingwerper, 22 juni 1901.
104. Ypma, a.w., p. 478.
105. De Ooststellingwerper, 1 juni en 3 augustus 1901.
106. De Ooststellingwerper, 4 juli 1903.
107. Friesch Volksblad, 31 juni 1909.
108. De Ooststellingwerper, 11 en 18 juli 1903.
109. De Ooststellingwerper, 12 december 1903.
110. De Ooststellingwerper, 11 juni 1904.
111. De Ooststellingwerper, 19 november 1904.
112. De Ooststellingwerper, 12 december 1904.
113. De Ooststellingwerper, 13 juli 1907.
114. De Klok, 8 februari en 18 november 1904.
115. De Klok, 3 juni en 1 juli 1904.

116. Friesch Volksblad, 1 juli 1905.
117. Friesch Volksblad, 22 juli 1905.
118. De Ooststellingwerper, 8 juni 1907.
119. Friesch Volksblad, 22 en 29 juni 1907.
120. De Ooststellingwerper, 6 juli 1907.
121. De Ooststellingwerper, 20 juli 1907.
122. De Ooststellingwerper, 25 april 1908.
123. De Ooststellingwerper, 5 juni 1909.
124. De Ooststellingwerper, 5 en 12 juni 1909.
125. De Ooststellingwerper, 22 en 29 mei 1909.
126. De Ooststellingwerper, 19 juni 1909.
127. Friesch Volksblad, 19 juni 1909.
128. Friesch Volksblad, 13 november 1909.
129. De Ooststellingwerper, 29 mei, 10 en 24 juli 1909.
130. Friesch Volksblad, 11 juli 1914.

Hoofdstuk 5

1. De Ooststellingwerper, 18 juni, 2 en 30 juli 1910.
2. Friesch Volksblad, 2 juli 1910.
3. Friesch Volksblad, 16 juli 1910.
4. Friesch Volksblad, 27 augustus 1910.
5. Friesch Volksblad, 26 november 1910.
6. Friesch Volksblad, 11 en 18 maart 1911.
7. Archief van de SDAP, Inv. no. 881 (Appelscha); brieven van 21 maart 1911 en 15 oktober 1919.
8. Friesch Volksblad, 6 april 1912.
9. Minderaa, a.w., p. 443.
10. De Ooststellingwerper, 8 en 22 juli 1911.
11. De Ooststellingwerper, 12 en 26 juli 1913.
12. Archief van de SDAP, Inv. no. 881; Afdelingsverslag van 31 maart 1912.
13. Friesch Volksblad, 6 mei 1911 en 2 maart 1912.
14. Friesch Volksblad, 6 mei 1911.
15. Friesch Volksblad, 27 juli 1912.
16. Frieswijk, Om een beter leven, p. 208.
17. Frieswijk, Om een beter leven, p. 299.
18. De Klok, 12 januari 1912.
19. De Klok, 22 en 29 maart en 5 en 12 april 1912.
20. De Klok, 14 juni en 16 augustus 1912.
21. De Klok, 28 maart, 4, 18 en 25 april en 9 mei 1913.
22. Frieswijk, Om een beter leven, p. 209.
23. Friesch Volksblad, 25 maart 1905.
24. De Ooststellingwerper, 9 augustus 1902.
25. Friesch Volksblad, 6 juli 1907.
26. Friesch Volksblad, 14 maart 1908.
27. Friesch Volksblad, 11 april en 9 mei 1908.
28. De Ooststellingwerper, 5 december 1908.
29. De Ooststellingwerper, 11 en 18 december 1909.
30. Friesch Volksblad, 5 september 1908.
31. Friesch Volksblad, 6 augustus 1910.
32. De Klok, 3 januari 1913.
33. De Klok, 18 april 1913.
34. De Klok, 6 juni 1913.
35. Bosmans, a.w., p. 212-213.
36. Bosmans, a.w., p. 213-214 en 218.
37. Bosmans, a.w., p. 223.
38. Bosmans, a.w., p. 249.
39. J. Frieswijk e.a., Friesland en het Interbellum, Leeuwarden, 1983, p. 93-125 (R. v. Mourik, R. Mud, G. Zondergeld, De NSB in Friesland: een politiek randverschijnsel), aldaar p. 96-98.

40. De Ooststellingwerver, 4 en 11 maart 1921.
41. De Ooststellingwerver, 23 september 1921.
42. De Ooststellingwerver, 3 maart 1922.
43. De Ooststellingwerver, 24 november en 15 december 1922.
44. De Ooststellingwerver, 24 april 1925.
45. P.J. Meertens e.a., Biografisch woordenboek van het socialisme en de arbeidersbeweging in Nederland, deel I, Amsterdam, 1986, p. 123-124.
46. De Ooststellingwerver, 1 mei 1925.
47. De Ooststellingwerver, 8 april en 20 mei 1927.
48. De Ooststellingwerver, 29 maart 1929.
49. De Ooststellingwerver, 12 april 1929.
50. De Ooststellingwerver, 4 september 1931.
51. De Ooststellingwerver, 29 januari 1932.
52. G.A., Inv. no. 544 (Stukken betreffende nalatige kiezers).
53. De Ooststellingwerver, 11 mei 1923.
54. Leeuwarder Courant, 29 juni 1925.
55. Leeuwarder Courant, 7 juli 1922 en 5 juli 1929.
56. Leeuwarder Courant, 5 april 1919, 13 april 1923 en 8 april 1927.
57. Leeuwarder Courant, 7 juli 1922 en 3 juli 1925.
58. Leeuwarder Courant, 6 juli 1918.
59. Leeuwarder Courant, 24 april 1919.
60. Leeuwarder Courant, 6 juli 1922.
61. Leeuwarder Courant, 2 juli 1925 en 3 juli 1929.
62. Leeuwarder Courant, 7 april 1927.
63. Leeuwarder Courant, 23 mei 1919.
64. De Ooststellingwerver, 5 juli 1918, 7 juli 1922 en 3 juli 1925. G.A., Inv. no. 536 (Gemeentever-
slagen 1918, 1922 en 1925).
65. G.A., Inv. no. 540 (Gemeenteraadsverkiezingen 1923 en 1927). De brief kan onmogelijk
betrekking hebben op de Gemeenteraadsverkiezing van 1923, omdat die pas in mei plaatsvond. De
Provinciale Statenverkiezing van dat jaar werd gehouden in april (De Ooststellingwerver, 13 april
1923).
66. G.A., Inv. no. 540 (Brief van 16 april 1923).
67. G.A., Inv. no. 544 (Brief van het Kantongerecht te Beetsterzwaag).
68. G.A., Inv. no. 544 (Lijsten van nalatige kiezers uit 1922, 1925 en 1929).
69. De Ooststellingwerver, 12 februari 1916 en 20 juni 1919.
70. Archief van de SDAP, no. 881 (Afdelingsverslag van 31 maart 1912). Onder de dan genoemde
leden van de SDAP vond ik ook K. de Vries, A. Baron en E. Baron, die later tot de anarchistische
beweging behoorden.

Hoofdstuk 6

1. De Wapens Neder 1. De ontwikkeling in het denken over sociale actie, geweldloze strijd en
antimilitarisme in Nederland, z. pl., z.j., p. 290-291.
2. Leeuwarder Courant, 9 juni 1984.
3. De Ooststellingwerver, 7 en 14 november 1914.
4. Wapens Neder, p. 95.
5. De Ooststellingwerver, 17 en 31 juli 1915.
6. Wapens Neder, p. 56-59.
7. De Ooststellingwerver, 2 maart 1917.
8. De Ooststellingwerver, 11 januari en 1 februari 1918.
9. De Ooststellingwerver, 17 januari 1919 en 13 maart 1925.
10. De Ooststellingwerver, 12 april 1918.
11. NRC-Handelsblad, 18 juni 1988.
12. Wapens Neder, p. 87.
13. De Ooststellingwerver, 12 april 1918.
14. De Ooststellingwerver, 12 april 1918.
15. De Ooststellingwerver, 23 en 30 januari en 13 februari 1920.
16. De Ooststellingwerver, 15 september 1922.

17. De Ooststellingwerver, 13 januari 1922.
18. De Ooststellingwerver, 3 februari 1922.
19. De Ooststellingwerver, 3 maart 1922.
20. De Ooststellingwerver, 22 februari 1918.
21. De Ooststellingwerver, 3 maart 1922.
22. Frieswijk, Om een beter leven, p. 209.
23. De Ooststellingwerver, 25 november 1921, 28 april en 14 juli 1922.
24. De Ooststellingwerver, 9 februari 1923.
25. De Ooststellingwerver, 22 februari, 8 maart en 12 april 1918.
26. De Ooststellingwerver, 14 en 21 maart en 4 april 1919, 13 februari 1920, 15 februari en 16 december 1921 en 24 februari 1922.
27. De Ooststellingwerver, 25 november 1921.
28. De Ooststellingwerver, 6 april en 11 mei 1923.
29. Wapens Neder, p. 155.
30. Wapens Neder, p. 164 en 168.
31. Wapens Neder, p. 155-157.
32. Frieswijk e.a., Friesland en het Interbellum, p. 75-91 (J. Frieswijk, Socialistische gemeentepolitiek en werklozenactie in Opsterland anno 1925), aldaar p. 81.
33. De Ooststellingwerver, 20 maart 1925.
34. De Ooststellingwerver, 6 maart 1925.
35. Frieswijk, Socialistische gemeentepolitiek, p. 83.
36. Frieswijk, Socialistische gemeentepolitiek, p. 83.
37. De Ooststellingwerver, 24 april 1925.
38. Frieswijk, Socialistische gemeentepolitiek, p. 84.
39. De Ooststellingwerver, 24 april 1925.
40. Frieswijk, Socialistische gemeentepolitiek, p. 84.
41. De Ooststellingwerver, 10 april 1925.
42. De Ooststellingwerver, 24 april 1925.
43. De Ooststellingwerver, 1 mei en 5 juni 1925.
44. De Ooststellingwerver, 3 december 1926.
45. De Ooststellingwerver, 29 januari 1932.
46. De Ooststellingwerver, 2 en 30 maart 1928.
47. De Ooststellingwerver, 6 en 20 april 1928.
48. De Ooststellingwerver, 15 juni 1928.
49. De Ooststellingwerver, 14 september 1928.
50. De Ooststellingwerver, 2 november 1928.
51. De Ooststellingwerver, 3 augustus 1928.
52. De Ooststellingwerver, 18 februari 1927.
53. De Ooststellingwerver, 24 februari 1928.
54. De Ooststellingwerver, 8 februari, 13 september en 29 november 1929.
55. De Ooststellingwerver, 4 en 11 maart 1927.
56. De Ooststellingwerver, 23 januari en 6 februari 1931.
57. De Ooststellingwerver, 28 augustus 1931.
58. De Ooststellingwerver, 27 november, 4 en 11 december 1931.
59. De Ooststellingwerver, 11 december 1931.
60. Frieswijk e.a., Friesland en het Interbellum, p. 23-56 (H. Langeveld, De Christelijk-Democratische Unie in Friesland: een electorale benadering), aldaar p. 33-34.
61. Langeveld, a.w., p. 33.
62. Langeveld, a.w., p. 24 e.v.
63. De Ooststellingwerver, 4 en 18 december 1931.
64. De Ooststellingwerver, 15, 22 en 29 januari 1932.
65. De Ooststellingwerver, 29 januari en 5 februari 1932.
66. De Ooststellingwerver, 18 december 1931.
67. L. de Jong, Het koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog, deel 1, 's-Gravenhage, 1969, p. 206-207.
68. De Ooststellingwerver, 12 februari 1932.
69. De Ooststellingwerver, 26 februari 1932.
70. De Ooststellingwerver, 11 maart 1932.

71. De Ooststellingwerver, 1 april 1932.
72. De Ooststellingwerver, 1 april 1932.
73. De Ooststellingwerver, 3 juni 1932.
74. De Ooststellingwerver, 14 en 21 oktober 1932. L. de Jong, a.w., p. 186 (Over het Welterrapport in het algemeen).
75. De Ooststellingwerver, 24 februari 1933.
76. De Ooststellingwerver, 9 september 1932.
77. De Ooststellingwerver, 13 april 1934.
78. L. de Jong, a.w., p. 203.
79. De Ooststellingwerver, 22 juni 1934.
80. De Ooststellingwerver, 13 en 20 juli 1934.
81. De Ooststellingwerver, 3 mei 1935.
82. De Ooststellingwerver, 21 juni 1935.
83. De Ooststellingwerver, 1 november 1935.
84. De Ooststellingwerver, 28 februari en 6 en 13 maart 1936.
85. De Ooststellingwerver, 6 maart 1936.
86. De Ooststellingwerver, 10 april 1936.
87. De Ooststellingwerver, 24 april 1936.
88. G.A., Inv. no. L.C. 2 (Notulen Laweijns-Contract); vergadering van 3 maart 1936.
89. De Ooststellingwerver, 13 november 1936.
90. De Ooststellingwerver, 18 december 1936.
91. De Ooststellingwerver, 12 en 19 maart 1937.
92. L. de Jong, a.w., p. 123.
93. De Ooststellingwerver, 7 januari 1938.
94. De Ooststellingwerver, 20 oktober 1933.
95. De Ooststellingwerver, 20 oktober 1937.
96. De Ooststellingwerver, 17 november 1939.
97. De Ooststellingwerver, 1 december 1939.
98. Van den Berg en Idema, a.w., passim.
99. L. de Jong, a.w., p. 540.
100. De Ooststellingwerver, 17 en 24 mei, 14 juni, 5 en 26 juli 1935.
101. Wapens Neder, p. 154-159, 253-254 en 300 e.v.
102. De Ooststellingwerver, 30 maart en 6 april 1934.
103. De Ooststellingwerver, 12 en 19 april 1935.
104. De Ooststellingwerver, 7 juni 1935.
105. P. Jacobs, Henk Eikeboom, anarchist, Haarlem, 1986, p. 101-106.
106. De Ooststellingwerver, 15 januari 1937.
107. Jacobs, a.w., p. 104.
108. De Ooststellingwerver, 23 april 1937.
109. Wapens Neder, p. 269-299.
110. De Ooststellingwerver, 30 januari 1920.
111. De Ooststellingwerver, 7 februari 1919 en 12 januari 1934.
112. De Ooststellingwerver, 18 november 1927 en 26 februari 1937.
113. De Ooststellingwerver, 17 oktober 1924, 12 oktober 1925, 8 oktober 1926, 18 november 1927, 2 oktober 1928 en 18 november 1932.
114. De Ooststellingwerver, 19 en 26 februari 1932.
115. De Ooststellingwerver, 28 januari, 4 en 18 februari 1938 (Advertenties van de laatste openbare vergadering).
116. Tinus Veenstra schreef twee toneelstukken: Recht en macht (1924) en Het Hongerproces (1946). Zie: De Ooststellingwerver, 11 april 1924.
Als iemand die teksten schreef, noemden mijn informanten mij Jan Witvoet. Mensen die goed in het openbaar konden spreken waren volgens dezelfde informanten Jan Witvoet en Sietze Mulder.
117. Y. Kuiper, "Gij moet uw eigen verlosser zijn".
118. De Ooststellingwerver, 18 januari 1929. Voor het grootste deel moet ik afgaan op de mededelingen van mijn informanten.
119. De Ooststellingwerver, 28 januari 1921.
120. De Ooststellingwerver, 17 mei 1929.
121. De Ooststellingwerver, 1 en 8 april 1916, 24 oktober 1919, 30 juli en 6 augustus 1920.

Lijst van afbeeldingen, kaarten, grafieken en tabellen

1.	Brief van veenbaas W.A. v.d. Sluis van 23 maart 1888	11
2.	Het loonvoorstel van de arbeiders van 22 maart 1888	12
3.	Missive van de Commissaris des Konings van 24 maart 1888	13
4.	Telegrammen van de Commissaris des Konings van 25 maart 1888 over het zenden van troepen	15
5.	Lijst van sprekers op socialistische vergaderingen in Ooststellingwerf (1890-1896)	17
6.	Overzicht naar dorp van het aantal abonnees op <i>De Klok</i> (1890)	18
7.	Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919)	19
8.	Appelscha aan het eind van de 17 ^e eeuw	28
9.	Appelscha omstreeks 1850	30
10.	Het verloop van de verveningen 1834-1888	32
11.	Plan voor ontginning van het veen uit ± 1845	33
12.	Lijst van veenbazen met het aantal door hen gekochte percelen (tot ± 1865)	34
13.	Bevolkingsverloop van Appelscha (1815-1940)	35
14.	Het bevolkingsverloop van Appelscha vergeleken met dat van de overige dorpen van Ooststellingwerf (1855-1840)	36
15.	Herkomst van de gezinshoofden en hun echtgenoten, die in 1860 in Appelscha woonden	37
16.	Bestemming van de tussen 1880 en 1901 uit Appelscha vertrokken gezinshoofden	38
17.	Bericht over de woontoestanden in Appelscha (1892)	43
18.	Arbeidershuisje in de Willemstad	45
19.	'Dubbele tent' aan de Vaart NZ tegen het eind van het dorp	45
20.	Arbeiderswoning van de 'Woningstichting Ooststellingwerf' aan de Boslaan	46
21.	Augustinusstate aan het begin van deze eeuw	47
22.	Boerderij fam. Stoker (later Kampeerboerderij 'Jongsma'), ± 1950	48
23.	Villa van mevrouw W. Stoker-Reinders, begin van deze eeuw	49
24.	Appelscha omstreeks 1865	50
25.	De ontginning van het veengebied rond 1900	51
26.	De voltooiing van de ontginning van het veengebied ± 1920	52
27.	Appelscha omstreeks 1890	53
28.	Appelscha omstreeks 1910	54
29.	De ontginning van het heidegebied ten zuiden van het dorp tot ± 1925	55
30.	Fragmenten uit de notulen van de geheime Raadsvergadering van 29 oktober 1888, waarin tot de aanleg van de telegraaf- en telefoonverbinding tussen Oosterwolde en Smilde wordt besloten	58
31.	De samenstelling van de beroepsbevolking (1849-1920)	62
32.	Veranderingen in de grootte en samenstelling van de bevolking (1880-1900)	63
33.	Aantal werklozen in Ooststellingwerf (1931-1939)	65
34.	De omvang van de turfproductie in Appelscha, 1828-1918	66
35.	De omvang van de turfproductie in Appelscha en Fochtelloo 1884-1932	67
36.	Aantal arbeiders in het veenbedrijf volgens opgaven in de Gemeenteverslagen (1851-1929)	68
37.	Lijst van veenbazen uit 1888	69
38.	Leden van de vereniging het Laweijnscontract in 1906	70
39.	Leden van de vereniging het Laweijnscontract in 1924	71
40.	Budget van een gezin met zeven kinderen (1890)	81
41.	Budget van een arbeidersgezin uit de veenstreken (1892)	82
42.	Arbeidslonen in Ooststellingwerf (1896-1936)	87
43.	Grootte van de agrarische bedrijven in de Ooststellingwerfse dorpen (zonder opgave van het jaar; waarschijnlijk rond 1948)	88
44.	Het aantal verzorgende bedrijven in de drie grootste dorpen van Ooststellingwerf in 1949	91
45.	Prijzen van een aantal veel gebruikte artikelen (1914-1921)	94
46.	Oppervlakte cultuurgrond en bos in Ooststellingwerf (1875-1939)	99
47.	Sociale stratificaties van Appelscha (1860-1925/26)	103-104
48.	Lijst van hoogstaangeslagenen (1885, 1911 en 1925/26)	109
49.	De discrepantie tussen het aantal beroepsbeoefenaren en het aantal aangeslagenen in de Hoofdelfijke Omslag	110
50.	De omvang van de armenzorg (1851-1919)	113

51.	Aantallen door het Burgerlijk Armbestuur en de Diaconieën der kerken bedeelde armen (1851-1864)	114
52.	Aantal bedeelde in de Eerste Afdeling (1920-1932)	115
53.	De kerkelijke verhoudingen in Appelscha (1850-1930)	120
54.	De samenstelling van het College van Kerkvoogden (1869, 1871 en 1874)	121
55.	Jaarrekeningen van de Diaconie der Ned.-Herv. kerk (1882-1897)	122
56.	Verloop van het ledental van het plaatselijke ziekenfonds van dr. Loyenga (1925-1939)	123
57.	Het aantal op school aanwezige leerlingen in de jaren 1872 en 1890	124
58.	Het aantal niet-schoolgaande kinderen in Ooststellingwerf in 1898	124
59.	Verkoop van gedistilleerd per dorp in 1850	126
60.	Vastgesteld aantal wetsovertredingen in enige Ooststellingwerfse dorpen in de periode 1881-1918	127
61.	Het aantal wegens diefstal veroordeelde personen in Appelscha 1881-1918	128
62.	Verslag van het optreden van Domela Nieuwenhuis tijdens de staking van 1890	134
63.	Ingezonden schrijven van een Appelschaaster socialist, waarin wordt gepleit voor de handhaving van de revolutionaire tactiek	136
64.	Belangrijkste fragmenten uit het hoofdartikel van Jan Rudolphy in <i>Recht voor Allen</i> van 15 juli 1891	142
65.	Bezoekersaantallen van de 1-mei-bijeenkomsten (1892-1900)	145
66.	Bericht over de 1-mei-bijeenkomst van 1895	146
67.	Bericht over de anti-socialistische propaganda van de Ned.-Herv.-dominee te Appelscha (1892)	149
68.	Twee berichten over de overgang van de Appelschaaster socialisten naar het anarchisme (1898)	153-154
69.	De eerste advertentie van de Socialisten-Vereeniging te Appelscha (1899)	155
70.	De verspreiding van de SDAP-afdelingen en de bij deze partij aangesloten kiesverenigingen (1894-1905)	155
71.	Oproep van het NAS voor steun aan 200 uitgesloten veenarbeiders te Appelscha (1902)	159
72.	Advertentie voor de meeting te Appelscha van 30 augustus 1908, waarop Domela Nieuwenhuis zou spreken over de invloed van de kerk	163
73.	Verslag van de meeting van 30 augustus 1908	163
74.	Overzicht van de vóór 1910 in Ooststellingwerf opgerichte drankbestrijdingsorganisaties	165
75.	Advertentie van de afd. Appelscha van de Bond voor AK en S voor haar kandidaten bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1891	166
76.	Advertentie van de Volkspartij in Ooststellingwerf voor haar kandidaten bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1893	166
77.	Advertentie voor steun aan G.L. v.d. Zwaag van de z.g. Vrije Kiesvereniging in Ooststellingwerf (1897)	168
78.	Uitslag van de verkiezing voor de Tweede Kamer van juni 1897	168
79.	Berichten over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1897	169
80.	Bericht over de vergadering van de Vrije Kiesvereniging over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1899	170
81.	Advertentie voor de verkiezing van Provinciale Staten in 1901 ondertekend door de Volkskiesvereniging Appelscha	171
82.	Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1901	173
83.	Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van augustus 1901	173
84.	Advertentie voor de verkiezing van de Tweede Kamer in augustus 1901 ondertekend door de Sociale Vereeniging te Beneden Appelscha en de Vrijz. Democr. Kiesvereniging te Boven Appelscha	174
85.	Bericht over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1901	175
86.	Aantal op K. Joustra uitgebrachte stemmen bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1901	175
87.	Advertenties voor de socialistische kandidaten voor de Gemeenteraadsverkiezing van juli 1903	176-178
88.	Advertentie voor de socialistische kandidaten van de Provinciale Statenverkiezing van 1904	180
89.	Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1905	181
90.	Bericht over de candidaatstelling voor de Gemeenteraadsverkiezing van 1907	181

91.	Advertentie voor de 1-mei-bijeenkomst te Appelscha, Oosterwolde en Oldeberkoop in 1908	182
92.	Advertentie voor steun aan F.W.N. Hugenholtz bij de Tweede Kamer-verkiezing van juni 1909	183
93.	Uitslag van de Tweede Kamerverkiezing van juni 1909	184
94.	Advertentie van het Comité uit de Sociaal-democratische Verenigingen voor de candidatuur van J. Witvoet en J. Kleistra bij de Gemeenteraadsverkiezing van 1909	185
95.	Advertentie voor steun aan Witvoet en Kleistra van een groot aantal socialistische geestverwanten (1909)	186
96.	Advertentie van 39 particulieren voor steun aan J. Witvoet (1909)	187
97.	Geert Lourens van der Zwaag (1858-1923)	188
98.	Advertentie voor steun aan J. Witvoet van 13 andere inwoners van Oud-Appelscha	189
99.	Uitslag van de verkiezing voor de Tweede Kamer in juni 1913	191
100.	Advertentie voor de vergadering over de oprichting van een afdeling te Appelscha van de 'Nieuwe Socialistenbond' (december 1908)	195
101.	Advertentie van een aantal vergaderingen van de 'Nieuwe Socialistenbond' te Oldeberkoop, Appelscha en Oosterwolde in december 1909	196
102.	Verslag van de vergadering van de 'Nieuwe Socialistenbond' te Oosterwolde op 12 december 1909	197
103.	Eerste advertentie in <i>De Ooststellingwerfer</i> voor een door de 'Vrije Groep' te Appelscha belegde vergadering (augustus/september 1913)	198
104.	Advertentie waarin J. Witvoet meedeelt om principiële reden af te zien van deelname aan de verkiezingen (1915)	199
105.	De aanhang van de grote partijen in Nederland (1918-1937)	200
106.	De aanhang van de grote partijen in Ooststellingwerf (1918-1939)	202
107.	De aanhang van de CPN in de dorpen van Ooststellingwerf (1933-1939)	203
108.	De aanhang van de NSB in de dorpen van Ooststellingwerf (1935-1939)	203
109.	De samenstelling van de Gemeenteraad en het College van B. en W. van Ooststellingwerf	204
110.	Aantal ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen per stembureau in 1922, 1925 en 1929	210
111.	Het percentage ongeldige en niet-uitgebrachte stemmen in Ooststellingwerf in 1925 in vergelijking met het landelijk en provinciaal niveau	212
112.	De aanhang van de grote partijen in Appelscha (1918-1939)	213
113.	Leden van de afdeling Appelscha van de SDAP (1911-1919)	214
114.	Gedeelte van de brief van 21 oktober 1920, waarin de opheffing van de afdeling Appelscha van de SDAP wordt aangekondigd	215
115.	Politieke verhoudingen in Appelscha (1918-1939)	216
116.	Overzicht van de door de anarchisten, de SDAP en de CPN in Appelscha belegde vergaderingen (1914-1939)	221
117.	Jo de Haas (1897-1945)	222
118.	Advertentie voor een van de eerste tournees die Jo de Haas door de gemeente maakte (1926)	223
119.	Advertentie voor een spreekbeurt van ds. Schermerhorn in Appelscha (1922)	223
120.	Bericht waarin aandacht wordt gevraagd voor een "belangrijke openbare vergadering", "waar de bekende schrijver en spreker" Bart de Ligt het woord zal voeren (1930)	224
121.	Advertentie voor de eerste door de 'Vrije Groep' georganiseerde vergadering tegen het militarisme (1915)	227
122.	Verslag van de meeting tegen het militarisme (25 juli 1915)	228
123.	Advertentie voor de protestvergadering tegen de slechte levensmiddelenvoorziening (24 maart 1918)	229
124.	Bericht over de weigering van zes dienstplichtigen om te voldoen aan de aangifteplicht (1921)	231
125.	Advertentie voor de eerste in Appelscha gehouden Pinkstermobilisatie (1924)	234
126.	Advertentie waarin door de burgemeester de kleine staat van beleg in Ooststellingwerf wordt afgekondigd (3 april 1925)	236
127.	Bericht over het verbod om met de Paasdagen enige festiviteiten in de gemeente te organiseren (1925)	237
128.	Advertentie waarin voor het eerst de 'Crisis-Unie' van zich laat horen (november 1931)	241

129.	Advertentie van de afdeling Appelscha van de 'Crisis-Unie' ondertekend door de anarchist A. v.d. Veen jr. (december 1931)	242
130.	Advertentie waarin door de burgemeester de kleine staat van beleg in Ooststellingwerf wordt afgekondigd (12 januari 1932)	243
131.	Advertentie van de debatvergadering tussen de communist G. Roorda en de anarchist W. v.d. Heuvel (1932)	245
132.	Fragment uit het verslag van de Gemeenteraadsvergadering van maart 1932 betreffende de behandeling van een adres van de 'Crisis-Unie' inzake extra steunverlening aan noodlijdende boeren, middenstanders en arbeiders in de werkverschaffing	246
133.	Bericht betreffende de wegens de in de werkverschaffing doorgevoerde loonsverlagingen gehouden schoolstaking (1934)	247
134.	Advertentie en bericht, waarin de anarchist J.A. Veenstra aankondigt het neemrecht toe te passen (1937)	249
135.	Advertentie van het in 1934 in Oosterwolde georganiseerde dienstweigeringscongres	255
136.	Ingezonden brief tegen de door de gemeente georganiseerde luchtbeschermingsoefeningen	256
137.	Advertentie ten behoeve van de opsporing van degenen, die de luchtbeschermings-oefening van maart 1936 hadden gesaboteerd	258
138.	Advertentie waarin geprotesteerd wordt tegen de luchtbeschermingsoefeningen (1937)	259
139.	Advertentie die het bestaan van de afdeling van de 'Onafhankelijke Vakvereniging' in Appelscha bewijst (1922)	261
140.	Advertentie van de afdeling Appelscha van de ANGOB (1924)	262
141.	De eerste door mij gevonden advertentie van de toneelvereniging 'Excelsior' (1919)	263
142.	Toneelvereniging 'Excelsior' in 1926	264
143.	Advertentie betreffende de opening van de bibliotheek van de IAMV (1924)	265
144.	Advertentie met het programma van de Landdagen (1927)	267
145.	Statuten van de Stichting 'Tot Vrijheidsbezinning' (fragment) (1933)	268
146.	Marechaussee, gewapend met aantekenboekje, achter sprekerstent tijdens de Pinksterlanddagen van 1936	270

REGISTER

- Aankoopvereniging, Coöp. 89
Aekinga 28, 54
AK en S 135, 144, 165
Akkerman, G. (raadslid) 206
Akkrum 235
All American 90
Amsterdam 209, 258
analfabetisme 123
ANGOB 23, 217, 261, 263
anti-militarisme 25, 26, 192, 219, 220, 222,
223, 224, 226, 227, 228, 231, 233, 234,
253, 254, 255, 257, 260, 265
ANWV 138
Appelscha-Boven 47, 48
AR 150, 151, 172, 173, 179, 202, 245
arbeiderswoningen 40, 41, 42, 47, 50
arbeidsbemiddeling 118
Arbeidswet 86
armbestuur 60, 84, 116, 117, 118
armenzorg 50, 72, 78, 79, 93, 95, 103, 112,
113, 114, 115, 116, 117, 118,
119, 121, 122, 128
armhuis 117, 118
armmeester 115, 116, 118, 119
Assen 56, 57, 97, 235
Augustinusstate 48
auto 57
autobus 57
- Baarderadeel 209
Baas, A. 267, 269
Baron, G. 187
Baron, J. 231, 254
Baron, J.G. 187
Beets 218
beurtschip 56
Blink 172
Bloemsma, H. 157
Boer, M. de (raadslid) 245
Boerenleenbank 48, 89
Bond Land-, Tuinb.- en Zuivelarb. 96, 230,
232, 233, 239
Bond v. Landpachters 241, 252
Bonnet, C. 229, 230
Borgh, ter (wethouder) 205
bosaanplant 49, 50, 53, 54, 55, 57, 80, 100
Bosch, v.d. 98
Bosch, J.F. v.d. 47
Boschberg 54, 90
Bosch en Duin 90
Boschlust 90
Boslaan 47, 53, 57
Bosma, C. 240
Boukema, M.J. 89
Brinkhuis (burgemeester) 160
Brinkma, S. 239, 244
- Brouwer, H. 91, 92, 170, 171, 174, 179
Brouwer-Krediet, R. 42, 50
Bruggelaan 57
Bruins, J.A. (ds.) 164
Bruinsma, B.Tj. 79, 133, 138, 147
Bruinsma, Y. 151
Buiten, D. v. 157
Buiten, J. v. 231
Bult, De 28, 29
Bijl (agent) 137
- café(-houder) 10, 125
Canada 39
CDU 241, 252, 254
censuskiesrecht 166, 167
CHU 202
Colijn 201
Comité van Actie 239
Communistische Jeugdbond 247
Compagnons, De Heren 9, 29, 31, 34, 35, 48,
49, 83, 96, 143
Compagnonsbossen 49
Compagnonshotel 72, 138, 156, 259
conservenfabriek 97, 98
Constandse, A. 222, 224, 235, 248, 260
CPN 103, 201, 202, 207, 208, 215, 217, 219,
222, 239, 244, 245, 247, 248, 250, 252,
253, 254
crisiscentrale 98
Crisiscomité 250
Crisis-Unie 240, 241, 242, 244, 252
- Dageraad, De 261, 262, 270
dagwerk 14
Derde Wijk 44, 48, 100, 247, 248
devaluatie 248
diakonie 116, 121
diefstal 126
dienstweigeraar 25, 228, 240, 254, 257, 258,
259, 265
dienstweigerer 225, 227, 231, 234, 235, 253,
254, 255
Dienstweigeringswet 234
Diever 54, 55
diligence 56
distributie 95, 230
Domela Nieuwenhuis 16, 18, 21, 22, 23, 24,
121, 129, 130, 131, 133, 134, 135, 140,
141, 143, 144, 152, 153, 154, 156, 159,
164, 165, 167, 174, 185, 187, 192, 197,
198, 208, 217, 218, 220, 225, 226, 227,
266
Donkerbroek 67, 88, 97, 115, 179, 190, 191,
212, 228, 237
Doopsgezinde Kerk 48
dokter 57, 76, 122

Drachten 172, 244
 drank(-misbruik) 10, 12, 15, 56, 125, 126
 Drentseweg 47, 100
 Drie Provinciën, De 92, 100, 102, 235
 'dubbele tent' 40, 41
 Duitsland 39, 77, 93, 95, 118, 226, 227, 258, 265
 Duin, S. v.d. 148, 156
 'Duinen, De' 54, 55, 89, 90, 165, 233, 266
 Duinen-Zathe 89

Eeden, Fr. v. 171
 Eendracht, De 131, 132, 133, 140
 Eenerveld 100
 Eerste Wijk 40, 47, 57, 100
 eiermarkt 97
 Eikeboom, H. 259
 Einde, J. v.d. 235
 Eisenga, R. 123, 151, 179, 190
 Eisma, A.W. 172
 elektriciteit 57
 Elsloërheide 101
 Elsloo 57, 100, 115, 176
 Emmen 39
 Emmer-Compascuum 26, 218, 235
 Emmenes, A. v. 133
 Enquêtecommissie 40, 42, 60, 76, 77, 79, 80, 83, 84, 111, 122, 123, 125, 131, 132, 133, 134, 135, 140, 148,
 Erkel, v. 159
 esdorp 29
 Excelsior 261, 263, 266

Falkena, J.J.G.S. (burgemeester) 100, 206, 230
 fiets 57
 fietspaden 90
 Fochteloërveld 100
 Fochteloo 31, 35, 57, 68, 85, 86, 96, 115, 230
 Frankrijk 39, 227
 Fries (taal) 38
 Friesche Volkspartij 144, 165, 171, 181, 186, 187

Gaasterland 209
 gas 57, 58
 geheelonthouding 26, 56, 164, 187, 219, 221
 Gemeentefonds 118
 Gemeentebelang(kiesver.) 167, 178
 Gereformeerde Kerk 47, 113, 114, 119, 121, 179, 266
 Gerhardt, A.H. 196
 Gevangenis Scheveningen 231, 254
 gezinsbudget 82, 83
 Gorredijk 18, 31, 57, 130, 172, 190, 235, 242
 Gorter, K.H. 89
 Gräler, S. (raadslid) 191
 Groningen 219

Haas, J. de 223, 224, 235, 237, 255, 260
 Haule 88, 115, 176
 Haulerwijk 39, 44, 64, 67, 76, 88, 96, 97, 100, 115, 117, 126, 139, 172, 176, 179, 191, 207, 208, 212, 237
 Havers, W. 194, 196
 Heerenveen 18, 130, 139, 172, 211, 240
 Heide, A. v.d. (ds.) 159, 164, 183, 254
 heidebewoners 41, 42
 Heidemaatschappij 242
 Heldring, H.T. 77
 Helenaveen 77
 Hennaarderadeel 209
 Herder, J. (raadslid) 103, 172, 240, 242, 247, 248, 252
 Herder, W. 170, 171, 172
 herenhuizen 46
 Heuvel, W. v.d. 244
 Hielkema, W. 254, 257, 258
 Hildenberg 100
 Hoekstra, A. (raadslid) 101, 187, 190, 205, 231, 232, 233
 Hofstra, H. 151
 Hogerhuis (broers) 162
 Hogerzeil 184
 Holland 26, 39
 hongeroproer 20, 229
 Hoofdelijke Omslag 106, 107, 108, 109, 111, 112
 Hoogeveen, F. 231
 Hoogeveen, Jan 151, 170, 171
 Hoogeveen, Jurjen 231
 Hoogeveen, R. 231
 Hoogeveen, W.J. 187
 Hoogezand-Sappemeer 219
 hoogveenkolonie 29, 38, 40, 41
 hoogveenmoeras 9, 29, 31, 49
 Hoornsterzwaag 242
 Houten, H. v. 241
 Houtsma (raadslid) 103
 Houwing, W.M. 167
 Hugenholtz, F.W.N. 173, 174, 176, 179, 181, 183, 184, 190, 191, 196, 226
 Huizinga, J. 151, 159, 160, 161, 162

IAMV 23, 25, 192, 217, 227, 228, 231, 260, 261, 263
 Iest, B.v.d. (raadslid) 191
 Internationale Rode Hulp 244

Jansonius, J.G. 164, 172
 Janssen, P.W. 91
 Jardinge 100
 Jeugdbond voor Onthouding 56
 Jong, A. de 260
 Jong, J.K. de 170, 171, 174
 Jong, J.R. de 187
 Jong, K. de 172

- Jong, K.L. de 138, 139, 147
 Jong, R.J. de 91, 139, 151, 160, 187
 Jong, S. de 244
 jongelingenvereniging 16, 135, 144
 Jongeren Vredesactie 254, 257
 Jongsma, K. 89
 Joustra, K. (raadslid, armmeester) 24, 118,
 151, 160, 162, 170, 171, 175,
 176, 182, 190, 191, 233
 Jubbega 193, 218, 239, 240, 244
- Kampen 159
 Kerk en Vrede 254
 kiesrecht (algemeen) 21
 kindarbeid 60, 67, 73, 81, 86, 106, 123, 124
 Kleindiep 100
 Kleistra, A. (raadslid) 205, 206, 207, 232, 236,
 242, 244
 Kleistra, J. (raadslid) 170, 185, 186, 187, 191
 Knijpe 190, 218
 Kol, v. 167
 Kolthek 215, 217
 Koster, P. (ds.) 179
 Kromhout, A. (raadslid) 247, 248
 krotpruiming 44, 46
 Kuiper, J.H. 176
 Kuyper, A. 151
- Laag-Duurswoud 100
 Landarbeiderswet 98
 landbouwcrisis 49, 63
 Landmeter, F. 108, 137
 Langedijke 100, 115
 Laweycontract 69, 70, 72, 73, 74, 79, 83, 86,
 96
 Leerplichtwet 124
 Leertouwer, F. 231
 Leeuwarden 204, 209, 242, 244
 Leiden 97
 Lelyveld, C.R. v. (ds.) 148, 150
 Liefertink, W.H. (ds.) 150
 Ligt, B. de 25, 222, 234
 Lippenhuizen 190
 Loeff, R.E. v.d. (burgemeester) 41, 83, 133,
 137, 138
 loon (-regeling, -voorstel) 12, 14, 60, 72, 73,
 75, 79, 80, 81, 86, 87, 93, 101, 102, 111,
 112
 Loyenga (dokter) 64, 122, 123
 luchtbescherming 257, 260
 Lycklama à Nijeholt 29, 31
 Lycklama à Nijeholt, J.A. 125, 126
- Makkinga 57, 67, 115
 Makkinga e.o. (kiesver.) 178
 marechaussee-post 135
 Marx 20, 119, 121
 medische toestand 76
- meelfabriek 89
 mei-bijeenkomst 144, 161, 162, 182, 183, 191
 melkbrood 98, 99
 migratie 36, 38, 39, 68, 76, 79, 93
 mobilisatie 96
 Molen, J. v.d. 150, 151, 179
 Mulder (fam.) 224
 Mulder, J. 231
 Mulder, J.P. 89
 Mulder, P.J. 108
 Mulder, S. 231, 237
- Naar het Licht 261
 NAS 23, 152, 158, 159, 161, 193, 232
 natuurlijke bevolkingsgroei 36, 38, 39
 Ned. Fed. v. Land-, Tuin- en Veenarb. 232,
 233
 Ned.-Herv. Kerk 29, 48, 72, 113, 114, 119,
 121, 128, 147, 148, 150, 151,
 162, 163, 266
 Ned. Ver. Afsch. v. Alc. Dranken 100
 Nieuwe Socialistenbond 194, 195, 196, 197
 Noord. Gew. v. Vrije Soc. 25, 269
 Noord-Holland 219
 Noordwolde 190
 NSB 201, 203, 204, 244, 251, 252
 NTM 57
 NVV 96, 160, 206, 230, 232, 233, 236, 239,
 254
 Nijeberkoop 115
 Nijland, K. 139
- Oldeberkoop 67, 115, 170, 179, 182, 183, 190,
 191, 193, 195
 ontginningen 49, 50, 55, 63, 64, 80, 91, 92, 93,
 96, 100
 Oorschot, G. 222
 Oosterwolde 31, 57, 89, 97, 98, 100, 115, 122,
 126, 130, 135, 137, 138, 150, 162, 164,
 171, 176, 179, 182, 183, 184, 190, 191,
 195, 207, 211, 212, 226, 227, 228, 229,
 230, 232, 239, 240, 241, 244, 247, 251,
 257, 266
 Ooststellingwerfsche Bestuurdersbond 233
 Openluchttheater 100
 opkomstplicht 200, 208, 209, 211, 212
 Opsterland 38, 165, 235
 Ora et Labora (jongenstehuis) 55
 Ouderdoms- en Invaliditeitswet 230
 ouderdomspensioen 102
 Oude Willem 55, 92
- Pachtwet 99, 241
 Patrimonium 148
 Peperga 190
 Pinksterlanddagen 25, 233, 234, 256, 260,
 266, 267, 269, 270

- Plaatselijke Arbeidersvereniging Appelscha
239
- plaggenhutten 41
- Posma, B. 41, 77, 170, 171, 179, 183, 187, 190
- Postma, W. 193
- Prakken, B.A. 89
- proeftuin 97
- prijzen 83, 86, 95
- radio 59
- Ravenswoud 44, 47, 49, 85, 211
- Reinders 42
- Reinders, A. 150
- Reitsma, A.G. 98
- Reitsma, Y.P. 41, 92, 108
- Reservekas 50, 53, 55, 66, 72, 75, 79, 97, 131, 132, 133
- Ritsema, W. (raadslid) 191
- Rooks, B. 269
- Roorda, G. 244, 245
- Rotterdam 209
- Rozen, A.W. v. 137, 138, 139, 141, 150
- Rudolph, J. 143
- Rusland 226
- Rijkswerkinrichting 100, 257, 258, 259
- Samson, I.I. 195
- sanatorium 57
- Sannes 240
- Schermerhorn (ds.) 222
- scholen 47, 123, 124, 247, 248
- schoolvoeding 248
- Schoterland 16, 38, 130, 165, 167, 172, 173, 179, 181, 190, 196, 206, 242, 244
- schuldslavnij 10, 74
- Schurer, H. (raadslid) 176, 182, 191
- SDAP 21, 22, 23, 24, 25, 26, 101, 103, 118, 123, 144, 145, 152, 153, 154, 158, 159, 160, 161, 164, 167, 172, 173, 174, 179, 181, 182, 185, 186, 187, 190, 191, 192, 193, 194, 196, 197, 199, 200, 201, 202, 204, 205, 206, 207, 208, 214, 215, 217, 218, 219, 220, 222, 225, 226, 227, 231, 232, 233, 234, 236, 238, 239, 240, 242, 244, 245, 250, 251, 253, 254, 255, 266, 269
- SDB 16, 18, 21, 56, 124, 131, 134, 137, 138, 139, 143, 144, 145, 148, 152, 154, 167, 253
- St. Anna Parochie 218
- St. Jacobi Parochie 218
- Slotemaker de Bruïne 64
- Sluis, A. v.d. 89, 108, 141
- Sluis, A.W. v.d. 34, 108
- Sluis, W.A. v.d. 12, 14, 15, 16, 34, 39, 77, 84, 108, 130, 131
- Smilda 86
- Smilde 54, 55, 56, 57, 89, 100, 132, 138, 150
- Sociale Vereeniging Ben.-Appelscha 174, 175, 176
- Socialisten-Vereeniging 152, 157, 162,
- Socialistenbond 21, 22, 23, 144, 145, 152, 153, 169, 170, 196
- socialistenprocessen 20
- Spaanse burgeroorlog 260
- spoorwegstakingen 160, 161, 179, 220
- Staatsbosbeheer 56, 267, 269, 270
- Staatsbossen 55, 92, 100
- Stelling, J. (raadslid) 191
- Stem des Volks 266
- Stenhuis 206
- steunregeling 101, 102, 103, 116, 119
- Stoker, H. 89
- Stoker, P. 138
- Studenten Vredesactie 257
- Tachtig Bunder 100
- Talma (ds.) 172, 173
- telefoon/telegraaf 57
- Terrein tot Vrijheidsbeinning 266, 269
- Terwisscha 28, 29, 89, 90
- Thomson 184
- Tieleman en Dros 97
- Tiende Wijk 92
- Tietjerksteradeel 173
- Timmer, W. 138, 139
- toerisme 49, 57, 85, 89, 90
- Tolstoy 151
- Tonsbeek (ds.) 64
- tram 57
- trekarbeid 93
- trekschuit 56
- Troelstra, P.J. 21, 139, 140, 144, 167, 173, 201, 226
- tuinbouwverenigingen 97
- Twente 39, 118, 219
- Twijnstra 235
- Tijnje 190, 218
- Us Blau Hiem 56
- Vaart (Opsterlandsche) 29, 31, 40, 50, 56, 57
- vakbond van veenarbeiders 16, 23, 25, 131, 135, 151, 152, 156, 157, 158, 159, 160, 161, 162, 170, 192, 193, 232, 261
- vakbond, christelijke 59, 160, 161, 162, 236
- VARA 266
- VDB 234, 253
- Veen, A. v.d. 231, 242
- Veenhoven, J. 89
- Veenhuizen 96, 100, 231, 257, 258, 259
- Veenstra, F. 259
- Veenstra, J. 248, 258, 259
- Veenstra, T. 242, 267
- veenvorkoping 31, 34
- Venekamp, J.T. 89, 91

Venema, J. G. 77, 123
 Vereniging Hulp voor Onbehuisten 55
 verkeer 56
 verlof(-houders) 10, 125
 Vermogensbelasting 205
 verzuiling 150, 151, 159, 161, 178, 200, 201,
 218, 219
 Vierde Wijk 100
 Vledder 57
 Vliegen 15
 voedselrantsoenering 95, 229, 230
 voedselsituatie 75, 76, 84, 103
 Volk, Het 159
 Volkskiesverenigingen 170, 171, 172, 174,
 179, 182, 186, 192, 194
 Vondel, W. v. 151, 176, 178, 190
 Vondeling, A. 86, 89, 232
 Vondeling, H. 206, 242, 254
 Vondeling, L. 89
 Vorrink, K. 240
 vrachtwagen 57
 Vries, B. de 157
 Vries, I. de 78
 Vries, J. de 231
 vrouwenarbeid 60, 67, 73, 81, 86, 106, 132
 vrouwenvereniging 16, 134, 135, 144
 Vrije Groep 23, 24, 25, 152, 198, 215, 227
 Vrije Jeugdverbond 25, 233, 234, 261
 Vrije kiesvereniging 167, 175, 176
 vrijkoopcontract 31
 Vrijz.-dem. kiesv. Boven-Appelscha 174, 178
 VVV 55, 90

Wandelbos 53
 water(-leiding) 57, 58
 'Welterplan' 245
 Weper 96, 240, 241
 Weperen, J. v. 240
 Weperpolder 96, 101, 205
 Werkhoven, C. 240, 252
 Werklozen Strijdcomité 245, 247
 werkverschaffing 20, 51, 64, 65, 75, 96, 97,
 99, 100, 101, 102, 103, 116, 118, 119, 131,
 132, 205, 206, 207, 218, 225, 231, 232,
 233, 235, 238, 239, 240, 242, 244, 245,
 247, 248, 250

Westerbork 235
 Westerhof, H. (raadslid) 176, 178, 184
 Weststellingwerf 167, 172, 184, 191, 196
 wetsovertredingen 126
 Wielrijdersvereniging 90
 Wieringermeer 39, 118
 Wilco 97
 Wildervank 219
 winkelbedrijf 46, 49, 85, 93
 winkelnering (verplichte) 10, 14
 Winkelsluitingswet 90
 Willemstad, De 47, 92
 Witteveen, D. (burgemeester) 138
 Witvoet, A. 250
 Witvoet, H. 151, 168, 224
 Witvoet, J. 24, 59, 64, 89, 92, 150, 151, 152,
 156, 157, 167, 168, 170, 185, 186, 187,
 189, 191, 192, 199, 208, 224, 230, 250,
 254
 Witvoet, W. 254
 Wolvega 18, 98, 172
 Woningstichting Ooststellingwerf 44
 Woningwet 44
 Wijhe, v. (ds.) 183
 Wijnjeterp 38

Zanden, J. v. 242
 Zesde Wijk 92
 ziekenfonds 122, 123
 Zuidbroek 219
 Zuiderzeewerken 26, 39, 118
 zuivefabriek 89
 Zwaag, G.L. v.d. 18, 23, 24, 25, 121, 129, 150,
 153, 161, 164, 167, 172, 173, 174, 176,
 179, 182, 189, 190, 192, 193, 194, 195,
 196, 197, 198, 215, 217, 244, 253

Zwart, F.H. 156
 Zwart, H.H. 14, 118
 Zwart, J. 207, 208
 zwembad 100, 269

